

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXI-2

1997

GIPUZKOAKO FORU ALDUNDIA
DONOSTIA

DIPUTACIÓN FORAL DE GIPUZKOA
SAN SEBASTIÁN

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA "JULIO DE URQUIJO"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud - Luis Michelena (†)

Zuzendaritza Batzardea / Consejo de Dirección / Board of Directors

Lehendakaria / Presidente / Chairperson
Patri Urkizu (EI, Donostia)

Bokalak / Vocales / Members of the Board

Jon Kortazar (EI, Bilbo)
Joseba Andoni Lakarra (EHU, Gasteiz)
Ibon Sarasola (EHU, Gasteiz)
Xarles Videgain (EI, Baiona)

Zuzendaria / Director
Ibon Sarasola (EHU, Gasteiz)

Argitaratzailea / Editor
Joseba Andoni Lakarra (EHU, Gasteiz)

Idazketa Batzardea / Consejo Editorial / Editorial Board

Gidor Bilbao (EHU, Gasteiz)
Iñaki Camino (EHU, Bilbo)
Ricardo Gómez (EHU, Gasteiz)
Joaquín Gorrochategui (EHU, Gasteiz)
Miren Lourdes Oñederra (EHU, Gasteiz)

Javier Ormazabal (EHU, Donostia)
Jon Ortiz de Urbina (Deustua)
Iñigo Ruiz Arzalluz (EHU, Gasteiz)
Blanca Urgell (EHU, Donostia)
Koldo Zuazo (EHU, Gasteiz)

Aholku Batzardea / Consejo Asesor / Advisory Board

Jacques Allières (Toulouse)
Patxi Altuna (Deustua-EUTG)
Jesús Antonio Cid (Complutense)
Mª Teresa Echenique (Valencia)
EHU-ko E.F.S.-ko Burua (P. Goenaga)
Jean Haritschelhar (Euskaltzainburua)
José Ignacio Hualde (Illinois)
Bernard Hurch (Gratz)
Jon Juaristi (EHU, Gasteiz)
Itziar Laka (EHU, Gasteiz)

Jesús María Lasagabaster (EUTG)
Francisco Oroz Arizcuren (Tübingen)
Jon Ortiz de Urbina (Deustua)
Beñat Oyharçabal (CRNS-Baiona)
José Antonio Pascual (Salamanca)
Georges Rebaschi (Sorbona III)
Rudolf P.G. de Rijk (Leiden)
José Mª Sánchez Cerrión (Gasteiz)
Iñaki Segurola (Orotariko Euskal Hiztegia)
Juan Uriagereka (Maryland)

Idazkaritza Teknikoa / Secretaría Técnica / Technical Secretariat

Ainhoa Aranzabal (EI, Gasteiz)

José Ángel Ormazabal (EI, Donostia)

Eta Gasteizko Filologia Fakultateari atxikitako EHU-ko Euskal Filologia Saileko irakasleen laguntzarekin.

ASJU 1954ean sortutako euskal linguistika eta filologiazko nazioarteko aldizkaria da eta iker-eremu horietarik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenetarik goi mailako artikulua, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zenbaki ateratzen direlarik, ASJU-k badu, orobat, GEHIGARRI sail bat non artikulua formatoaz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe.

Orijinaletik hartuemanetarako ikus bitez zenbaki bukaerako EGILEENTZAKO OHARRAK. Harpidetza eta eskarietarako: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigasteiz@cempresarial.com.

ASJU es una revista internacional de lingüística y filología vasca fundada en 1954. Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y otros relacionados con, o de interés para los mismos, en la actualidad de periodicidad semestral. Sin regularidad preestablecida ASJU publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo.

Para correspondencia relacionada con los originales véase la INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigasteiz@cempresarial.com.

ASJU is a International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954. It publishes highquality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year (up to a total of 700 pages). Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the ASJU.

For correspondence about papers see the INFORMATION FOR AUTHORS at the end of this issue. For subscriptions and order: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigasteiz@cempresarial.com.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXI-2

1997

GIPUZKOAKO FORU ALDUNDIA
DONOSTIA

DIPUTACIÓN FORAL DE GIPUZKOA
SAN SEBASTIÁN

© Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

EUSKO IKASKUNTZA - SOCIEDAD DE ESTUDIOS VASCOS

Arabako, Bizkaiko, Gipuzkoako eta Nafarroako Diputazioek 1918an sortutako erakundea
Miramar Jauregia - Miraconcha, 48 - Tel. 943 31 08 55 - Fax 943 21 39 56 - 20007 Donostia
Internet: <http://suse00.su.ehu.es> - E-mail: ei-sev@sk.ehu.es

ISSN.: 0582-6152. Depósito Legal: S.S.-400/1967

Inprimategia: Michelena artes gráficas - Astigarraga (Gipuzkoa)

Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz

RICARDO GÓMEZ
(EHU, Gasteiz)

Abstract

This paper attempts to summarize what is currently known about the History of Basque Linguistics. The first section tries to explain what is precisely meant by the term "euskalaritza" (Bascology) and proposes a provisional periodization of the History of Basque Linguistics. The second section outlines the factors which triggered the development of Basque Linguistic Historiography from the mid 80's —mainly the new interpretation of the 18th century Jesuit M. Larramendi's works— and shows some of its consequences. The third section carries out the chief goal of the paper; the principal authors, works, and ideas emerging from the History of Basque Linguistics are there briefly noticed, and historiographical works concerning each one of them are mentioned along; special emphasis is laid on the most recent findings. Finally, a bibliographical appendix is provided containing the works by the old authors referred to throughout the paper.

0. Sarrera¹

Lan honetan euskalaritzaren historiaz egun arte dakiguna laburbiltzen saiatuko naiz. Lehenengo atalean "euskalaritza" kontzeptuaren definizioa ekarriko dut gogora; bigarren atalean azken urteetan euskalaritzaren historiaren ikerketen bultzadan zein eragilek parte hartu duten aipatuko dut; hirugarren atalak, lanaren muinak, azken urteotako ikerketen ekarpenei berrikusia emango die.

1. "Euskalaritza" zer den

Aski ezaguna gerta badaiteke ere, "euskalaritza" definitzen hasiko naiz. Termino honen barruan euskararen inguruko ikerketa eta hausnarketa guztiak bildu ohi dira, hala hizkuntzaren jatorriari buruzkoak nola gramatika, hiztegi eta hizkuntzalaritza-

(1) Testu honen zirriborroa irakurri eta beren iruzkin eta oharrez nabarmenki aberastu duten Agurtzane Elordui, Endrike Knörr, Beñat Oyharçabal, Blanka Urgell eta Koldo Zuazori mila esker. Nire eskerrona, orobat, Joseba Lakarrak zuzendutako "Euskararen historia: arazo zahar, bide berri" EHU-ren Donostiako XVI. Uda Ikastaroetako entzulegoari. Lan hau Eusko Jaurlaritzaren PI97/49 ikerketa-proiektuaren barruan kokatzen da.

ren gainerako arloei buruzkoak ere. Nahiago bada, "hizkuntzalaritza" berbari *bizkuntza* ezabatu eta *euskara* sartu, horrelaxe lor dezakegu euskalaritzaren edukiaren ideia argi bat ("hizkuntzalaritzaren" beraren mugek ezartzen dituzten arazoak gorabehera, jakina).

Hots, funtsean aspaldiko "vascología" edo "euskarología" terminoen ordaina litzateke eta, Urkizuk (1991) dioskunez, "euskal ikerketak" terminoak baino eremu murritzagoa besarkatuko luke.

"Euskalaritza" berbaren bitartez euskarari buruzko ikerketen multzoa ezagutzen dugu. Baina "ikerketa" hitzarekin ez dira soil-soilik ikerketa "zientifikoak" kontuan hartu nahi, argi baitago azken hamarkadetatik gibelera joanez gero nekez aurkituko dugula geure artean halakorik. Hortaz, euskalaritzaren historiaz ari garelarik, euskarari buruzko hausnarketak zentzu zabalean hartu ohi dira aintzakotzat. Honako ikerketa-eremu hauek bereiz daitezke (euskalaritzan sortu ahala kronologikoki zerrendatuak):

- euskararen jatorriari buruzko ideiak;
- hiztegi gintza;
- gramatikagintza;
- euskararen eta beste hizkuntza batzuen arteko konparaketa (sarri lehenbiziko eremuarekin lotua).

2. Euskalaritzaren historiografiaren bultzaldia

Hizkuntz ideien historia bide laburra jorratu duen arloa dugu, hizkuntzalaritzaren beraren bide luzearekin alderatzen badugu behinik behin. Gure artean euskalaritzaren historiarekiko interesak azken bi hamarkadetan baino ez du garapen jarraikirik izan, aurreragoko lan bakanek jite bio-bibliografikoa izan dutelarik, gehienbat. Ordea, laurogeietako hamarkadan liburu eta artikulu multzo aski handia kaleratu zen eta, garrantzitsuagoa dena, euskalaritzaren historiografiaren ereduak zeharo aldatu ziren, zenbait euskalariren lanak ikuspuntu berri batetik aztertu eta atzerriko hizkuntz tradizioak kontuan hartzen hasi baitziren.

Izan ere, hamarkada Tovarren *Mitología e ideología sobre la lengua vasca* (1980) liburu ezagunarekin hasten da. Bertan hutsune batzuk nabari badira, azaltzen diren zenbait puntu zaharkiturik geratu badira eta beste batzuek berrikuspen sakonaren premia badute ere (ik. Mitxelena 1980), ezin da ukatu Tovarrek euskararen apologiaren eta euskararen jatorriaren gaineko ideien laburpen baitezpadakoa eskaintzen digula. Hala eta guztiz ere, euskalaritzaren historiografiaren bultzada markatzen duen gertaera aipagarriena hamarkadaren erdian kausitzen dugu: Larramendiri buruzko ikuspegiaren aldaketa sakona, hain zuzen (ik. §3.2.). Zinez uste dut harrezkero euskalaritzaren historiari buruzko ikerketek norabide berri bat hartu dutela, lan honetan zehar erakusten saiatuko naizenez.

Bultzada honen erakusgarri deritzet handik urte gutxitara UPV/EHuren Donostia-ko Uda Ikastaroen barruan antolatu ziren bi ikastaro monografikoei: "Euskalaritza XVIII eta XIX. mendetan" (1988an) eta "Euskalaritza XX. mendean" (1989an), biak Joseba A. Lakarrak zuzenduak. Bestalde, artean aurkeztu ziren lan gehienak ASJU

aldizkarian argitaratu ziren eta geroago Gómez eta Lakarrak 1992an argitaraturiko liburuan bildu, beste zenbait artikulu zaharrago eta berriagorekin batera. Liburu hau ezin dugu euskalaritzaren historiak inoiz behar lukeen sintesi-lantzat hartu, nik uste. Aintzakotzat har litezkeen bakarrak goraxeago aipaturiko Tovarren eta Urkizuren liburuak ditugu. Baina lehenaren mugak ezagun ditugu eta bigarrenak, ikerketa berri askoren emaitzak sartzeko ahalegin handia aitortu behar diogun arren, bibliografia berrienari emandako garrantzi horrek berorrek nolabaiteko desoreka sortarazi dio tamalez; izan ere, garrantzi handiko euskalari batzuek liburuan duten lekua aurreko urteetan ikertuberria edo "berraurkitua" izan den bigarren mailako egileren batek duena bezain luzea da, laburragoa inoiz edo behin (bide batez, neuk ere bertan aitortu behar dudan errua).

Goraxeago aipatu lan bio-bibliografikoen aldean, azken hamabost urteotan zenbait euskalariren lanak sakonago aztertu dira. Aipa ditzadan hemen, zerrenda inondik ere agortu nahian, Pozari buruzko Juaristiren lanak (Juaristi 1991, 1992), Oihenarti buruzko ugaritxoak —Euskaltzaindiaren XII. biltzarrean aurkeztutako zenbait lan (Euskaltzaindia 1994), kasu—, Pouvreau (Kerejeta 1991; Lakarra 1995), Urte (Urki-zu 1990; Lakarra 1994b, 1994c), Larramendi (Gómez 1991a, 1991b; Lakarra 1985a, 1985b, 1992; Sarasola 1986; Urgell 1991, 1997, 1999), Martin Harriet (Lakarra 1991, 1994a), Astarloa (Gómez 1999; Laka 1989), Bonaparte eta ingurukoak (Granja Pascual 1986; Gómez 1989), edo Azkue gaztea eta Arana-Goiririkikoak (Laka 1986a eta ondoko argitalpenak). Orobat, euskalarien arteko konparaketa-lan batzuk burutu dira, Oihenart eta Larramendiren gramatika-lanen artekoak, esaterako (Oyharçabal 1993), baita zenbait euskalariren lanak Europako Mendebaleko hizkuntz tradizioaren testuinguruan kokatzen saiatu ere: Larramendi aurreko hiztegi gintza (Lakarra 1993, 1997) edo Astarloaren teoriaren oinarriak (Gómez 1999).

Amaitzeko, bultzada honen azken ondorioa dateke —eta ondorio berrien eragilea, apika— EHUKo Euskal Filologiako ikasketa plan berrietan 1993-94 ikasturtetik aurrera euskalaritzaren historiari buruzko ikasketek hartu duten lekua.

3. Euskalaritzaren historiografiaren azken ekarpenak

Jarraian, euskalaritzaren historiari gainbegiratu laburra egingo diot, azken urteotako ikerketen emaitzetan arreta berezia ipintzen saiatuko naizelarik. Ezinbestean, lanen hautapen bat egin behar izan dut eta zenbait autore kanpoan geratu dira. Hautapenaren zer-nolakoak ulertzeko, aintzat har bitez historialari honen subjektibotasuna (lan bakoitzari emandako garrantzian nabari dena) eta ezjakintasuna (pisuzko lanen batean irristarazi didana, segurki); halaber, atalen tamaina desberdinak ikerketen beren interesguneen pisua nolabait islatu nahi luke.

Hizkuntzalaritzaren historiaren garai desberdinen bereizketa, oro har, hertsiki samar dihoakio zientziaren historiarenari (Greene 1974: 493); honako garai hauek bereizi ohi dira:

- Antzinatea,
- Erdi Aroa,
- Errenazimentua,

- XVIII. mendea (1660-1790 bitartean luzatu ohi dena),
- XIX. mendea (1880 arte, nonbait),
- XX. mendea.

Euskalaritza beranduxe abiatu zen eta, Erdi Aroko hitz zerrendatxoren bat kenduta, Errenazimentuan hasten dela esan dezakegu. Bestalde, garai desberdinen arteko urte mugarriak ez dira oraino ziurtasun guztiaz finkatu, eta ondoren datozen lerroek, noski, ez dute halako helbururik. Hortaz, lasai jokatu dut euskalaritzaren historiako garai bakoitza zorrozki zehaztu gabe, nahiz eta —atalen antolaketatik idoki daitekeenez— zenbait euskalari garai berrien abiapuntu izan daitezten proposatuko ditudan.

Ikus ditzagun laburki, bada, euskalaritzaren historiako garai bakoitzeko gertakari nagusiak. Esan bezala, aldioro azken urteotako ikerketek ekarri dituzten aurrerapenetan arretea berezia ipiniko dut.

3.1. Errenazimentua: Euskalaritzaren hastapenak

Antzinatetik eta are XVIII. menderarte hizkuntza arruntak —euskara barne— basati eta barbarotzat hartu izan ziren. Europako Mendebaleko tradizioan kultur hizkuntza bakarra, *Hizkuntza*, latina zen. Latina zen, hortaz, noblezia eta aberastasuna frogatu behar ez zituen hizkuntza bakarra, haren literatur tradizioaren prestigioak berez frogatzen zituelako. Prestigiodun beste hizkuntza batzuk hebraiera (arrazoi erlijiosoengatik) eta grekoa (arrazoi kulturalengatik) ziren.

XVI. mendean, bestalde, Europan nazio modernoek sorrera hasten da. Nazioa nolabait justifikatzeko hizkuntza zen baliabide garrantzitsu bat. Izan ere, hizkuntza noblea eta prestigioduna izateak nazioaren noblezia eta prestigioa ere bazekartzan. Era berean, hizkuntzaren antzinatasuna frogatzea lortuz gero, nazioaren antzinatasuna eta, beraz, nazioaren justifikazioa lortzen zen.

Hauek guztiak erdiesteko, aldi hartan Europako hainbat lurraldetan sortu zen bertako hizkuntzen apologia egiteko beharra. Gainera, latina hizkuntza noble bakarra zenez, gramatikadun hizkuntza bakarra ere bazen. Horregatik, hizkuntza arrunt baten gramatika egin baino lehen, hizkuntza haren noblezia nolabait frogatzea ezinbestekoa suertatzen zen. Hori dela-eta, hizkuntz apologiak egitea ez da inolaz ere Euskal Herriaren eta euskararen berezitasuna. Euskal Herrian gertatzen zena, hortaz, ez da Europan gertatzen zenaren oso bestelakoa. Beharbada, eta ohi bezala, gauzak beranduxe gertatu ziren gure artean; Europako beste herri batzuetan baino goizago, hala ere. Bestalde, euskal apologiak ez dute zehazki Euskal Herria nazio bihurtzeko helbururik, jakina; aldiz, Espainiaren barruan euskal lurraldearen lehentasuna aldarrikatu eta frogatu nahi dute: lehentasun *genealogikoa* (euskaldunak dira lehen espainolak, Iberiar Penintsulara heldu ziren lehen biztanleak baitira) zein lehentasun *genetikoa* (euskaldunak dira espainolenak, ez baitituzte beste herriek kutsatu, inoiz ez baitituzte inbaditu).

Eta testuinguru horretan XVI eta XVII. mendeetan ia apologi lanak baino ez ditugu euskalaritzaren esparruan; gramatika eta hiztegi gutxi daude. Eta azken hauen artean ez dago lan sistematiko askorik, Oihenart salbuespena izan daitekeelarik.

3.1.1. Apologiak

Lehen garai hauetako euskararen apologietan azaltzen diren iritziak, baita kontrako iritziak ere, oso ondo jaso zituen Tovarrek (1980); geroago Zubiaurrek (1990) euskal apologilari nagusien ideien azterketan sakondu du. XVI eta XVII. mendeetako euskararen apologi lanak hiru euskarri nagusitan oinarritu ziren: tubalismoa, kratilismoa eta kantabrismoa. Ikus ditzagun banan bana.

(a) *Tubalismoa*: Beronen arabera, euskara Iberiar Penintsulako lehen hizkuntza izan zen, Tubalek, Noeren ilobak, Babelgo Dorrearen hizkuntz barreiatzearen ondoren Iberiar Penintsulara ekarria. Ideia hau San Jeronimoren testu batetik abiatzen da, gaizki ulertze batean oinarritzen den testu batetik, hain zuzen ere, itxuraz Kaukasoko Iberia eta Mendebaleko Iberia nahastu baitzituen (Tovar 1980: 16). Harrezkero, iberokoak eta euskaldunak Tubalen ondorengoak zirela pentsatu zen eta, ondorioz, euskara eta iberiera bat bera zirela aldarrikatu. Beherago ikusiko denez, identifikazio honek bizi luzea izan du euskalaritzaren barruan, garai batzuetan bereziki punta-puntako gai bihurtu delarik.

Espainiako Errenazimentuan antzinako hizkuntz egoeraren gainean erabili zen eztabaida gartsuenetariko bat honako hau izan zen: ea Antzinatean —zehazkiago, erromatarrak heldu aurretik— Iberiar Penintsulan hizkuntza bakarra ala hizkuntza asko mintzatu ziren eta, bakarra izanez gero, zein izan zen Iberiar Penintsulako lehen hizkuntza hura. Ikuspegi desberdinak azaldu ziren orduko autoreen artean, nahiz eta, antza denez, tubalismoaren aldeko joera nagusi gertatu zen. Autoreak honelaxe sailka ditzakegu, auzi honi buruzko iritzi desberdinez Tovarrek dioskunean oinarriturik:

i. Hizkuntz aniztasunaren aldekoak: Alonso de Madrigal “El Tostado” (ca. 1400-1455), Ambrosio de Morales (1531-1591), Juan de Mariana (1536-1623), Gregorio López Madera (1602) eta Bernardo Aldrete (1560-1641).

ii. Hizkuntz batasunaren aldekoak. Euren artean, baina, Penintsulako lehen hizkuntzari buruz ez dago adostasunik:

- Euskara: Lucio Marineo Siculo (1460-1533), Juan Zaldibia († Tolosa 1575), Esteban Garibay (1533-1599), Andrés Poza (1530-1595), Baltasar Echave (1607).
- Grekoa: Juan de Valdés (1500-1542).
- Zehaztu gabe: Rodrigo Ximenez de Rada (ca. 1175-1247), Fr. Jacinto de Ledesma y Mansilla (1626).

iii. Jarrera kritikoa: Arnauld Oihenart (1592-1668), Joseph Moret (1615-1687).

Ikusten denez, euskal apologigileen artean Oihenart dugu heterodoxo bakarra; tarteko jarrera bat hartzen du. Izan ere, haren ustez, euskara Antzinatean Penintsulako iparralde guztian hedatuta zegoen, baina, antza, ez du onartzen Penintsula osora zabaldu zenik (ik. orobat Gorrochategui 1985).

Bestalde, hizkuntz aniztasunaren aldeko batzuk Tubalen etorreran sinisten zuten. Esaterako, itxura denez, “El Tostado”k eta López Maderak Tubalek Penintsulara ekarri zuen hizkuntza gartzelera izan zela uste zuten. Teoria honek hainbat jarraitzaile izan zuen XVII. mendean (Correas, besteak beste).

Kontuan hartu behar da garai hartan Biblian esandakoak eta handik garaturako mito eta ideiak hitzez hitz sinisten zirela. Honakoak, hizkuntzaren jatorriari, aniztasunari eta aldaketari dagokienez:

- Hizkuntza Jainkoak Adami eman zion.
- Lehen hizkuntza hura hebraiera izan zen.
- Hizkuntz bereizketa Babelgo Dorrean gertatutako hizkuntz barreiatzearen ondorioa da. Han sortuak hizkuntza matrizeak edo lehen-hizkuntzak (72, iritzi zabalduenaren arabera) deitu ziren.
- Gizahizkuntzan hitzen eta esanahien arteko erlazio bat dago.

(b) *Kratilismoa*: Pentsamolde honek Platonek idatzitako *Cratilo* elkarrizketan azaltzen diren ideiak ditu abiapuntu: lan honetan eztabaidatzen da ea hitzen esanahia arbitrarioa ala "naturala" den, hots, hitzen formaren eta esanahiaren arteko berezko loturarik baden ala ez. Egia esan, ez dago garbi zein den Platonen iritzia, baina ondoko tradizioak pentsatu zuen Platonek naturaltasunaren alde jokatu zuela. Ideia zabalduna zen Jainkoak Adami eman zion hizkuntza baino ez zela naturala izan —hebraiera, gehienen ustez—. Sineskera honen beste aldaera baten arabera, hizkuntza matrizeak izango ziren hitzen eta esanahien arteko lotura naturala erakusten zutenak; haietatik eratorritakoek, aldiz, ez. Horregatik, norbait hizkuntza batean lotura natural hori frogatzeko gauza bazen, delako hizkuntzaren antzinatasuna ere frogatuko zuen, eta asmo horrekin jokatu zuten euskal apologilari batzuek beren etimologiak proposatzerakoan.

Euskal apologilarien artean Poza dugu kratilismoaren jarraitzaile garbiena, Juaristik (1991, 1992) erakutsi duenez. Pozak euskararen lehentasuna frogatu nahi izan zuen eta horretarako administrazio-lanak betetzeko haren etsaiak ziren judu konbertsoen arma berberak erabili bide zituen: metodo kabalistikoa, kratilismoak bezala hizkuntzaren eta munduaren arteko lotura zuzenean sinisten duena.

Poza hizkuntza matrizeak naturalak direlako ustearen aldeko agertzen zaigu; Babelgoetatik eratorritako hizkuntzak, aldiz, kutsatuak izan dira eta, ondorioz, arbitrarioak dira, lotura naturala galdu egin dute. Pozak euskara Babelgo hizkuntzetariko bat izan zela frogatu nahi du eta horretarako euskal hitzetan formaren eta esanahiaren arteko lotura naturala badela erakutsi behar du. Hitz baten *benetako* esanahia, esanahi ezkutua, azaltzeko ondoko urratsok jarraitzen ditu:

- i. Hitza errotan banatu.
- ii. Erro bakoitzaren esanahietatik hitzaren *jatorrizko esanahia* atera.
- iii. Ezkutuko esanahi hori beste hizkuntza batzuetako esanahiekin konparatu, lotura naturala euskararen bakarrik aurkitzen dela ondorioztatzeko.

Pozak darabilen metodo hau Astarloak hiru mende geroago baliatuko duenaren oso antzekoa da, nahiz eta Astarloa euskararen sorlekua Babelgo Dorrea baino antziago eramaten ahaleginduko den.

(c) *Kantabrismoa*: Euskaldunak erromatarren garaiko kantabroen ondorengoak direla aldarrikatzean datza. Beraz, euskaldunak erromatarrek inoiz konkistatu ez zuten herriarekin lotuko lirateke eta, hortaz, beren hizkuntza inolako aldaketarik gabe gorde ahal izan dute.

Oihenartek teoria hau kritikatu bazuen ere, beste gai askotan bezala ez zuen eragin handirik izan (Moret kronikagile nafarra izan zuen irizkide ia bakarra) eta euskaldunen eta kantabroen arteko identifikazio honek XVIII. menderarte iraun zuen, Flórez-ek (1702-1773) erabat deuseztu zuen arte. Guztiarekin ere, literatur irudi gisa bederen askoz jarraipen luzeagoa izan zuen, bertsolari batzuen erretorikak eta leienda foruzaleek erakutsi legez.

3.1.2. Gramatikagintza

Larramendiren gramatika izan zen, jakina denez, lehen euskal gramatika argitaratua; alabaina ez idatzitako lehen euskal gramatika-lana. Horrela, bada, Larramendiren *Artearen* aurrekoak aztertu dituelarik, Oyharçabalek (1989) ondoko hiru atal hauetan sailkatu ditu, lanon helburuak aintzat harturik:

- (a) Ikuspuntu historiko edota apologetikoa duten obretan sarturikoak: Oihenart.
- (b) Helburu didaktikoa dutenak: Voltaire (1620), Rafael Micoleta (1611-).
- (c) Euskararen deskribapena egin asmo dutenak: Jacques de Bela (1586-1667), Pouvreau (1665 b.l.), Dominique Bidegaray (†1679), Melchor Oyanguren (ca. 1688-1747), Urte (1664-).

(a) *Ikuspuntu historiko-apologetikoa*: Oyharçabalek albo batera uzten dituen Garibayren gramatikazko ohar bakanak ez ditut nik hemen iruzkinduko; ikus, dena den, Zubiaurren (1989) oharrak. Hizpide dugun beste historia liburua Oihenarten *Notitia* da, lehenik 1638an argitaratua eta bigarrenik, gehiketa eta zuzenketa garrantzitsuak sartu zituelarik, 1656an. Historialaria izanagatik, euskal gramatikagintza zaharrean Oihenartek leku berezia merezi du, zalantza izpirik gabe; Oihenart da lehen euskal gramatikarietarik analisi zorrotz eta orijinalenak eskaini zizkiguna, esan bezala ondoko euskalariengan eragin nimitñoa izan bazuten ere. *Notitian* euskal gramatikari eskainitako XI. eta, bereziki, XIV. kapitulu labur eta mamitsuetan Europako Mendebalean eredu nagusia zen gramatika greko-latindarraren menpekotasuna nabarmena da; hala eta guztiz ere, aldi behin Oihenart gauza da eredu klasikoa gainditzeko eta euskararen deskribapen beregaina eta egokiagoa burutzeko.

Aipagarri da Oihenarten ideien artean gaur egun erabateko balioa duten hainbat ere aurki daitezkeela; ekarpen hauek, dena den, denbora luzea beharko zuten euskalaritzaren barruan arrakasta eta onarpena lortzeko —batzuetan Oihenarten aitzindarietasuna ezezagun edo isilpean gertatu zelarik— eta, ikusiko dugunez, baten bat eztabaidagai zen oraindik XIX. mendearen hondarrean. Hona ekarpen horietariko batzuk:

i. XI. kapituluaren gaia *-a* eta *-ak* singularreko eta pluraleko artikulua diréla erakustea da. Garaiko iritzi nagusiaren arabera (Marineo Siculo, Merula, Garibay; geroago Pouvreau, Urte, Etxeberrri Sarakoa), aldiz, izenkien bukaerak ziren. Hala ere, uste hau ez zen euskalaritzatik zeharo baztertuko Larramendik *Artean* zorrozki kritikatu zuen arte.

ii. Oihenartek euskal deklinabide mota bi bereizten ditu, artikuluduna eta artikulugabea, egun *mugatu* eta *mugagabe* deituz ezagutzen ditugunak, hain zuzen; lehenbizikoa singularra edo plurala izan daitekeela ere adierazten du. Alabaina

mugagabea ez zen berriz euskal gramatikagintzan azalduko Astarloaren eta Humboldtten lanak iritsi arte. Geroxeago Darrigolek (1827) mugagabeaz ohartu den lehena izan dela baieztatu zuen, eta uste oker honek Villasanteren *Historia de la literatura vasca*-raino iraun zen, Mitxelenak (1973) salatu bezala.

iii. Deklinabidearen arloan jarraituz, euskararen kasuen artean latinaren paradigmatak kanpo geratzen diren kasu ergatiboa (*casus agendi*) eta partitiboa (*casus negandi seu dubitandi*) identifikatu zituen. Berriz ere, euskal kasu-sistemaren ezaugarri hauek Astarloaren eta Humboldtten lanen zain geratu beharko dute ezagutza eta onarpen zabala izan dezaten.

iv. Aditzaren azterketari dagokionez, euskararen berezko aditz-jokoa trinkoa dela, (*coniugatio propria*), eta ez perifrastikoa (*coniugatio impropria*), proposatu zuen. Ondoko gramatikariek, Larramendi buruzagi, perifrastikoaren jatorria eta antzinasuna aldarrikatuko dute eta Oihenarten iritzia ez da XIX. mende hondarrera arte berragertuko, garaile berragertzeko ere (jarrera bakoitzaren aldekoen zerrenda ez oso baterako, ik. Gómez [1989: 361]).

v. Laguntzaileen sistema aski ongi eman zuen, lau laguntzaile aipatu zituelarik (*nais, dud, adi* eta *esac*) eta modu eta denboren arteko euren banaketa egoki bereizi. Van Eys-en proposamenak iritsi arte, ez zen eskema hau berragertuko.

(b) *Helburu didaktikoa*: Gramatikari buruzko hausnarketan iturri baliagarriak dira hizkuntz irakaskuntzan laguntzeko eskuliburuak. Euskal tradizioa zaharrenek Micoletaren eskuizkribua eta Voltoireren liburu hainbestetan berragitaratu eta, hala ere, hain ezezaguna ditugu. Bi lanek antzeko egitura erakusten dute: gramatikari buruzko informazio laburra, batez ere aditz-jokoek osatua; hiztegia (gaztelera-euskara Micoletarena eta frantses-euskara Voltoirerena), eta elkarrizketak (gaztelera-euskara Micoletaren kasuan eta gaztelera-frantses-euskara Voltoirerenean). Diferentziarik bada: Voltoirek erreferentziak dakartza eta Micoletak, metrikari buruzko atal bat.

Honelako irakaskuntz eskuliburuaren tradizioa luze eta ugaria da Europan; merkataritzaren eta bidaien premiek bultzatu zuten hizkuntzak ikasten laguntzeko materialen sortzea. Helburu praktikoa gure lanen zenbait ezaugarritan ere antzeman daiteke: esaterako, elkarrizketak batez ere merkataritzaren gainean aritzen dira; edo Micoletaren eskuizkribua Ingalaterran aurkitzea bera (euskaldunen eta ingelesaren arteko merkatal erlazio estuen adierazgarri).

(c) *Euskararen deskribapena*: Lan hauetariko gehienei dagokienez, asko galdu egin dira, batzuetan zeharkako berriak ditugu, edo zati txiki batzuk baino ez ditugu ezaugarritzen. Banan bana iruzkindu ditzagun: Jacques de Belaren gramatika galdua da; Sylvain Pouvreauren lanaren zati batzuk gorde dira; Dominique Bidegarayren lanak, galdu badira ere, Nafarroako Gorteetako aktetatik euren helburu eta edukiei buruzko berriak idoki daitezke, argitaratzeko dirulaguntza eskatu baitzuen; Melchor Oyangurenaren kasuan, tagalozko artearen ale bat Parisko Biblioteka Nazionalan dago eta japonierazko artea, aresti arte galdutzat jo izan dena, Jaliskoko Biblioteka Publikoan aurkitu berri da; Oyangurenak berak euskarari buruzko zenbait lan idatzi zituela diosku, baina ez dugu horien arrastorik.

Osorik gorde zaigun obra bakarra Pierre Urterena da. Ingalaterrara erbesteratu baitzen, haren eskuizkribuak —gramatika, hiztegia eta zenbait itzulpen— bertan dira eta XIX. mende bukaera arte ez ziren argitaratzen hasi; gramatikaren edizioa W. Webster-ek burutu zuen 1896-1900 urteen bitartean. Urteren gramatika oso luzea da, datu ugariz horniturik dago. Definizio eta teorizaziorik ez da kasik, lanaren funtsezko zeregina datuok zerrenda eta paradigmetan sailkatzea delarik. Antza denez, eskuizkribua ez zen inprimategirako erabat prestatua eta, gainera, eskuizkribuaren orrialdeak desordenaturik egon litezke; honek guztiak, partez bederen, Urteren gramatikaren itxurazko desordena azal lezake. Oyharçabalek azpimarratu duen bezala, Urteren gramatika ez da analisi-lan bat, are gutxiago gramatika orokor bat ere (egileak hitzaurrean halako helburu bat aipatu arren); ordea, irakaskuntz liburuaren tradizioaren pisua somatzen da nagusiki.

Larramendiren aurreko gramatikagintzari buruzko atal hau amaitzeko, Etxeberri Sarakoaren gramatikazko ideien azterketa baten falta azpimarratu nahi nuke.

3.1.3. *Hiztegi-gintza*

Gramatikekin gertatu bezala, hiztegi-gintzaren esparruan ere Larramendik marcatzen du, nolabait, Errenazimentua deitu dudan aroaren muga. Hasierako lanetatik Lakarrak (1985a, 1985b) erakutsi du Larramendiren lanek izugarritzko aldaketa eragin zituela euskal literaturan; ondoko lanetan Larramendiren aurreko hiztegi-gintza miatu du, Mitxelenaren (1970) lana osatu nahian andoaindarraren iturri berriak kausitzeko asmoz; bereziki Martin Harrieten (1741) gramatikako hiztegiak anitz baliatu zituela frogatu du (Lakarra 1991, 1992, 1993, 1994a). Lakarraren doktorego-tesiak (1993) Larramendiren aurreko hiztegi guztien azterketa —egitura, tipologia, iturriak— eta zenbaiten edizioa eskaintzen dizkigu. Halaber, Larramendiren aurreko hiztegien sailkapena ematen du, bertan irizpide tipologikoa eta kronologikoa uztartzen direlarik:

- (a) Hitz zerrendak eta hiztegiñoak: Aimery Picaud (XII. m.), Arnold von Harff (XV. m.), Lucio Marineo Siculo (1533), Leizarraga (1571), Venturino (1572), Vulcanius (1597), Ibarçüen-Cachopín-en kronika (1600-1605), Oihenart (1638, 1657), euskara-islandiera hiztegiak (XVII. m.), Lhwyd (1707), Manier (1726).
- (b) Hizkuntz eskuliburuaren tradizioa: Voltaire (1620), Micoleta (1653), Urte (1712).
- (c) Galdutako hiztegiak: Etxeberri Ziburukoa, Bela, Bidegaray, Etxeberri Sarakoa, Oyanguren, Duhalde.
- (d) Gordetako hiztegiak: Landucci (1562), Pouvreau (1665 b.l.), Urte (1715).
- (a) *Hitz zerrendak eta hiztegiñoak:*

Euskal Herrira etorritako bidaiari batzuk dira lehen euskal hitz zerrendak egin zituztenak: Aimery Picaud XII. mendean, Arnold von Harff XV. ean eta Marineo Siculo XVI. ean, esate baterako. Hiru zerrenda hauek Mitxelenak (1964) argitaratu eta iruzkindu zituen. Beste hiztegiño batzuk literatur lanen barruan aurkitzen ditugu: Leizarragak *Testamentu Berriari* erantsiak, edo Oihenartek neurtzitetako hitz batzuen

azalpenez atondua. Bereziki aipagarria deritzet euskal arrantzaleen eta islandiarren artean sortu zen pidgineko hitz eta esaldiak biltzen dituzten zerrende; lehenbizi Deenek 1937an argitaratu zituen eta Gidor Bilbaok kaleratu ditu berriz, azterketa osagarri batzuk lagun (ik. Bakker *et al.* 1991).

(b) *Hizkuntz eskuliburuen tradizioa:*

Autore hauetaz gorago aritu naizelarik, diodan orain Micoletaren eskuizkribuak edizio bi izan zituela XIX. mende bukaeran eta beste berriago bat Angel Zelaietak 1988an prestatua eta 1995ean berrargitaratua. Voltoireren liburuak, aldiz, argitalpen askotxo ezagutu zituen XVII. mendean bertan, nahiz eta laburtuak eta oso aldatuak izan. Lakarrak Urteren gramatikako hiztegiak argitaratu ditu (1994c) eta laster Voltoireren lehen edizio moderno osoa (1997-98) emango du.

(c) *Galdutako hiztegiak:* Joanes Etxeberri Ziburukoaren hiztegiaren berri dakigu Pouvreaux berean erabili zuelako (*E* laburduraz adierazia) eta Oihenartek *L'art poétique*-n aipatu zuelako. Jacques de Belaren kasuan, gramatikaz den bezala, ez dugu hiztegiaren arrastorik. Bidegarayren hiztegiak ere Nafarroako Gorteen aktei esker dakigu. Melchor Oyangurennek berak esaten digu tagalo-gaztelera-euskara hiztegia idatzi zuela. Duhalde jesuitaren hiztegiak P. Delattre-k (1949-56: 1.478) emandako oharra ditugu (ik. Lakarra 1992: 282): Bordelen bibliotekari zelarik, hiru liburukitako hiztegia burutzen ari zela, XVIII. mendekoa zela eta, Bordelen xerkatu arren, aurkitu ez duela. Halaber, Humboldttek hiztegiaren berri izan zuen, nahiz eta ez zuen eskuarte-an izan. Esaten digu, orobat, hiru liburukitako eskuizkribua zela eta letramolde irakurgaitzekoa oso (Humboldt [*ca.* 1810-1814]: 143). Haatik, Larramendiren aurreko hiztegia denentz jakite aldera, datu kontrajarriak ditugu: Humboldttek Duhalde 1743an hil zela dioskularik, Delattre-k 1762an Bordelen eri bizi zela baieztatzen du.

Etxeberri Sarakoak (1668?-1749) hiztegi laukoitza ondu zuen (euskara-gaztelera-frantsesa-latina); Larramendik berea egiteko eskuarte-an izan zuela diosku hitzaurre-an. Bada XVIII. mendeko beste hiztegi laukoitz bat, Sbarbi-Urquijo izenarekin ezagutzen dena eta zenbaitek pentsatu dute Etxeberriren galdua zela. Ordea, gaur egungo iritzi zabalduea da Etxeberriren hiztegiaren birmoldaketa bat dela, moldatzaileak —Etxeberrik berak edo beste norbaitek— Larramendiren hiztegiko hitzak sartu zituelarik (eztabaidaren laburpenerako, ik. Lakarra 1992: 293-296).

(d) *Gordetako hiztegiak:* Niccolao Landucci-rena (1562) da tamaina handiko lehen euskal hiztegia. Arabako euskara jaso zuen eta, itxura osoz, hiru laguntzaile izan zituen (A, B, C hizkiez ezagunak). Zuazok (1989) erakutsi duenez, Arabako euskararen barneko azpieuskalkiak ere islatzen dira. Agud-ek eta Mitxelena 1958an lehen aldiz argitaratu bazuten ere, ez zen ezezagun. Larramendik eta Azkuek ezagutu eta arbuiatu egin zuten, erdarakadaz beterik zegoelako; hala ere, Larramendik hitz batzuk jaso zituen *Hiztegi Hirukoitzaren* eranskinean, Azkuek, zeharka, berean sartu zituenak (Mitxelena 1970).

Pouvreauren euskara-frantses hiztegiak oraindik argitaragabe dirau. Eskuizkribua Parisko Biblioteka Nazionalean dago, bi kopia desberdinetan (A, B). Bada hirugarren kopia laburrago bat (C), euskara-frantses-latin-gaztelera, Gidor Bilbaok (1992) argitaratua. Mari Jose Kerejeta bere doktorego tesia egiten ari da Pouvreauren hiztegia-

ri buruz, baina aurreko lan batean (1991) jada Oihenartek Pouvreauri bidalitako ohar-
 rarak eta Pouvreauk erabilitako laburdurak (*H bereziki*) aztertu zituen. Izan ere, Pou-
 vreauk euskal idazleek —Axular, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa, Harizmendi eta
 Haranburuk— erabilitako hitzak sartu zituen, batzuetan adibidez horniturik. Bestal-
 de, askotan atzizkiez baliatzen da hitz berriak sortzeko. Seguru da hitz gehienak ez
 zituela testuetan aurkitu; aitzitik, ondo ezagutzen zuen hizkuntzaren ahalmenaz baliat-
 u zen. Hau garai bateko Europako hiztegi-gintzaren ezaugarria bide da, Lakarrak
 (1993, 1995, 1996) erakutsi duen bezala. Esanguratsua da zentzu horretan hiztegia-
 ren antolakuntza: ez zaio erabateko ordena alfabetikoari jarraitzen; interesgarriena
 da oinarritzko hitza agertzen dela eta haren ondo-ondoan hitz horretatik sortzen diren
 eratorriak (antolakuntza hau Maurice Harrieten hiztegi eskuizkribatuan eta honen
 zordun zuzena den Lhanderenean [1926-38] ere aurkituko dugu). Pouvrearena ez da,
 Mitxelenak (1961) uste izan zuen bezala, “autoritateen” hiztegia; Pouvreau sortzaile
 azaltzen zaigu, biltzaile bainoago.

Urteren latin-euskara hiztegia (1715) Urkizuk argitaratu du, bai eta euskara-fran-
 tses-gaztelera-latina moldera berregituratu eta osatu ere (Urkizu 1989). Urkizuk,
 lehenago Mitxelenak (1961) bezalatsu, uste du Urte Donibane-Lohizuneko eta ingu-
 ruko hizkeretako hitzak biltzera —hango “hitz kutxa” jator eta herrikoia ematera—
 mugatu zela (ik., esaterako, Urkizu 1989: 109, 134). Lakarrak (1993, 1994b, 1996),
 aldiz, hitz eratorri eta elkartuen maiztasun handia ikusirik, Pouvrearen kasuan ikusi
 dugun bezalaxe, horietariko hitz asko Urtek berak sortu zituela diosku; eta ez guz-
 tiak oso modu “jatorrean” eratuak, bidenabar esanik.

3.2. XVIII. mendea: Larramendiren garaia

3.2.1. *Larramendiren kultur proiektua eta hiztegia*

XVIII. mendean Larramendiren “iraultza” dugu euskalaritzaren gertakari nagusi.
 Gorago (§2.) esan bezala, Larramendiren garrantziaz jabetzeak markatzen du, nire
 ustez, euskalaritzaren historiari buruzko ikerketen aro berria. Gauzak horrela, egoki
 deritzot hurrengo bost puntuetan Larramendiren buruzko aurreko ikuspegia laburki
 aurkeztu eta hurbilketa berriaren ikuspuntuarekin kontrajartzeari (ik., besteak beste,
 Lakarra 1985a eta Gómez 1991a). Puntu bakoitzeko lehen paragrafoan aurreko iri-
 tzia azaltzen da; bigarrenean berria:

(a) Bere lana teoriko eta apologetiko hutsa da, kanpotarrei zuzendua, berauei eus-
 kararen antzinasuna, perfektzioa eta aberastasuna frogatzeko asmoz egina.

Honen aurrean hurbilketa berriak Larramendik kultur proiektu bati ekin ziola
 azpimarratzen du; alegia, Larramendik euskara kultur hizkuntza bihurtu nahi zuen.
 Horretarako, apologia, gramatika eta hiztegia idaztea ezinbesteko urratsak zituen.
 Euskararen apologia idaztea aurrepauso bat zen hizkuntzaren duintasuna frogatzeko:
 hizkuntzaren antzinasuna frogatu behar zuen (noblezia); euskara gramatika-araue-
 tara molda zitekeela frogatu behar zuen (perfektzioa), eta, azkenik, edozein gairi
 buruz aritzeko lain hitz-altxorra bazuela frogatu behar zuen (abertasuna). Europa
 guztian aurkitzen ditugu honelako saioak eta gehienetan Larramendik jarraitutako
 ordena berbera errepikatzen da: apologia-gramatika-hiztegia.

(b) Hiztegian erabili zuen gaztelera-euskara ordenak (Espainiako Akademiaren *Diccionario de Autoridades* artean argitaratu berriari oinarritua) hainbat hitz berri eta etimologia barregarri asmatzera behartu zuen, gaztelera hitz bakoitzari bere euskal ordaina emateko; berak, aldiz, hiru hitz baino ez zituela asmatu aitortu zuen (*godaria* 'txokolatea', *surratsa* 'tabako-hautsa' eta *sutumpa* 'kainoia').

Larramendik nahitaezkoa zuen ordena hori erabiltzea, euskara behar zituen hitz tekniko guztiez (*voces facultativas*) hornituko bazuen. Larramendik sartu zituen hitz berriak, hain zuzen ere, horrelako hitz teknikoak dira, zientzia, teknika eta arteetan beharrezkoak direnak eta euskarari faltatzen, peitu zirenak.

(c) Euskal hitzetan ez zuen euskalkien erreferentziarik eman, gero Azkuek egingo zuen moduan.

Ez zuen hala jokatu, helburuak desberdinak zirelako, hain zuzen. Azkuek euskarari dagoen hitz oro justifikatu nahi du; Larramendik, aldiz, euskarari hitz berriak eman nahi dizkio, aberastu egin nahi du eta horretarako bide bat euskaldun guztiek euskalki guztietako hitzak erabiltzea da, bereziki beren euskalkian kontzeptu bati dagokion euskal hitz jatorria ez dagoenean eta beste euskalki batean aurkitzen denean —eta azpimarratu behar da garbizaletasun mota hau ez zela berria euskal hiztegiileen artean, Lakarrak (1993, 1994b) erakutsi duenez—.

(d) Gainera, berak ere euskaraz idaztean ez zituen asmatutako hitz berriak erabiltzen.

Bai erabili zituen, behar zituen neurrian baina, ondoko idazleek bezalaxe: gaiak hala eskatzen zuen bakoitzean.

(e) Larramendi garbizaletasunaren aitzindaria izan zen. Haren jarrerak Hegoaldeko literaturan joera teoriko (gaztelera idatzia eta apologetikoa) eta garbizale bat abiarazi zuen, Iparraldeko literatura praktikoa (euskaraz) eta herrikoia goaren aldean.

Garbizalea izan zen, ezin ukatu, baina ez geroago Arana-Goiri izango zen zentzu berean. Larramendik euskarari sustraiturik dauden latinetik eta erromantzetikoa maileguak onartu zituen. Arana-Goirik, aldiz, inguruko hizkuntzen arrasto guztiak euskaratik ezabatu nahi izan zituen. Bestalde, Larramendiren hiztegiko hitzek eta gramatikako moldeek euskal literaturaren berrikuntza sakona ekarri zuten, eta ez Hegoaldean soilik (ik. Sarasola 1986). Izan ere, Larramendik euskal literaturari utzi zion emaitza garrantzitsuena euskal idazle izatearen kontzientzia izan zen. Aurrerantzean, idazleek hizkuntzarekiko ardura berezia (bai gramatikan, bai hiztegian) jarriko dute eta honexek markatzen du, hain zuzen, Larramendiren aurreko eta ondoko euskal literaturaren arteko aldea. Horrela, literatur gipuzkeraren sorrera zuzenki eragin zuen, baita zeharka literatur bizkaierarena ere. Larramendiren itzalak luze iraun zuen euskalaritzan eta euskal literaturan, XIX. mendearen hondarretan Arana-Goiriren nazionalismoak haren lekua hartu zuen arte.

Nolanahi ere den, gogorarazi behar da Larramendirena ez zela euskara kultur hizkuntza bilakatzeko lehen proiektua izan. Lehenagokoak ditugu Bidegarayrena eta Etxeberri Sarakoarena. Baina Larramendiren proiektua izan zen euretarik laguntza eta arrakasta lortu zituen bakarra.

3.2.2. *Larramendi apologilari*

Larramendiren apologi lana —*De la antigüedad y universalidad del bascuenzen* (1728) eta *Hiztegi Hirukoitzaren* (1745) hitzaurrean batik bat islatzen direnak— Tovarrek (1980) laburtu du. Euskararen apologiaz ari delarik, Larramendi ideia tradizionalen jarraitzaile hutsa azaltzen bide zaigu, hau da, Penintsularen Antzinateko hizkuntz batasunaren eta kantabrismoaren aldeko. Larramendiren ideiak funtsean ondo biltzen baditu ere, ikusi dugun bezala andoaindarraren azken helburuei dago-kienez Tovarren lanak berrikusketa bat behar luke.

3.2.3. *Larramendiren gramatikagintza*

Gramatikagintzaz den bezainbatean, Larramendiren eredu posibleak aurkeztu dira eta euskal gramatika bat egiterakoan eredu greko-latindarrari atxikitzeak Larramendiri sortarazi zizkion egokitasun eta desegokitasunak azpimarratu (Gómez 1991b). Izan ere, oso gutxitan agertzen zaigu Larramendi eredu klasikoaren gainetik, euskal gramatikaren alderdi bat beregain azaltzeko; ostera, gehienetan ereduarekiko atxikimendu itsua dela-eta euskal gramatikaren zenbait ezaugarri era desegoki batean emango ditu (edo ez ditu emango).

Ildo honetatik Oyharçabalek (1993) Oihenarten eta Larramendiren gramatika-lanen arteko konparaketa aberasgarria burutu du. Larramendik bere *Artean* askoz datu gehiago sartzen baditu ere, Oihenarten analisiak zorrotzagoak dira eta eredu klasikoarekiko askeagoak.

3.3. XIX. mendea: lehen eztanda

3.3.1. *Euskalaritza atzerrira*

XVIII. mendearen bukaera eta XIX.ekoaren hasiera bitartekoa euskal kulturaren berebiziko garaitzat jo zuen Gáratek (1936). Hala izan edo ez izan, aski garbi dago orduantxe hasi zirela atzerriko ikerlariak euskarari buruz arduratzen, aurreragoko aipamen zenbait baziren ere (Urkizu 1986). Hervás eta Humboldt dira interes hau erakusten duten pertsonaia nagusiak. Nahiko egile serio eta kritikoak izan arren, euskararekin topo egin zutenean nolabaiteko lilurak lausotu bide zituen eta gehiegi fidatu ziren euskal informatzaileez: Larramendi Hervásen kasuan (Tovar 1986 [1980]); Mogel eta, bereziki, Astarloa Humboldten kasuan (Mitxelena 1973).

Nolanahi ere den, Humboldten euskarari buruzko lanen ikerketa sakonak prestaketan dagoen prusiarraren lan guztien edizio berriaren zain geratu behar du (Hurch, Kerejeta & Vollmann (arg.) prestatzen), material berri askotxo —eta ezagun zirenen edizio oso eta zuzenak— agindu baitzaizkigu. Bien bitartean, euskal gramatikaren puntu batzuei buruzko iritzi eta analisiak aztertu dira (Gómez 1996), Humboldtek jorratu zituen beste arloen gaineko lanak biltzen dituen liburu baten barruan. Bestalde, Hervás eta Humboldten obrak mundu zabaleko hainbat hizkuntzari buruzko informazioa luzatu zien bertako euskalariei. Batik bat —baina ez soilik— Astarloaren lanetan nabarmentzen da datu horien erabilera.

3.3.2. *Astarloa*

Larramendiren ondoren, badirudi Astarloa izan dela euskalarien “zerrenda beltzetik” atera nahi izan den hurrengoa. Horretarako lehen urratsak Lakak (1989) eman ditu; Lakak Astarloaren hizkuntz filosofo irudia nabarmentzen du eta hizkuntzaren jatorriari buruzko haren ideiak, bereziki hizkuntz ahalmenari buruzkoak, egungo gramatika sortzailearen begietatik aurkezten dizkigu.

Aldi berean, Alberdik (1989a) euskal gramatika zaharren deklinabideari buruzko azterketei so eginik, Astarloaren ekarpena arreta bereziz aztertzen du, eta aurreneko aldiz, nik dakidala bederen, durangarraren eredu greko-latindarrarekiko haustura azpimarkatzen du. Orobat, Frantziako razionalistekin lotzen du; baina uste dut tronpatzen dela, orduko joeren artean hautatzerakoan, Du Marsais eta Beauzée entziklopedistekin parekatzen baitu, Court de Gébelin bezalako sentsualistekin bainoago.

Berriki, nik neuk ekin diot azken eraginbide hau aztertzeari (Gómez 1999), Astarloaren hizkuntz ideien oinarriak eta, bereziki, aditz teoriarekikoak Frantziako enpiristekin (edo, nahiago bada, sentsualistekin) alderatuz: De Broses eta oraintsu aipatu Court de Gébelin izan litezke erreferentziarik gertuenak. Astarloak gizakien lehen hizkuntza euskara izan zela frogatu nahi izan zuen; alabaina frogabide gisa erabili zituen metodoa eta oinarriak dira, ene iritziz, interesgarriagoak, helburua bera baino. Bestalde, saio horretan Astarloak erakusten dituen sistematikotasunak eta sakontasunak euskal morfologiaren ezagutzan aurrerapauso handiak ekarri zituela nabarmendu nahi nuke; esate baterako, euskal adizkien morfema-zatiketa berak abiatu zuen. Guztiarekin ere, Frantziatik zetorren gramatika orokor eta filosofikoaren itzalak ez zituen gure artean Astarloaren lanak soilik estali. Darrigol (1827) eta d’Abbadie eta Chaho (1836) dira beharbada beste adibide garbi batzuk.

3.3.3. *Euskararen irakasliburuak eta gramatika deskribatzaileak*

XIX. mendeak euskararen irakasliburu eta gramatika didaktikoen egundoko gorakada ikusi zuen, XVII.ean abiatu zen tradizioari jarraiki. Hainbat eta hainbat dira, zein luze zein labur, Euskal Herrian edo atzerrian argitaraturik, euskararen deskribapen, arau, paradigma, hiztegiño eta adibideak eskaintzen dituzten lanak, euskararen ikaskuntzan laguntzea edota euskararen deskribapen soila ematea helburu dutenak: Añibarro [ca. 1820], Lécuse (1826), Hiriart (1840), Iturriaga (1841), Zavala (1848), Archu (1852, 1868), Lardizabal (1856), Inchauspe (1858), Fabre (1862, 1873), Eguren (1868, 1876), Gèze (1873), Jauregui (1883), Campión (1884), Ithurry (1895), Epalza (1896), Huici (1899), etab.

Zerrenda osoa aurkeztea luzeegi gertatuko litzaziguke, baina bat edo beste nabarmendu behar bada, Astigarragarena honetara nahi nuke. Luis Astigarragaren lana, gaurko euskalari askori erabat ezezagun bazaio ere, 1825eko lehen ediziotik ezagutzen dudana azkena den 1935ekorarte, 40 bat argitalpen izan zituen. Bestalde, lan hau interesgarria da Larramendiren eraginak noiz arte iraun zuen eta Arana-Goirirena noiz gailendu zitzaion miatzeko. EHUko Euskal Filologiako ikasle batzuk (Alonso & Bernal 1997) zenbait edizioaren arteko erkaketa burutu dute eta bakoitzean erabiltzen den hiztegian —hiztegi teknikoan batez ere— bi eraginbide desberdinen aztarnak aurkitu eta aztertu dituzte. Bitxia bada ere, ezer gutxi dakigu Astigarragaren bizi-

tzaz. Lehenbiziko argitalpenaren izenburuan “miembro de la Sociedad de Instrucción elemental de París” zela agertzen da. Bidenabar, 1920tik aurrera izenburuek Euskaltzaindiaren ortografiari atxiki zaiola aipatzen dute.

3.3.4. *Hizkuntz eztabaidak*

XIX. menderarte ez da Europan hizkuntzalaritza modernoa sortuko, Humboldt delarik aitzindarietariko bat, eta mendearen bigarren erdian sartuko dira ideia eta metodo berriak Euskal Herrian zenbait hizkuntzalari atzerritarren eskutik: Bonaparte Printzea, Vinson, van Eys, besteak beste. XIX. mende honetan gramatika konparatzailea —maiz tipologiarekin nahastua— edo dialektologia bezalako arloek lehen urratsak egin zituzten euskalaritzan. Bestalde, eusko-iberismoaren teoriak behera egin ahala, euskararen jatorriari buruzko galderak berriz ere aurkitu zuen axola handiko lekua, garaiko ildoetan barrena abiatu euskara hizkuntza eta hizkuntz familia anitzekin konparatu baitzen. Lehenengo belaunaldi atzerritarrekoen artean eztabaida luze eta gogorrak egon ziren, beraien fruitu izan zelarik 70 eta 80etako hamarkadetako bibliografi ekoizpen itzela.

Granja Pascual-ek (1986) Vinsonen eta Campionen arteko eztabaida sonatua jaso du: euskara gizarte eta bizimodu berrietarako egokia zenentz izan zuten hizpide. Nik (Gómez 1989) bereziki Bonaparte, Luchaire, van Eys eta Vinsonen arteko hizkuntz eztabaidetan erabili ziren gaiak aztertu ditut: lehenbizi, gramatika konparatzailearen eragina —batez ere Schleicher-en teoriak Vinsonengan izan zuten eragina— aztertu dut; bigarrenik, eztabaidetan parte hartu zuten autoreek hizkuntzalaritza berriari eta beronen metodoari buruz zituzten jarrera desberdinak bereizi ditut; hirugarrenik, autoreok euskararen eta mundu zabaleko beste hainbat hizkuntzaren artean proposatu zituzten erkaketak aipatu eta iruzkindu ditut; azkenik, eusko-iberismoaren arazoz, euskararen bizitzari buruzko iritziez eta euskalkien auziaz esan zituztenak jaso ditut.

3.4. XX. mendea: normalizaziorantz

3.4.1. *Euskalaritzaren atzerapena gainditu nahian*

Mende honen hasierako euskalaritzaren egoera —haren aurrerapenak, mugak eta eginkizunak— aski ongi seinalatu zuen Urquijok (1911, 1918); berrikiago, morfologiari dagokionez, Alberdik (1989b) aztertu du. Mende hasierako euskalarien artean bi talde nagusi bereiz daitezke:

- (a) Jarrera aprioristikoa dutenak.
- (b) Jarrera zientifikoa dutenak.

(a) *Jarrera aprioristikoa*: Euskara aztertzeko metodo aprioristiko eta logikazaleak baliatzen dituzte. Eskuarki autore hauek euskara ustezko lehengo egoerara bihurtzen saiatzen dira (aditz trinkoen paradigmak “berreskuratzeko” ahaleginen kasuan, esaterako; ik. orain Plazaola 1999). Jarrera honen abiapuntua Astarloaren irakurketa itsu batean, erregularitasun eta logikarako gehiegizko atxikimenduan bila daiteke. Talde honen fruitu nabarmenena Mitxelenak hiperbizkaiera deitu zuena izan zen. Honela definitu zuen Mitxelenak hiperbizkaiera:

algo es vizcaíno de lengua si y solamente si sólo aparece ahí y falta en las demás variedades de la lengua (de la cual se sigue suponiendo, sin embargo, que es dialecto el vizcaíno); si no se alcanza esa perfección extrema, siempre deseable, algo es vizcaíno en la medida en que tiene menos copartícipes o, en otras palabras, en la medida en que no es vasco común. (Mitzelena 1981: 300)

Hiperbizkaieraren historia da, bestalde, Lakaren (1986a) tesina bikainaren gaia, gero zenbait artikulutan zatika argitaratu zena (Laka 1986b, 1987a, b, c). Lakak erakusten du hiperbizkaieraren iturburuaz Azkue gaztearen *Euskal Izkindea* gramatikan (1891) eta bertan proposatutako aditz-sistema berrian dagoela. Halaber, Lakak frogatzen du *Izkindearen* iturri nagusia Astarloaren lana izan zela. Arana-Goirik Azkue-ren proposamena jaso zuen eta aranatarren eskolakoek bereziki —baina ez soilik— onartu, erabili eta hedatu egin zuten. Areago, aranatar zenbait (Arriandiaga, Etxaide edo Soloeta-Dima, kasu) bizkaierarekiko joera garbizalea euskara osora zabaltzen saiatuko ziren.

(b) *Jarrera zientifikoa* erakusten zutenen artean gehienak atzerritarrak ziren, Urquijok berak markatu zuenez: Schuchardt, Uhlenbeck, Saroihandy, Gavel,...; baina bertako batzuk ere baziren: Azkue heldua, Altube edo Urquijo bera. Hauek guztiak dira, hain zuzen, Urquijok bere *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (RIEV) aldizkarian idazteko bilatzen zituenak, atzerritaren prestakuntza teorikoaren eta bertakoen euskararen ezagutza sakonaren elkarlanaren bitartez euskalaritzaren maila jasotzeko asmoz. Autore hauek dira, halaber, I. eta III. Eusko Ikaskuntzako Kongresuetan (Oñati 1918; Donostia 1923) parte hartu zutenen artean, Menéndez Pidal, Amado Alonso eta Navarro Tomás espainarrekina batera.

Mende hasiera honetako bi aztergai azpimarratu nahi nituzke: eusko-iberismoa eta pasibismoaren teoria.

- *Eusko-iberismoa*: Eusko-iberismoak tradizio luzea zuen, ikusi dugunez, *tubalismo* deiturapean lehen apologigileen lanetan bertan aurkitzen baitugu; XIX. mende hasieran Humboldt euskaldunak iberoen ondorengoak egiten zituen teoria berpiztu, jantzi zientifikoz hornitu eta Europan ezagutarazi zuen. XIX. mende bukaeratik —eta, neurri handi batean, Humboldt ospearen itzalean— Schuchardtek eta beste zenbaitetek iker-lerro honi ekin zioten berriro. 1925ean Gómez Morenok iberieraren irakurketa zuzena aurkitzean, urak aski baretu ziren; geroztik, Bähr-en tesiak eta, ondoren, Mitxelenaren eta Tovarren lanek euskararen eta iberieraren arteko erlazioak dakiguna (eta batez ere ez dakiguna) ondo zehaztu dute. Gaur egun, ostera ere ikusten ari gara euskara eta iberierari buruzko lan berrien uholde bat, baina horien iruzkinak lan honen neurrietatik at eramango gintuzke.

- *Pasibismoa*: Euskal aditza pasiboa zelako teoriaren historiaz Alberdi (1989b) eta Oyharçabal (1991) aritu dira bereziki. Teoria hau euskalaritzan sartu zutenak Müller (1885), Stempf (1890) eta Schuchardt (1893) izan ziren eta 1960 arte-edo nagusitu zen euskalaritzan —gogora bedi Sarasolaren lan batek (1977) oraindik pasibismoaren kontrako argudioak erakusteko beharra islatzen duela—. Ideia hau hizkuntza ergatiboaren egitura interpretatzeko modu bat zen, absolutibodun argumentuak beti subjektutzat hartzen zituena, eta hizkuntza kaukasikoei buruz aldarrikatu zen lehenbizikoz; egungo —edo atzoko— gramatika sortzailean haren antzeko proposamenak

ageri dira, Murasugirena (1992) kasu. Pasibismoak bi taldetan banatu zituen euskalariak: atzerritar gehienak eta bertakoren bat (Albert Léon, Urquijo) alde; euskaldunak eta atzerritarren bat (Vinson, esaterako) kontra, nahiz eta etxeko gehienak beldurrez-edo eztabaidatik kanpo geratu ziren (Oyharçabal, a.e.). Oyharçabalek (1991), orobat, pasibismoaren teoria eta XIX. mende hasieran Chahok euskalaritzan sartu zuen aditz bakarraren teoriaren arteko loturak aztertu ditu.

3.4.2. Gramatika dialektalak eta arauemaileak

Lehen mende erdi honetako gramatikak gehienbat euskalkien datuak biltzera eman ziren, batzuk jarrera arauemaile bati ere lotu zitzaizkiolarik. Ene iritziz, aipagarrienak hauek dira: Azkueren *Morfología Vasca* (1923-25), Gavel eta Lacomberen *Grammaire Basque* (I, 1929; II, 1937) eta Lafitteren izen berekoa (1944). Lehenak eta azkenak arrakasta eta eragin aparta izan bazuten ere, badirudi tartekoak ez zuela hain sona handirik lortu eta oraingoz euskalari askorentzat zeharo ezezagun da. Garai honetako gramatikagintzaz ez dut azterketarik ezagutzen, Alberdiren (1989b) artikuluz kanpo.

3.4.3. Hiztegi gintza

Hiztegi gintzari dagokionez, dudarik gabe, Azkueren *Diccionario vasco-español-francés* (1905-1906) da mende honetan eraginik handiena izan duena. Mitxelena (1970) hasi zen hiztegi honen iturriak miatzen eta ikerketa horretan jarraitu diote Lakarrak (1991, 1993) eta Urgellek (1991); ikus orain Urgellek (1997) Azkueren aurreko eta ondoko hiztegi gintzaz eskaintzen duen ikuspegi orokorra.

3.4.4. Azken hamarkadak

Espainiako Gerra Zibilak euskalaritzaren etena ekarri zuen Hegoaldean, hala nola II. Mundu Gerrak Iparraldean, azken hau leunagoa, antza denez, gerrako urteetan argitaratzen baitira, besteak beste, Lafonen doktorego-tesia (1944) eta goraxeago aipatu Lafitteren gramatika. Eta eten horietaz baliatuko naiz ni ere euskalaritzaren historiaren gainbegiratu honi amaiera emateko. Ondoren gertatutakoak hurbilegi ditugu eta, jakina, ez dira kasik ikertu. Salbuespenak badira, halere, Mitxelenaren omenez *Egan* aldizkariak kaleratu zuen ale bereziko artikulua batzuk eta Zuazoren azken urteetako euskalaritzaren ikuspegia (Zuazo 1990), esaterako.

Aipamenak

- Alberdi, Javier, 1989a, «Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiarako», *ASJU* 23: 2.411-434. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 67-90.
- _____, 1989b, «Euskararen morfologiako ikerketak (1900-1936)», *ASJU* 23: 3.769-796.
- Alonso, Idurre & Garbiñe Bernal, 1997, «*Diccionario Manual Bascongado*. Edizio ezberdinen konparaketa», UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea, Gasteiz.
- Bakker, Peter *et al.*, 1991, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, (*ASJU*-ren Gehigarriak, 23), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= *ASJU* 25: 2.315-467).
- Bilbao, Gidor, 1992, «Pouvreuren hiztegi laukoitza», *ASJU* 26: 2.341-389.

- Delattre, P., 1949-56, *Les établissements des jésuites en France depuis quatre siècles*, Institut Supérieur de Théologie, Enghien.
- Euskaltzaindia, 1994, *Oibenarten Laugarren Mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. biltzarra*. Iker-8, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Gárate, Justo, 1933, *Guillermo de Humboldt. Estudios de sus trabajos sobre Vasconia*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- _____, 1936, *La época de Pablo Astarloa y Juan Antonio Moguel*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- Gómez, Ricardo, 1989, «Bonaparte printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* 23: 2.355-392. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 429-466.
- _____, 1991a, «El legado de Manuel Larramendi», *Ínsula* 534, 29-30.
- _____, 1991b, «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», *ASJU* 25: 3.783-796. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992, 193-205 eta Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 261-274.
- _____, 1996, «La aportación de W. von Humboldt a la gramática vasca», *RIEV* 41: 2.607-622. (=J. Agirreazkuenaga & J. Azurmendi (arg.), *W. von Humboldt: un puente entre dos pueblos. Hezkuntza, hizkuntza, Euskal Herria. Oñati*, 1995. Eusko Ikaskuntza, Oñati).
- _____, 1999, «El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX», in *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 345-360, Arco/Libros, Madrid.
- _____ & Joseba A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, (ASJU-ren gehigarriak, 25), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia.
- Gorrochategui, Joaquín, 1985, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* 19: 2.571-594. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 1-24.
- Granja Pascual, José Javier, 1986, «Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX», *ASJU* 20: 1.217-235. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 475-493.
- Greene, John C., 1974, «The History of Science and the History of Linguistics», in Dell Hymes (arg.), *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, 487-501, Indiana Univ. Press, Bloomington, Indiana-Londres.
- Humboldt, Wilhelm von, [ca. 1810-1814], «Fuentes y medios auxiliares para el estudio de la lengua vasca», in Gárate 1933, 135-152.
- Hurch, Bernhard, M. Jose Kerejeta & Ralf Vollmann (arg.), prestatzen, *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Sprachwissenschaft, Abt. 2: Baskisch und Romanisch*, Paderborn, Schoeningh.
- Juaristi, Jon, 1991, «La gnosis renacentista del euskera», in *Memoriae*, 117-160. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 129-172.
- _____, 1992, *Vestigios de Babel. Para una arqueología de los nacionalismos españoles*, Siglo XXI, Madrid.
- Kerejeta, M.ª Jose, 1991, «Oihenart Silvain Pouvreuren hiztegiari», *ASJU* 25: 3.865-899. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 183-217.
- Knörr, Henrike & Koldo Zuazo (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak: ikerketak eta testuak - El euskara alavés: estudios y textos*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Laka, Itziar, 1986a, *Hiperbizkaieraren historia. Hastapenak*, UPV/EHUko tesina argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1986b, «Euskal Izkindeako aditza (Hiperbizkaieraren historiaz II)», *ASJU* 20: 3.705-754.
- _____, 1987a, «Bizkaiko Aldundiaren euskarazko katedra (Hiperbizkaieraren historiaz I)», *ASJU* 21: 2.409-424.
- _____, 1987b, «Sabino Arana Goiri eta Hiperbizkaiera (Hiperbizkaieraren historiaz III)», *ASJU* 21: 1.13-40.

- _____, 1987c, «Manuel Arriandiaga: berrazterketarako oinarriak (Hiperbizkaieraren historiaz IV)», *ASJU* 21: 3.727-753.
- _____, 1989, «Astarloaren hizkuntzalaritzaz», *ASJU* 23: 1.75-86. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 367-378.
- Lakarra, Joseba A., 1985a, «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan», *ASJU* 19: 1.9-50.
- _____, 1985b, «Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez», *ASJU* 19: 2.439-452.
- _____, 1991, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in *Memoriae*, 217-258.
- _____, 1992a, (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala-Euskaltzaindia-Gipuzkoako Foru Aldundia-Eusko Jaurlaritzako Kultura Saila, Andoain.
- _____, 1992b, «Larramendirekin aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.), 279-312. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 275-311.
- _____, 1993, XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren etorkiez, UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1994a, «Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)», *ASJU* 28: 1.1-178. Berrarg. (*ASJU*-ren Gehigarriak, 18), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1995.
- _____, 1994b, «Euskal hiztegi-gintzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz», *ASJU* 28: 3.871-884.
- _____, 1994c, «Euskal hiztegi-gintzaren historiarako: III. Urteren Gramatikako hiztegia», *ASJU* 28: 3.885-914.
- _____, 1995, «Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz», *ASJU* 29: 1.3-52.
- _____, 1997, «Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai», *Uztaro* 19: 3-40.
- _____, 1997-98, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: 1. L'Interprect ou Traduction du françois, espagnol & basque», *ASJU*-n imprimategian.
- Mitxelena, Koldo, 1961, «Euskal itzegi-gilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* 6, 7-22. Berrarg. *SHLV*, I, 361-372.
- _____, 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid. Berrarg. (*ASJU*-ren Gehigarriak, 11), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia, 1989.
- _____, 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo. Azkueren hiztegiaren berrargitalpenean hitzaurre gisa ere emana: Euskaltzaindia, Bilbo, 1984.
- _____, 1973, «Gillaume de Humboldt et la langue basque», *Lingua e stile* 8, 107-125. Berrarg. *LH*, 126-142 eta in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 379-393.
- _____, 1980, «Mitología e ideología sobre la lengua vasca [Tovar 1980-ren iruzkina]», *Muga* 10, 122-128. Berrarg. *SHLV*, II, 920-926.
- _____, 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. *PT*, 35-55.
- Murasugi, Kumiko, 1992, *Crossing and Nested Paths: NP movement in accusative and ergative languages*, MIT Doctoral Dissertation, MITWPL, Cambridge, Mass.
- Oyharçabal, Beñat, 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* 23: 1.59-73. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 91-105.
- _____, 1991, «Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes», *ASJU* 25: 3.965-975.
- _____, 1993, «Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle», *ASJU* 27: 1.265-284.
- Plazaola, Estepan, 1999, «Aranatarren eskolak trinkoa bultzatzeko egindako ahalegina». *LEHIA Working Papers* 1 (agertzeko).
- Sarasola, Ibon, 1977, «Sobre la bipartición inicial en el análisis en constituyentes inmediatos», *ASJU* 11. 49-90.

- _____, 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1.203-215. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 313-325.
- Tovar, Antonio, 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza Editorial, Madrid.
- _____, 1986 [1980], «Vasco e ibérico en Lorenzo Hervás y W. von Humboldt», in *El lingüista español Lorenzo Hervás. Estudio y selección de obras básicas Antonio Tovar. I. Catalogo delle lingue*, Madrid.
- Urgell, Blanka, 1991, «Axular eta Larramendi», *ASJU* 25: 3.901-928. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992, 221-246.
- _____, 1997, «Euskal lexikografiaren historiari buruzko ikerketak», *Koldo Mitxelena Kate-draren I. Bilzarra*, komunikazio argitaragabea. Gaztelerazko bertsioa ale honetan.
- Urkizu, Patri, 1986, «Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan», *ASJU* 20: 2.343-350. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 219-229.
- _____, 1990, *Pierre d'Urteren hiztegia*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.
- _____, 1991, *Introducción a la Filología Vasca*, UNED, Madrid.
- Urquijo, Julio de, 1911, «Les études basques: leur passé, leur état présent et leur avenir», *RIEV* 5. 560-580.
- _____, 1918, «Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca», in *I Congreso de Estudios Vascos*, 403-427, Eusko Ikaskuntza, Bilbo. Berrarg. *RIEV* 27 (1936), 199-232.
- Villasante, Luis, 1979 [1961], *Historia de la literatura vasca*, Ed. Franciscana, Oñati. 2ª edición revisada y completada.
- Zelaieta, Angel (arg.), 1988 [1653], «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo Breue de aprender la lengua vizcayna*», *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214. Berrarg. osatua *Rafael Mikoletaren era llaburra*, AEK, Bilbo, 1995.
- Zuazo, Koldo, 1989, «Arabako euskara», *ASJU* 23: 1.3-48. Berrarg. berritua in Knörr & Zuazo (arg.) 1998, 127-189.
- _____, 1990, «Euskalaritza 1960-1990», *Jakin* 61, 7-42.
- Zubiaur, José Ramón, 1989, «Garibai hizkuntzalari», *ASJU* 23: 1.49-58. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 173-182.
- _____, 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.
- ZZEE, 1987, *K. Mitxelena. Gizona eta hizkuntza*, (=Egan 40: 3-6), RSBAP-Julio Urkixo Euskal Filologi Mintegia, Donostia.

Bibliografi eranskina. Lanean agertutako euskalari zaharren lanak

- d'Abbadie, Antoine Th. & Joseph Augustin Chaho, 1836, *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*, A. Bertrand, Paris.
- Agud, Manuel & Koldo Mitxelena (arg.), 1958, *Nicolao Landucci. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*, (*ASJU*-ren Gehigarriak, 3), Donostia. Berrarg. eta euskara-gaztelerara bihurtua in Knörr & Zuazo (arg.) 1998, 203-465.
- Alday, Jesús M^a (arg.), 1991, *Historia del nacionalismo vasco en sus documentos 4: Obra euzkérico-gramatical de Sabino de Arana y Goiri*, Eguzki, Bilbo.
- Altube, Seber, 1923, «Euskel-itz bafijak», in *III Congreso de Estudios Vascos*, 78-93, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- _____, 1929, *Erderismos*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 10. Berrarg. faksim. Bilbo, 1975.
- _____, 1932, *El acento vasco en la prosa y en el verso*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 13.
- _____, 1933, «La vida del euskera. Divulgación de los principios de la lingüística general aplicables a su defensa», *Euskera* 14.299-397. Separata: Editorial Vasca, Bilbo.

- _____, 1934, «Observaciones al tratado de Morfología Vasca, de R. María de Azkue», *Euskera* 15. 5-231. Separata: Gaubeka, Bermeo.
- _____, 1936, «Más sobre la vida del euskera. Bafiro euskeraren bizitzari buruz», *Euskera* 17, 1-192. Separata: Gaubeka, Bermeo. [Ez dago osorik. Gerra Zibilak galerazi zuten inprimaketa bukatzea.]
- Añibarro, Pedro Antonio, [XIX. m. hasiera], *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipúzcoa y Navarra*, L. Villasante (arg.), Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbo, 1963.
- _____, [ca. 1820], *Gramática Bascongada*, L. Villasante (arg.), *ASJU* 3, 3-169, eta *ASJU*-ren Gehigarriak, 6, Donostia, 1970.
- Arana-Goiri, Sabino, 1896, *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*, S. de Amorrortu, Bilbo.
- _____, 1901, «Análisis y reforma de la numeración euzkérica», *Euzkadi* 1, 189-221, 299-334. Berrarg., *Efemérides vascas*-ekin batera, LGEV, Bilbo, 1969.
- _____, 1910, *Deun-ixendegi euskotarra... Santoral vasco*, Bilbao marítimo y comercial, Bilbo.
- _____, 1912, «Clasificación del verbo bizkaino», *Euzkadi* 9. 3-18, 83-98, 161-178. Ez dago osorik. Berrarg. ia osoa eta Manuel de Arriandiagaren oharrak, *Euzkerea* 1931, 554-556, 574-578, 599-600, 617-619, 639-641, 732-734, 745-750, 765-767; 1932, 24-26. Arg. osoa in Arana-Goiri 1980, III, 2.324-2.358.
- _____, 1991 [1888 b.l.], «Estudio gramatical sobre el verbo bizkaino», in Alday 1991: 23-86. Lehen arg. "Aztertzailerén" [=M. Arriandiaga] arg. eta oharrak, *Euzkerea* 1931, 554-556, 574-578, 599-600, 617-619, 639-641, 732-734, 745-750, 765-767; 1932, 24-26.
- _____, 1980, *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabino*, Sendoa, Donostia, 1980, 3 lib. Lehen arg. Sabindiañ-Batza, Buenos Aires, 2 lib., 1965.
- Archu, Jean-Baptiste, 1868, *Bi mihiren gramatika*, Laserre, Baiona. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979. Lehen arg. *Uskara eta franzes Gramatika, uskalberrietaco haurrenizat eguina*, Foré eta Laserre, Baiona, 1852.
- Arriandiaga, Manuel, 1897, «Euskal-aditza Bizkai, Gipuzko, Lapurdi eta Zuberoko izkerantzetan garbiturikoa», eskuizkribua, Azkue Liburutegia, Bilbo. Itziar Lakaren arg., *ASJU* 21: 3.755-811, 1987.
- _____, 1915, «La reforma de la conjugación euzkérica. Estudio y ensayo», *Euzkadi* 12, 67-73, 99-106, 150-165, 305-313, 429-437.
- Astarloa, Pablo Pedro, 1803, *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfeccion y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo segundo, palabra Nabarra*, G. Ortega, Madrid. Bigarren arg. P. Velasco, Bilbo, 1882. Lehenaren berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1983. Idem. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1993.
- _____, 1804, *Reflexiones filosóficas en defensa de la Apología de la lengua vascongada, ó Respuesta á la censura crítica del cura de Montuenga*, Cano, Madrid.
- _____, 1883 [ca. 1804-1806], *Discursos Filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*, P. Velasco, Bilbo. Berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1978.
- _____, [ca. 1801], «Plan de lenguas», ik. Gárate 1935, 1961.
- Astigarraga y Ugarte, Luis, 1825, *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de Gramática...*, I. Baroja, Donostia.
- _____, 1884, *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de Gramática para uso de la juventud de Vizcaya*, E. López, Tolosa.
- Azkue, Resurrección M.^a, 1891, *Euskal-Izkindea. Gramática euskara*, J. de Astuy, Bilbo.
- _____, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo-Paris. 2. arg. faksim. LGEV, Bilbo, 1969. 3. arg. Euskaltzaindia, Bilbo, 1984 [Mitzelena (1970)-ekin batera].

- _____, 1923-25, *Morfología vasca*, Euskaltzaindia, Bilbo. Lehen arg. *Euskera* 4-6. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1969, 3 lib.
- _____, 1930-31, *Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos*, Editorial Vasca, Bilbo. Lehen arg. *Euskera* 11, 282-297; 12.3-50.
- _____, 1935, *Evolución de la lengua vasca*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 16, 57-124.
- Bähr, Gerhard, 1934, «El vasco y el camítico», *RIEV* 25. 240-244.
- _____, 1935, «Los nombres de parentesco en vascuence», *Euskera* 16, 3-42. Berrarg. Idazteka, Bermeo, 1935.
- _____, 1948, «Baskisch und Iberisch», *EJ* 2, 3-20, 167-194, 381-455.
- Bela, Jacques de, [1667 b.l.], «Tablettes juridiques», Archives Departamentales des Pyrénées Atlantiques (MS IJ 62/2), Pabe.
- Bonaparte, Louis-Lucien, 1862, *Langue basque et langues finnoises*, Strangeways & Walden, Londres.
- _____, 1869, *Le verbe basque en tableaux*, Strangeways & Walden, Londres. Berrarg. faksim. in Bonaparte 1991: I, 175-442.
- _____, 1872, *Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribe, à Jaurrieta et à Vidangoz*, J. Strangeways, Londres.
- _____, 1876, «Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque, accompagnées d'observations grammaticales et bibliographiques», *Revue de Philologie et d'Ethnographie* 2: 3. Separata: J. Strangeways, Londres, 1876.
- _____, 1877, «Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M. J. Vinson a accompagné l'Essai sur la langue basque par F. Ribáry», *Actes de la Société Philologique* 7: 2, 51-115. Separata: J. Strangeways, Londres, 1877.
- _____, 1991, *Opera omnia vasconice*, Euskaltzaindia, Bilbo. J. A. Arana Martijak prestatutako bilduma, 4 lib.
- Breva-Claramonte, Manuel & Ramón Sarmiento (arg.), 1991, *Lorenzo Hervás y Panduro: I. Vocabulario poligloto (1787). II. Saggio pratico delle lingue (1787)*, SGEL, Madrid.
- Campión, Arturo, 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, E. López, Tolosa. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1977, 2 lib.
- Chaho, Joseph Augustin, 1833, «De l'origine des euscariens ou basques», *Revue du Midi* 2, 141-158.
- _____, 1836, *Lettre à M. Xavier Raymond, sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, A. Bertrand, Paris.
- _____, 1836, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)*, A. Bertrand, Paris. Bigarren arg. P. Lespès, Baiona, 1865. M. de Anguiozar-en gazt. itz., *RIEV* 20, 105-127, 182-206, 350-377, 460-493 (1929); 21. 98-151, (1930) [berrarg. Auñamendi, Donostia, 1976]; J. Gáratere gazt. itz., Imp. Moderna, Bilbo, 1933; X. Mendiguren gazt. itz. eta X. Kintanaren hitz., Txertoa, Donostia, 1976.
- _____, 1847, *Histoire primitive des Euskariens-basques, langue, poésie, mœurs et caractère de ce peuple; introduction à son histoire ancienne et moderne*, Jaymebon, Baiona-Madrid.
- _____, 1857, *Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Académies française et espagnole*, P. Lespès, Baiona.
- [Darrigol, Jean-Pierre], [1827], *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*, Duhart-Fauvet, Baiona.
- Echaide, Ignacio, 1912, *Tratado de sintaxis del idioma euskaro*, J. Baroja e hijos, Donostia.
- _____, 1923, *El verbo vascongado. Estudio sintáctico y morfológico y desarrollo de las conjugaciones perifrástica, sintética, respetuosa y familiar*, "San Ignacio", Donostia.
- _____, 1931, *Tratado de la subfijación, prefijación y composición en el idioma euskaro. Segunda edición corregida y notablemente aumentada*, López Mendizabal, Tolosa. Lehen arg. Baroja, Donostia, 1911.

- _____, 1944, *Desarrollo de las conjugaciones euskaras. Perifrásticas y sintéticas. Respetuosas y familiares*, Gráfico-Editora, Donostia.
- Echave, Baltasar, 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*, H. Martínez, Mexiko. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1973.
- Eguren, Juan María de, 1867, *Método práctico para enseñar el castellano en las escuelas vascongadas*, Imprenta del Semanario, Gasteiz.
- _____, 1876, *Manual de la conversación para uso de los que visitan el País Vasco*, A. Baroja, Donostia. Berrarg. I. Baroja, Donostia, 1895.
- Epalza, Tomás José de, 1896, *El Euskera o el Bascuence en 120 lecciones*, La Propaganda, Bilbo.
- Etxeberri, Jean, [1712]. Ik. Kintana 1972 eta Urquijo 1907.
- Fabre, Marie Hyacinthe Louis, 1862, *Guide de la conversation français-basque*, Desplan, Baiona.
- _____, 1870, *Dictionnaire Français-Basque*, P. Cazals, Baiona.
- [_____] , 1873, *Guide élémentaire de la conversation français-basque (labourdin) précédé d'un abrégé de grammaire*, P. Cazals, Baiona. Bada beste arg. bat ...suivis d'une vocabulaire basque-français et français-basque, Lib. Centrale, Baiona, 1873.
- Flórez, Henrique, 1768, *La Cantabria. Disertacion sobre el sitio, y extension que tuvo en tiempo de los Romanos la region de los Cantabros, con noticia de las Regiones confinantes, y de varias Poblaciones antiguas*, A. Marin, Madril. Bigarren arg. L. de San Martín, Madrid, 1786. Lehenaren berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1996.
- Gárate, Justo, 1933, *Guillermo de Humboldt. Estudios de sus trabajos sobre Vasconia*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- _____, 1933-34, «Correcciones y adiciones a la 1ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mitbridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss», *RIEV* 24, 460-487; 25, 87-126.
- _____, 1935, «Extracto del Plan de Lenguas de Astarloa por Guillermo de Humboldt», *RIEV* 26, 94-121.
- _____, 1942, «Relato de Venturino en 1572», in *Viajeros extranjeros en Vasconia*, Buenos Aires.
- _____, 1961a, «Juicios y glosario vasco-latino de Buenaventura Vulcanius», *Euskera* 6, 239-245.
- _____, 1961b, «Pablo de Astarloa. Extracto humboldtiano de su *Plan de lenguas*», *Euskera* 6, 247-276.
- Garibay, Esteban, 1571, *Compendio Historial. Los Quarenta Libros*, Plontino, Amberes. Berrarg. faksim. G. Uña, Leioa, 1988.
- _____, 1854, *Memorias de Garibay*, (*Memorial Histórico Español*, VII. lib.), Academia de la Historia, Madrid.
- _____, Ik. Urkizu 1989.
- Gavel, Henri, 1920, *Éléments de phonétique basque*, Champion, Paris [= *RIEV* 12].
- _____, 1929, *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique, Parties du discours autres que le Verbe*, Imp. du "Courrier", Baiona.
- _____, 1930, «Observations sur la passivité Basque», *RIEV* 21, 1-14.
- _____ & Georges Lacombe, 1937, *Grammaire Basque. Tome II. Premier fascicule. Le Verbe*, Imp. de la "Presse", Baiona.
- Gèze, Louis, 1873, *Éléments de grammaire basque, dialecte souletin, suivi d'un vocabulaire basque-français & français-basque*, Vte Lamoignon, Baiona. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- Harriet, Martin, 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*, Fauvet Alarguna eta J. Fauvet, Baiona. Gramatikako hiztegiak Laka-rrak (1994a) berrargitaratu ditu.

- Hervás, Lorenzo, 1784, *Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro affinitá, e diversitá*, (*Idea dell'Universo*, xvii), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Tovar 1987, 95 hh.
- _____, 1785, *Trattato dell'origine, formazione, meccanismo, ed armonia degl'idiomi*, (*Idea dell'Universo*, xviii), G. Biasini, Cesena.
- _____, 1787, *Saggio pratico delle lingue, con prolegomeni e una raccolta di orazioni dominicali in piú di trecento lingue e dialetti*, (*Idea dell'Universo*, xxi), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Brevia Claramonte & Sarmiento (arg.) 1991, 287-541.
- _____, 1787, *Vocabolario poliglotta, sopra piú CL lingue*, (*Idea dell'Universo*, xx), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Brevia Claramonte & Sarmiento (arg.) 1991, 39-286.
- _____, 1800-1805, *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas, y numeracion, division, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos*, Imprenta de la Administración del Real Arbitrio de Beneficencia, Madrid. Berrarg. faksim. eta Antonio Tovaren hitzaurrea, Atlas, Madril, 1979.
- Hiriart, A., 1840, *Introduction à la langue française et à la langue basque*, Vve Cluzeau, Baiona.
- Huici, Victoriano, 1899, *Manual de gramática bascongada*, Erice y García, Iruñea.
- Humboldt, Wilhelm von, [ca. 1801], «Extracto del Plan de Lenguas de Astarloa por Guillermo de Humboldt», ik. Gárate 1935, 1961b.
- _____, 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschmitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, Vossischen Buchhandlung, Berlin. Lehen arg. Mithridates-en iv. liburukian, 1816. Bada gazt. itz. Gárate (1933-34).
- _____, 1821, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*, F. Dümmler, Berlin. R. Ortega y Frías-en gazt. itz., J. Anllo, Madril, 1879; berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1996; T. de Aranzadiren gazt. itz. RIEV 25. 477-520, (1934); 26. 44-92, 499-552, (1935); separata: Donostia, 1935; F. Echebarríaren gazt. itz. eta A. Steiger-en hitzaurrea, Minotauro, Madril, 1959. L. Riveoren gazt. itz., Polifemo, Madril, 1990.
- _____, [ca. 1811-1814], «Análisis de la lengua vasca», in Gárate 1933, 179-197.
- _____, [ca. 1811-1814], «Gramática vasca», in Gárate 1933, 153-178.
- Inchauspe, Emmanuel Théodore, 1858, *Le verbe basque*, Lamaignère-B. Duprat, Baiona-Paris. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- Ithurry, Jean, 1895, *Grammaire basque, dialecte labourdin*, A. Lamaignère, Baiona. Bigarren arg. Foltzer, Baiona, 1920. Beronen berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979 eta Ediciones Vascas, Donostia, 1979.
- [Iturriaga, Pascual] A.P.I.P., 1841, *Arte de aprender á hablar la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*, Hernani.
- Jaureguy, Francisco, 1850, *Gramera berria, ikasteco Eskualdunec mintzatzen Espainoles, dibiditua bi partetan: leberna ortographiaren gainian, eta bigarrena lenguyaren ikasteko erreski mintzatzen*, Imprenta Errepublicanoan, Buenos Aires. 2. arg. Lib. de Pablo Morta, Buenos Aires, 1860. 3. arg. J. Mariano Larsen-en hitzaurrearekin, Igon Hermanos, Buenos Aires, 1883.
- Kintana, Xabier (arg.), 1972, *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan bautatuak*, Lur, Donostia.
- Lafitte, Pierre, 1967, «L'art poétique basque (Un inédit d'Arnaud d'Oyhénart)», *GH* 39, 195-234. Bada eusk. itz., *Hegats* 7, 34-57, (1992).
- Lafon, René, 1935, «Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins», in *Mélanges de littérature, d'histoire et de philologie offerts à Paul Laumonier*, 635-643, Droz, Paris. Berrarg. in Lafon 1999, 697-703.
- _____, 1937, «Tendance à la palatalisation de l'u dans les parlers basques du nord-est», *Revue de Linguistique Romane* 13, 73-82. Berrarg. in Lafon 1999, 85-93.
- _____, 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Delmas, Bordele. Berrarg. faksim. Elkar, Donostia, 1980.

- _____, 1947, «L'état actuel du problème des origines de la langue basque», *EJ* 1, 35-47, 151-163, 505-524.
- _____, 1952, *Etudes basques et caucasiennes*, (Acta Salmanticensia. Filosofía y Letras, v, 2), Universidad de Salamanca, Salamanca.
- _____, 1954, «Comportement syntaxique, structure et diathèse du verbe basque», *BSL* 50, 190-220. Berrarg. in Lafon 1999, 529-555.
- _____, 1955, «Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques», *Pirineos* 11, 109-133. Berrarg. in Lafon 1999, 707-726.
- _____, 1958, «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», in D. Catalán (arg.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet*, II, 77-106, Biblioteca Filológica, La Laguna. Berrarg. in Lafon 1999, 113-133.
- _____, 1959a, «La lengua vasca», in *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, I, 67-100, Madrid.
- _____, 1959b, «Remarques sur la structure des formes verbales du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», *Via Domitia* 6, 134-148. Berrarg. in Lafon 1999, 353-366.
- _____, 1965, «Les deux génitifs du basque», *BSL* 60: 1. 131-159. Berrarg. in Lafon 1999, 173-197.
- _____, 1966, «La particule *bait* en basque: ses emplois morphologiques et syntactiques», *BSL* 61: 1. 217-248. Berrarg. in Lafon 1999, 667-693.
- _____, 1968, «L'impératif en Basque au XVIe siècle», *BSL* 63: 1. 110-140. Berrarg. in Lafon 1999, 431-457.
- _____, 1970-73, «Le suffixe *-ke*, *-te* dans la conjugaison basque», *BSL* 65: 1. 184-212; 67: 1. 239-265. Berrarg. in Lafon 1999, 505-528.
- _____, 1972, «Basque», in *Current Trends in Linguistics*, IX, 1.744-1.792, Mouton, The Hague. [Fr. bertsoia, Lafon 1973.]
- _____, 1973, «La langue basque», *BMB* 15, 57-120. [Lafon 1972-ren fr. bertsoia.] Berrarg. in Lafon 1999, 3-55.
- _____, 1975, «Sur la déclinaison dans le biscayen du XVIe siècle», *BSL* 70: 1. 275-290. Berrarg. in Lafon 1999, 219-232.
- _____, 1999, *Vasconiana. Iker-11*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Lakarra, Joseba A., 1987, «Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)», *ASJU* 21: 3.813-916.
- ___ & Blanka Urgell, 1988, «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)», *ASJU* 22: 1.99-211.
- Landucci, Nicolao, 1562. Ik. Agud & Mitxelena (arg.) 1958.
- Lardizabal, Francisco Ignacio de, 1856, *Gramática Vascongada*, I. R. Baroja, Donostia.
- Larramendi, Manuel, 1728, *De la antigüedad y universalidad del bascuense en España: De sus perfecciones, y ventajas sobre otras muchas lenguas. Demonstracion previa al arte, que se dará a luz desta lengua*, E. García de Honorato, Salamanca. Bada beste arg. bar: A. J. Villagordo, Salamanca. Berrarg. faksim. Ediciones Vascas, Donostia, 1978.
- _____, 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, A. J. Villagordo, Salamanca. Bigarren arg. P. Zuaza, Donostia, 1853. Lehenaren berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- _____, 1736, *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria*, J. de Zúñiga, Madril. Berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1985.
- _____, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuense, y latin*, B. Riesgo y Montero, Donostia. Bigarren arg. P. de Zuazua, Donostia, 1853. Lehenaren berrarg. faksim. Txertoa, Donostia, 1984.
- _____, [ca. 1754], *Corografía de Guipúzcoa*, F. Fitaren arg., *La verdadera ciencia española* XIX, Bartzelona, 1882. J. I. Tellechea Idígorasen arg., Sdad. Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1969.

- _____, 1969, «Diccionario vasco-castellano», *Euskera* 12, 139-300. P. Altunaren arg.
- Lécluse, Fleury, 1826, *Manuel de la langue basque*, J. M. Douladoure-L. M. Cluzeau, Tolosa-Baiona. Bigarren arg. P. Cazals, Baiona, 1874. Lehenaren berrarg. in Lakarra 1987 eta Lakarra & Urgell 1988.
- Leizarraga, Ioannes, 1571, *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria*, P. Hautin, Arroxela. Berrarg. faksim. K. J. Trübner, Estrasburgo, 1900 [*Kalendrerera, ABC, edo Christinoen instructionea*, H. Schuchardt eta Th. Linschmann-en hitzaurrea eta «Über die Einrichtung des Neudrucks, insbesondere über die Druckfehler und Varianten bei Leizarraga» barne dituela.] Beronen berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1990 [Schuchardt eta Linschmann-en testuen gazt. itz., I. Ruiz Arzalluz eta J. M. Vélez Latorrek egina, eta aurkibideak barne dituela].
- Léon, Albert, 1911, «Quelques réflexions sur le verbe simple dans la conjugaison basque», *RIEV* 5, 472-493.
- Lhande, Pierre, 1926-38, *Dictionnaire basque-français*, G. Beauchesne, Paris.
- Lhwyd, Edward, 1707 [1703], «Appendix voces aliquot quotidianis & Maxime antiqui usus plerisque Europae linguis completans», in *Archeologia Brinannica*, 290-298, Theater, Oxford. Berrarg. in Patri Urkizu, 1983, «Edward Lhwyd-en hiztegi poliglota (1703)», *Euskera* 20, 387-401.
- Luchaire, Achille, 1877, *Les origines linguistiques de l'Aquitaine*, Véronèse, Pabe. Jatorrizko testua latinezkoa zen: *De lingua Aquitanica*, Hachette et Cie, Paris, 1877.
- _____, 1879, *Etude sur les idiomes pyrénéens de la région française*, Maisonneuve & Cie, Paris. Berrarg. faksim. Slatkine Reprints, Genève, 1973.
- Merula, Paullus, 1605, *Cosmographiae generalis libri tres...*, Plantin, Amsterdam. Zatika berrarg. in *RLPhC* 28, 264-268.
- Micoleta, Rafael, [1653], «Modo breue de aprender la lengua bizcayna», British Museum (Harl. 6314), Londres. Lehen arg. Fidel Fita (arg.), V. Dorca, Girona, 1880. 2. arg. Edward Spencer Dodgson (arg.), F. de P. Díaz, Sevilla, 1897. Orobat Angel Zelaieta (arg.), *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214 (1988); berrarg. AEK, Bilbo, 1995.
- Mitxelena, Koldo, 1953, *Apellidos Vascos*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia. 3. arg. 1973; berrarg. Txertoa, Donostia, 1989.
- _____, 1961, *Fonética histórica vasca*, (ASJU-ren Gehigarriak, 4), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia. Bigarren arg. zuzendu eta osatua, 1977. Berrarg. 1985, 1990.
- _____, 1963, *Lenguas y protolenguas*, Univ. de Salamanca, Salamanca. Berrarg. 1986; berrarg. (ASJU-ren Gehigarriak, 20), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1990. Ing. itz. EHU, Gasteiz, 1997.
- _____, 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madril. Berrarg. (ASJU-ren Gehigarriak, 11), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia, 1989.
- _____, 1977, *La lengua vasca*, L. Zugaza, Bilbo.
- _____, 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madrid.
- _____, 1987, *Palabras y textos*, UPV/EHU, Bilbo.
- _____, 1988, *Euskal Idazlan Guztiak*, Euskal Editoreen Elkarte, Donostia, 9 lib.
- _____, 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, (ASJU-ren Gehigarriak, 10), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 2 lib.
- Mogel, Juan Antonio, 1801, *Nomenclatura de las voces guipuzcoanas, sus correspondientes vizcaínas y castellanas, para que se puedan entender en ambos dialectos*, Larumbe, Gasteiz. Berrarg. in Luis Villasante, 1964, «Texto de dos impresos sumamente raros de Juan Antonio Moguel», *BAP* 20, 63-69.
- _____, 1854, «Cartas y Disertaciones sobre la Lengua Vascongada», *Memorial Histórico Español* 7. 661-754. Separata: J. Rodríguez, Madril, 1854. Bada beronen berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1995. Bigarren arg. Euscalduna, Bilbo, 1870.

- _____, 1935-1937 [ca. 1800], «La historia y geografía de España ilustradas por el idioma vascuence», *Euskera* 16, 187-354; 18, 3-64. Justo Gáratearen arg. Separata: Gaubeka, Bermeo, 1936-37, 2 lib. Berrarg. *LGEV*, XI, 349-519, Bilbo, 1976.
- Moret, Joseph, 1665, *Investigaciones históricas de las antigüedades del Reyno de Navarra*, Iruña.
- Müller, Friedrich, 1885, «Ueber die Sprache der Basken», *Grudiss der Sprachwissenschaft* III, 2: 1.1-48.
- Oihenart, Arnauld, 1638, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, S. Cramoisy, Paris. Bigarren arg. gehitua, 1656. J. Gorosterratzuren 2. arg.-aren gazt. itz., *RIEV* 17 (1926); 18 (1927); 19 (1928). Berrarg. faksim., Gorosterratzuren itz. osatua eta R. Ciérvideren sarrera, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz, 1992.
- _____, 1657, *Les proverbes basques recueillis par le sr. d'Oihenart plus les poésies basques du mesme auteur*, Paris. Berrarg. berrikusi eta zuzendua, frantsesezko itzulpenarekin, P. Faye, Bordele, 1847. Berrarg. faksim. *RIEV* 26, 201-212 (1935). Berrarg. frants. eta gazt. itzulpenekin, J. Baptiste Orpustan (arg.), Izpegi, Baigorri, 1992. Berrarg., A. Irigoyen (arg.), in *Oihenarten Laugarren Mendeurrena*. *Iker*-8, 227-271, Euskaltzaindia, Bilbo, 1994.
- _____, Ik. Lafitte 1967.
- Oyanguren, Melchor, 1738, *Arte de la lengua japona, dividido en quatro libros según el arte de Nebrija*, J. B. de Hogal, Mexiko.
- _____, 1742, *Tagalysmo elucidado, y reducido (en lo possible) á la Latinidad de Nebrija, con su Syntaxis, Tropos, Prosodia, Passiones, &c y con la alusion, que en su uso, y composicion tiene con el Dialecto Chinico Mandarin, con las Lenguas Hebrea, y Griega*, F. X. Sanchez, Mexiko.
- Poza, Andrés de, 1587, *De la antigua lengua, poblaciones, y comarcas de las Españas, en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria*, M. Mares, Bilbo. Berrarg. C. Echegarayren hitzaurrearekin, A. P. Cardenal, Bilbo, 1901; A. Rodríguez Herreroren arg., Minotauro, Madril, 1959. Berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1987.
- Pouvreau, Sylvain, [1665 b.l.], «[Euskara-frantses(-latin-gaztelerazko) hiztegia]», Bibliothèque Nationale (Fonds celte et basque MS 7-8), Paris.
- Ribáry, Ferencz, 1877, *Essai sur la langue basque*, F. Vieweg, Paris. Hungarierazko lehen arg. «A baszk nyelv ismertetése», *Nyelvtudományi közlemények* 5, 37-75, 426-474, (1866). Ik. Vinson 1877a.
- Saroihandy, Jean, 1918, «Remarques sur le verbe labourdin», *RIEV* 9, 173-212. Ik. Schuchardt 1919.
- _____, 1922, «Oihenart contra Garibay y Morales», *RIEV* 13, 448-455.
- _____, 1923, «Doctrina gramatical de Oyhenart», in *III Congreso de Estudios Vascos. Lengua y Enseñanza*, 41-46, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Schuchardt, Hugo, 1893, «Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts», in *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften* 42, Tempsky, Viena. G. Bähr-en gazt. itz., *BAP* 28: 2/3.217-337, (1972).
- _____, 1894, «Das baskische Zeitwort und Julien Vinson», *ZrPh* 18, 532-538. Fr. itz., *RLPbC* 28, 200-209, (1895).
- _____, 1899, «Zum Iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen», *ZrPh* 23, 174-200.
- _____, 1900. Ik. Leizarraga 1571.
- _____, 1905, «Ibero-romanisches and Romano-baskisches», *ZrPh* 29, 552-565.
- _____, 1906, *Baskisch und Romanisch. Zu de Azkues Baskischem Wörterbuch*, (Beiheft zu *ZrPh*), Niemeyer, Halle. A. Goenagaren gazt. itz., *BAP* 13: 4.463-487 (1957); 15: 2.181-205 (1959); 16: 3.339-363 (1960).
- _____, 1907, «Die iberische Deklination», in *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 157, 6-90, Viena. Gazt. itz. *RIEV* 1, 553-564, (1907); 2, 1-12, (1908). Gehigarria *RIEV* 4, 323, (1910).

- _____, 1915, «Baskisch = Iberisch oder = Ligurisch?», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 45, 109-124.
- _____, 1919, «Baskische Konjugation», *RIEV* 10, 157-163. Ik. Saroihandy 1918.
- _____, 1922, «Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)», *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1, 1-39. Separata: Akademie der Wissenschaften, Berlin. G. Bähr-en gazt. itz. eta J. A. Arana Martijaren aurkezpena eta oharrak, *Euskera* 37: 1. 247-292 (1992).
- _____, 1923, *Primitiae Linguae Vasconum. Einführung ins Baskische*, Niemeyer, Halle. Bigarren arg. Niemeyer, Tübingen, 1968. A. Irigarayren gazt. itz. eta J. de Urquijoren hitzaurre-gutuna, Colegio Trilingüe-CSIC, Salamanca, 1947.
- _____, 1925, «Das Baskische und die Sprachwissenschaft», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften* 202: 4.1-34. Separata: Hölder-Pichler-Tempsky, Viena. E. Más-en gazt. itz., *BAP* 7: 4.551-570 (1951); J. Gáratearen gazt. itz. eta oharrak, *FLV* 35-36, 443-454, (1980).
- Siculo, Lucio Marineo, 1530, *De las cosas memorables de España*, M. Eguía, Alcalá de Henares. Berrarg. 1533 (gazteleraz), 1533 (latinez) eta 1539 (latinez). Latinezko lehen arg. *De Hispaniae laudibus*, F. de Basilea, Burgos, ca. 1497.
- Stempf, Victor, 1887-93, «Glossar zu Bernard Detchepare's Baskischen Poesien», *RLPbC* 20, 4-22 (1887); 21, 235-258 (1888); 22, 73-95 (1889); 23, 51-67, 142-166, 312-329 (1890); 24, 117-127, 206-220, 283-299 (1891); 25, 64-79, 127-144, 239-256, 328-338 (1892); 26, 42-57, 136-152, 238-254, 333-349 (1893). Separata: Paris, 1893.
- _____, 1890, *Besitzt die Baskische Sprache ein transitives Zeitwort, oder nicht?*, Bordele. Bada fr. itz.
- Tovar, Antonio, 1954 [1950], *La lengua vasca*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia.
- _____, 1959, *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid.
- _____, 1968, *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*, Toro, Madrid.
- _____, 1986, *El lingüista español Lorenzo Hervás. I. Catalogo delle lingue*, SGEL, Madrid.
- _____, 1997, *Estudios de tipología lingüística. Sobre el euskera, el español y otras lenguas del Viejo y el Nuevo Mundo*, Istmo, Madrid.
- Uhlenbeck, Christian Cornelius, 1909-10 [1903], «Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques», *RIEV* 3, 465-503; 4, 65-119.
- _____, 1922, «Le caractère passif du verbe transitif ou du verbe d'action dans certaines langues de l'Amerique du Nord», *RIEV* 13, 399-419.
- _____, 1924 [1923], «De la possibilité d'une parenté entre le basque et les langues caucasiennes», *RIEV* 15, 565-588.
- _____, 1947 [1942], «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *EJ* 1, 543-581.
- _____, 1947 [1946], «Affinités prouvées et presumées de la langue basque», *EJ* 1, 171-182.
- _____, 1947-48, «La langue basque et la linguistique générale», *Lingua* 1, 59-76.
- Urkizu, Patri, 1989, «Garibairen eskuzkiribu galdu bat (1592)», *Mundaiz* 37-38, 33-85.
- Urquijo, Julio, 1907, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*, Geuthner, Paris. Berrarg. faksim. *RIEV* 28 eta LGEV, Bilbo, 1976.
- _____, 1907-35, «Notas de bibliografía vasca», *RIEV* 1.84-89, 416-420, 497-498, 634-640; 2.313-336; 4.147-148; 6.552; 9.226-236; 13.99-101, 248-251; 18.647-653; 22.585-587; 25.674-687.
- _____, 1908-09, «Los refranes vascos de Sauguis», *RIEV* 2, 677-724; 3, 144-157.
- _____, 1917-19-21, «La Crónica de Iburgüen-Cachopín y el Canto de Lelo», *RIEV* 11, 217-220; 13, 83-98, 232-247, 458-482; 15, 163-182, 523-548.
- _____, 1919, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, Martín, Mena y Comp^a, Donostia. 2. arg., LGEV, Bilbo, 1976.

- _____, 1936 [1929], «De algunos problemas de interés general que suscita el Vascuence», *RIEV* 27, 385-430.
- _____, 1967, «De paremiología Vasca. ¿Conoció Oihenart los *Refranes y Sentencias* de 1596?», *ASJU* 1, 3-10.
- Urte, Pierre, 1715, «*Dictionarium Latino-Cantabricum*», Shirburn Castle, North Library (MS 112N 13-17). Zati baten arg. *Le dictionnaire latin-basque de Pierre d'Urte*, W. Webster (arg.), Baiona, 1895 [A, ab, abs-etik ablegare-raino]. Ik. Urkizu 1990.
- _____, [1712], *Grammaire Cantabrique Basque*, Wentworth Webster (arg.), *Bulletin de la Société Ramond*, Bagnères-de-Bigorre, 1896-1900. Gramatikako hiztegiak Lakarrak (1994c) berrargitaratu ditu.
- van Eys, Willem J., 1865, *Essai de grammaire de la langue basque*, C. M. van Gogh, Amsterdam. 2. arg. ... *revue et augmentée*, C. M. van Gogh, Amsterdam, 1867.
- _____, 1873, *Dictionnaire basque-français*, Maisonneuve-Williams & Norgate, Paris-Londres.
- _____, 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, Maisonneuve, Paris.
- Venturino, Giovanni Battisti, 1572, *Del viaggio fatto dall Illmo e Revmo. Card. Alessandrino, Legado Apostolico alli Serenis. Rè di Francia, Spagna, Portogallo. Con le annotazioni delle cose più principali delle città, terre e luogbi, descritto da M. Gio. Batt. Venturino da Fabriano*, in Gárate 1942.
- Vinson, Julien, 1868, «Coup d'oeil sur l'étude de la langue basque», *RLPbC* 1, 381-405. Separata: Paris, 1868.
- _____, 1868-73, «Premier essai de phonétique basque», *RLPbC* 3, 423-459; 4, 118-127; 5, 276-290.
- _____, 1869, «Notes sur la déclinaison basque», *RLPbC* 3, 5-22.
- _____, 1874, «La question ibérienne», in *Mémoires du Congrès scientifique de France*, I, 265-268; II, 357-368, Institut des Provinces, Pabe. Separata: Maisonneuve, Paris, 1874.
- _____, 1874, «Le verbe basque», *RLPbC* 6, 238-253. Separata: Maisonneuve, Paris, 1874.
- _____, 1874-77, «Sur la méthode de la science du langage et de ses applications à l'étude de la langue basque», *Bulletin de la Société de Sciences et Arts de Bayonne* 1, 37-43, 49-57. Gazt. itz. «El método científico y la lengua vasca», *Revista Euskara* 2, 144-148 (1879).
- _____, 1877a, «Avant-propos» eta «Notes complémentaires», in Ribáry 1877, x-xxv eta 99-119.
- _____, 1877b, «Les études basques et la critique», *RLPbC* 10, 210-222. Separata: G. Jacob, Paris, 1877.
- _____, 1882, *Les basques et le Pays Basque, moeurs, langage et histoire*, L. Cerf, Paris.
- _____, 1891-97, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Maisonneuve, Paris. Berrarg. faksim. J. Urquijoren oharrekin (*ASJU*ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- _____, 1894, «Les théories nouvelles sur le verbe basque», *RLPbC* 27, 95-110.
- _____, 1895, «Le verbe basque, M. H. Schuchardt et la théorie passive», *RLPbC* 28, 73-86.
- Voltaire, [~1620], *L'Interpret ou Traduction du français, espagnol & basque*, A. Rouyer, Lyon. [Ikus Lakarra 1997-98]
- Vulcanius, Bonaventura, 1597, «Parergon, siue specimen cantabricae hoc est veteris vasconum linguae», in *De litteris et lingua getarum sive Gothorum*, 89-96, Rhapselengium, Leiden. Berrarg. faksim. Didot, Paris, 1860. Ik. Gárate 1961a.
- Zaldibia, Juan [Martínez de], [1564], *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoana*, Diputación de Guipúzcoa, Donostia. F. Arocenaren arg., sarrera eta oharrak, 1945.
- Zavala, Juan Mateo, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, I. R. Baroja, Donostia.

Euskalaritzaren historiaren ikerketa-norabideak: zenbait proposamendu

RICARDO GÓMEZ
(EHU, Gasteiz)

Abstract

The aim of this paper is to propose some lines of investigation and new methods that can be followed in order to increase our knowledge of the History of Basque Linguistics. The main claim put forward here is that we must profit from the new methodological innovations developed by the Historiography of Linguistics since the 60's. In the first section, different aspects are mentioned of the relevance of the study of Basque Linguistic Historiography. The second section comments on the boom of the Historiography of Linguistics from the 60's, its causes and its consequences; furthermore, it reports on the methodological models emerged from the discussions since then (as shown in works by Koerner, Swiggers, and many others). The third section points out some difficulties and challenges of the study of the History of Basque Linguistics, and suggests both some priorities for that study and possible lines of investigation. In order to illustrate the different points made throughout the paper, the reader is referred, when possible, to examples chosen from recent investigations or from future topics of research.

0. Sarrera¹

Euskalaritzaren historiara, beste arlo batzuetan gertatu bezala —fonologia, sintaxia, gramatika historikoa, eta abar—, euskararen berezitasunak aitorturik ere, “berezikeriak” baztertzetik eta teoria zein metodo orokorrak ezartzetik aitzinamendu handia hel daitekeela deritzot. Horregatik, euskalaritzaren historiaren ezagueran aurrera egingo bada, zenbait arazo eta jokabide metodologiko orokor aintzat hartu beharko ditugu, eta horiexen berri eman nahi du artikulu honek. Arreta berezia jarri gura dut azkeneko bi hamarkadetan hizkuntzalaritzaren historiaren azterketarako proposatu eta jorratu diren ildo berrietan, baita euskalaritzaren esparruan eurek izan lezaketen erabilpen eta egokitzapenean ere.

(1) Eskerrik beroenak Iñaki Camino, Agurtzane Elordui eta Koldo Zuazori, beren ohar baliagarriez testu hau erruz ondu dutelako. Nire eskerrona, orobat, Joseba Lakarrak “Euskararen historia: arazo zahar, bide berri” EHU-ren Donostiako XVI. Uda Ikastaroetakoa (1997ko iraila) entzulegoari. Lan hau Eusko Jaurlaritzaren PI97/49 ikerketa-proiektuaren barruan kokatzen da.

Lana honelaxe egituratu da: lehenbizi, euskalaritzaren historia ikertzeak zertarako balio duen azaltzen saiatuko naiz; bigarrenik, hizkuntzalaritzaren historiak sortzen dituen arazo metodologiko batzuk eta haren ikerketarako proposatu diren zenbait hurbilketa aurkeztuko ditut; azkenez, eta hein handi batean aurrekotik eratorrita, euskalaritzaren historiaren azterkizun eta xedeak zein diratekeen iradokiko dut. Atal bakoitzean, argigarri gisa, euskalaritzaren historiografian azken urteotan landu diren edo engoitik landu litezkeen saio batzuk iruzkinduko ditut.²

1. Euskalaritzaren historiografiaren garrantzia

Zertarako euskalaritzaren historia ezagutu? Zein dira iker-lerro honen helburuak? Hainbat arrazoi eta motibazio bila daitezke euskalaritzaren historia ikertzea premiazko, interesgarri eta are erakargarritzat hartzeko. Motibazioak, neurri handi batean, hizkuntzalaritzaren historia ikertzeko diren berberak lirarteke, oro har; honako lau hauek besteak beste:

1.1. Euskalariaren heziketa akademiko eta zientifikoaren parte bat da

Euskalaritzaren historiografiak, ene aburuz, betebeharrak didaktiko garbi bat du, hizkuntzalaritzaren historiografiaz orobat nabarmendu dena (ik. Koerner 1976): aurreko autoreek euskararen arazoei buruz zer uste zuten eta zer konponbide proposatu zuten sistematikoki jaso, aztertu eta euskalari garaikideei nahiz ondoko belaunaldiari era ulergarrian ezagutaraztea.

Izan ere, zientzilari guztiek ez dute trebetasun, motibazio eta inspirazio maila berdina, ezta datu, lanabes edo lan egiteko aukera eta erraztasun berdina ere. Hortaz, denok ezagutu behar genuke lantzen dugun zientzi arloaren egoera, bai eta beronertara nola iritsi den ere; hauxe da zientzi jardueran premiazkoa den dogmatismorik eza, perspektiba eta urruntasuna lortzeko ezinbesteko urratsa. Esan nahi baitut, horrela soilik lor dezakegula benetako zientzi aurrerapen sendoak teoria erdiegosi eta aldarrikapen frogatugabeetatik bereiztea; baita benetako iritzi eta teoria berriak antzinako ideia, eredu eta teorioren ezkutuko edo nahigabeko birmoldaketetatik bereiztea ere (ik. Koerner 1976).

1.2. Euskalaritzaren heldutasun akademikoaren frogarria

Bigarren arrazoia Robins-ek (1967: 7) eskaintzen digu: zientzi alor baten iragarnari buruzko interesa bere heldutasun akademikoaren seinale litzateke; ez da, hala ere, ikuspuntu honen kritikarik falta izan (esaterako, Brekle 1986: 6). Robinsek diotena egia izatera, euskalaritzaren historiografiak 80etako hamarkadan izan zuen gorakada nabarmena —oroit bitez Larramendiri buruzko ikuspegiaren aldaketa, 1988 eta 1989ko UPV/EHUren Donostiako Udako Ikastaroak, bibliografi ekoizpenaren ugaltzea, eta abar— zerbaiten adierazgarri izan genezake; baina auzi hori, agian, gure ondoko historialariek ebatzi beharko dute.

(2) Euskalaritzaren historiari eta historiografiari buruzko ikuspegi orokor baterako, ik. Gómez 1997a. Hasieratik bertatik, lan hori eta irakurleak begien aurrean daukan hau elkarren osagarri izateko sortu ziren; hemen azalduko ditudan zenbait adibide hor aurki ditzake irakurleak xehekiago azalduak.

1.3. Euskalaritzaren eta hizkuntzalaritza orokorraren arteko harremanak

Euskalaritzaren historia hizkuntzalaritzaren historiaren barruan —eta are historio-grafia orokorraren barruan— kokaturik hauteman daiteke. Ildo honetatik, euskalari-ek hizkuntzalaritza orokorraren bilakaerari zer eman dioten, bai eta hizkuntzalaritza orokorrak euskalaritzari ere, izango genuke aztergai.

Bestalde, hizkuntzalaritzaren historiaren metodoak, ereduak eta interesak mia-tzeak, zalantzarik gabe, euskalaritzaren historia hasiberrirako bide jorratugabeak aurkitzen lagun diezaguke (2. atalean arituko gara lasaixeago honetaz).

1.4. Euskalaritzaren historia eta euskararen historia

Antzinako euskalarien lanek tresna ezin hobe eskaintzen digute euskararen his-toriaren ezagueran sakontzeko, noiz edo behin garai edota hizkera bateko lekukota-sun bakarrak direlarik. Hala eta guztiz ere, antzinako lan hauek egoki ulertu eta erabiltzeko, nahitaezkoa da beren eredu teorikoak ongi eta zehazki ezagutzea. Beste-la, gramatika eta hiztegi zaharrak gaizki ulertzeak euskararen historiari buruzko ondorio okerrak —edo partzialak behintzat— ateratzera eramán gaitzake. Ikus ditza-gun adibide batzuk:

Hasteko, Lakarrak (1992, 1993, 1994, 1995, 1996) ederki erakutsi du Pouvreau-ren eta Urteren hiztegi-tan agertzen diren hainbat hitz ez direla orduko erabilera arruntetik idokiak, hitzen sortzezkotasunari buruzko ideien ondorio zuzena baizik. Hortaz, hiztegiok ez ligukete emango orduko *hizkuntz ariketaren* aberastasunaren frogarik —zenbaitek hala uste izan badute ere—, baizik eta orduko *hizkuntz gaitasuna-ren* erakusgarria, Chomskyren berbez baliatuz adieraztea zilegi bazait.

Halaber, oraintsu arte Bonaparte printzeak bildutako datuak dialektologia histo-rikorako oinarri izan dira. Haatik, azkeneko azterketek (Camino & Gómez 1991) ira-dokitzen dutenez, printzea ez zen datu-bilketan uste izan den bezain zorrotz eta fidagarria eta dialektoei buruz zituen ideiak zeharo baldintzatu bide zituen bere argi-talpenetan onartu eta baztertu zituen formak, euskalki eta hizkera bakoitzeko era-kusgarri bakarra hautatu eta, beraz, desitxuratua eskaini baitzigun.

Euskalaritzaren eta euskararen historien arteko harremanen muturreko egoera dugu —halere, uste baino arruntagoa— gramatikak eta hiztegiak fenomeno-sor-tzaile bihurtzen direnekoa: deklinabide edota aditz paradigmak literaturara heda-tzea (aranatarrek asmatu-riko aditz trinkoak, kasu; ik. orain Plazaola 1999); hitz berrien zabalkundea, eratorrien finkatzea, hitz baten adiera berezi bat hedatzea, hitz baten sinonimoak finkatzea, eta abar. Azkueren hiztegiak hitz mamu zenbaiten adi-bideak eskaintzen dizkigu. Horietako batzuk testuak gaizki interpretatzetik bada-toz ere (erronkarierazko *zeuru* multzo horretan sartu behar dugula dirudi), bat edo beste —Mitxelenak (1958) iradoki digun bezala— mailegu gordinak euskal hitz jatorren bitartez ordezkatzeko irrikak itsuturik sortu bide zitzaizkion. Honelakoxea dirudi erronkarierazko *arnari* 'fruitu' hitzaren aurkikuntza, berez arbolaren izen bati erronkarieraz *-arenari* hondarkiari dagokion forma eranstea baino ez dena: adib. "bagoarnari [erraiten zabein] magalla", hau da *pago-ekurra*. Gramatikaren arloan bi adibide aipa nitzake: Oyharçabalek (1997: 56) iradokitzen du zubererazko XIX. men-deko gramatika-lan batzuetan —Chaho, Inchauspe, Gèze, Bonaparte— *ai-* aditz-

aurrizkia aipatzen eta paradigmatan sartzen dutelarik, segur aski ahozko mintzairatik ezagutzen zutela, testuetan ez baita XVII. mendeaz geroztik agertzen. Aukerako azalpena dateke alabaina orduko zuberotarrek *ai-* aurrizkia ez zutela baliatzen eta gramatikariok arrazoi ideologikoengatik (euskalkiaren aberastasuna eta gainerakoe-kiko berezitasuna erakustearren) sartu zutela euren lanetan; nahiko ezaguna da, bestalde, Chaho-Inchauspe-Bonaparte eraginbidea. Muturreko adibide bat Hildagoren doktorego-tesiak (1996) eskaintzen digu. Zuzen izatera behinik behin, gaurko euskararen SOV hitz-ordena Kardaberatz, Azkue eta Altuberen lanen ondorio litzateke, euskal idazle zaharrek hitz-ordena aske(ago)a erabili zutelarik.

2. Hizkuntzalaritzaren historiografiaren arazoak

Hizkuntzalaritzaren historiazko ikerketak XVIII. mende bukaeran abiatu ziren —zientzia gehienek historia bezala— eta XIX. mendean, bereziki hizkuntzalaritza historikoaren argira, jarraitu zuten.³ Hala eta guztiz ere, arlo honi buruzko interesa mende honen hirurogeietako hamarkadan biziki areagotu zen. Bizkorraldiaren bi eragile garrantzitsu aipatu nahi nituzke: batetik, Kuhn-en (1962) zientziaren historiari buruzko ikuspegi berritzailea —bereziki “paradigma” eta “iraultza zientifikoa” kontzeptuak sartu ziren hizkuntzalaritzaren historiaren esparruan—; bestetik, Chomskyren (1966) liburu iradokigarria eta honek sorrarazi zuen eztabaida sutua.⁴

Halaber, hizkuntzalaritzaren historiografiaren bizkorraldiak bost ondorio zuzen izan zituen, besteak beste:

(a) Aldizkari espezializatuen agerpena: *Historiographia Linguistica* (1973an sortua), *Histoire-Epistémologie-Langage* (1979an) eta, berrikiago, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* (1991n).

(b) Eskuliburu ugaltzea (Robins 1967 delarik erakusgarri bikainena) eta liburu-bilduma berezia agertzea, John Benjamins argitaletxeak kaleratutako “Studies in the History of Linguistic Sciences”, hain zuzen ere.

(c) Hizkuntzalaritzaren historiak jarduteko elkarte zientifikoen sorrera: Société d’histoire et d’épistémologie des sciences du langage (SHESL), 1978an sortua; Henry Sweet Society for the History of Linguistic Ideas, 1984an sortua; North American Association for the History of the Language Sciences, 1987an sortua (Lepschy 1990: 15). Berriki, 1995ean, Sociedad Española de Historiografía Lingüística sortu da.

(d) Hamarkada horretan (1964. eta 1968. urteetan) hizkuntzalaritzaren historiari buruzko lehen bi nazioarteko biltzarrak egin ziren (ondoren Hymes 1974an bilduak).

(3) Hizkuntzalaritzaren historiografiaren lehen urteorako emaitzen zerrenda luzeagoa dakarte Robinsek (1978), Swiggersek (1980: 108) eta Koernerrek (1994: 1.581-1.682); hizkuntzalaritzaren historiaren ikuspegi ohikoa (XIX. mendeko hizkuntzalaritza historiko-konparatzailea aro berri baten abiapuntuztat, erabateko etentzat, hartu duena) nola sortu eta garatu zen ezagutzeko, ik. Morpurgo Davies (1998: 1-23).

(4) Liburuaren iruzkin eta kritiken zerrenda luzerako, ik. Koerner & Tajima (1986: 24-27). Guztiarekin ere, Swiggersek (1980: 107) iradokitzen duenez, Chomskyk gataska guztiak galdu bide zituen, baina bizkitartean gerra irabazi du eta honezkero “Cartesian Linguistics” terminoa hizkuntzalaritzaren historiografian sartu eta onartu egin da.

(e) Arloaren metodologiari eta epistemologiari buruzko interesa orduantxe pizten da (hurbilkera eta proposamen metodologiko berrien gorabeherak Koernerrek [1994] laburbildu ditu).

Hizkuntzalaritzaren historiaren helburu nagusia hizkuntzalaritzazko ezagutza nola erdietsi, formulatu eta aditzera eman den, eta horrek guztiak denboran zehar nolako bilakaera izan duen, deskribatzea eta azaltzea da (Swiggers 1990: 21). Horregatik, hizkuntzalaritzaren historialariak egile, lan eta gertaeren hurrenkera kronologikoa aurkezteari eta historia aurrerapen erregular eta etengabe hutsa bailitzan aztertzeari, *Progress-by-Accumulation* delako ereduari alegia, ihes egin behar dio. Izan ere, zientzia baten historia ezin da giza eta gizarte erakundeen historia (nazio baten, literatur aro baten edo hizkuntza baten historia, kasu) bezala egin. Azken honek emaitzen edo gertaeren berreraiketa eta euren hurrenkera bilatzen ditu; zientzia baten historiak, aldiz, emaitza horiek erdiesteko prozedura kognitiboak ere —eta batez ere— nabarmendu behar ditu (Simone 1975: 355). Beraz, sortzen den lehenbiziko arazoa hizkuntzalaritzaren historiarako eredu baliagarriak bilatzea da, nola-baiteko “egokitzapen esplikatiboa” lortzeko balio duten ereduak.

Laurogeietako hamarkadan hizkuntzalaritzaren historiaren metodologiari buruzko eztabaida haundia izan zen, hainbat liburu, artikulua eta biltzarretan gauzatu zena. Oraindik ez dago ikerlari guztiak onartzen duten metodo bakarra, baina badira, haatik, zabalkunde haundia lortu duten zenbait kontzeptu erabilgarri, aurrerantzean ikusiko ditugunak; esaterako, *bilakaera* / *iraultza* aurkaritza.

Zenbait autorek (Brekle 1986 eta Swiggers 1990 aipa daitezke, besteak beste) disziplina honetako bi hurbilketa-mota nagusi bereizi dituzte: edukien edo teorien berreraiketa hutsaz arduratzen dena (*content-oriented*) eta berauek gizarte eta kultur testuinguruan kokatzen saiatzen dena (*context-oriented*). Halarik ere, ez dirudi bi hurbilketa hauek kontrajarriak daudenik. Egia da batean eta bestean aztergaia era desberdinez begiratzen dela, baita neurri batean metodologia desberdina erabiltzen dutela ere. Aldiz, edukiak eta testuinguruak beti ditugu nolarebait hertsiki loturik, biak batera gertatzen baitira (nahiz eta gure oharmenean aski bereizirik ager daitezkeen).⁵ Esate baterako, gauza jakina da hizkuntzari buruzko hausnarketak bereziki hizkuntz kontaktu egoeretan sortu direla historian zehar.

Hortaz, hizkuntzalaritzaren historiako jarduerari modu batez baino gehiagoz hel dakioko eta hauxe da disziplinari sortzen zaion lehen ardura (Koerner 1974, 1978b, 1982, 1994; Robins 1978; Swiggers 1990). Ene iritziz, ikuspegi interesgarri eta aberasgarrienetariko bat hizkuntzalaritzaren historia problemen (eta euren konponbideen), tekniken eta ereduaren historiatzat hartzen duena da; betiere zientzi tradizioekin, gizarte eta kultur testuinguruekin eta gizabanakoen erdiespenekin lotzen saiatzen den heinean.

(5) Hizkuntzaren azterketa diakronikoarekiko paralelismo bat bila daiteke: gramatika historikoa (hizkuntzaren “edukiez” arduratzen dena) eta hizkuntzaren historia (hizkuntzaren “testuinguruaz” arduratzen dena). Nolanahi ere, hizkuntzalaritzaren historiaren arazoa konplexuagoa dateke, hirugarren faktore bat, hausnarketaren gaia den hizkuntzaren edo hizkuntzen barne bilakaera bera ere aintzat hartu behar baitugu.

Hizkuntzalaritzaren historiak bestelako hurbilketa baliagarriak garatu ditu. Hurbilketa hauek, gainera, ez dira elkarren baztergarri; bat baino gehiago konbina daitezke ikerlan batean. Hona adibide batzuk (ik. bereziki Koerner 1982):

2.1. *Continuity vs. discontinuity*

Funtsean zenbait interesguneren jarraipenak eta etenak historian zehar aztertzean datza (Robins 1976, Koerner 1989 [1987]); esaterako, gramatika orokorraren tradizioaren ibilbidea. Euskalaritzaren esparruan euskararen jatorriari buruzko interesaren historia osoa izan liteke mota honetako azterkizun baitezpadakoa.

2.2. Aztergai baten bilakaera

Ikerlana aztergai zehatz baten inguruan antolatzea —historian zehar nolako aldatetarako jasan dituen miatuz— da proposatu den beste aukera bat: kontzeptu baten definizioak, perpaus-atalen sailkapenak, gramatika-analisirako irizpideak,... dira hurbilkera honetako zenbait helburu. Beharbada hurbilkera interesgarri eta emankorrenetarikoa dugu euskalaritzaren historiografiaren hastapen hauetan. Adibidez, Oyharçabalek (1993), besteak beste, Oihenartek eta Larramendik euskararen egitura ergatiboaren berri nola eman zuten konparatu du; gaia beste gramatikari batzuen lanetara hedatzea komeniko litzateke. Edo azterkizun dugun euskararen komuntadura anizkuna aurkezteko (edo ez aurkezteko) gramatika zaharretan eman diren irtenbideak ikertzea.

2.3. *Mainstream-vs.-Undercurrent* ereduak

Garai bateko teoria nagusiaren eta orduko beste teoria ezkutuagoen arteko burruka aztertzea da honen helburua. Esaterako, sarritan irakurri dugu XIX. mendea hizkuntzalaritza historikoaren garaia dela (lehenik Bopp, Rask eta Grimm-en eskutan; geroago Schleicher-en eraginpean; azkenik neogramatikarien eredupean). Baina garai berean gramatika filosofikoarekiko interesaren jarraipena ere nabari da, Frantzia eta Espainian batik bat. Gauzak horrela, errazago azal litezke, agian, XIX. mendeko euskalarien, atzerritarren eta bertakoen, joera desberdinak: zein *à la mode*, zein *démodé*; atzerritar gehienak hizkuntzalaritza historikoari atxikitzen zitzaizkiolarik —Schleicheren ereduari batez ere—, bertako euskalari askok gramatika filosofikoaren ildoari jarraitzen zioten.

2.4. *Data-orientation vs. theory-orientation*

Datuetan oinarritutako (*data-orientation*) eta teoretan oinarritutako (*theory-orientation*) lanen pendulu-antzeko joan-etorriak aztertzen ditu ikuspegi honek (Robins 1973). Ildo honetatik XIX-XX. mendeetako euskalarien arteko sailkapen-saio bat egin liteke, teorikoengandik praktikoengana zuzendurik:

- (a) Teorikoak: Astarloa, Darrigol, Chaho, Azkue (1891),... Mitxelena.
- (b) Deskribatzaileak: Lécluse, van Eys, Campión, Ithurry,... Lafitte.

- (c) Didaktikoak (multzo handiena): Añibarro, Astigarraga, Iturriaga,... Umandi.
- (d) Datu-biltzaileak: Bonaparte, Azkue (1923-25),... Yrizar.

2.5. Paradigma

Kuhn-en ereduari jarraiki, hizkuntzalaritzaren historia paradigmaren segida gisa egituratzea ere proposatu da (ik., esaterako, Koerner 1976 [1972]), nahiz eta "paradigma" kontzeptuaren egokitasunari buruzko zalantzak aski goiz plazaratu ziren (cf. Percivalen [1976] eta Koernerren [1977] arteko eztabaida eta Bahner 1984). Nolanahi ere den, honako paradigma hauek bereizi izan dira hizkuntzalaritzaren historian: tradizionala (gaur egun oso zalantzan jartzen da haren batasuna), historikoa (Schleicherrek abiatzen duena), estrukturalista (Saussureren eskutik), sortzailea (Chomsky).

2.6. Epeak

Azkenik, hizkuntzalaritzaren historiaren bilakaeran epe desberdineko aztergaiak bereiz daitezke:

- (a) epe luzeko gaiak, beharrak eta interesak: gramatikagintza, hiztegegintza, hizkuntz konparaketa;
- (b) epe ertainekoak: gramatika orokorrari buruzko interesa, esaterako;
- (c) epe laburrekoak: neogramatikariaren ereduak, estrukturalistena, sortzaileena.

Hizkuntzalaritzaren historia hiru denbora-ardatz hauen elkarreaginaren ondorioa gertatuko litzateke.

3. Euskalaritzaren historiografiaren eginkizun eta arazo zenbait

Ikus dezagun jarraian nola aplikatu ahal zaizkion goiko ekarpen metodologiko eta epistemologikoak, ahal den neurrian, euskalaritzaren historiari. Horretarako, euskalaritzaren historiografiaren eginkizunak eta sortzen zaizkion zenbait arazo —orokor eta berezi— aurkeztuko ditut; bidenabar, argigarri gisa, eginkizun horiek jorratzen saiatu diren azken urteotako aurkikuntza batzuk aipatuko ditut.

3.1. Historialariaren prestakuntza

Hasteko, euskalaritzaren historialariari —eta, oro har, hizkuntzalaritzaren historialariari— eskatu beharreko ezagutzaz zertxobait esan beharra dago. Aspaldidanik aldarrikatu denez (Malkiel & Langdon 1969: 432), hizkuntzalaritzaren historialariak ororen gainetik hizkuntzalaria izan behar du, historialaria bainoago, eta ondorioz hizkuntzalaritza garaikideko teoria nagusiekin trebatua izan behar du. Bigarrenik, ikergai diren iturriak lehen eskutik ezagutu eta aztertu behar ditu eta, beraz, testuok jatorrizko hizkuntzetan irakurtzeko gai izan behar du. Azkenik, aztertzen duen garai-ko giro intelektuala (*climate of opinion*) eta hizkuntzaz kanpoko eragileak —soziologikoak, ekonomikoak eta are politikoak— azaletik bederen ezagutu behar ditu (Koerner 1976 [1972], 1982).

3.2. Historialariaren subjektibotsuna

Historiaz ari garelarik, ez dago azpimarratu beharrik aurreko hizkuntz kontzepzioen behin eta betiko berreraiketa edo interpretazio bakar bat ez dagoela. Alde bate-tik, gauza ezaguna da historiaren berezko alderdi subjektiboa. Bestetik, inork pentsatuko balu hizkuntzalaritzaren historia arrisku horretatik at burutu daitekeela, oroit bedi hizkuntzalaritzaren historialariak hizkuntzalariak ere izan ohi direla (izan beharko luketela) eta, ildo horretatik, hizkuntzalaritzari buruz zeinek bere interes, metodo eta helburuak dituela.

Honek guztiak ikerketa historiografikoak ezinbestean baldintzatzen ditu: zein gai hautatu eta zein alboratu, zeinetan enfasi berezia jarri, etab. Nolanahi ere den, hizkuntzalaritzaren historiaren erabilera irristakor biri ihes egiten saiatu beharra dago beti:

(a) Iraganeko ideia, kontzeptu eta teoriak gaurkoei arbaso entzutetsuak bilatzeko erabiltzea.

(b) Guztiz kontrakoa, gaurko teoriaren bati ospea kentzen saiatzeko erabiltzea.

Jokaera baztergarri hauen adibide ezagunena, dudarik gabe, Chomskyren *Cartesian Linguistics* (1966) liburua dugu; izan ere, luze kritikatu zaio Chomskyri bere ikuspegi razionalista eta sortzaileak justifikatzeko aitzindari nobleak bilatzea beste helbururik ez zuela izan.

Subjektibotasuna dagoela ohartzeak ez du, dena dela, berau desagertarazten, jakina. Besterik gabe etsi eta onar dezakegu edo, zentzuzkoagoa dirudiena, historia guz-tien alderdi subjektiboa aintzat harturik ere, behintzat historialariari datuekiko zuhurtasun eta koherentzia osoz joka dezala eska. Irizpide honexek bereiziko lituzke, azken buruan, historialaria eta nobelagilea (Hymes 1974: 20). Areago, historialariak ez duela inpartziala izan behar aldarrikatu duenik ere badago, Tusón (1987) eta Itkonen (1991), besteak beste. Hizkuntzalaritzaren historiari buruzko eskuliburuetatik idoki gabe ere ez da jarrera honen adibiderik falta: Arens (1955) positibista, Mounin (1974 [1967]) Martineten jarraitzaile sutsua, edo goraxeago aipatu Tusón (1987), gramatika sortzailearen aldekoa, eta Itkonen (1991), teoria honen kritikoa amorratua, aipa daitezke.

Historia(laria)ren subjektibotasuna eta askotariko interes eta ikuspegiak euskalari-tzaren historiaren esparruan ere antzeman daitezke: Esate baterako, ikerlari batzuk Arana Goiriren lanetan hitz berri ugari sortzea, beste hainbaten asmakizunerako iturri izatea eta, horren bitartez, euskararen tradizio aski luzea zuten mailegu latin-erromaniko asko ezabatzen saiatzea azpimarratu dute; beste zenbaitek, aldiz, Larramendiren eragi-narekiko haustura nabarmendu dute, horrela euskaldunen jatorri iberikoa eta, ondorioz, euskaldunen Espainiaren lotura deuseztu asmoz.

Beste adibide bat Astarloaren lanei buruzko ikuspegietan antzeman dezakegu: batzuentzat Astarloaren lanetan aipagarri den gauza bakarra —gehienetan errefusatzeko asmoz— hotsen (*letren* zioen durangarrak) esanahi naturalari buruzko teoria xelebrea delarik, euskalari-tzaren gramatika-eredu latindarra gainditzea lortu zuela, gramatika orokor eta filosofikoa izeneko korrontean murgildu zela, eta bere metodo-aren sistematikotasunak eta exhaustibotasunak euskal gramatikari buruzko erdiespen garrantzitsuak ekarri zituela ia beti isildu da.

3.3. Edizioak. Bigarren mailako iturrien erabilera

Ezagun ditugun iturrien edizio onak lortzea axola handiko eginkizuna litzateke, bai iturri nagusienak, baita bigarren mailako iturrienak ere. Azken hauez den bezainbatean, hizkuntzalaritzaren historialari gehienak testu nagusiez (gramatikak, hiztegiak, hizkuntz filosofiari buruzkoak,...) baino ez dira arduratzen, bestelako lan “txikiago” batzuk sarriegi baztertuaz (Malkiel & Langdon 1969): autobiografiak, oroitzapen-liburuak, eskuliburuak, hiztegi txikiak, entziklopedietan bildutako informazioa, hitzaurreak, gutunak (bereziki ikerlarien artekoak; ik. Droixhe, Müller & Swiggers 1989), elkarrizketak, eta abar.

Hala eta guztiz ere, bazterreko material hauek berebiziko informazioa eskaini ahal digute ideia eta teorioren hedapenez eta arrakastaz, baita euren datazioaz eta egiletasunaz ere. Gainera, hain iturri gutxi dituen euskalaritzaren kasuan are arrazoi gehiagorekin erabili beharko genituzke testu “apalago” horiek. Aintzat hartzekoak dira, bestaldetik, oso adierazgarriak izan daitezkeelako: Astigarragaren gramatikaren edizio ugarietan erabiltzen den hiztegi teknikoak, kasu, ezin hobeki islatzen du Larra mendiren eraginaren gainbehera eta Arana Goiriren hizkuntz ideia berrien ezarpena; izan ere, gramatika-eskuliburuak oso iturri onak izaten dira garai bateko ideia nagusi eta arrakastatsuenak identifikatzeko. Bigarren mailako iturrietan beste inon argitaratu ez diren ideiak aurki ditzakegu maiz: Bonapartek bere laguntzaileei bidalitako gutunak aipa ditzadan; bertan printzeak inon baino argiago azaltzen ditu euskalkien materialen bilketarako eta sailkapenerako erabili zituen irizpideak. Elkarrizketen saillean bereziki interesgarria da Eugenio Ibarzabalek Mitxelenari eginikoa (Ibarzabal 1977), mende honetako euskalaritzaren alderdi ofizialak eta ezkutuar tartekatzen dituen eta garaiko testuinguru politiko eta kulturalen oso egoki kokatzen dituen.

3.4. Iturri berrien xerka

Eskura ditugun iturrien edizioak ondu ezezik, galdutzat jotako iturriak berreskuratzen ere saiatu behar dugu. Hainbat gramatika eta hiztegiaren berri badugu, euren testua ezagun ez zaigularik ere (ik. Oyharçabal 1989 gramatika-lanetarako eta Lakarra 1992 eta 1993 hiztegiatarako). Bestalde, berririk ere gureganatu ez duten iturriak izan litezke hango eta hemengo artxibo eta biblioteketan, oharkabean gorderik. Azken urteotan aurkikuntza aipagarriak lortu dira eta ez dugu baztertu behar oraingoz ustekabe zoriontsu gehiago suertatuko ez denik. Zenbait adibide honetarako ditut, ez guztiak baina:

Krakovian Humboldt lan multzo handia aurkitu zen 1992an, euren artean euskarari buruzko batzuk eta, besteak beste, prusiarraren aipamenari esker soilik eza gutzen genuen Fréret-en gramatikaren testua. Oihenarten gramatika-lanaren birmoldaketa bat baino ez da eta, beraz, interes gutxikoa; halere, testua begien aurrean izan arte, ezin izan dugu korapiloa askatu.

Bibliografia ustez ezaguna birpasatzea eta mundu zabalean hizkuntzalaritzaren historiaz idazten diren lanak miatzea ere aurkikuntza berrietarako bide onuragarriak izan daitezke. Horrelaxe kausitu nituen Parisen Darrigolekin batera 1829an *Le prix Volney* lehiaketan parte hartu zuten beste lau gramatikak eta lehiaketari buruzko

dokumentazioa (Gómez 1997b).⁶ Orobat, Cram-en (1990) artikulua bati esker, John Ray eta Francis Willughby naturalista britaniarrek 1663-1664. urteak bitarteko bidaietan bildu zituzten materialen artean Bilbo aldeko bizkaierazko hitz zerrenda bat dagoela jakin dugu. Azkenik, RIEV-eko artikulua batek markaturiko aztarnak ateraz, Oyangurenen japonierazko gramatika —euskarari buruzko zenbait aipamen interesgarri baitakartza— Mexikon bilatzen saiatu nintzen eta, nire eskaerari erantzunez, José Luis Iturrioz irakasleak Jalisco Biblioteka Publikoan aurkitu berri du.

Baina oraindik idorokizun asko ditugu: Belako zaldunaren eta Bidegarayren lanak; Etxeberri Ziburukoaren, Etxeberri Sarakoaren edo Duhalderen hiztegi galduak; Astarloaren *Plan de langues* (agian Zamorako artxibategi batean dagoena), eta abar.

3.5. Oinarrizko azterketa sistematikoak

Euskalarien lanen oinarrizko azterketa eta deskribapen sistematikoak ere eginkizun ditugu kasu gehienetan. Autore baten lanaren deskribapena eta azterketa hiru ildotatik bidera daiteke (Wells 1979: 26): haren helburuak, erabilitako metodoak eta aintzat hartzen dituen iritziak. Hiru faktore hauek, espazioaren hiru dimentsioek legez, nolabaiteko izaera berezia dute eta zein bere aldetik ere azter daiteke; honela jokatzuz gero, faktore bakoitzean euskalarien arteko adostasunak eta desadostasunak aiseago zehaztu ahalko dira. Azken buruan, lortu behar duguna testuaren interpretazio osoa da: historikoa, kritikoa eta are filologikoa ere (interpretazioa ez baita, jakina, iritzi hutsetik idokitzen). Helburu honi begira, Koernerrek (1994: 1.575-1.576) honako lan-egitaraua proposatu du:

(a) Lehenbizi, aztergai den lana idatzi zen garaiko giro intelektuala (*climate of opinion*) zehazki ezagutu beharko genuke. Izan ere, hizkuntz ideiak ez dira sekula sortu garaiko beste joera intelektualetatik erabat bereizirik. Zenbaitetan, egoera sozio-ekonomikoaren edota politikoaren eragina ere aintzat hartu beharko da. Azken finean, lehenengo urrats honetan lanaren testuinguratzea da xedea.

(b) Bigarren urrats batean, historialariaren iritzien eta gaurko teoriaren abstrakzioa egin beharko litzateke; aztertzen ari garen lanean azaltzen diren helburu, metodo eta teoriak, baita erabiltzen den terminologia ere, barnetik azaltzen saiatu behar genuke, gaurko hizkuntzalaritzari batere erreferentziarik egin gabe.

(c) Lan hori burutu ondoren baizik ezin diezaiokegu ekin aztertzen ari garen lana oraingo hizkuntzalaritzara hurbiltzeari, egokitzeari nolabait esateko. Horrela, laneko teoriak eta hiztegi teknikoak gaurko adierazpideen bitartez azaltzen saia gaitzeko eta

(6) Hauexek dira lau gramatikok, denak Parisko Archives de l'Institut de France-n Prix Volney 40H10 signaturapean gordेरik eta 1828ko abenduan dataturik:

Görres, Ernst M., «Structura grammatica Linguae Hispanorum veterum indigenae id est: Vasconicae philosophice explicata nec non comparata variis tum Orientis tum Occidentis linguis».

Izengabea, «Analyse raisonnée du système grammatical de la langue basque...». (Egilea Eugène Garay de Monglave faltsifikatzaile ospetsua izan zen; ik. Gómez 1997b).

Lagarde, «Analyse du Système grammatical de la langue Basque...».

Segure, Abbé, «Dissertation sur la langue basque, envoyée au concours proposé par l'Académie française, et adressée à Monsieur le Secrétaire de l'Académie française par l'individu dont le nom se trouve dans la partie cachetée de papier».

konparazioak sartu, baina egiten ari garen hurbilketa teoriko eta terminologikoaz betiere irakurleari ohartaraziz. Terminologiaren arazoari buruz, dena den, geroxeago arituko naiz (§3.7.). Adibide batekin egin dezakegu argi izpi bat egokitze auzi honetan: honelako adibide ona da Oñederrak (1989) 1900 arteko euskal fonologiari buruzko berriak aintzat hartzen dituen artikuluan egindako ahalegina. Oñederrak fonologia hizkuntzalaritzaren ataltzat ezarri aurreko testuak aztertzen ditu; kasu guztietan, eta anakronismoan sekula ere erori gabe, ondo bereizten ditu autore zahar bakoitza noiz mugitzen den ortografiaren mailan, hotsen mailan edo analisi fonologikoaren mailan.

3.6. Eraginbideak

Euskalarien arteko eraginbideak eta atzerritik heldutakoak miatzea eginkizun ezinutzizkoa da, euskalaritzaren historiaren ikuspegi zuzen eta osoa izango badugu. Eta, hasteko, “eragin” terminoaren bidez zer adierazi nahi dugun alde aurretik ongi finkatzea komeni da. Koernerrek (1987b) irizpide batzuk ezarri ditu “eragin” terminoaren definizio argiago bat erdiesteko, hiru maila bereziz:

(a) Lehenbizi, egile baten heziketa, prestakuntza, ikasketak, famili-ohiturak eta eskola garaiko interes eta helburu bereziak esanguratsuak izan daitezke. Horien azterketarako historialariari aproposa gerta dakioke delako egilearen gutunak edo eskolako eta unibertsitateko ikastaroak bezalako iturriak miatzea. Esaterako, badakigu (ik. Juaristi 1987) Chaho 1830ean Parisera joan zenean ekialdeko hizkuntzak ikasi zituela Charles Nodier-ekin, idazle frantses erromantiko famatuarekin, eta bere maisuak zuzentzen zuen erromantiko monarkiko eta katolikoen literatur tertulietara joaten zela. Heziketa honek lagundu ahal digu zuberotarraren zenbait ekarpenen iturriak arakatzeko, Juaristik egin duen bezala; adibide baterako, IAO Jainkoaren lehen izena zelako ideia nondik atera zezakeen.

(b) Autore baten eraginbideak bilatzean aurrerapauso sendoa egingo dugu teoria edo kontzeptu zehatz baten eta ustezko iturriaren arteko testu-parallelotasunak ediren ahal baditugu. Adibidez, Vinsonek Schleicheren lanari zor diona halako testu paraleloen bitartez aski frogaturik dagoelakoan nago (Gómez 1989), batik bat hizkuntz tipologia eta aldatari buruzko ikuspuntuari dagokionez.

(c) Baina, ezbairik gabe, eragina nabarmenki azaleratzen duena egile batek besteren lana zuzenean aipatzea da. Nolanahi ere den, kontuan izan behar da aipamenok ez dutela berez deus frogatzen, testu paraleloek lagundurik agertzen ez badira; alabaina zentzuzkoagoa dirudi egile batek aipatzen dituen ikerlariak eta lanak aztertzen hastea, beste eraginbide batzuei buruzko hipotesiak plazaratu baino lehen. Honen adibide gisa, berriz aipa dezadan Vinson eta Schleicheren kasua, Vinsonen behin baino gehiagotan aitortzen baitu alemaniarrekiko zorra. Edo, bestalde, Astarloaren Euskal Herritik kanpoko ereduak bilatzera, bere lanetan aipatzen dituen Court de Gébelin, John Davies edo La Tour d’Auvergne bezalako autoreetan miatzen hasi beharko genuke.⁷ Izan ere, Court de Gébelinen ideiekin duen lotura nahiko azalean geratu dela iruditzen zait (Gómez 1999a).

(7) Jakina, kontu eginik berauen aipamenaren atzean Hervás ez dagoela; hau da, zeharkako aipamena egin ez duela ziurtatu beharko genuke, Hervásen testuekin konparatuz.

Euskalarien arteko eraginbideen ezagutzan azken urteotan zerbait aurreratu bada ere, kanpoko teoria eta ereduak euskalaritzan izan duten eragina aztertzea ia urratugabeko iker-eremua dugu. Hortaz, aipatu berri ditudan hiru irizpideez baliaturik, gai izan beharko genuke garaiko heziketa arruntari, ideia ortodoxo eta hedatuenei, azken batean giro intelektualari (*climate of opinion*) zor zaion eraginbidea eta autore eta testuen arteko eragin zuzenak (aipamen zehatzen eta testu-paralelotasunaren bitartez baizik frogatzen ez dena) bereizteko.

Euskalarien arteko eraginbideak, bestalde, aztertuago —azterterrazago direlako?— dira hiztegegintzan gramatikagintzan baino, batez ere Larramendiren eta Azkueren iturrien kasuan (ik. Gómez 1997a eta bertan azaldutako aipamenak). Alabaina baditugu gramatikarien arteko loturetan murgiltzeko zantzu batzuk: Horrela, Larramendi eta Humboldtaren eragina van Eysen lehen *Essay de grammaire basque-n* (1865) Arteatxek (1997) jorratu du. Orobat, Astarloak Azkue gaztearen *Izkindean* duen pisua, bereziki aditz teoriari dagokionez, azpimarratu du Lakak (1986a, 1986b).

3.7. Terminologiaren arazoa

Hizkuntzalaritzaren historiaren arazo larrienetako bat “historia kontatzeko” terminologia egokiaren hautapena da (Koerner 1987a, Hüllen 1990, Mugdan 1990). Izan ere, historialariaren terminologia bere garaikoa delarik, ikerketarako iturriek iraganeko terminologia erabiltzen dute, eta sarriegi biak ez datoz bat. Terminologiaren bilakaeran zenbait gertakari hauteman daitezke:

(a) Kontzeptu baterako terminoak desberdinak izan daitezke historian zehar, edo autoreen usadioan. Esaterako, izenen sailkapenean arruntak eta bereziak ezagutu ohi dira. Hala ere, lehenbizikoek ez dute deitura bakarria Mendebaleko gramatikagintzan: izan ere, tradizio latindarrean *appelattivum* deitura hobetsi zen eta ohitura honek oso luze iraun zuen, gure artean, esaterako, Larramendik eta Astarloak, besteak beste, baliatzen dutelarik (*apelativo*); gaur egun, ordea, ezagunago zaigu *común* terminoa.

(b) Termino bat kontzeptu desberdinak adierazteko erabil daiteke. Adibidez, “artikulu” hitzak ez du inondik ere euskalari guztiengan adiera berbera. Horrela, Oihenartek *-a* eta *-ak* identifikatzen ditu artikulutzat, gaurko mugatzaileak beraz. Larramendiren sisteman, aitzitik, artikulua gaurko hondarkiarekin pareka genezake, hots, izenkiari erroa kentzean geratzen dena, “(mugatzaile) + kasu-marka/posposizio” multzoa alegia: *-aren*, *-ekin*, *-rik*, *agabe*, etab.⁸ Astarloak, aldiz, “artikulu” deitura absolutibo (*nominativo*), ergatibo (*activo*), datibo eta genitiboaren markak dira: *-ø*, *-ê*, *-i* eta *-en*, hurrenez hurren. Nolabait esateko, Oihenart + Astarloa = Larramendi. Oso bestelakoa da Zavalaren erabilera; Zavalaren “artikuluak” adizki jokatuak dira, bai laguntzaileak, baita adizki trinkoak ere. Azkenik, Lardizabalek, Larramendiren eta Zavalaren eragin zuzena jaso baitzuen, bien usadioak nahasten ditu eta “artikulu” terminoa bi adiera dituela erabiltzen du: batetik, ‘hondarkia’ eta, bestetik, ‘adizki jokatua’ (ik. honetaz zabalago Gómez 1999b).

(8) Diodan, bidenabar, Larramendiren usadioa Mendebaleko tradizio garaikidean kokatzen dela erabar; artikulua kasu-adierazletzat hartzen duena alegia (ik., besteak beste, Gómez Asencio 1981; Joly 1980, 1987; Michael 1970; Padley 1988).

Beste adibide bat ekar dezadan. Euskal gramatika zaharretan maiz aipatzen da aditz-joko bakunak (*simplicia, simples, sencillas*) / aditz-joko konposatuak (*composita, compuestas*) bereizketa. Baina autore guztiak ez datoz bat, berriz ere, termino hauen adieran. Horrela, Oihenartek *composita* deitu zien konplementatzaile bat edota *bai*, ez atxikiak dituzten adizkiei: *banais, enais* edo *esnais, ainins, esainins, espanais, naisela, naiselario, naisenean*, etab. Larramendi, ordea, —eta berarekin ondoko gramatikari asko— termino horietaz baliatu zen ‘adizki trinkoak’ eta ‘adizki perifrastikoak’ izendatzeko.

(c) Nahasgarriago gerta daiteke termino baten esanahia historian zehar aldatu denean, maiz esanahi batzuk garai berean bizi direlarik ere. Har dezagun *analogia* hitza. Esanahi arruntetik (‘antzekotasun, erlazio’) abiatuta, zenbait adiera teknikoz jantzi da hizkuntzalaritzaren historian zehar, antzinako grekoen *analogia* vs. *anomalía* bikotetik (K. a. III-II. m.) neogramatikarien kontzeptura, euren arteko loturarik kausitza zail gertatzen ez bada ere (ik. Anttila 1977, eta bertan azaldutako aipamenak).

Horrela, bada, historialariak terminologia bien arteko egokitasuna bilatu behar du; esan nahi baita haren eginkizuna testuen esanahia beraien egileek pentsatu zuten moduan finkatzea eta gaurko irakurleei ulertaraztea dela. Horretarako, historialaria iraganeko hizkuntza gaurkoaren bitartez definitzen eta parafraseatzen ahaleginduko da. Esan dudanez, historialariak testuaren barneko ulerkuntza osoa lortu ondoren bakarrik ekin ahalko dio zeregin honi. Jakina, itzulpen orotan gertatu bezala, iraganekoaren eta gaurkoaren arteko erabateko korrespondentzia ezinezkoa da. Egile batzuek (cf. adibidez, Brekle 1986: 9) uste dute historialariek darabilten terminologia eredu teoriko jakin batean kokatzea eta eklektizismoari ihes egitea lagungarri gerta daitekeela, zailtasunok saihestuko badira.

Terminologiaz den bezainbatean, euskalaritzaren historia euskaraz idatzi nahi badugu, arazo bikoitza dukegu. Gorago aipatu den iraganeko eta egungo hizkuntzen arteko jauzia alde batera utzirik, euskararen egoera bereziak —normalizazio bidean egoteak, hiztegi teknikoak garatuberria eta sarri bateratu gabe izateak eta euskalari zahar gehienek lanetan erdarak erabiltzeak— testuak gaurko hizkuntzalariei eta, oro har, irakurleei helarazteko zailtasunak areagotzen ditu.

3.8. Europako Mendebaleko ereduak

Lan honetan zehar agian aski nabarmen azaldu bada ere, markagarria deritzot, euskalaritzaren historiaren ulerkuntza osoa erdiesteko, beste hizkuntz tradizioak (batez ere Europako Mendebalekoa) aztertzeari. Kanpoko tradizioetako egile, lan, metodo eta teoriak ikerketen emaitzek argi berria eman diezaioke, ez bairik gabe, euskalaritzaren historiaren ikuspegiari; halaber, garai guztietako euskalari Mendebaleko tradizioan duten lekua, eta aurkezten dituzten arazoak, finkatzea ezinbesteko eginkizun dugu.

Adibide gisa, bistan da Larramendiren gramatikak —orduko gramatikek ohi bezala— eredu greko-latindarrari jarraitu ziola. Hala ere, ereduaren molde estuek euskal gramatikaren berezitasunen berri emateko zenbait oztupo gairak, baita zenbait analisi desegoki egitea ere, behartu zuten (ik. Gómez 1991).

3.9. Hizkuntzaz kanpoko faktoreen eragina

Gorago (§2.) aipatu dudan *context-oriented* iker-lerroa ezin aiantz dezakegu. Izan ere, aztertzen ari garen autore edo lanen garaiko egoera politiko, erlijioso, kultural, zientifiko eta abar ezagutzeak laguntza handia eman diezaguke gehienetan. Esaterako, Errenazimentuko aurkikuntza geografikoei eta kolonizazioei (Afrika, Asia, Amerika, geroago Ozeaniakoek) hizkuntza ordurarte ezezagunekin topo egiteko parada eman zuten. Honek bi ondorio nagusi izan zituen, hizkuntzalaritzaren historiari bagazokio: batetik, hizkuntz aniztasunari buruzko ikuspegia neurri handi batean aldarazi zuten, tradizio biblikotik zetozen mitoak apurka-apurka zalantzan jartzen hasi zirelarik; bestetik, hizkuntza berrion gramatika-egitura bereziek eredu greko-latindarraren mugak salatzeke —eta denborarekin ereduaz baztertzeko— balio izan zuten.

Beste adibide bat XIX. mendeko hizkuntzalaritzaren bilakaeran kausitzen dugu. Gauza jakina da garai hartako aldetetan beste zientzia batzuen aurrerapenak parte handia izan zutela (Koerner 1982): botanika, biologia eta anatomia konparatua hizkuntz sailkapen genetikoetan eta gramatika konparatuaren garapenean (Bopp, Rask, Grimm); geologia eta eboluzioaren teoria hizkuntzen bilakaera tipologikoan (Schleicher); edo psikologia eta soziologia geroagoko proposamendu iraultzailetan (neogramatikariak, Saussure).

Euskalaritzaren esparrura etorri gero, zilegi bekit adibide ezagun eta anekdotiko bat aipatzea: Napoleon III.aren Inperioaren bukaerak (1870) euskal dialektologi ikerketetan ekarri zuen bat-bateko etena. Bukatzeko, begien bistakoa da Arana-Goiriren ideia politikoen eta teoria linguistikoen arteko lotura.

Aipamenak

- Anttila, Raimo, 1977, *Analogy*, Mouton, The Hague-Paris, New York.
- Arens, Hans, 1955, *Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Alber, Freiburg. 2. arg. osatua 1969. Gazt. itz. *La lingüística: sus textos y su evolución desde la antigüedad hasta nuestros días*, Gredos, Madrid, 1976, 2 lib.
- Arratibel, Imanol, 1999, «Aditz (bakarr)aren teoria: Darrigol, d'Abbadie, Chaho eta Inchauspé», *LEHIA Working Papers* 1 (agertzeko).
- Arteax, Iñigo, 1997, «Van Eysen gramatika lanak 1865 eta 1867 bitartean», UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea, Gasteiz.
- Bahner, Werner, 1984, «La notion de paradigme est-elle valable quant à l'histoire des sciences du langage?», in S. Auroux *et alii* (arg.), *Matériaux pour une histoire des théories linguistiques*, 23-30, Université de Lille, Lille.
- Brekle, Herbert E., 1986, «What is the history of linguistics and to what end is it studied? A didactic approach», in T. Bynon & F. R. Palmer (arg.), *Studies in the History of Western Linguistics in Honour of R. H. Robins*, 1-10, Cambridge University Press, Cambridge-Londres-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney.
- Camino, Iñaki & Ricardo Gómez, 1992, «Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I)», *ASJU* 26: 2.453-581.
- Chomsky, Noam, 1966, *Cartesian Linguistics*, Harper and Row, New York. Gazt. itz. *Lingüística cartesiana*, Gredos, Madrid, 1984.
- Cram, David, 1990, «John Ray and Francis Willughby: Universal Language Schemes and the Foundations of Linguistic Field Research», in Hüllen (arg.), 229-239.

- Droixhe, Daniel, Jean-Claude Müller & Pierre Swiggers, 1989, «Les correspondances de linguistes: Projet d'inventaire systématique», in K. D. Dutz (arg.), *Speculum historiographiae linguisticae*, 347-357, Nodus, Münster.
- Gómez, Ricardo, 1989, «Bonaparte printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* 23: 2. 355-392. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.), 429-466.
- _____, 1991, «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», *ASJU* 25: 3.788-796. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992, 193-205 eta Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 261-274.
- _____, 1997a, «Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoera», ale honetan.
- _____, 1997b, «Lau gramatika eta sari bat», *Koldo Mitxelena Katedraren I. Biltzarrean aurkeztutako komunikazioa*, UPV/EHU, Gasteiz.
- _____, 1999a, «El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX», in *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 345-360, Arco/Libros, Madrid.
- _____, 1999b, «Artículo y "artículo" en la tradición gramatical vasca», *II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, biltzarren aurkezturiko komunikazioa.
- ___ & Joseba A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz*, I: XVI-XIX. mendeak, (ASJU-ren Gehigarriak, 25), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia.
- Gómez Asencio, José Jesús, 1981, *Gramática y categorías verbales en la tradición española (1771-1847)*, Univ. de Salamanca, Salamanca.
- Hidalgo, Victor, 1996, *Hitzen ordena euskaraz*, UPV/EHUko tesi argitaragabea, Gasteiz.
- Hüllen, Werner (arg.), 1990, *Understanding the Historiography of Linguistics. Problems and Projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, Nodus, Münster.
- _____, 1990, «Bacon on Language - We on Language», in Hüllen (arg.), 87-98.
- Hymes, Dell, 1974a, «Introduction: Traditions and Paradigms», in Hymes (arg.), 1-38.
- ___ (arg.), 1974b, *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, Indiana Univ. Press, Bloomington, Indiana-Londres.
- Ibarzabal, Eugenio, 1977, *Koldo Mitxelena*, Erein, Donostia.
- Irkonen, Esa, 1991, *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe*, (SiHoLS, 65), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Joly, André, 1980, «Le problème de l'article et sa solution dans les grammaires de l'époque classique», *Langue française* 48, 16-27.
- _____, 1987, «The Study of the Article in England from Wallis to Horne Tooke, 1653-1798», in H. Aarsleff, L. G. Kelly & H.-J. Niederehe (arg.), *Papers in the History of Linguistics*, 283-297, (SiHols, 38), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Juaristi, Jon, 1987, *El linaje de Aitor*, Taurus, Madrid.
- Koerner, E. F. Konrad, 1974, «Purposes and Scope of *Historiographia Linguistica*: Editorial», *HL* 1, 1-10.
- _____, 1976, «The Importance of Linguistic Historiography and the Place of History in Linguistic Science», *Foundations of Language* 14: 4.541-547. Berrarg. in Koerner 1978a, 63-69.
- _____, 1976 [1972], «Towards a Historiography of Linguistics. 19th and 20th century paradigm», in Parret (arg.) 1976, 685-718. Berrarg. in Koerner 1978a, 21-54. [Aurreko bertsio bat *Anthropological Linguistics* 14, 155-180 (1972).
- _____, 1977, «On the Non-Applicability of Kuhn's Paradigms to the History of Linguistics», in J. A. Kegl, D. Nash & A. Zaenen (arg.), *Proceedings of the Seventh Meeting of the North Eastern Linguistic Society (Cambridge, Mass.: MIT, 5-7 Nov. 1976)*, 165-174, MIT, Cambridge, Mass.

- _____, 1978a, *Towards a Historiography of Linguistics*, (SiHoLS, 19), John Benjamins, Amsterdam.
- _____, 1978b, «Aims and Methods of the History of Linguistics. Contrasting Views», in W. U. Dressler & W. Meid (arg.), *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists*, 108-112, Innsbruck.
- _____, 1982, «Models in Linguistic Historiography», *Forum Linguisticum* 6: 3.189-201. Berrarg. zuzendua in Koerner 1989, 47-59.
- _____, 1987a, «Das Problem der Metasprache in der Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung», in P. Schmitter (arg.), *Beiträge zur Historiographie der Linguistik*, 63-80, G. Narr, Tübingen. Berrarg. in Koerner 1989, 13-30.
- _____, 1987b, «On the Problem of 'Influence' in Linguistic Historiography», in H. Aarsleff, L. G. Kelly & H.-J. Niederehe (arg.), *Papers in the History of Linguistics*, 13-28, (SiHoLS, 38), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia. Berrarg. in Koerner 1989, 31-46.
- _____, 1989a, *Practicing Linguistic Historiography. Selected Essays*, (SiHoLS, 50), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- _____, 1989b [1987], «Continuities and Discontinuities in the History of Linguistics», in Koerner 1989a, 69-78.
- _____, 1994, «Historiography of Linguistics», in R. E. Asher (arg.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 3, 1.570-1.578, Pergamon, Oxford-New York-Seul-Tokio. Berrarg. in Koerner & Asher (arg.) 1995, 7-16.
- _____ & R. E. Asher (arg.), 1995, *Concise History of the Language Sciences: From the Summerians to the Cognitivists*, Pergamon, Oxford-New York.
- _____ & Matsuji Tajima, 1986, *Noam Chomsky: A personal bibliography, 1951-1986*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Kuhn, Thomas S., 1962, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Chicago, Ill. Bigarren arg. osatua 1970. Gazt. itz. *La estructura de las revoluciones científicas*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko, 1975. Eusk. itz. *Iraultza zientifikoaren egitura*, Elhuyar-Elkar, Donostia, 1990.
- Laka, Itziar, 1986a, *Hiperbizkaieraren historia. Hastapenak*, UPV/EHUko tesina argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1986b, «Euskal Izkindeako aditza (Hiperbizkaieraren historiaz II)», *ASJU* 20: 3. 705-754.
- Lakarra, Joseba A. (arg.), 1992, *Manuel Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala-Euskaltzaindia-Gipuzkoako Foru Aldundia-Eusko Jaurlaritzako Kultura Saila, Andoain.
- _____, 1992, «Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.), 279-312. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 275-311.
- _____, 1993, *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*, UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1994, «Euskal hiztegitzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegitzaz», *ASJU* 28: 3.871-884.
- _____, 1995, «Pouvreauren hiztegiez eta hiztegitzaren historiaz», *ASJU* 29: 1.3-52.
- _____, 1996, «Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai», *Uztaro* 19, 3-40.
- Lepschy, Giulio C., 1990, «Presentazione», in G. C. Lepschy (arg.), 1990, *Storia della linguistica. Volume I*, 9-27, il Mulino, Bologna.
- Malkiel, Yakov & Margaret Langdon, 1969, «History and Histories of Linguistics», *R Ph* 22: 4.530-574. Berrarg. in Y. Malkiel, 1983, *From Particular to General Linguistics*, 49-83, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.

- Michael, Ian, 1970, *English Grammatical Categories and the Tradition to 1800*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mitxelena, Koldo, 1958, «Observaciones al último número de *Euskera*», *Euskera* 3, 5-10. Berrarg. in *SHLV*, 1, 432-435.
- Morpurgo Davies, Anna, 1998, *History of Linguistics. Volume IV: Nineteenth-Century Linguistics*, G. Lepschy (arg.), Longman, Londres-New York.
- Mounin, George, 1974 [1967], *Histoire de la linguistique des origines au xxème siècle*, Presses Universitaires de France, Paris. Gazt. itz. *Historia de la lingüística. Desde los orígenes al siglo XX*, Gredos, Madrid, 1983.
- Mugdan, Joachim, 1990, «On the History of Linguistic Terminology», in H.-J. Niederehe & K. Koerner (arg.), *History and Historiography of Linguistics*, 1, 49-61, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Oñederra, M. Lourdes, 1989, «Euskal fonologiazko berriak 1900 arte», *ASJU* 23: 1, 115-132. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 49-66.
- Oyharçabal, Beñat, 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* 23: 1.59-73. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 91-105.
- _____, 1993, «Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle», *ASJU* 27: 1.265-284.
- _____, 1997, «Hiru aditz aurritzki zahar 16. mendeko testuetan», *Lapurdum* 2, 45-62.
- Padley, G. Arthur, 1988, *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700: Trends in Vernacular Grammar II*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Percival, W. Keith, 1976, «The Applicability of Kuhn's Paradigms to the History of Linguistics», *Lg* 52: 2.285-294.
- Plazaola, Estepan, 1999, «Aranatarren eskolak aditz trinkoak bultzatzeko egindako ahalegina», *LEHIA Working Papers* 1 (agertzeko).
- Robins, Robert H., 1967, *A Short History of Linguistics*, Longman, Londres. 3. arg. 1990. Gazt. itz. *Breve historia de la Lingüística*, Paraninfo, Madrid, 1984⁴ [1974].
- _____, 1973, «Theory-Oriented versus Data-Oriented: A recurrent theme in Linguistics», *HL* 1: 1.11-26.
- _____, 1976, «Some Continuities and Discontinuities in the History of Linguistics», in H. Parret (arg.), *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, 13-31, W. de Gruyter, Berlin-New York.
- _____, 1978, «History of Linguistics: Aims and Methods», in W. U. Dressler & W. Meid (arg.), *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists*, 102-107, Innsbruck.
- Simone, Raffaele, 1975, «Théorie et histoire de la linguistique», *HL* 2: 3.353-378. [Jat. arg. italieraz, in *Problemi di teoria e storia degli studi linguistici: Atti del VII Congresso internazionale di studi (Roma, 2-3 giugno 1973)*, 111-150, Bulzoni, Erroma.]
- Swiggers, Pierre, 1980, «Histoire et historiographie de la linguistique», *Semiotica* 31, 107-137.
- _____, 1990, «Reflections on (Models for) Linguistics Historiography», in Hüllen (arg.), 21-34.
- Tusón, Jesús, 1987 [1982], *Aproximación a la historia de la lingüística*, Teide, Bartzelona.
- Wells, Rulon, 1979, «Linguistics as a Science: The Case of the Comparative Method», in H. M. Hoenigswald (arg.), *The European Background of American Linguistics*, 23-61, Foris, Dordrecht.

Aitzineuskararen leherkariak

JOSÉ IGNACIO HUALDE
University of Illinois

Abstract

The native Basque lexicon contains exceedingly words beginning with a voiceless stop. In the intervocalic position, on the other hand, both voiced and voiceless stops occur in robust phonological contrast. In borrowings from Latin and Romance as well, we find considerable fluctuation in the treatment of word-initial stops, with a preference for voiced segments, but intervocalic stops generally preserve the voicing specification of the source language. Michelena, building on an earlier proposal by Martinet, provided a historical account for this distribution based on a hypothesized distinction between fortis and lenis consonants in pre-Basque. This hypothesis is widely accepted among specialists. In this paper the evidence is reviewed and a somewhat different hypothesis is advanced. I argue that a fundamental factor for the distribution of the two phonological series of stop consonants, which should be given greater weight, is the neutralization of the contrast in several postconsonantal positions. This is a phenomenon that affects morpheme- and word-initial stops and appears to be of great antiquity in Basque. No fundamental change in the realization of the two stops series from pre-Basque to modern Basque appears to be required by the evidence.

0. Sarrera*

Ikastaro honen zuzendariak azaldu duenez, aitzineuskarari buruzko berreraiketa lanak Koldo Mitxelenak finkatutakoa izan behar du abiapuntu. Baina ikerketa lanaren izaerak berak ustez finkatutakoan ez gelditzea eskatzen du. Nire hitzaldi honetan euskal fonologia diakronikoan gehien ikertu den gaietariko batera itzuli nahiko nuke. Leherkariaren bilakaera diakronikoa izan nahi dut aztergai, hain zuzen, argi berri apur bat ekartzeko asmoz (edo, behintzat, gauzei ikuspegi desberdin batetik so egiteko).

Euskal hizkuntzalaritzaren beste alderdi askotan bezala, hemen ere Mitxelenak ezarritako oinarri sendoa behin-betikotzat hartu izan da, nahiz eta Mitxelenak berak esan zuenez hizkuntz berreraiketa guztiak behin-behinekoak izan. Aitzineuskararen kontsonanteen arloan Mitxelenaren berreraiketa eredu estandar bihurtu dela esan dezakegu. Ikertzaile gehienek (Hurček (1991) eta Trask-ek (1985, 1997), beraien artean) Mitxelenaren berreraiketa onartu dute eta saiatu dira hortik abiatzen. Nik

* Joseba Lakarrak zuzendutako "Euskararen historia: arazo zahar, bide berri" EHU-ren Donostiako XVI. Uda Ikastaroetan (1997ko iraila) irakurritako txostena.

neuk, aldiz, zimenduak kontuz miatu eta apur bat astindu nahiko nituzke, ondo finkatuta dauden ikusteko. Nire uste apalean, Mitxelena berreraiketa bere garaian egokia bazen ere, oraindik ere aldaketarik gabe mantentzeak, Traskek egiten duen bezala, ez dirudi zuzena. Goazen gauzak poliki eta hasieratik hasiz ikustera.

1. Barneko berreraiketaren emaitzak

1.1. Gaurrengungo euskarak (1)ean ikus daitezkeen fonema leherkariak (edo herskariak) ditu:

(1) ezpaink.	horzk.	sabaik.	belok.
p	t	(tt [c])	k
b	d	(dd [j])	g
(ph)	(th)		(kh)

Jakina denez, gaurrengungo euskaraz, gaztelaniaz bezala, leherkari ahostunak oso ingurune guttitan gauzatzen dira leherkari bezala, nahiz eta erraztasun arrazoiengatik 'leherkari' izena erabiliko dugun: esaldiaren hasieran (hau da, eten baten ondoren) eta sudurkari baten atzetik leherkari ahostunak ditugu, eta baita albokari baten atzetik ere /d/-ren kasuan. Beste testuinguru guztietan alofono jarraikorrak (hurbilkariak edo frikari ahulak) erakusten dituzte kontsonante hauek.

(1)-eko taulan soinu batzuk parentesiarte daude: sabaikariak eta hasperendunak. Kontsonante hauek estatus berezia dute eta horregatik daude horrela emanik.

1.2. Hasperendunekin hasiz, kontsonante hauek iparrekialdeko euskalkietan baizik ez dira aurkitzen gaurrengun, baina antza denez garai batean orokorrak ziren euskaraz. Zubereraz behintzat argi dago soinu hauek fonemak direla. Lafonek Larraineko hizkeraren ikerketa fonologikoan honakoa aurkitu zuen:

Dans un mot donné, une occlusive sourde est toujours prononcée de la même façon: non-aspirée dans tel mot, aspirée dans tel autre.... Le *p* de *ipbar* 'nord', le *t* de *úrthe* 'année', le *k* de *ekhárrí* 'apporté' sont toujours aspirés, tandis que le *p* de *ttípi* 'petit', le *t* de *árte* 'intervalle' et le *k* de *jákin* 'su' ne le sont jamais. Le *k* de *lékhü* 'lieu, endroit' (de latin *locum*) est aspiré; celui de *jókü* 'jeu' (de lat. *iocum*) ne l'est pas (Lafon 1958: 90).

Hau da, leherkari ahoskabe hasperendunak eta hasperengabeak fonema desberdinak dira, Larraineko hizkeran behintzat. Hala ere, ikerlari gehienek pentsatu dute aitzineuskaraz ez zela horrelako bereizkuntza fonemikorik. Mitxelena, adibidez, argi esaten du: "[O]clusivas sordas aspiradas y no aspiradas no constituían en otros tiempos más que variantes fonéticas de los mismos fonemas" (Mitxelena 1988[1957]: 171).

Hau ondorioztatzeko arrazoa hasperendunen banaketa murrizta da. Lafonek esaten duen bezala, "Il n'y a jamais dans un mot soit deux *h*, soit un *h* et une occlusive aspirée, soit deux occlusives aspirées" (Lafon 1958). Ondorioz, hitz elkartuetan hasperenketa galtzen da askotan, *hil* + *berri* → *ilberri* adibidean bezala. Gainera, normalean hasperenketa eta leherkari hasperendunak lehen edo bigarren silaban baizik ez dira agertzen. Hizkerak konparatzen ditugunean ere, leherkari hasperendunek oso banaketa irregularra dute; adib. *khorpitz* ~ *korphitz*.

Arrazoi hauengatik pentsatu da garai batean hasperenketa eta azentua lotuta zeudela. Hau da, esate baterako, ingelesez gertatzen dena. Hizkuntza honetan hasperenketa eta leherkari ahoskabeen alofono hasperendunak silaba azentudunetan baizik ez dira agertzen. Adibidez, *prohibit* hitzean *b*-a ahozkatzen da, baina *prohibition* hitzean ez. Era berean, *p* leherkari ahoskabea hasperenduna da *párent* eta *rapidity* bezalako hitzetan, baina ez *paréntal*, *rápíd* hitzetan.

Esan behar da gaurko zubereraz, aldiz, azentuaren eta hasperenketaren arteko erlazioa ez dela zuzena eta hasperenketa izan dezakegula silaba azentudun zein azentugabeetan: *lékhü*, *lekhía*, *lekhíér*. Dena den, pentsatu da erlazioa estuagoa zela garai batean. Hemen hasperendunen fonemizazioa bilakaera modernoa dela onartuko dugu momentuz, *communis opinio* denaren arabera, eta berreraikitako sistema fonemikotik leherkari hasperendunak kenduko ditugu.

1.3. Sabaikarien status fonemikoa zalantzan jartzeko arrazoiak are sendoagoak dira. Kontsonante hauek bi iturri nagusi dituzte. Alde batetik /i/ baten ondoren /t/ → *tt* bilakaera dugu hizkera askotan (adib. *ditut* > *dittut*). Antzeko bilakaera bat gaztelania aurre-literarioan ere eman zen, noski (adib. *noite* > *noche*), eta agian bi gertakariak lotu behar dira. Gainera, bai /t/ eta baita /d/ ere sabaikari bihurtzen dira /in/, /il/ taldeen ondoren mendebaldeko zenbait hizkeratan (adib. *indar* → *inddar*, *il da* → *illdda*, *pinta* → *pintta*).

Sabaikarien bigarren iturri nagusia 'hots-sinbolismo' delakoa da (ikus Oñederra 1990). Jakina denez, diminitibo eta antzekoetan *t* → *tt* eta *d* → *dd* aldakuntzak ditugu (adib. *tanta*, *ttantta*, erronk. *dundu*, *ddunddu*) eta antzeko bustidurak beste horzkari/hobikariekin.

Ikerketa diakronikoan, lehen pausu bezala, beraz, bai hasperendunak eta bai sabaikariak ken ditzakegu leherkarien inbentariotik arazorik gabe.

1.4. Gelditzen diren leherkariak hiru ahoskabe /p, t, k/ eta hiru ahostun dira /b, d, g/. Oso sistema simetriko eta sinplea, beraz. Gaurko euskaraz, ahostunak eta ahoskabeak oposaketa fonemikoan daude hitz hasieran eta erdian, bai bi bokalen artean eta baita kontsonante baten ondoren ere; adib.: *purulburu*, *kailgai*, *kaixo/gaixo*, *aker/ager*, *zapal/zabal*, *arto/ardo*, *salto/saldo*. Hitz bukaeran, aldiz, oposaketa neutralduta dago. Normalean ahoskabeak aurkitzen ditugu, baina alofono ahostunak ere izan ditzakegu, Salaburuk (1984) ohartarazten duen bezala; adib. *nik* [nik] ~ [niy]. Gainera, -t eta -k soinuek maiztasun handia badute ere flexiozko atzizkietan, oso erro gutti bukatzen dira leherkari batekin. Horregatik, bukaeran leherkari bat aurkitzen dugunean azken bokala galdu dela pentsa dezakegu. Adibidez, *bat* < **bada*, *bart* < *barda*, etab. (ikus Lakarra 1995). Baita atzizkietan ere: *dut*, erronk. *dud* ~ *dur* < **duda*.

Sudurkari edo albokari baten ondoren neutralizazio arau bat dugu euskalki gehienetan. Ahoskabeak ahostun bihurtzen dira ingurune honetan; adib. *etorri-ko* baina *egin-go* edo *bar-tu* baina *gal-du*. Arau honek salbuespen lexikoak ditu adib. *malko*, *txilko*, *kalte*; maileguak: *kantu*, *kontu*, *kanpo*. Gainera, erronkarieraz eta zubereraz ez da betetzen; adib. *igante*, *alte*.

Lehen berreraiketa baterako (2)an erakusten den sistema proposa dezakegu, beraz:

- (2) Lehen berreraiketa: /p, t, k/ vs. /b, g, k/ hasieran eta erdian. Hitz bukeran ez dago leherkaririk. (*bat* < **bada*, *bart* < *barda*, *dut*, erronk. *dud* ~ *dur* < **duda*, etab.)

1.5. Euskararen hiztegiari bere osotasunean begiratzeko badiogu hau da egin dezakegun guztia. Ez gara oso urrun joan, baina ezin gaitezke urrutiago iragan. Ez dago gehiagorik esateko. Hala ere euskal jatorriko hitzak eta erdaratikoak bereizten badiugu, beste bi jeneralizazio garrantzitsu agertzen zaizkigu:

a) Mitxelenak azpimarratzen duenez, euskal hiztegi bati begirada bat ematea nahikoa da antzemateko /t-/ eta /d-/ kontsonantez hasten diren hitz guztiak maileguak, onomatopeiak eta antzekoak direla (aditz jokatuak alde batera utziz). Hala eta guztiz, morfema-hasieran, *e-dan*, *e-t(b)orri*, etab., dugu aditz partizipioetan, horzkaria aurizki batez babestuta dagoelarik. Honek esan nahi du garai batean horzkariak galdu zirela hitz hasieran (edo itxuraldaketaren bat pairatu zutela), partizipioen aurizkiak sortu baino beranduago.

b) Horretaz gain, nabarmena da oso euskal hitz guti hasten direla *p*-z edo *k*-z. Badira, izan ere, *ke*, *kirats*, *koipe* eta beste batzuk, baina hauek oso guti dira. Salbuespen guti hauek alde batera utzita, leherkariz hasten diren euskal jatorriko hitz guztiak, *b*-z edo *g*-z hasten dira (*barne*, *berri*, *bide*, *buru*, *gar*, *gerri*, *gorri*, *gu*, etab.).

Mailegu zaharrek jasandako egokitzapenak azaltzeko orduan ere arazo interesgarriak agertzen dira. Maileguen egokitzapenak erakusten duen problema honelaxe labur daiteke. Gaztelaniaz latinezko *soca* hitzak *soga* ematen duen bitartean, euskaraz *soka* dugu, ahostuntzerik gabe. Hau da, euskaraz, gaztelaniaz edo frantsesez ez bezala, latinaren leherkariak ez dira ahostundu bi bokalen artean. Aldiz, hitz-hasierako leherkariak ahostundu dira sarritan euskaraz; adib., *causa* > *cosa* bihurtzen da gaztelaniaz baina *gauza* euskaraz.

Erantzun behar duguna, beraz, hau da: Mailegu zaharretan, nola azal daiteke ahostuntzea hasieran gertatzea baina ez bi bokalen artean? Eta galdera honi nolabait lotuta: Euskal jatorriko hitzetan, zergatik dugu leherkari ahostuneren aldeko hain asimetria nabaria hitz hasieran? Edo beste hitzetan esanda, *k/g*, *p/b* bezalako kontsonante pareak bokalen arteko ingurunean kontrastatzen badira era argi batean (*aker/ager*, *zapal/zabal*) nola azaltzen da hitz hasieran aurkitzen dugun kontrastea galtzeko joera (*bake* ~ *pake*, *kerren* ~ *gerren*)?

Gai honetaz arduratu diren ikerlariak, hala nola Martinetek eta Mitxelenak, egokitze datuak azaltzeko aitzineuskararen leherkariaren sistema eta gaurko euskararena oso desberdinak direla proposatu dute. Datuak iker ditzagun polikiago.

2. Leherkariak mailegu zaharretan

Esan bezala, euskaraz bokalen arteko ingurunean latinaren leherkari ahoskabeak mantentzen dira ahostundu gabe, mendebaldeko hizkuntza erromantze gehienetan ez bezala (baina Pirineotako dialekto erromanikoetan bezala eta ekialdeko hizkuntza erromantzeetan bezala):

(3)	Latina	euskara	
	<i>cupella</i> >	<i>kupela</i>	(cf. gazt. <i>cuba</i>)
	<i>spatha</i> >	<i>ezpata</i>	(cf. gazt. <i>espada</i>)
	<i>soca</i> >	<i>soka</i>	(cf. gazt. <i>soga</i>).

Aldiz, hitz hasieran egoera askoz korapilotsuagoa da, adibideek erakusten dutenez. Askotan ahoskabeak ahostuntzen dira testinguru honetan, baina ez beti eta bestaldetik ahostunak ere ahoskabetu daitezke:

(4)	Lat/Errom	Euskara
	<i>torcular</i> >	<i>dolare</i> ~ <i>tolare</i>
	<i>pace</i> >	<i>bake</i> ~ <i>pake</i>
	<i>parcere</i> >	<i>barkatu</i> ~ <i>parkatu</i>
	<i>cruce</i> >	<i>gurutze</i> ~ <i>erronk.</i> <i>krutze</i>
	<i>corpus</i> >	<i>gorputz</i> ~ <i>Z.</i> <i>khorpitz</i> ~ <i>gorphitz</i>
	<i>corta</i> >	<i>korta</i> ~ <i>gorta</i>
	<i>corroto</i> >	<i>gorroto</i>
	<i>golpe</i> >	<i>kolpe</i>
	<i>gypsu</i> >	<i>kisu</i> ~ <i>gisu</i>
	<i>daculu</i> >	<i>dailu</i> ~ <i>tailu</i>
	<i>bolsa</i> >	<i>poltsa</i>

Mitxelenaren hitzetan esateko:

[E]n la conciencia de los hablantes ha existido una cierta inseguridad con respecto a la posición inicial.[...] Un buen ejemplo de los distintos procedimientos de acomodación de elementos extraños nos lo ofrecen las variantes *fiko*, *iko*, *piko* (lat. *ficus*) o *biru*, *firu*, *iru*, *piru*, *phiru* (lat. *filum*), y aún podían haber existido otras con *b-* o *m-*. Para *p-* latina, el suletino tiene representantes con *b-*, *ph-* y *p-*. ¿Será éste el orden cronológico? Admitirlo supondría de seguro simplificar excesivamente el problema. (Mitxelena 1988[1951]: 208).

Badirudi gertakaririk hedatuena eta zaharrena ahostuntzea dela, dena den. Hala ere, ahostuntzea ez da inolaz ere sistematikoa: *cantatu(m)* formak adibidez ez du inon **gantatu* edo **gandatu* eman, nik dakidanez.

Bestaldetik, kontuan hartu behar da hasierako ahostuntzea erromantzeetan ere gertatu dela nahiz eta maiztasun tikiagoarekin, edo beste hitzetan esateko, gertakari esporadiko bezala (cf. Figge 1966). Gaztelaniaz edo beste inguruko hizkeretan bilakaera hau erakusten duten zenbait adibidetan, euskaraz aldiz hasierako ahoskabea mantendu egin da aldaketarik gabe:

(5)	Latin	Hispano-Errom	Euskara
	<i>cattu</i> >	<i>gato</i>	<i>katu</i> (~ <i>gathu</i>)
	<i>cavea</i> >	<i>gabia</i>	<i>kabia</i> , <i>babia</i>
	<i>*caveola</i> >	<i>gayola</i>	<i>kaiola</i>

Hau guzti hau egia bada ere, garbi dago hasierako ahostuntzea askoz hedatuagoa dagoela euskaraz inguruko erromantzeetan baino. Erromantzeetan gertakari esporadikoa den bitartean euskaraz bilakera arrunta da.

3. Martinet eta Mitxelenaren berreraiketak

Berriro ere, gauzak zertxobait sinplifikatuz, esan dezakegu mailegu zaharretan leherkari ahoskabeak ahostun bihurtzen direla hitz hasieran, baina ez bi bokalen artean. Egokitzapen hauek azaltzeko, Martinetek euskara zaharrak fortis/lenis edo bortitz/ahul oposaketa bat zeukala proposatu zuen. Danieraz bezala, /P, T, K/ kontsonante bortitzek eta /B, D, G/ kontsonante ahulek alofono desberdinak zeuzkaten hitz hasieran eta bokalen artean. Hitz hasieran kontsonante bortitzak hasperendunak ziren, [ph, th-, kh-] eta ahulak ahoskabe ahulak [p-, t-, k-]. Bokalen artean, aldiz, bortitzak ahoskabe hasperengabeak bezala gauzatzen ziren [-p-, -t-, -k-], eta ahulak frikari edo hurbilkari ahostun bezala [-β-, -δ-, -ɣ-]:

(6) Martinet

Explicanda: Mailegu zaharretan leherkari ahoskabeak ahostun bihurtzen dira hitz hasieran, baina ez bi bokalen erdian.

Explicatio:

		hasieran	erdian
fortis	/K/	[kh-]	[-k-]
lenis	/G/	[k-] (g-)	[-ɣ-]

Latinezko leherkari ahoskabeak hasperengabeak zirenez, euskaldunek ahulak bezala interpretatzen zituzten hitz hasieran: lat. [k]orpus > [k]orputz, h.d. /G/orputz. Latinezko ahostunak ere modu berean interpretatu lituzkete: lat. [g]ula > [k]ura, h.d. /G/ura. Erdian, aldiz, latinezko ahoskabeak aitzineuskarazko bortitzak bezalakoak ziren eta ez zuten aldaketarik jasotzen: lat. la[k]u > la[k]u, h.d. la/K/u; eta latinezko ahostunak ahulak bezala egokitzen ziren: lat. le[g]e > le[ɣ]e, h.d. le/G/e.

Hipotesi honek daukan problemarik handiena zera da: gaurrengungo egoera ez duela azaltzen. Hasteko, Martinetek asumitu behar du hitz hasierako leherkari bortitz guztiak galdu egin direla. Bigarrenik, gaurrengun ez dugu [k]orputz, [k]ura, etab., bai-zik eta [g]orputz, [g]ura, etab.; edo, bokal baten ondoren, [ɣ]orputz, [ɣ]ura. Martineten hipotesia mantentzeko, hasierako ahoskabe ahulak geroago ahostun bihurtu direla proposatu behar dugu. Baina, noski hasierako ahoskabe guztiak ez dira ahostun bihurtu, [k]oipe, [k]antu, etab., aurkitzen baititugu, eta ez *[g]oipe, *[g]antu, etab. Beraz, ahostuntzea ez da orokorra izan. Gainera, hipotesi honek ez du esplikatzen euskal jatorriko hitzen eta mailegatutako hitzen artean agertzen zaigun asimetria (hasierako ahoskabeak oso arraroak dira euskal hitzetan baina ez hain arraroak maileguetan). Martineten hipotesiak suposatzen dituen aldaketa diakronikoak (7)an laburtzen dira:

(7) Arazoak Martineten hipotesiarekin

Arazoa: Hipotesi honek ez du azaltzen gaurrengungo banaketa;

Beharrezko gainerako hipotesiak:

a. Hasierako fortis guztiak galdu egin dira.

b. Hasierako lenis 'batzuk' ahostun bihurtu dira, bereizkuntza fonemikoa sortuz:

[k]orputz > [g]orputz ~ [ɣ]orputz

[ɣ]ura > [g]ura ~ [ɣ]ura

baina ez [k]oipe, [k]antu, *[g]oipe

Aintzina	gaurregun
[kh]	> Ø, h
[k-]	> [g-] ~ [ɣ-], hitz batzuetan (maizago euskal hitzetan) [k-], beste hitz batzuetan

Mitxelenak Martineten hipotesiaren alderdi batzuk onartzen baditu ere, berre-raiketa desberdinexa proposatu zuen. Mitxelenarentzat ere aitzineuskarak fonema leherkari bortitzak eta ahulak zituen: “[L]a sonoridad no era en la serie lenis de oclusivas más que un epifenómeno determinado por el contexto y [...] lo que distinguía ambas series era una pronunciación más o menos tensa (caracterizada quizá, además, como quiere Martinet, por la presencia o ausencia de aspiración)...” (Mitxelena 1988[1957]: 179).

Mitxelenak proposatzen duen sisteman, Martineten sisteman ez bezala, bortitzak eta ahulak erdiko ingurunean bereizten ziren baina hasieran ahulak baizik ez ziren agertzen:

(8) Mitxelenaren hipotesia

	Hasieran	erdian
bortitzak	_____	-k-
ahulak	g-	-g-

Proposamen hau txistukarien sistemarekiko paralelismoan oinarritzen da. Jakinaenez, euskaraz hitz-barneko ingurunean frikariak eta afrikatuak oposatzen diren bitartean, hitz hasieran frikariak baizik ez dira agertzen (oso salbuespen guttirekin), eta bukaeran, aldiz, afrikatuak frikariak baino askoz arruntagoak dira. Nolabait fortis/lenis kontraste bat dugu bokalen artean, baina kontraste hau ez da agertzen beste ingurune batzuetan. Konkretuki, hasieran frikariak, hau da, ahulak ditugu:

(9) Mitxelena: txistukariak

	Hasieran	erdian	bukaeran
bortitzak	_____	-ts-	-ts
ahulak	s-	-s-	_____

Mitxelenak paralelismo honi garrantzi handia ematen dio:

Creemos que la analogía de comportamiento de oclusivas y silbantes en lo referente a las posiciones de neutralización tiene un gran valor como vía para alcanzar una mejor comprensión de la posición respectiva de las unidades del antiguo sistema consonántico. Dicho en otras palabras, si las oposiciones modernas *sorda / sonora*, *africada / fricativa* tendían a perder validez en los mismos contextos aproximadamente, ello podría deberse a que los dos tipos modernos de correlación no fueran más que diversificaciones de una única correlación antigua (Mitxelena 1988 [1957]: 178).

Honetan oinarrituta, aitzineuskaraz gaurko ahoskabe/ahostun kontrastearen ordeiz leherkari bortitzak eta ahulak zeudela proposatzen du. Traskek Mitxelenaren berre-raiketaren puntu hau zalantzarik gabe onartzen du: “Pre-Basque emphatically did not have contrastive voicing” (Trask 1997: 126).

Berreraiketa hau geure egiten badugu, azken bi mila urteetan aldaketa garrantzitsu bat gertatu dela onartu behar dugu: "Se habría pasado, pues, de una correlación de tensión a una de sonorización..." (Mitxelena 1988[1957]: 179)

Agian nire ikusmena laburregia delako, ez dut arrazoirik ikusten Mitxelenak eta bere jarraitzaileek asumitzen duten aldaketa diakronikoa onartzeko. Edo, hobe esan, iruditzen zait Mitxelenaren proposamena bi modu desberdinetan uler daitekeela:

a) Fonetikoki funtsezko aldaketa bat gertatu da azken bi mila urteetan leherkarietan: aitzineuskarak leherkari 'bortitzak' eta 'ahulak' zituen eta gaurrengungo euskarak leherkari 'ahoskabeak' eta 'ahostunak' ditu. Kontsonante hauen izaera fisikoa aldatu da.

b) Fonetikoki ez da ezer aldatu, baina soinuaren antolaketa estrukturala aldatu da; kontraste fonologikoa aldatu da.

Lehen interpretazioa hartzen badugu, aldakuntza nola gertatu den esplikatuko beharko genuke. Nik dakidanez hau azaldu gabe dago. Ez dakit hau azaltzea posible izango den (Mitxelenak ez baitigu ezer esaten honetaz), baina nire iritziz datuak era errazago batean azal daitezke, aldaketa fonetikorik proposatu gabe.

Aldiz, proposatzen den berregituraketa guztiz 'formala' bada, esan behar da ez dagoela oso garbi gaurrengungo euskararen 'oposaketa fonologikoa' 'ahostuna/ahoskabea' denik, *k/g* bezalako bikoteetan 'ahotsa' (h.d., ahoskorden dardar periodikoa egotea ala ez) ez baita aurkitzen den desberdintasun bakarra. Horrezaz gain, /p, t, k/ kontsonanteek /b, d, g/ baino iraupen handiagoa dute; /b, d, g/ hurbilkariak (jarraikorrak) dira ingurune gehienetan, oinarritzko maiztasunean eragin desberdina dute bi kontsonante motek, etab. Nola erabakitzen dugu kontrastea zertan datzan? Mitxelenak jarrera estrukturalista hartu zuen: sistema fonologiko batean bereizkuntza fonetiko jakin bat bereizgarria da; aurki daitezkeen beste desberdintasunak, garrantzi handirik gabeko 'epifenomenoak' direlarik. Bere garaian jarrera hau zentzuzkoa zen. Baina azken urteetako ikerketa fonetikoak erakutsi du ez dela elkargarria errealitatearekin. Lisker-ek (1986) hamasei ezaugarri akustiko zerrendatzen ditu ingelesaren *p/b* soinuak bereizteko ingurune desberdinetan eta honelaxe laburtzen du egoera:

...the phonological analysis of English yields /p/ and /b/ categories that are phonetically variable in nature and cued by different acoustic properties in different contexts. The 'problem' of English stop voicing resides largely in the fact that the observed variability of the /b/-/p/ distinction runs counter to our reasonable expectation that all phonetic elements similarly designated should have some acoustic properties in common (Lisker 1986: 4).

Ingeleseaz, beraz, ez dakigu tasun bereizgarria zein den. Fonetikari eta fonologilari gehienek 'voiced/voiceless' tasunak erabiltzen dituzten bitartean, beste askok 'tense/lax' edo 'fortis/lenis' nahiago dituzte ingeleserako (cf. Ladefoged & Maddieson 1996: 95). Eta gauza bera gatzelania bezalako hizkuntza batean gertatzen da eta baita euskaraz ere. Gatzelaniaz ere ohiko bereizketa 'sorda/sonora' bada ere, zenbait ikerlarik 'fortis/lenis' erabiltzen dituzte (cf. Harris 1969, Martínez Celdrán 1991). Martínez Celdránentzat hain zuzen, izari bereizgarri garrantzitsuena iraupena izango litzateke eta gatzelaniaz ahozkeraren indarrak ahots-korden dardarrak baino garrantzi handiagoa duela proposatzen du. Honek guztionek euskararako ere balio du. Gau-

zak honela izanik, zer esan nahi dugu esaten dugunean aitzineuskaraz /k/ bortitza zela eta /g/ lenis edo ahula baina aldakuntza baten ondorioz, gaurregun /k/ ahoskabea dela eta /g/ ahostuna? Nik behintzat ez dakit.

Kontrako frogarik ez dugunez gero, aitzineuskararen leherkariak gaurregungo leherkariak bezala ahoskatzen zirela proposatu nahiko nuke. Azaldu behar duguna hitz-hasieran aurkitzen dugun neutraltzeko joera da.

4. Berreraiketa berri eta sinpleago bat

Nire iritziz ez dago ebidentzia garbirik azken 2000 urteetan leherkari ahostun eta ahoskabeen izate fonetikoa erabat aldatu dela pentsatzeko. Leherkari ahostun eta ahoskabeen (edo, nahi badugu ahul eta bortitzen) banaketa erabateko itxuraldaketa rik proposatu gabe azal daiteke. Hona hemen nik proposatu nahiko nukeen azalpena:

1. Inguruko erromantzeetan ez bezala (eta hizkuntza gehienetan ez bezala), euskaraz silaba eta morfema hasieran dauden kontsonanteek neutralizazio prozesu nabariak pairatzen dituzte; adib. *menditik dator* → *menditi tator*, *gathiak bezala* → *gathia pezala*, *ez gara* → *ezkara*, etab.

2. Antza denez, neutralizazio prozesu hauek zaharrak dira eta ziur asko aitzineuskaraz orain baino emankorragoak ziren. Mitxelenaren (1954, 1979) ustez ere, bai akitanieraz eta baita iberieraz ere mota honetako gertakariak jazozen ziren.

3. Ondorioz /k/ motako oposaketak irmoak izango lirarteke morfema baten barnean baina ez hitz hasieran.¹

4. Oposaketa neutraltzen zen kontsonante baten ondoren, eta handik analogiaz beste inguruneetara hedatu zen neutralizazioa.

5. Euskal jatorriko hiztegiaren azterketak erakusten digu aitzineuskaraz /k/ kontrastea desagertzeko bidean zegoela latinaren eragina baino lehen. Garai honetan, leherkariz hasten ziren hitz gehienak /g-/ klasekoak ziren (hauek [k-]-z hasten ziren kontsonante ahoskabe baten ondoren). Hala ere, ziur asko hitz gutti batzuk /k-/ taldean gelditzen ziren (adib. *k(h)e*).

6. Egoera honetan, latinetik jasotako lehen maileguak euskal hitzen gehiengoari egokitu zitzaizkion: *causa* > *gauza*. Hitz batzuk ez ziren modu honetan egokitu (adib. *cirru* > *kirru*), hau ere posibilitate marginal bat baitzen euskal hiztegian.

Modu honetan mailegu zaharren egokitzapena azaldu dugu azken bi mila urteetan aldaketa handirik postulatu gabe. Baina gure hipotesia hobetsi baino lehen Mitxelenak erabiltzen duen ebidentzia osoa kontuan hartu behar dugu. Mitxelenak bere berreraiketaren alde ematen dituen argudio desberdinak kontsideratuko ditugu orain.

5. Mitxelenaren ebidentzia

5.1. Leherkari bortitz eta ahulen arteko oposaketa defendatzeko Mitxelenak erabiltzen duen ebidentzia mota bat txistukarien sistemarekiko simetria da, lehen esan bezala. Mitxelenak proposatzen duen sisteman, hasieran trabakari ahulak ditugu,

(1) 'Ahoskabeak' eta 'ahostunak' adierazteko *k* eta *g* erabiliko ditut.

erdian bortitz/ahul kontrastea eta bukaeran bortitzak bakarrik. Ozenekin ere antzeko banaketa bat eraiki daiteke. Mitxelenak lortzen duen sistemak simetria ederra badu ere, nire ustez argumentu estrukturalistak ez dira inoiz erabakiorrak. Gainera, simetria ez da osoa. Hasteko, antza denez, aitzineuskarak ez zeukan leherkaririk hitz bukaeran, ez ahulik ezta bortitzik ere. Beraz paralelismoa hasieran eta erdian izango genuke, baina ez bukaeran.

Mitxelenak aipatzen du bai leherkariak eta baita txistukariak ere neutraltzen direla sudurkari eta albokarien ondoren eta hortik konkluditzen du garai batean bi leherkari motak bereizten zituen ezaugarria eta bi txistukari motak bereizten zituen ezaugarri berbera zela. Bere ustez frikari/afrikatu oposaketa ahul/bortitz bezala interpreta daiteke, eta gauza bera izango litzateke egia gaurko ahostun/ahoskabe bereizkuntzarekin. Modu honetan esan dezakegu bortitz/ahul oposaketa galtzen dela sudurkari edo albokari baten ondoren bai txistukarien kasuan eta baita leherkarien kasuan ere.

Baina hemen ere arazoak aurkitzen ditugu paralelismoa proposatzeko. Testuinguru honetan aurkitzen ditugun txistukariak afrikatuak dira, hau da bortitzak. Mitxelenak asumitzen du zenbait dialektotan frikariak bakarrik ditugula sudurkari/albokari baten ondoren, baina nik dakidanez datu ortografikoetan oinarritzen da hau esateko. Aldiz, leherkariak neutraltzen direnean aurkitzen ditugun segmentuak ahostunak dira; hau da, ahulak.

Maila abstraktu batean *k/g* eta *ts/s* oposaketak antzekoak direla onar dezakegu. Baina ez dut argumenturik ezagutzen afrikatu/frikari bereizkuntza zerbait desberdin zela garai batean. Beste ebidentziarik ez dugunez gero, asumitu behar dugu aitzineuskaraz gaurko bereizkuntza berbera genuela. Hau da, alde batetik frikariak eta bestetik afrikatuak. Traskek ere gauza bera onartzen du: "It seems likely that the phonetic realizations of the sibilants in Pre-Basque were not very different from their modern descendants: affricates for the fortis ones, fricatives for the lenis ones" (Trask 1997: 136-137). Ez dakit zein ezaugarri fonetiko erabil daitekeen /ts/ eta /k/ segmentuak /s/ eta /g/ segmentuetatik bereizteko. Ez dakit Mitxelenak asumitzen duen ahoskera "más o menos tensa" nola interpreta daitekeen maila fonetiko konkretuan.

Paralelismoaren argumentu estrukturalista erabiltzen badugu, maila 'abstraktuan' gelditu behar dugu.

5.2. Geminatu ahostunak

Mitxelenak bere hipotesia sendotzeko aurkezten duen beste ebidentzia mota bat latinaren geminatu ahostunen egokitzapena da. Kontsonante hauek ahoskabe soil bilakatzen dira euskaraz: *abbas* > *apaiz* (cf. gazt. *abad*); *sabbatu* > *zapatu* (cf. gazt. *sábado*).

Mitxelenarentzat datu hauek honelaxe azaltzen dira bere hipotesiaren arabera:

dentro de la hipótesis que consideramos, no parece forzado suponer que los vascos, que no conocían oclusivas geminadas y tendían a simplificar los grupos propios originados en composición en época indeterminada, pudieran reproducir por sorpresas estos sonidos o grupos de sonidos a causa de que lo que en ellos consideraban distintivo no era la sonoridad, sino el refuerzo de la articulación (Mitxelena 1988 [1957]: 172).

Hau da, euskaldunek [bb] bezalako kontsonanteak interpretatzeko ahostuntasunari baino garrantzia gehiago ematen zioten tentsioari edo luzerari. Baina bilakaera hau oso errazki azal daiteke Mitxelenaren hipotesia onartu gabe. Hain zuzen, Westbury & Keating-ek (1986) erakusten duten bezala ahostun geminatuen ahoskabetzea joera 'naturala' da; arrazoi fisikoak dituena. Jaeger-ek (1978: 320) gauza bera aurkitzen du: "Voiced geminate obstruents are more unstable than voiceless; over time they should either devoice, or devise some means of prolonging voicing, for example becoming prenasalized or imploded". Ohala-k (1983: 195) ere hauxe esate digu: "[t]he longer the stop closure is held, the greater is the likelihood that voicing will be extinguished. Thus the tendency for long voiced stops (so-called geminates) to become voiceless is particularly strong".

Euskara ez da adibide bakarra, Alexandre-ren (1953) datuen arabera, bilakaera berbera Möre izeneko Ginea Berriko hizkuntzan dugu:

(10) Möre (Alexandre 1953)

morfofonemikoa		fonemikoa	
<i>pabbo</i>	>	<i>papo</i>	'frapper'
<i>bad + do</i>	>	<i>bato</i>	'corbeilles'
<i>lug + gu</i>	>	<i>luku</i>	'enclos'

Geminatuen ahoskabetzea, beraz, fenomeno arrunta da eta proposatu dugun hipotesian azaltzen da arazorik gabe. Gertakari hau azaltzeko ez dugu Mitxelenaren hipotesi konplexuagoaren beharrik. Aitzineuskaraz, gaurko euskaraz bezala, bokalen artean bereizten ziren segmentuak [-p-] eta [-β-] ziren. Latinaren [-bb-] geminatuak ez dauka antz handiagorik [-β-] segmentuarekin [-p-] segmentuarekin baino. Euskaldunek [-bb-] geminatua ahoskatu nahirik, [-p-] ahoskatzen zuten, aipatutako fenomeno fonetikoengatik.

Gaztelaniak, euskarak ez bezala, /-b-/ vs. /-β-/ oposaketa zeukan; adib.: *capillu* > *cabello* [kabelo], *caballu* > *cavallo* [kaβalo], beraz, ahostun geminatuak egokitzeo euskarak ez zuen beste aukera bat zuen: *abbate* > *a[b]ad*. Euskarak, aldiz, ez zeukan [-b-] soinurik.

5.3. *f* ~ *b* txandaketak

Bere berreraiketa babesteko Mitxelenak erabiltzen duen beste gertakari bat {f}-aren banaketa da. Euskaraz {f}-ak status marjinala du fonema bezala. Bizkai-Gipuzkoerako hizkera askotan eta agian beste leku batzuetan ere, {f} eta {p} aldaera estilistikoak dira zenbait hitzetan. Txandaketa hau erakusten duten hitz gehienak jatorriz {f} zuten maileguak dira: *feria* ~ *peria*, *fanfarroi* ~ *panparroi*, *Fernando* ~ *Pernando*, etab. Baina euskal jatorrizko hitz batzuek, hala nola *afari* ~ *apari* edo *alfer* ~ *alper*, txandaketa berbera erakusten dute. Mitxelenaren ustez, gaurregun {f} soinua /p/-ren aldaeratzat hartzen bada ere, aitzinean gauzak ez ziren horrela. Konkretuki aitzineuskaraz {f} soinua /b/ fonemaren alofonoa edo aldakia zela proposatzen du, eta ez /p/ fonemarena, cf. *kabia* ~ *kafia* < lat. *cavea* (edo errom. *gabia*), *taberna* ~ *taferna*, etab. Ondorioz, /b/ fonema {f} bezala gauzatzea posible bazen, "no era específicamente la sonoridad lo que distinguía a *b* de *p*, ya que en el caso contrario no se expli-

ca su realización fricativa sorda, sino más bien la pronunciación más relajada o más enérgica” (Mitzelena 1988[1957]: 173). Noski, gure ikuspegitik, bokalen artean /b/ fonema /p/ fonematik bereizten zuena eta duena bai ahostasuna eta baita ahokera ahulagoa (jarraikorra) da, beste gauza batzuen artean. Beraz, [-β-]-ren ahoskabetze esporadikoak ez digu askorik esaten.

Dena den, [f]-aren banaketak kontu handiagoz aztertzea merezi du. Latinezko [f]-soinua [f-], [p-] edo [b-] bezala agertzen zaigu euskaraz. Gainera [h-] bilaka daiteke edo guztiz desagertu daiteke:

(11) Lat. /f-/

<i>fagu</i>	>	<i>fago</i> ~ <i>bago</i> ~ <i>pago</i>
<i>ficu</i>	>	<i>fiku</i> ~ <i>piku</i> ~ <i>iku</i>
<i>forma</i>	>	<i>borma</i> ~ <i>orma</i> ~ <i>borma</i>
<i>fasta</i>	>	<i>fasta</i> ~ <i>besta</i> ~ <i>pesta</i>
<i>filu</i>	>	<i>firu</i> ~ <i>iru</i>
<i>fortis</i>	>	<i>bortitz</i>

Beste zenbait kasutan, hitz-erdiko [f] bat [β] bilakatu da. Mitxelena (1974) bi adibide ematen ditu: *infernu* > erronk. *eburni* (cf. *i(n)fernu*, *inpernu*, euskalki gehiengotan, sudurkariaren galera dela-ta, cf. gazt. zahar. *ifierno*) eta *ofrenda* > *oberenda*. Noski, gauza bera gaztelaniaz ere gertatu da: *trifoliu* > *trébol*, *trifiniu* > *treviño*.

Iparraldeko euskalkietan [f] aurkitzen dugu [v]-ren ordez, dirudienez: fr. *vite* > *fite*, *ferde*, *taferna*, etab. Litekeena da aldaera hauek erlatiboki modernoak izatea. [f] soinua barneratuta gero, soinu hau erabili da [v] soinua egokitzeko. Dena den, hegoaldean ere *kafia* aurkitzen dugu (*kabia* eta (*h*)*abia*-ren ondoan), iturria lat. *cauea* edo errom. *gabia*. Normalean, hala ere, lat. *-u-* eta *-b-* soinuak *-b-* [-β-] bezala egokitzen dira.

Adibide gutti batzuetan, [b-] > [f-] aldaketa dugu: lat. *braca* > *praka* ~ *fraka*, cf. gazt. *braga*, lat. *vanu* > *fau(n)*; baita [p-] > [f-] ere: *padule* > *fadura* ~ *padura*.

Maileguren egokitzapenean aurkitzen ditugun aldaketa eta txandaketa hauek ulertzeko, hizkera batzuetan behintzat [f] erakusten duten euskal jatorriko hitzak hartu behar ditugu kontuan. Hitz hauek oso gutti dira, beraien artean hurrengoak ditugularik:

(12) [f] euskal jatorriko hitzetan

afari, *abari*, *añari*, *aubari*, *aibari*, *aigari*
farr(e), *barre*, *parre*
nafar, *nañar*
ifar, *ipar*
ifiñi, *ipini*, *imiñi*, *ibeni*
alfer, *alper*, *auber* (< errom.?)

Hitz hauetan zein da [f]-aren iturria? Mitxelena ustez, lehendabizi zerrendatutako hitzaren kasuan aldaerarik zaharrena **au-bari* da. Nire ustez etimologia hau zuzena da eta [f]-aren iturria zein den argitzen du. Emandako adibideen forma zaharrak bezala [awhari], [awher], *[nawhar], *[iwhar], *[ewhini], etab., proposa ditza-kegu, edo agian **[aβhari]*, **[aβher]*, **[naβhar]*, etab. Hau da, [f] modernoa [wh] ~

[βh] soinutik etorriko litzateke. Hasperenketa hurbilkari ezpainkari baten ondoren zegoenean [f] sortu da zenbait hizkeratan. Duela guttiago [f]-aren ordeztu edo ondoan [p] soinua sortu da. Hasperenketa [wh] ~ [βh] > [f] bilakaera baino lehenago galdu bazen, [aβari], etab., izango ditugu.

Jakina denez, hasperenketa ez da inoiz agertzen hitz-hasierako ozen baten ondoren: *alhaba* [al.há.βa] izan dezakegu, baina ez **lhagun*, adibidez. Ziur asko gauza bera gertatzen zen [wh] taldearekin. Euskal jatorriko hitzetan, [-f-] hasieran *farr(e)* hitzean agertzen zaigu, baina hitz hau *irrifar* ~ *irribarre* konposatuan erabiltzen da maiz eta kasu honetan bokalen artean dago.

Beraz, gure hipotesian [-f-] soinua [-wh-]-tik dator. Aldakuntza hau oso arrunta da. Adibide moderno bat emateko, cf. *joan* [xwan] > [fan]. Hasperenketa murriztagatik [-wh-] eta bere ondorioa zen [-f-] bakarrik hitz erdian aurkitzen zen aitzineuskaraz. Latinetiko mailegutan, aldiz, [-f-] soinua hasieran ager zitekeen. Euskaldunek ingurune honetan [f] ~ [wh] ahoskatzeko zailtasuna bazuten, [w] bezala ahoskatuko zuket. Adibidez, espero genituzkeen ahoskerak [whayo] > [fayo] edo [wayo] > [bayo] izango lirateke.

Edozein kasutan [f]-aren banaketa ulertzeko ez dugu Mitxelenaren leherkari ahul eta bortitzei buruzko hipotesia onartu behar.

6. Ondorioak eta laburpena

Mitxelenaren leherkari sistemaren berreraiketa oso jarrera estrukturalista batean oinarritzen da. Mitxelenak asmitzen du bi soinuren arteko bereizkuntza fonologiko bat markatzeko ezaugarri jakin bat erabiliko dela beti testuinguru guztietan. Gaurko euskaraz bi leherkari talde ditugu eta bereizkuntza markatzen duen ezaugarria 'ahotsa' izango litzateke. Hau da, ahostun/ahoskabe oposaketa dugu leherkarien sisteman. Aitzineuskaraz, aldiz, lenis/fortis edo ahul/bortitz oposaketa izango genuke, ezaugarri bereizgarria ahoskeraren indarra edo tentsioa delarik. Sistema batetik bestera nola iragan zen azaldu gabe gelditzen da.

Mitxelenak bere lan bikaina idatzi zuen urtetik hona *p/b*, *t/d*, *k/g* bezalako 'ahostun'/'ahoskabe' bereizkuntzaz ikerketa fonetiko garrantzitsua egin da hizkuntza askotan (eta bereziki ingelesez). Ikerketa lan honetatik ondoriozta dezakegu aipatutako jarrera estrukturalista ez dela errealista. Bi fonema desberdin ezaugarri fonetiko bat baino gehiagoren bidez bereiz daitezke eta ingurune desberdinetan ezaugarri desberdinek garrantzi desberdina izango dute. Ingurune jakin batean pisu handia duen ezaugarri bat agian ez da erabiliko beste ingurune batean. Batzuetan ezaugarri bakar bat identifikatzea ezinezkoa dateke. Hau da 'ahostun/ahoskabe' oposaketarekin gertatzen dena hizkuntza askotan. Alde honetatik, euskara ez litzateke bereziki bitxia izango, ez gaurko euskara eta ez erromatarren garaikoa ere.

Erakutsi bezala, datuak azaltzeko ez dugu aldaketarik postulatu behar ahoskeraren mailan edo 'sistema' mailan. Hipotesizatu aldaketa bakarra hauxe da: euskaraz kontsonante-atzetik gertatzen diren asimilazioen ondorioz, hitz-hasieragunean *k/g*-kontrastea galtzeko zorian zegoen garai batean. Geroago, alboko hizkuntzen eraginez, kontrastea indartu da berriro. Hau da dena.

Aipamenak

- Catalán, Diego, arg., 1957-58, *Miscelánea homenaje a A. Martinet*. La Laguna, Tenerife: Universidad de La Laguna.
- Figge, Udo L., 1966, *Die Romanische Anlautsonorisation*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn.
- Hurch, Bernhard, 1991, "Sobre la reconstrucción del euskera: Observaciones a Trask". In *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Joseba A. Lakarra, arg., 2. lib., 607-613. Donostia: Gipuzkoako Aldundia. (ASJU-ren Gehigarriak, 4.)
- Jaeger, Jeri J., 1978, "Speech aerodynamics and phonological universals", *Berkeley Linguistics Society* 4, 311-329.
- Lakarra, Joseba, 1995, "Reconstructing the pre-Proto-Basque root". In J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask, arg., *Towards a history of the Basque language*, 189-206. Amsterdam: Benjamins.
- Lafon, René, 1958, "Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)". In Catalán, arg., 2. lib., 77-106.
- Lisker, Leigh, 1986, "'Voicing' in English: A catalogue of acoustic features signaling /b/ versus /p/ in trochees", *Language and Speech* 29, 3-11.
- & Arthur Abramson, 1964, "A cross-language study of voicing in initial stops: Acoustical measurements", *Word* 20, 384-422.
- Martinet, André, 1950, "De la sonorisation des occlusives initiales en basque", *Word* 6, 224-236.
- Michelena, Luis, 1954, "De onomástica aquitana", *Pirineos* 10. Berrarg. in Michelena 1985: 409-445.
- , 1957, "Las antiguas consonantes vascas". In Catalán, arg., 1. lib., 166-189. Berrarg. in Michelena 1988, 166-189.
- , 1974, "El elemento latino-románico en la lengua vasca", *FLV* 6, 183-209. Berrarg. in Michelena 1985.
- , 1979, "La langue ibère". *Actas del II Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, 23-39. Salamanca: Univ. de Salamanca. Berrarg. in Michelena 1985: 341-356.
- , 1985, *Lengua e historia*. Madrid: Paraninfo.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 lib. Joseba A. Lakarra (arg.) Donostia: Gipuzkoako Aldundia.
- Ohala, John J., 1983, "The origin of sound patterns in vocal tract constraints". In P. F. MacNeilage, arg., *The production of speech*, 189-216. New York: Springer-Verlag.
- Oñederra, Miren Lourdes, 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa, asimilazioa eta hots simbolismoa*. Leioa: EHU.
- Salaburu, Pello, 1984, *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia*, 2 lib. Leioa: EHU.
- Trask, R. L., 1985, "On the reconstruction of pre-Basque phonology". In José L. Melena, arg., *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, 2. lib., 885-891. Vitoria-Gasteiz: Instituto de Ciencias de la Antigüedad.
- , 1997, *The history of Basque*. London: Routledge.
- Westbury, John and Patricia Keating, 1986, "On the naturalness of stop consonant voicing", *Journal of Linguistics* 22, 145-166.

Zerbait gehiago euskal azentubideen historiaz

JOSÉ IGNACIO HUALDE
University of Illinois

Abstract

In this paper the origin of the diversification of the Basque accentual systems of the western and central areas is considered. In spite of the great accentual diversity found in this area, certain agreements on the accentual properties of specific morphological categories and lexical items clearly point out to a common origin in the not too distant past. Although the most common accentual pattern in this territory is postinitial accent, I argue that the original system must have had phrase-final accentuation, like some of the present-day varieties of the Bizkaian coast. It appears that the development from phrase-final to postinitial accent, has followed one of two different paths, depending on the area. A direct transformation from one accentual system into the other would have been the association of accentual prominence with a rise in pitch (as it normally is in Spanish), instead of with a pitch fall, as in coastal Bizkaian. A more complex route was followed in some other areas going through stages with penultimate and postpostinitial accent, both of which are attested in neighboring present-day varieties.

1. Azentu bereizgarria Euskal Herrietan¹

Hizkuntza baten azentuera aztertzen dugunean, erantzun behar dugun galdera garrantzitsuenetariko bat hauxe da: azentua bereizgarria den ala ez, hau da, azentua esanahiak bereizteko erabil daitekeen. Euskararen kasuan, galdera horri dagokion erantzuna desberdina da hizkeraren arabera. Ikuspegi honetatik, hiru eskualde nagusi aurkitzen ditugu Euskal Herrian. Ekialdean, zubererak eta erronkarierak azentu bereizgarria dute, *néska* eta *neská*, adibidez, hitz desberdinak baitira euskalki hauetan. Mendebaldean, azentu bereizgarria aurkitzen dugu ia bizkaiera eta gipuzkeraren eremu osoan eta baita Bidasoaldean ere. “Ia eremu osoan” esan behar dugu euskararen hegoaldeko muga ondoan dauden hizkera batzuetan —Arrasaten edo Aramaion, adibidez— azentua ez baita bereizgarria. Baina azentu bereizgarririk gabeko hizke-

(1) Lan hau Joseba Lakarrak zuzendutako “Euskararen historia: arazo zahar, bide berri” EHUren 1997ko udako ikastaroan eman nuen hitzaldi baten testua da. Hemen esaten den gauza gehienak nire *Euskal azentuerak* liburuan ere agertzen dira. Dena den, irakurleak zenbait datu berri aurkituko du hemen.

rak muga ondoan daudenak direnez gero, hizkera hauetan azentu bereizgarriaren galera gertakari modernotzat har dezakegu (gazteen hizkeran azentu bereizgarria galdu da beste lekua askotan —Donostialdean, adibidez). Ekialdeko eta mendebaldeko bi eskualde hauen artean, azentu bereizgarririk gabeko eremu zabal bat dugu: Nafarroa garaiko zati handi bat, Lapurdi eta Nafarroa Beherea.

Esan behar da Lapurdiko leku batzuetan —Saran, esate baterako— eta Ultzaman azaleko kontraste batzuk aurkitzen ditugula. Bi eskualde hauetan *sária* 'sarea' eta *saria* 'saria', adibidez, azentuaren bidez bereizten dira. Baina, hala eta guztiz, ez dago bereizkuntza lexikalik hizkera hauetan. Azentuaren kokagunea baldintzatzen duena erroaren azken bokala da. Hizkera hauetan erdiko bokalak irristari bihurtzen dira beste bokal baten aurrean: *sare*, *sarja*. Goiko bokalek, berriz, bokaltasunari eusten diote: *sari*, *sari.a*. Bi kasuetan, azentua azkenurreko silaban ezartzen da, baina silabaketa desberdina denez kontraste bat dugu: *sá.rja* vs. *sa.rí.a*. Beraz, hizkera hauetan bereizgarria dena silabaketa da, nolabait esateko, eta ez azentuera. Egia esan, egoera hau apur bat anomaloa da: printzipioz, erdiko bokalek silabikotasuna galtzen badute ingurune batean, goiko bokalak ere irristari bihurtzea espero genuke. Anomalia hau azaltzeko, proposa dezakegu irristaritze araua sortu zenean, goiko bokalen ingurunea desberdina zela. Zehazkiago *sa.re.a* > *sa. re*a* ~ *sa.rja*, *o.tso.a* > *o.tso*a* ~ *o.tswa* aldaketa gertatu zenean, *sa.ri.ya*, *es.ku.ba* baldin bagenuen, *-y-*, *-b-* kontsonanteek eragotziko zuketan irristaritze arauaren aplikapena. Hipotesi honetan, *-y-*, *-b-* kontsonante epentetikoak galdu ziren beranduago. Badugu ebidentziarik bilakaera hau proposatzeko? Badirudi baietz. Jakin badakigu *-y-*, *-b-* kontsonante epentetikoek ezarketa araua galdu dela leku askotan azken bi mendeetan. Lapurterari dagokionez, Bonaparteren garaian kostaldeko zenbait lekutan kontsonante epentetiko hauek erabiltzen ziren. Eta Ultzamatik ez oso urrun, hurrengo formak aurkitu ditu orain Gamindek Leizarraga herrian: *ogi*, *ogije*; *esku*, *eskube*; *seme*, *semje*; *asto*, *astwe*. Hurrengo etapa batean Leizarragako sisteman kontsonante epentetikoak galduko balira, Ultzaman eta Lapurdin aurkitzen dugun kontrastea izango genuke hemen ere.

Lan honetan ez dut ezer esango zubereraren azentuaren gainean, ez baitut ezer berririk esateko. Esan daiteke zubereraren azentuaren bilakaera historikoa aski ongi ulertzen dugula. Hizkera honetan azentu normala edo markatugabea paroxitonoa da eta ematen du garai batean azentuera hau orokorra eta salbuespenik gabekoa zela. Azentu oxitono markatua kontrakzio baten ondorioz sortu da: **neskáa* > *neská*, **mendiá(g)ek* > *mendiék*. Gauza bera ikusten dugu kontrakzio berrietan: *mendían* > *mendín*.

Nafarroako eskualde ttipi batean (Imotz eta Basaburuetako zenbait herritan) nahikoa azentuera berezia aurkitzen dugu: *éskuù*, singularrean, baina *eskúik* pluralean. Agian, baita *gizonà* baina *gizonák* ere, Orixek (1919) aspaldian esan zuenez eta O. Ibarrek (1994) ere esaten digunez. Azentu sistema honetaz oso gutti dakit; guttiegi hipotesi diakronikoak aurreratzeko. Mendebaldean ez bezala, azentu nagusia eskuin-alderago aurkitzen da pluralean singularrean baino. Zubereraren gertatzen den moduan, *eskúik* bezalako hitzen azentuera kontrakzioaren ondorioa dela pentsa dezakegu. Hala ere, honek ez du azaltzen *gizonà* vs. *gizonák* kontrastea.

Beraz, hurrengo ataletan mendebaldeko eskualdeari (Bizkaia, Gipuzkoa eta Bidasoaldea) lotuko natzaio.

2. Mendebaldeko azentubideen konparaketa

Bizkaiera eta gipuzkeraren eremuko hizkeretan, gaurregun nahikoa azentu sistema desberdinak aurkitzen ditugu. Leku batzuetan azentua ezkerretik hasita ezartzen da, beste batzuetan eskuinaldetik hasita; eta beste desberdintasun asko ere baditugu. Konpara ditzagun (1)eko adibideak:

(1) Mendebaldeko azentu-sistemak: azentuera orokorra

Gernika	Lekeitio	Antzuola	Azkoitia	Beasain
<i>burué</i>	<i>burúa</i>	<i>burúa</i>	<i>burúe</i>	<i>burúe</i>
<i>gixoná</i>	<i>gixoná</i>	<i>gizóna</i>	<i>gizóna</i>	<i>gizóna</i>
<i>gixonarí</i>	<i>gixonarí</i>	<i>gizonái</i>	<i>gizonái</i>	<i>gizónai</i>
<i>alkatié</i>	<i>alkatiá</i>	<i>alkatía</i>	<i>alkatié</i>	<i>alkátea</i>
<i>alkatieri</i>	<i>alkatiarí</i>	<i>alkatiái</i>	<i>alkatiéi</i>	<i>alkáteai</i>
[-1]	[-1]	[-2]	[+3]	[+2]

Erakusten denez, Bizkaiko kostaldean (Gernikan eta Lekeitioan, adibidez) azentuera orokorra [-1] da (hau da, azentua azken silaban doa); beste zenbait lekutan, hala nola, Antzuolan eta Bergaran edo Markinan, [-2] araua dugu; hots, azentua azkenaurreko silaban; Azkoitian eta inguruko herrietan, berriz, araua [+3] da; azkenik, Bizkai-Gipuzkoetako eskualde zabal batean, [+2] azentu patroia aurkitzen dugu.

Gernika eta Lekeitiorako eman dugun azentuera dela-ta, esan behar da [-1] azentua talde prosodikoarena dela, ez hitzarena. Hau da, azentua talde prosodikoaren azken silaban ezartzen da:

(2) Gernikaldea/Uribe-kosta: azentu taldea

gixoná
gixon ederrá
gure gixon ederrarí
gure herriko gixon ederrarí

Beste aldetik, (1)ean erakutsitako azentuera, azentuera markatugabea edo orokorra da. Baina aipatutako hizkera guztietan, salbuespenezko hitz batzuek beste azentuera bat dute, azentuera markatua dei dezakeguna:

(3) Mendebaldeko azentu-sistemak: azentuera markatua

Gernika	Lekeitio	Antzuola	Azkoitia	Beasain
<i>lékue</i>	<i>lekúa</i>	<i>lékua</i>	<i>lékue</i>	<i>lékue</i>
<i>léngusue</i>	<i>lengusúa</i>	<i>léngusua</i>	<i>léngusue</i>	<i>léngusue</i>
<i>léngusueri</i>	<i>lengusuári</i>	<i>léngusuai</i>	<i>léngusuei</i>	<i>léngusuei</i>

Bizkaiko kostaldeko sisteman hitz markatuek, markatugabeek ez bezala, azentua erakusten dute silaba jakin batean testuinguru guztietan:

(4) Gernikaldea/Uribe-kosta: hitz markatuen azentuera

gure lékuko gixon ederrarí

Bizkaiko kostaldeko azentu sistema hau doinu-azentu motakoa da. Hau da, azentua tonu mugimendu edo ingurune jakin baten bidez gauzatzen da. Hitz markatuetan goiko tonua dugu silaba azentudunean eta tonu beherakada nabaria hurrengo silaban. Hitz markatugabeetan, aldiz, ez dago inolako prominentziarik inongo silabatan (tonu laua dugu), hitza talde prosodikoaren bukaeran ez badago. Aipamen forman eta talde prosodikoaren bukaeran, hitz markatugabeek azken silaban erakusten dute azentu bat (azkenurrekoan Markinaldean), baina hau esaldi-mailako fenomeno da.

Irudietan hitz markatuen eta markatugabeen jokaera desberdina ikus daiteke. Adibideak Bermeokoak dira, baina antzeko gertakariak ditugu Bizkaiko iparraldeko beste hizkeretan. Bokal azentudunak letra larrietan agertzen dira irudietan.

Lehen adibidean, *nire lagunen ama dá* 'nire lagunaren ama da / es la madre de mi amigo' ez dago azentu lexikorik eta patroï laua dugu bigarren silabatik azken silabaraino, beherakada bakarrik esaldiaren azken silaban gertatzen delarik.

Bigarren irudian, *nire lagunén ama da* 'nire lagunen ama da / es la madre de mis amigos', *lagúnén* hitza azentuduna da, pluraleko atzizkiak azentu lexikala ezartzen baitu aurreko silaban. Silaba honetan, beraz, gorakada dugu eta hurrengoan beherakada nabarmena.

Hirugarren irudian, *nire lagunén amúma da* 'nire lagunaren amona da / es la abuela de mi amigo', *amúma* hitzak azentu lexikoa darama.

Laugarren irudian, *nire lagunén amúma da* 'nire lagunen amona da / es la abuela de mis amigos', bi azentu lexikal ditugu, *lagúnén* eta *amúma* hitzetan, bakoitzak tonu gorakada eta beherakada eragiten duelarik (ikusten denez, lehen azentua bigarren baino prominenteagoa da, hemen azaldu ezin dezakegun arrazoi batengatik).

Bostgarren irudian, *súen lagunén ama da* 'zuen lagunaren ama da / es la madre de vuestro amigo', lehendabiziko silaba azentuduna da, bigarrenetan beherakada dugu eta handik aurrera patroï laua dugu.

Seigarren irudian, *súen lagunén ama da* 'zuen lagunen ama da / es la madre de vuestros amigos', berriz, bi azentu ditugu, pluraleko atzizkia daramaten *súen* eta *lagúnén* hitzetan. Tonua, esaldiaren bigarren silaban beherakada egin ondoren, -*gú*- silaban goratzen da eta behera doa hurrengoan.

Zazpigarren irudian ere, *súen lagunén amúma da* 'zuen lagunaren amona da / es la abuela de vuestro amigo', bi azentu ditugu, baina bi azentuen arteko distantzia handiagoa da.

Azkenik, zortzigarren irudian, *súen lagunén amúma da* 'zuen lagunen amona da / es la abuela de vuestros amigos' hiru azentu lexikal ditugu eta hiru tontor garbi.

Zer esanik ez, azentu mota honek ez dauka zerikusirik inguruko hizkuntzetan erabiltzen direnekin. Aldiz, antza nabaria du japonieraren azentuerarekin.

Esan dugunez, Bizkai-Gipuzkoetako hizkeretan oso azentu arau desberdinak aurkitzen ditugu hitz markatugabeekin. Kasu orokorrean, azentua azken silaban ezezik, azkenurrekoan, hirugarrenean edo bigarrenetan joan daiteke, hizkeraren arabera. Hala ere, sistema hauek guztiok jatorri historiko bakarra duten susmoa dugu. Hitz markatu eta markatugabeen artean bereizten den neurrian, hitz markatuak (azentue-

ra berezia dutenak) berdinak izan ohi dira eremuan barrena, neurri handi batean. Eskualde honetan zehar, plurala markatua ohi da, baita geroko partizipioa eta inperfektiboa ere. Erro markatueta ere adostasun handia aurkitzen dugu. Hurrengoak, adibidez, markatuak dira bereizketa hau duten hizkera gehienetan:

(5) Hitz markatuak Bizkai-Gipuzkoetako hizkeretan

eguzki, euskera, erdera, ollarra, le(e)ngusu, intxaur, bazkari, gosari (baina ez *afari*), *beste, leku, aurre, belarri, atze, etab.*

Hau guztiau kointzidentzia hutsa ezin daiteke izan. Bat etortze honek erakusten du azentu sistema hauek guztiok jatorri bakarra dutela, argi eta garbi.

Hauxe da, hain zuzen, hemen erakusten saiatuko naizena: gauregungo Bizkaiko kostaldeko sistema abiapuntutzat harturik, Bizkai-Gipuzkoetako beste azentu-sistemen garapena azal dezakegula.

Badira arrazoi onak pentsatzeko azentu kontuetan eskualderik euskor edo konterbakorrena Bizkaiko kostaldea dela (Lekeitio eta Ondarroa alde batera utziz). Hasteko, alboko hizkuntzen azentueratik gehien aldentzen den azentu sistema da, bai azentu arauen aldetik eta baita azentuaren gauzatze fisikoaren aldetik ere. Hau ez da aski zaharrena dela esateko, baina badago gehiago. Sistema hau beste euskal azentu sistema guztiak baino aberatsagoa da, bereizketa gehiago ditu. Gainera, atzizki markatuen portaera askoz errazago azaltzen da sistema honen barnean.

Horretaz gain, Larramendiren lekukotasuna dugu. Larramendiren deskribapenaren arabera, bere garaiko Gipuzkoako azentuera orokorra, funtsean gaurregun Bizkaiko kostaldean aurkitzen duguna da (Larramendi 1729, cf. Hualde 1991):

(6) Larramendi (1729: 351-352)

sg	pl
<i>guizoná</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonác</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonarí</i>	<i>guizónai</i>
<i>guizonarén</i>	<i>guizónen(a)</i>

Hitz markatuei so egiten badiegu ere ikusten duguna da haietako batzuk nahikoa mailegu zaharrak direla. Askotan latinetik eta erromantze zaharretiko maileguk mantendu egin dute jatorriko azentuera, hurrengo Getxoko adibideetan bezala:

(6) Getxo: mailegu markatu zaharrak

a. <i>dénpora</i>	< <i>tempora</i>	b. <i>autóno</i>	< <i>autumnu</i>
<i>ántzar</i>	< <i>ansar</i>	<i>doméka</i>	< <i>dominica</i>
<i>géla</i>	< <i>cella</i>	<i>eskóla</i>	< <i>schola</i>
<i>léku</i>	< <i>hueco</i>	<i>makílla</i>	< <i>baccilla</i>
<i>sékula</i>	< <i>saecula</i>	<i>puxíka</i>	< <i>uesica</i>
		<i>ki(n)púla</i>	< <i>caepulla</i>

Hitz hauek mailegatu ziren momentuan azentuera normala [+1] izan balitz (Martineten hipotesian bezala), ((6a)ko hitzak markatugabeak izango lirateke gaurregun. Bes-

taldetik, azentuera nagusia [+2] bazen, Mitxelenak proposatzen duen moduan, (6b)ko hitzek ez lukete azentuera markatua erakutsiko gaurregun. Datu hauek azaltzen dituen hipotesi bakarra mendebaldeko azentuera zaharra [-1] dela da (cf. Hualde 1995a).

3. Azentu markatuaren jatorri historikoa Bizkaiko kostaldeko azentu-sisteman

Uribe-kostan eta Gernikaldean erabiltzen den sistemarekin hasiz, beraz, hizkera hauetan kasu markatugabeen azentua talde prosodikoaren azken silaban jartzen da, esan dugun bezala:

(7) Uribe-kosta/Gernika

gizoná
gizon ederrá
gizon ederrarí

Hala ere, postposizio klitikoekin, azentua aurreko silaban doa:

(8) Uribe-kosta/Gernika: postposizio klitikoak

gizoná # be
gizoná # gaitik

Nolabait, azentuak klitikoaren muga adierazten du. Antzeko gertakari bat latinez ere aurkitzen dugu: *lí:mina* 'sarrerak', *li:miná#que* 'eta sarrerak', *úbi* 'non', *ubí#libet* 'nonahi', *éa* 'hau', *éá#propter* 'arrazoi honengatik'.

Azentuera bera aurkitzen dugu orain atzizki diren baina lehen klitiko ziren morfema batzuekin; hala nola pluralean:

(9) Uribe-kosta/Gernika: plurala

gizónak < *gizón # (h)ak*
gizónari 'gizonei' < *gizón # (h)ai*

Bai singularreko eta baita pluraleko atzizkiak ere erakusle askeak ziren garai batean; baina, antza denez, singularrekoak pluralekoak baino lehenago bihurtu ziren atzizki. Hau da, momentu historiko jakin batean, egitura morfologiko desberdinak genituen singularrean eta pluralean. Zehazkiago, pluraleko morfemak klitikoak ziren eta klitikoen azentuera eragiten zuten. Azentuera honi orain arte eutsi zaio, nahiz eta gaurregun singularra eta plurala atzizkiak izan. Oinarriari mugatzaile singularra pluralarena baino lehen lotu zitzaiola garbi ikusten da /-a/-z bukatutako oinarriekin:

(10) Bizkaiera: sg/pl /-a/-z bukatutako oinarriekin

/neska-a/ *neskea* (> *neskia* > *neskie* > *neski*)
 /neska-ak/ *neskaak* > *néskak*

Mitxelenak (1981) proposatu zuen bezala, egoera honen azalpenak ondokoa izan behar du: disimilazio arau hau (*aa* -> *ea*) sortu zenean plurala ez zegoela singularra bezain lotua aurreko hitzari. Hau da, *neska+a* -> *neskea* aldaketa sortu zenean, pluralean ez zen ezarri muga morfosintaktikoa gogorragoa zelako: *neska # ak*. Bestela esan, guri interesatzen zaigun garaian, erakusle plurala klitiko bat zen, nahiz eta singula-

rra atzizkia izan. Gaurregun ez dago desberdintasun morfologikorik eta aurreazentuatzailetasuna pluraleko atzizkien ezaugarri lexikotzat hartu behar dugu.

Komitatiboarekin, oraindik zeharo atzizki bihurtu ez den morfema bat dugu; /gaz/ absolutiboari eransten zaio eta azentua mugan agertzen da:

(11) Uribe-kosta/Gernika: komitatibo singularra

gizonágaz
alabeágaz

Nolabait, komitatiboak klitiko eta atzizkien arteko aldaketa prozesua erakusten du. Komitatibo pluralean bi azentu espero genituzke, bata /-ak/ atzizkiak sartzen duena, eta bestea /gaz/ morfemak sartutakoa. Gauzatzen den bakarra lehena da:

(12) Uribe-kosta/Gernika: komitatibo plurala

/gizon-ak-gaz/ *gizónakaz*
(cf. *gizónak* #*be* -> *gizónape*, klitiko taldea)

Uribe-kostan (baina ez Gernikaldean), benefaktiboa ere markatua da. Arrazoiak bera izan daiteke /-'tztat/ atzizkia genitiboari lotzen bazaio benefaktiboan.

Bizkaiko kostaldean, eta baita Arratian ere, badago beste deklinabide atzizki markatu bat: ablatiboaren atzizkia, /-'ti(k)/, hain zuzen:

(13) Uribe-kosta/Gernika: ablatiboa

etserá, *iturriré*
etsétik, *iturritik*

Atzizki hau zergatik den markatua ez da hain begi bistakoa. Atzizki honen jatorria bera ere iluna da. Jakina denez, bizkaiera zaharrean, ablatiboan *-rean* atzizkia erabiltzen zen eta *-tik* berriagoa da esanahi honekin. Bestaldetik, zenbait hizkeratan *-ti* erabiltzen da eta baliteke *-tik* < *ti* + *ka* izatea, edo *-ti* + (*r*)*ik*, bigarren morfema partitiboaren atzizkia delarik. Honi lotuta, agian (cf. Mitxelena 1985: 236), *lóti*, *bildúr-ti* eta antzeko hitzetan agertzen den eratorpen atzizkia ere markatua da.

Klitizazioaren bidez azal daitezkeen kasuez gainera, hitz elkartuek, normalean, azentu berezia edo markatua dute; gehienetan, lehen osagaiaren azken silaban:

(14) Hitz elkartuak

aitázulo, *burúbandi*, *begígorri*, *seméalabak*, *sagúzar*, *légusu* < *leben* + Lat. *casinu*, *óllar* < *oilo* + *ar*, *báserrri* < *baso* + *erri*, *úrdai* < *urde* + *gai*, *elízon-do*, *gibélurdin*

Talde klitikoen eta hitz elkartuen azentuerak batu egin daitezke, noski. Eratorpen atzizki azentudunak era batean zein bestean azal daitezke; adib.: *bi* # *garren* (hitz konposatu zein talde klitikoa) > *bígarren*. Hitz markatu askoren jatorri historikoa nahikoa garbi dago, beraz: azentuak talde morfo-sintaktiko batzuen barneko muga adierazten du. Gure hipotesian, antzina ez zegoen hitz markaturik. Frantsesez bezala, azentua talde prosodikoaren azken silaban ezartzen zen beti. Baina beranduago, eta beste hizkuntza askotan bezala, hitz elkartuetan eta talde klitikoetan azentu-arau

berezi bat sortu zen. Egitura morfo-sintaktiko hauetan azentua lehen hitzaren azken silaban hasi zen ezartzen. Arau honek, neurri batean, bizirik dirau. Geroago, klitiko batzuk atzizki bihurtu ziren eta konposatu askoren egitura ilundu egin zen. Ondorioz, atzizki aurreazentuatzailerak sortu ziren (Hualde 1993). Printzipioz, eratorpen atzizki guztiek azentudunak (h.d. aurreazentuatzailerak) izan beharko lukete. Baina badira azentugabeak: /-tasun/, /-garri/ eta /-(l)ari/, esate baterako. Ez dakit azentugabetasunaren arrazoa zein ote den.

Hala ere, talde klitiko eta hitz elkartuen azentua ez da hitz markatuen iturri bakarra izan. Horrela izango balitz hitz markatu guztiak polimorfemikoak izango lirateke (jatorriz, behintzat).

Azentuera markatuaren bigarren iturri garrantzitsua hitz mailegatuak dira. Aipatu dugunez, kasu askotan (baina ez beti) jatorriko azentuera mantendu egin da maileguetan, morfemabakarreko hitz markatuak emanik. Batzuetan oso mailegu zaharrak aurkitzen ditugu hitz markatuen artean. Getxon, adibidez, hurrengo mailegu zaharrak markatuak dira:

(15) Getxo: mailegu zahar azentudunak

akúllu < lat. *aculeu*, *alkóndara* < gazt. zaharra < arab. *qandûra*, *ántzar* < lat. *anser*, *apóstolu* < lat. *apostolu*, *autóno* < lat. *autumnus*, *dénda* < errom. *tenda*, *dénpora* < lat. *tempora*, *doméka* < lat. *dominica*, *erregiña* < lat. *regina*, *eskóla* < lat. *schola*, *espíllu* < errom. naf. **espillo*, *estárta* < lat. (via) *strata*, *gastélu* < lat. *castellu*, *géla* < lat. *cella*, *górta* < lat. *cobors*, *gúra* < lat. *gula*, *iséra* < arab. *izare*, *keríza* < lat. **ceresia*, *kimpúla* < lat. *caepulla*, *kollára* < lat. *coc(h)lear(e)*, *léku* < errom. *lucco*, *makílla* < lat. *baccilla*, *puxíka* < lat. *uessica*, *sékula* < lat. *saecula*, *txásta* < lat. **tastare*, *titéra* < lat. *digitalis*.

(15)ean aipatutako Getxoko hitzak markatuak dira beste hizkera askotan ere. Beste adibide batzuk emateko, honakoak ere markatuak izan ohi dira: *aizkóra* < lat. *asceola*, *ámu* < lat. *hamu*, *góna* < errom., cf. ital. *gonna*.

Alabaina, maileguez ez diote beti jatorriko azentuerari eusten. Aldiz, maileguak egokitzeke joerak eta arau bereziak —batzuetan oso bereziak— sortu dira. Adibidez, Gernikaldean *-ero* bukaera duten hitz guztiak ez dira modu berean egokitzen. Esanahia 'ontzia, lekua' baldin bada, /-'ero/ bukaera azentudunarekin hartzen dira: *frutero* > *frutéroa*, baina esanahia 'ogibidea' bada, /-eru/ bukaera azentugabea dute: *torerero* > *torerue*. Patroi hau guztiz emankorra da, dirudenez, Bizkaiko eskualde batean. Hurrengo adibideak Ondarroakoak dira eta banaketa berbera erakusten dute: 'ogibide' esanahia duten hitzak markatugabeak diren bitartean, 'leku, ontzi' adierazten dutenek azentuera markatua jasotzen dute (ikus Hualde 1995b Ondarroako hitz markatu eta markatugabeen azentuaren analisisirako):

(16) Ondarroa /-ero/ 'ogibide'; /-'ero/ 'leku, ontzi'

a. <i>basurerú re</i> 'zabor-biltzailea'	b. <i>basuréru re</i> 'zabor-ontzia'
<i>fruterú re</i> 'fruta-saltzailea'	<i>frutéru re</i> 'fruta-ontzia'
<i>autobuserú re</i>	<i>gallinéru re</i>
<i>fontanerú re</i>	<i>asukaréru re</i>
<i>barberú re</i>	

Beste adibide bat emateko, kontsidera dezagun maileguen egokitzea Beasaingo hizkeran. Hizkera honetan, esan bezala, azentua [+2] da kasu markatugabeen. Maileguak egokitzeko, azentua bigarren silabara mugitzen da jatorriko forman eskuinalderago baldin badago:

(17) Beasain: maileguen egokitzea

<i>ascensór</i>	>	<i>a(s)zénsorea</i>	<i>situación</i>	>	<i>situázioa</i>
<i>tentación</i>	>	<i>tentázioa</i>	<i>tenedór</i>	>	<i>tenédorea</i>
<i>melocotón</i>	>	<i>melókotoia</i>	<i>especialidád</i>	>	<i>espézialidadea</i>
<i>calendário</i>	>	<i>kaléndarioa</i>	<i>albaricóque</i>	>	<i>albárikokea</i>
<i>telegráma</i>	>	<i>telégramea</i>	<i>bicicléta</i>	>	<i>bizikletea</i>
<i>lavadora</i>	>	<i>labádorea</i>	<i>escopéta</i>	>	<i>eskópetea</i>
<i>frigorífiko</i>	>	<i>frigórifikoa</i>	<i>automático</i>	>	<i>autómaticoa</i>

Gaztelaniaz azentua lehen silaban badoa, silaba horretan mantentzen da, [+1] azentuera markatua duten hitzak sortuz:

(18) Beasain: azentua lehen silaban duten maileguak

<i>lámpara</i>	>	<i>lánpara</i>	<i>plátano</i>	>	<i>plátanoa</i>
<i>plástico</i>	>	<i>plástikoa</i>	<i>zócalo</i>	>	<i>zókaloa</i>

Egitura honetako mailegu zahar askotan ere jatorrizko lekuan geratu da azentua, erro markatuak emanez Beasaingo sisteman:

(19) Beasain: azentua lehen silaban duten mailegu zaharrak

<i>témpora</i>	>	<i>dénborea</i>	<i>ténda</i>	>	<i>déndea</i>		
<i>páce</i>	>	<i>pákea</i>	<i>cálle</i>	>	<i>kálea</i>		
<i>cámara</i>	>	<i>cámbrá</i>	>	<i>gánbarea</i>	<i>libru</i>	>	<i>liburue</i>
<i>tégula</i>	>	<i>télla</i>	>	<i>téllea</i>	<i>ánser</i>	>	<i>ántzarra</i>
<i>árbol</i>	>	<i>árbolea</i>	<i>ábbas</i>	>	<i>ápaize</i>		
<i>lócu</i>	>	<i>luéco</i>	>	<i>lékue</i>			

Orain arte ikusitako gertakariak erraz ulertzen dira. Baina beste zenbait kasu bereziagoak dira. Erdaraz azentua hitzaren bigarren silaban badoa, azentua leku berean egotea espero genuke, printzipioz, hauxe baita azentuera orokorra Beasaingo sisteman. Hala ere, hau ez da beti gertatzen. Erdal proparoxitonoetan, azentua lehen silabara aldatzen da era sistematikoan:

(20) Beasain: erdal proparoxitonoak

<i>micrófono</i>	>	<i>mikrofonoa</i>	<i>semáforo</i>	>	<i>sémaforoa</i>
<i>teléfono</i>	>	<i>télefonoa</i>	<i>bolígrafo</i>	>	<i>bóligrafoa</i>
<i>artículo</i>	>	<i>ártikulue</i>	<i>católico</i>	>	<i>kátolikoa</i>
<i>península</i>	>	<i>péninsulea</i>	<i>matrícula</i>	>	<i>mátrikulea</i>

Hitz hauetan, jatorrizko azentuerari eutsi balitzaio, hitz markatugabeak izango genituzke. Hala ere, azentua mugitu egiten da, azentuera markatua sortuz. Badirudi, egokitze arau berezi bat dugula hemen; alegia: gaztelaniazko proparoxitonoak azentuera markatuarekin, [+1], egokitzen dira.

Beraz, hizkera desberdinetan, analogiaz eragindako arau bereziak aurkitzen dira:

Batzuetan, Basterrecheak (1974-75) ere ikusi zuen moduan, erdal jatorri berberek bi hitz sortu dira, bata azentuduna eta bestea azentugabea, esanahi desberdinekin. Adibidez, Getxon *posture* azentugabeak 'apostu' esanahia du, eta *postúre* azentudunak gaurko gaztelaniaren esanahi arrunta du. Egoera, beraz, oso konplexua izan daiteke, leku desberdinetan eta garai desberdinetan azentu-egokitze arau eta joera desberdinak erabili baitira. Hala eta guztiz, argi dago hitz askoren markatutasunaren zergatia beraien erdal jatorria dela.

Azentuera markatuaz ikusitakoa laburbilduz, oinarri markatuen azentuera berezia azaltzeko bi hipotesi nagusi ditugu: (a) oinarria markatua da garai batean talde klitiko edo elkartua zelako, eta (b) oinarria markatua da erdaratiko hitza delako.

4. Bizkai-Gipuzkoetako beste azentubideen garapen historikoa

Orain arte, hitz markatuen iturri desberdinak hartu ditugu gogoetan. Esan bezala, gure hipotesian, garai batean azentua ez zen bereizgarria Bizkai-Gipuzkoetako euskalkietan eta azken silaban ezartzen zen. Geroago, talde klitikoetan eta hitz elkartuetan azentuera bereziak sortu ziren, maileguk ere azentuera markatuaren bigarren iturri garrantzitsua izan direlarik. Guzti honek gaurregun Bizkaiko kostaldean aurkitzen dugun azentubidea ematen digu. Gure hipotesian, hemendik Bizkai-Gipuzkoetan aurkitzen ditugun hainbat azentuera berezi sortu dira bide desberdinetan; hau da, aldaketa historiko desberdinen ondorioz.

Eskualde askotan, talde markatugabeen azentua azkenaurreko silabara mugitu da. Agian, desberdintasuna mantentzeko, pluralaren azentua ere, silaba bat ezkeraldera mugitu da:

(23) Ezkeralderanzko lerraketa (Markinaldea, Antzuola/Bergara, etab.)

<i>gizoná</i>	>	<i>gizóna</i>
<i>gizónak</i>	>	<i>gízónak</i>

Hauxe da, adibidez, Antzuolan edo Markinan aurkitzen dugun egoera. Baina bi mugimenduak ez dira beti batera gertatu. Ondarroan, esaterako, azentua mugitu egin da singularrean edo talde markatugabeetan, baina ez pluralean:

(24) Ondarroa

<i>gizóna</i> (baina: <i>gixoná ra</i>)
<i>gizónak</i> (<i>gixonak dis</i>)

Aldiz, Gernikaldeko leku batzuetan, ezkeralderanzko mugimendua azentu markatuekin gertatu da, baina ez markatugabeekin:

(25) Arteaga, etab.

<i>gixoná</i>
<i>gíxonak</i>

Lekeition, azentu lexikoak hitzaren azkenaurreko silabara mugitu dira (*kánpotarra* > *kanpótárra*), baina azentu markatugabea [-1] da.

Dena den, gehienetan batera joan ohi dira bi aldaketa hauek. Aldaketa hauen ondorioz, kasu markatuan [-2] dugu, eta atzizki markatuekin azentua atzizkia baino bi silaba ezkeralderago ezartzen da. Hauxe da, hain zuzen, Antzuolan aurkitzen duguna:

(26) Antzuola: azentuera orokorra [-2]

<i>ésku</i>	<i>mútill</i>
<i>eskúa</i>	<i>mutilla</i>
<i>eskuandáko</i>	<i>mutillákiñ</i>
<i>eskuandakúa</i>	<i>mutillandáko</i>

(27) Antzuola: pluralaren azentuera

sg ... ó o]	pl ...ó o]- o ...		
<i>mutilla</i>	<i>mútilak</i>	<i>kalía</i>	<i>káliak</i>
<i>mutillái</i>	<i>mútillei</i>	<i>kaliái</i>	<i>káliei</i>
<i>mutillákiñ</i>	<i>mútillekiñ</i>	<i>kaliákiñ</i>	<i>káliekiñ</i>
<i>mutillandáko</i>	<i>mútillandako</i>	<i>kaliandáko</i>	<i>káliandako</i>
<i>alargúna</i>	<i>alárgunak</i>	<i>emakumía</i>	<i>emakúmiak</i>
<i>tellatútik</i>	<i>tellátuetatik</i>	<i>tabernátik</i>	<i>tabérnetatik</i>
<i>tellatukúa</i>	<i>tellátuetakua</i>	<i>tabernakúa</i>	<i>tabérnetakua</i>

Nahiz eta arau orokorra [-2] izan, hitz markatuetan azentua askoz lehenago ager daiteke:

(28) Antzuola: hitz markatuak

a. Mailegu zaharrak: *gánbara*, *liburu*, *kípula*, *áiskoria*, *béntania*, *dómekia*, *zápatua*, *érlojua*, *púxikia*, *martizena*, *abéndua*, *éskola*, *kípula*

b. Mailegu berriak: *kótxia*, *káfia*, *kuárvia*, *bánkua*, *bándeja*, *ármaixo*, *álfonbra*, *tíesto*, *eléfante*, *elégante*, *bútaka*, *éskoba*, *gálleta*, *kútxillo*, *tómate*, *létxuga*

c. Euskal jatorriko oinarri markatuak: *éuskeria*, *lókatzia*, *bélarrixia*, *éradi-xa* 'edaria', *érastuna*, *tókixa*, *íntxarrixa*, *íntxaurra*, *lápikua*, *berákatza*, *eskíllasua*, *ítaixa*, *ságastixa*

d. Hitz elkartuak: *burú-aundixa*, *gibél-urdiña*, *xagú-xarra*, *aitxá-jauna*, *burdún-tzalixa*, *argí-ollarra*, *artá-soua*, *sorgíñ-itxuskixa* 'landare bat', *xágu-xarra*, *légusua*, *garágarrilla*, *légusiña*

Azkoitian eta Urolaldeko beste hizkeretan ere lehen begiratu batean azentu arau orokorra [-2] dela ematen du:

(29) Azkoitia

burúe, *gixóna*, *txapéla*, *jostúne*, *alpérra*
ipurdíxe, *itturríxe*, *guntzurrúne*, *abarie*, *alkatíe*, *txistuláixe*, *alargúne*

Hala ere, datuak kontu handiagoz aztertzen ditugunean, argi dago azentu araua desberdina dela Antzuolan eta Azkoitian. Hasteko, Azkoitian hitz luzeetan azentua ez da inoiz ezartzen hirugarren silaba baino eskuinalderago:

(30) Azkoitia: oinarri luzeak

e ma kú mi e
i el tsé ru e
te le bí si xu e

Singularraren paradigma kontuan hartzen dugunean, azentua ezkerraldetik hasita hirugarren silaban ezartzen dela ikusten dugu. Zehazkiago, azentua hirugarren silaban ezartzen da hirugarrena ez bada azkena:

(31) Azkoitia: singularra

<i>gizona</i>	<i>txakúrre</i>	<i>alkatíe</i>	<i>alargúne</i>
<i>gizonái</i>	<i>txakurréi</i>	<i>alkatíei</i>	<i>alargúnei</i>
<i>gizonána</i>	<i>txakurréna</i>	<i>alkatíena</i>	<i>alargúnena</i>
<i>gizonákin</i>	<i>txakurrékin</i>	<i>alkatíekin</i>	<i>alargúnekin</i>
<i>gizonántzako</i>	<i>txakurréntzako</i>	<i>alkatíentzako</i>	<i>alargúnentzako</i>

Beraz, Azkoitian arau [+3] da, eta ez [-2]. Hau oso garbi ikusten da hurrengo adibideotan, /-ko-a/ atzizkiarekin:

(32) Azkoitia: /-ko-a/

a. o o-ó o	b. o o ó-o o	c. o o ó o-o o
<i>baso-kúe</i>	<i>itxesó-kue</i>	<i>udebéri-kue</i>
<i>mendi-kúe</i>	<i>Doností-kue</i>	
<i>kale-kúe</i>	<i>ipurdí-kue</i>	
<i>txapel-kúe</i>	<i>aldapá-kue</i>	
<i>bizker-kúe</i>	<i>elizé-kue</i>	

Jeneralizazio posible bakarra azentua hirugarren silaban jartzen dela da, baina debeku batekin: azentua ezin daiteke azken silaban jarri. Hau da, azken silaba estrametrikoa da.

Galdera hauxe da, beraz: [-2] arau orokorra duen sistema batetik [+3] arau duen beste sistema batera nola pasatu den (ikus Hualde 1998). Galdera ez da zaila, begien bistan baitago hitz gehienak eta erabilienak anbiguoak direla arauaren norabidearen aldetik. Desberdintasuna hitz luze xamarrekin baizik ez da agertzen:

(33) [-2] > [+3]

[-2]		[+3] & estrametrikalitatea
<i>gizona</i>	=	<i>gizona</i>
<i>alkatía</i>	=	<i>alkatía</i>
<i>igeltserúa</i>	>	<i>igeltsérua</i>

Urolaldean, hitzunik maiztasun handiena duen azentuera (*gizona*, *alkatía*, etab.) [+3] bezala berrinterpretatu dute (azken silabaren estrametrikalitatearekin) eta ondorioz azentuera berria sortu da hitz luzeagoetan. Kontuan hartzen badugu Antzuolako sisteman ere hitz markatueta azentua azkenbigarren silaba baino askoz lehenago ezar daitekeela, azentu ezarketa arauaren norabide aldaketa gertatzea ez da batere harrigarria.

Gipuzkoako [+2] hizkera askok ere jatorri historiko berbera dute argi ta garbi. Sistema hau modu bat baino gehiagotan sortua izan daiteke.

Bizkaiko kostaldeko sistemetan azentua doinu-azentuzko motakoa da, esan dugunez. Tonua talde prosodikoaren bigarren silaban gora doa eta silaba azentuduneraingo mantentzen da goiko mailan, silaba azentudunaren hurrengoan beherakada handia dugularik:

(34) Uribe-kosta/Gernika: doinuera

gi | zo ná ġi | zó | nak

a | lar gu ná a | lar gú | nak

Singularrean eta pluralean azentu atzerapena jaso duten hizkeretan, aldiz, honako patrioiak ditugu:

(35) Markinaldea

gi | zó | na ġi | zo nak

a | lar gú | na a | lár | gu nak

Honelako doinu-azentuzko sistema batean, goiko tonuan doan lehen silabak prominentzia akustikoa dauka eta erraz interpreta daiteke azentudun bezala. Hau da, azentuaren ezaugarri akustiko bezala tonu gorakada hartzen badugu, beherakada hartu beharrean, honako berrinterpretazioa dugu:

(36) [-2] markatugabea + oinarriaren azkenaurrekoan atzizki markatuekin
> [+2] markatugabea, [+1] markatua

gizóna gizonak
alárguna alárgunak

(36)an ikusten denez, berrinterpretazio honen ondorio bat hauxe da: orain singularra eta plurala oinarri laburrekin besterik ez direla bereizten. Hauxe da hain zuzen [+2] azentuera duten hizkeretan gertatzen dena. Bizkaiko kostaldeko hizkeretan, singularra eta plurala oinarri markatugabe guztiekin bereizten dira, silaba kopurua gorabehera; [+2] sistemetan, aldiz, oinarri luzeekin ez dago bereizketarik (*gizóna* vs. *gizonak*, baina *emákumea* = *emákumeak*). Hemen emandako bilakaera diakronikoak adierazten du honen zergatia.

Badira, dena den, beste bide batzuk [+2] sistema bat lortzeko. Gure begien bistan [+3] > [+2] aldaketa gertatzen ari da zenbait lekutan, Getarian (Gaminde, a.e.) eta agian Azpeitian ere, adibidez.

Leku askotan azentu arauak erabat aldatu badira ere, markatu/markatugabe bereizkuntza mantendu da. Markatu/markatugabe oposaketa garrantzi morfologikoa duen kasuetan oso egoera desberdinak aurkitzen ditugu, aipatu ditugun bilakaera diakronikoen ondorioz:

(37) Azentueren konparaketa

a. Gernika

Azentuera markatugabea:

Talde prosodikoaren azken silaban

adib.: *gixoná, gixon ederrá, gixon ederráí*

Atzizki markatuen azentuera:

Atzizki markatuek azentua aurreko silaban ezartzen dute

adib.: *gixónak, gixon edérrari, txakúrtxu, txakúrtxue, txakúrtxueri* 'sg = pl'

b. Lekeitio

Azentuera markatugabea: Talde prosodikoaren azken silaban;

adib.: *gixoná, gixon ederrá, gixon ederráí*

Atzizki markatuen azentuera: Atzizki markatuek azentua hitzaren azkenurreko silaban ezartzen dute;

adib.: *gixónak, gixon ederrári, txakúrtxu, txakurtxúa, txakurtxuári* 'sg = pl'

c. Antzuola

Azentuera markatugabea: Hitzaren azkenurreko silaban;

adib.: *gixóna, gixonái, gixonandáko, gixonandakúa*

Atzizki markatuen azentuera: Oinarriaren azkenurreko silaban (h.d. atzizkia baino bi silaba lehenago);

adib.: *gíxonak, gíxonei, gíxonendako*

d. Beasain

Azentuera markatugabea: Bigarren silaban; adib.: *gizóna, gízónai*

Atzizki markatuen azentuera: Atzizki markatuek azentua lehen silaban ezartzen dute, oinarria laburra bada;

adib.: *gízona, gízonei*

Azentuera markatua eragiten duten atzizkiak zeintzuk diren aztertzen dugunean, adostasun handia aurkitzen dugu. Orohar, atzizki markatu gehiago ditugu Bizkaiko kostaldean Gipuzkoan baino, baina Gipuzkoako [+2] hizkeretan markatu diren atzizki guztiak markatuak dira Bizkaiko kostaldean ere. Hau nahikoa argi ikusten da flexiozko atzizkiekin:

(38) Flexiozko atzizki markatuak

	Gernikaldea	Lekeitio	Antzuola	Beasain
a. Izen sintagma				
	plurala	plurala	plurala	plurala
	-tik	-tik		
	-gaz	-gaz		
b. Aditz partizipioak				
	-t(z)e	-t(z)e	-t(z)e	-t(z)e
	-ko	-ko	-ko	-ko

c. Adjektiboak

-ago	-ago	-ago	
-en	-en	-en	-en
-egi	-egi	-egi	-egi

Bat etortze hau harrigarria da “markatua” izateak oso gauza ezberdinak esan nahi baititu sistema bakoitzean. Atzizki hauek aurrezentuatzailak dira Gernikaldean, azentua hitzaren azkenurreko silaban ezartzen dute Lekeitioan, bi silaba lehenago ezartzen dute Antzuolan eta hitzaren lehen silaban Beasainen. Hizkera guzti hauekin plurala edo *-t(z)a* atzizkia markatuak badira azentuaren aldetik, azentu sistema hauek jatorri berbera edukitzeak izan behar du honen arrazoia.

5. Mitxelenaren Erretereriako azentua

Bukatzeko, Mitxelenak bere hizkeraren azentuaz utzi zigun deskribapena miatu nahiko nuke. Nik elkarrizketatu ditudan erreteriarrek [+2] azentuera orokorra erabiltzen dute, oso bereizkuntza lexiko guttirik edo batere bereizkuntza lexikorik gabe. Ordea, Mitxelenak bere Erretereriako azentuera deskribatu zuen zenbait lekutan, eta Mitxelenaren deskribapena oso bestelakoa da. Mitxelenak esan zigunez, bi hitz mota daude deskribatzen duen Erretereriako sisteman: alde batetik *txoriya*, *galera* motakoak, eta bestetik *galderà*, *tokiyà*. Lehen taldea bigarrena baino askoz handiagoa dela ere esan zigun. Bestela esanda, lehen taldekoak hitz markatugabeak dira eta bigarren taldekoak markatuak. Bere deskribapenaren arabera, argi dago *galderà*, *tokiyà* hitzek azentua lehen silaban dutela. Hitz hauek “gain-behera doaz lehen silabatik aurrera” (Mitxelena 1988 [1958]: 103, c oh.). Gauza bera aurkitu zuen Alarcosek Mitxelenak grabatutako *galerà* hitzaren azterketa akustikoan egin zuenean: “la mayor altura se alcanza en la *a* primera y luego va descendiendo paulatinamente hasta el final” (Mitxelena 1987: 480). Beraz: *gálera*, *tókiya* dugu.² Honetan ez dago arazorik. Erdialdeko beste hizkera askotan gauza bera gertatzen da, alegia, hitz markatuek [+1] azentuera dute. Interes handikoa dena hau da: beste taldeko hitzek, hitz markatugabeek, ez dutela azentua bigarren silaban. Hau Mitxelenak esplizitoki esaten digu. Hain zuzen, Bortzirietako eta [+2] araua duten beste hizkera batzuekin egiten du konparaketa eta berea desberdina dela esaten digu. Mitxelenaren deskribapenean, hitz markatugabeetan azentua (=tonu maila) mantendu egiten da hasieratik bukaeraraino. Eta hau da, era berean, Alarcosek aurkitu zuena: “Se ve bien claro que *galera* tiene las tres vocales bien acentuadas y algo más la *-a*”. Are gehiago, hitz markatuek azentua lehen silaban ez ezik, bigarrenean ere izan dezakete: *eróriya*, *leámiya* hitz markatuak dira, eta *egosiya*, *erosiya*, aldiz, markatugabeak. Argi dago azentu mota honek zerikusi gehiago duela Gernikaldean erabiltzen denarekin, Gipuzkoako hizkeretarako deskribatu dugunarekin baino. Hitz markatugabeetan azentuera ez da [+2], baizik eta [-1], Gernikan eta Uribe-kostan bezala. Azentua taldearena da: *mutil zintzuá*. Zer ondorio atera behar dugu honetatik? Dударik gabe, [+2] azentuera ez dela baka-

(2) Alarcosek egindako espektrogramak eta oinarrizko maiztasun kurbak Echeniqueren (1988) lanean argitaratu ziren.

rrik "berria" Gipuzkoako eskualde batzuetan, "berri-berria" baizik; azken belaunaldietan gertatutako berrikuntza.

Mitxelena (1988: 102-103; 1985: 577-582) azentuera orokorraren eta markatuaren arteko kontrastea honako adibideekin erakusten du:

(39) Mitxelenaren azentuera

Markatugabeak	Markatuak
<i>arrantza</i> (astoarena)	<i>árrantza</i> (arrainena)
<i>basua</i> 'oihana'	<i>básua</i> 'edalontzia'
<i>iltzia</i> 'iltzea (iltzatzekoa)'	<i>íltzia</i> 'hiltzea'
<i>eltzia</i> 'lapikoa'	<i>éltzia</i> 'heltzea'
<i>eliza, alaba</i>	<i>mákina, káyola</i>
<i>estia, itxia, artia</i>	<i>béstia, átzia, tártia</i>
<i>loriya, txoriya, gariya, berriya</i>	<i>lótíya, tókíya, kábíya, périya</i>
<i>pixtiya, txuriya, guriya</i>	<i>prémiya, lúpiya, múkiya</i>
<i>lepua, zokua, jokua</i>	<i>léyua, mókua</i>
<i>mandua, kolkua</i>	<i>málkua, ttánttua</i>
<i>soñua, doñua</i>	<i>xátua, xántua</i>
<i>trikua, modua, zakua</i>	<i>lékua, ámua, mállua, káikua</i>
<i>ixtua, pixtua</i>	<i>txíxtua</i>
<i>egosiya, erosiya</i>	<i>eróriya, leámiya</i>
<i>onena</i> 'honena'	<i>ónena</i> 'hobea'
<i>zuena</i> 'que había'	<i>zúena</i> 'vuestro'
<i>ayena</i> 'tallo leñoso'	<i>áyena</i> 'haiena'
<i>datorrela</i> 'viniendo él'	<i>dátorrela</i> 'que venga él'

Datu hauek ikusita, argi dago /-tze/ eta /-ti/ eratorpen atzizkiak [+am] direla, beste hizkera askotan bezala, azentuera markatua sortzen baitute: *íltzia* 'hiltzea, heriotza' (cf. *iltzia* 'iltzea'), *éltzia* 'heltzea' (cf. *eltzia* 'lapikoa'), *lótíya* (cf. *loriya*). Lehen parearen azalpena ere morfologikoa da, hots, hitz markatuak /-tza/ atzizkia darama. Hitz markatuen zerrendan emandako beste adibide asko ere markatu izan ohi dira Bizkai-Gipuzkoetako hizkera gehienetan eta baita Bidasoaldekoetan ere: *básua* 'edalontzia', *átzia*, *béstia*, *lékua*, *tókíya*, *txístua*, *ámua*. Azkenik, *datorrela* / *dátorrela* oposaketa Bizkaiko kostaldean ere aurkitzen dugu.

Bere azken urteetan berriro arduratu zen gai honetaz Mitxelena eta Errenteriako hitz markatuen eta markatugabeen zerrenda luze bat prestatu zuen (Echeniquek 1988an argitaratua). Zerrenda honetan hitz markatuak espero genituzkeenak dira; hots, maileguak, hitz elkartuak eta eratorriak, eta mendebaldeko beste hizkera askotan ere markatuak diren euskal hitz batzuk. Hona hemen zenbait adibide:

(40) Mitxelena (Echenique 1988): hitz markatuak

a. mailegu berriak:

bankuà, barkuà, botuà, gustuà, jefià, kotxià, kafià, moruà, kojuà

b. mailegu zaharrak:

lekuà, kabiya, kanpuàn, maixuà, ganbaràn, katilluà, denborà, tipulà

c. hitz elkartuak:

urdayà, galbayà, lengusuà, suarriyà

d. hitz eratorriak (oinarri morfemaniztunak):

onenà 'hobeà', txarrenà, zarrenà, zallenà, gorrenà, jatorrenà, ederrenà, lotiyà, lotsatiyà, mastiyà, arrikà, korrikà, ojukà, gutarrà, aurtxuà, galderà, ollaxkuà, kentzekò, astekò, euskaldunà

e. morfemabakarreko euskal hitzak:

atziàn, aurriàn, bestià, taldià, taluà, malkuà, tokiyà, belarriyà, eztarriyà, egiyà

Neurri handi batean, bereizketa berbera dugu Gernikan, Lekeition, Ondarroan edo Antzuolan, esate baterako. Hau da, Mitxelenak azentuera markatuarekin ematen dituen hitz gehienak markatuak dira beste hizkera horietan ere. Bestaldetik, badirudi Mitxelenak deskribatu zuen sisteman silababakarreko izenak ere markatuak direla: *uriàn, urekuà, uretik, lurriàn, lurrekuà, lurretik, surtakuà, surtatik*. Puntu honetan Erreterriako azentuera Bortzirietakora hurbiltzen da.

Pluralaren azentua dela-ta, Mitxelenak esaten digu singularra eta plurala bereizi egiten direla oinarri markatugabeekin; adib: *gizonakiñ 'sg' vs. gizonakiñ 'pl'*, baina ez dago oso garbi azentua zein silabatan kokatzen den pluralean. Badirudi, dena den, hitz hirusilabadunetan azentua lehen silaban dagoela. Esaten duenez, azentuera bat dugu *galera* hitzean, eta beste bat haren pluralean, *galeràk*. Bigarren hitz honen azentuera, *galderà* hitz markatuak duena dela dio. Hau, dakigunez, *gáldera* denez gero, hauxe izango genuke:

(41) Mitxelena sg/pl

markatugabea

markatuak

galera

gálerak

gáldera, gálderak

Noski, oinarria markatua denean, azentuera berdina dugu singularrean eta pluralean: *txíxtuak esnatu du, txíxtuak esnatu dute*. Echeniquek (1988: 508) argitaratutako langaietan hauxe esaten digu Mitxelenak: "mientras *pixtiyak (jan du)* se distingue por el acento de *pixtiyàk (jan dute)*, *bestiàk (esan du)* 'el otro lo ha dicho' no se distingue así de *bestiàk (esan dute)* 'los otros lo han dicho'."

Mitxelenaren lekukotasunak izugarritzko garrantzia du, antza denez, azentu sistema guztiz itxuraldatu baita azken belaunaldietan Erreterriako eskualdean eta agian baita Gipuzkoako beste eskualde askotan ere.

Aipamenak

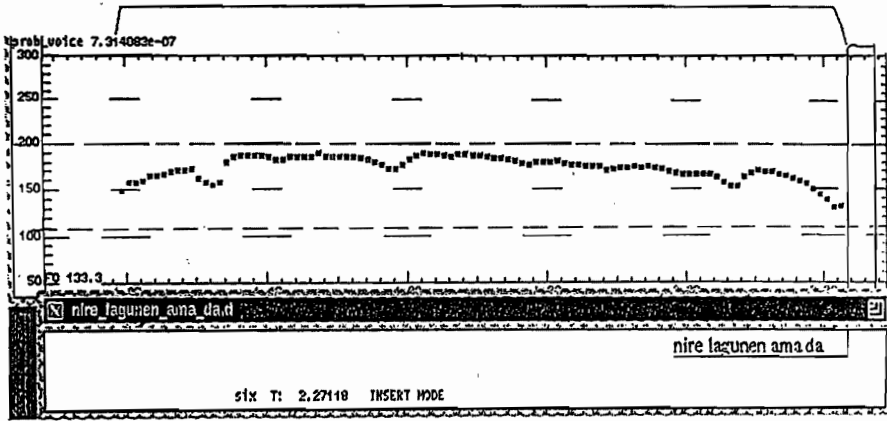
Basterrechea, José, 1974-75, "Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica", *FLV* 18: 353-393 & 21: 289-338.

Echenique, María Teresa, 1988, "Stress and pitch (Luis Mitxelena zenak utzitako langaia)", *Euskera* 23: 495-521.

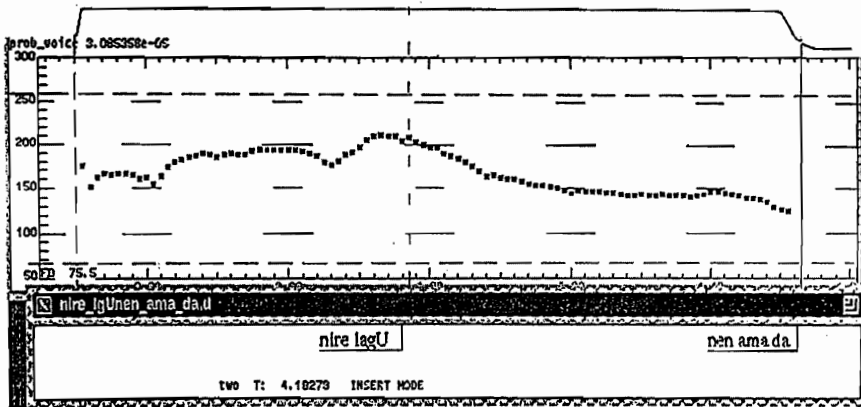
Hualde, José I., 1991, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU* 25: 737-749.

_____, 1993, "On the historical origin of Basque accentuation", *Diachronica* 10: 13-50.

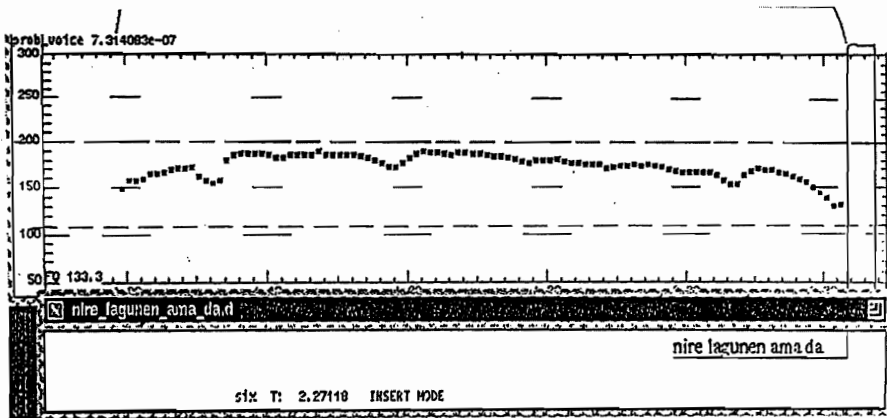
- _____, 1995a, "Reconstructing the ancient Basque accentual system: Hypotheses and evidence". In J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask, arg., *Towards a history of the Basque language*, 171-188. Amsterdam: Benjamins.
- _____, 1995b, "Análisis del sistema acentual de Ondarroa", *ASJU* 29: 319-343.
- _____, 1997, *Euskararen azentuerak*. Bilbo & Donostia: EHU & Gipuzkoako Aldundia (ASJU-ren Gehigarriak).
- _____, 1998, "A gap filled: postpostinitial accent in Azkoitia Basque", *Linguistics* 36: 99-117.
- Ibarra, Orreaga, 1994, *Ultzamako euskararen azterketa*. Doktoradutza tesia, Euskal Herriko Unib.
- Larramendi, Manuel, 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio J. Villagordo Alcaraz. [Berrarg. Donostia: Hordago, 1979].
- Mitxelena, Koldo, 1954, "La posición fonética del dialecto vasco del Roncal", *Via Domitia* 1: 123-157. [Berrarg. Mitxelena 1988, I: 273-297].
- _____, 1958, "Nikolas Ormaetxea Euskaltzaindian sartzean". *Euskera*, 2. aldia, 3: 36-43. [Berrarg. Mitxelena 1988b: 97-106].
- _____, 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia [ASJU-ren Gehigarriak, 4].
- _____, 1987, *Palabras y textos*. Leioa: Euskal Herriko Unib.
- _____, 1988, *Euskal idazlan guztiak VI: Hizkuntzalaritzaz I*. Zarautz: Euskal Editoreen Elkarte.
- Ormaetxea, Nikolas [Orixe], 1919, "Acento vasco", *RIEV* 9: 1-15.

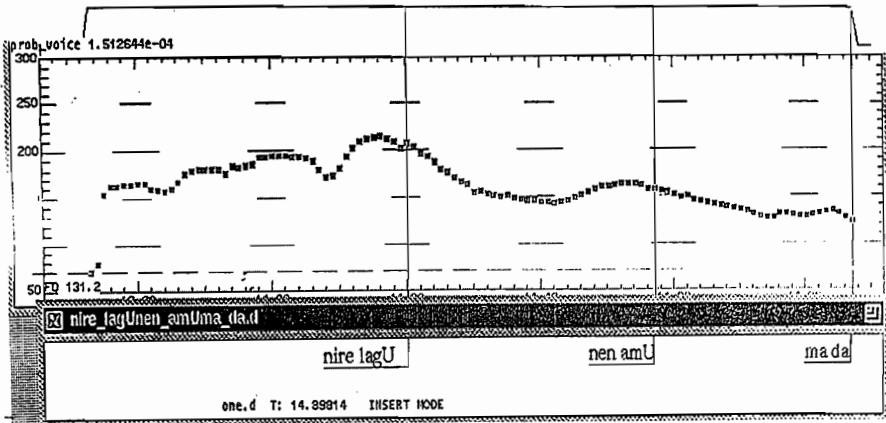
1. irudia

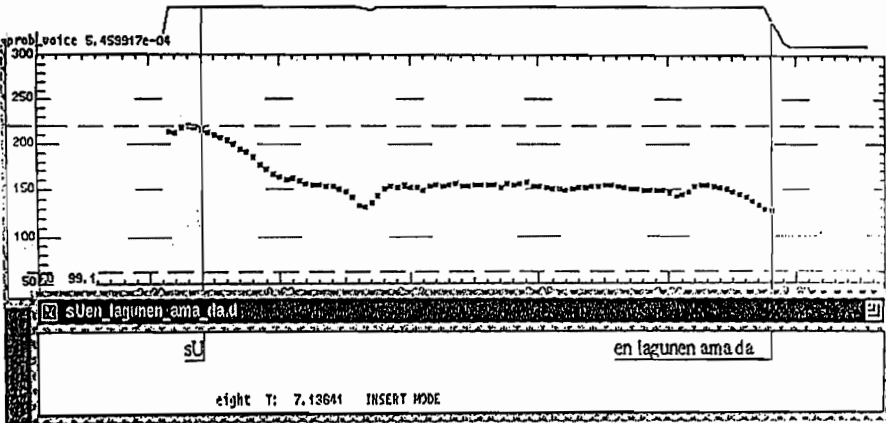
2. irudia

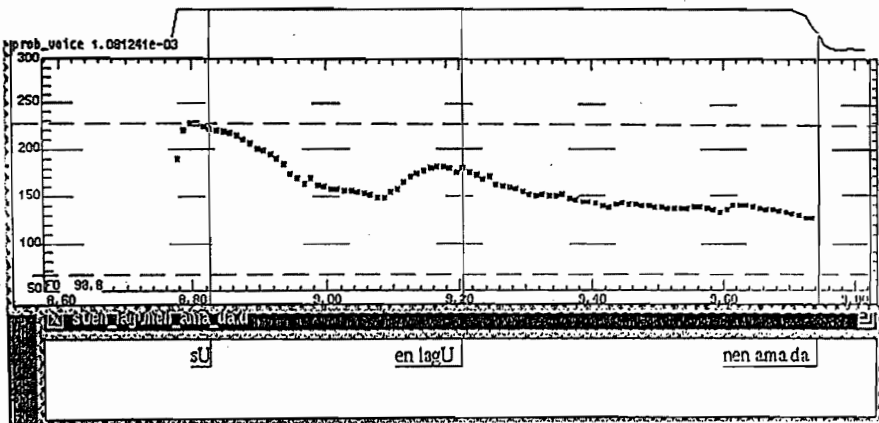
3. irudia

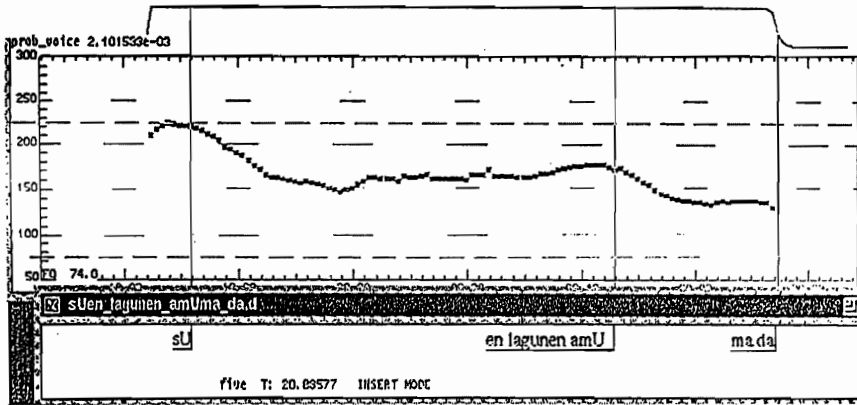
4. irudia

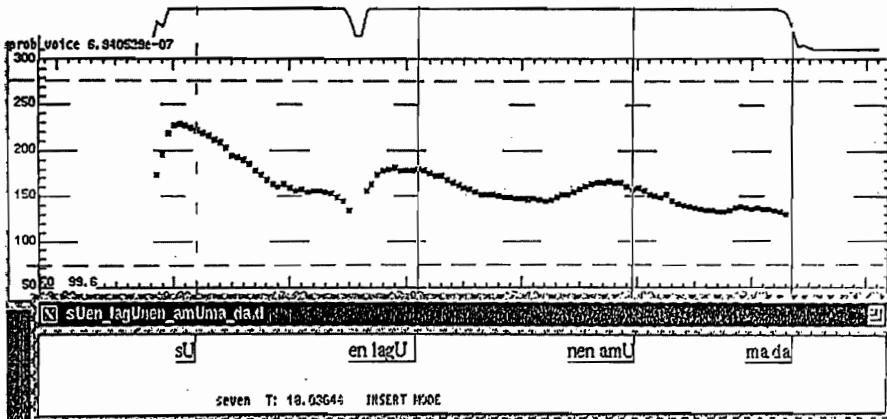
5. irudia

6. irudia

7. irudia

8. irudia

Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri

JOSEBA A. LAKARRA
(EHU)

Abstract

This paper deals with the relationship between philology —in the sense of textual criticism— and the study of the history of the Basque Language. Classical philological problems are addressed such as text dating or the discovery of texts origins, authorship or sources. These are matters in which the contribution of historical linguistics is crucial for successful research.

We argue that reciprocally textual analysis can and must make interesting contributions to the study of language history. For instance, in historical dialectology, in lexicography or in morphology (the rise and chronology of some suffix, for instance), the ideas based in certain written evidence must be verified to avoid the danger of arriving at totally wrong conclusions. We highlight the importance and difficulties inherent to the task of establishing a periodization for language history based on internal linguistic evidence or evidence of another kind.

Koldo Mitxelena's works are nearly perfect embodiment of linguistic and philological knowledge. They thus serve to vindicate the need for historical linguistic research which takes need of textual variety and theoretically minded philological studies which are devoided of anecdotal pursuits.

0. Sarrera*

Terminology is a question of taste, and de gustibus non est disputandum. Therefore, it does not matter to me whether the terms "philology" and "linguistics" should be used in the same meaning or not. The only purpose of my paper has been to show that texts are the object of both philology and linguistics, and that if one realizes that texts are the object of linguistics, some important problems (...) appear in a new light (Mańczak 1990: 270).

* Lan honek Euskal Filologiako zenbait ikastarotako langaiak eta Donostiako E.H.U.ren titulu bereko Udako Ikastaro batean (1997ko abuztuan) eta K. Mitxelena Katedrako I. Biltzarrean (Gasteiz 1997ko abenduan) emandako bi hitzaldi biltzen ditu, hainbat aldaketa eta, ustez bederen, hobekuntzarekin. Hauetariko asko entzulego ezberdinei eta, bereziki, R. Gómez eta B. Urgelli zor dizkiet; gelditzen diren huts eta akats guztiak neureak dira, jakina. Behin eta berriz aipatu beharrik ez izateko, esan dezadan ale honetako Gómez eta Urgellen lanak nire honen osagarri gertatzen direla hainbat puntutan.

Philology is the life-blood of historical linguistics. I would go further and maintain that just as diachronic linguistics requires theoretical support from synchronic linguistics, synchronic study would itself be crippled without the insights provided by a historical perspective (Possner 1990: 349).

60etan ingeles linguistika eta filologiaren artean gauza amankomun handirik eridetea zaila zen: hizkuntzalariek erregeletan gauzatzen ziren orokortasunak bilatzen zituzten. Fonologia eta morfologia historikoan erregeletan oinarritutako hurbilketak emaitza interesgarriak erdietsi zituen, ez hainbat sintaxian eta hiztegian, alor hauen izaera ezberdina gatik, batez ere, azkenotan ezezagutza eta ezaxola aurpegiatzen zitzaielarik filologoek aldetik (ikus Rissanen 1990: 353). Hizkuntzaz arduratzen ziren filologoak, aldiz, urruti ziren hizkuntzalaritzaren helburuak eta eskakizunak onartzetik: hizkera sakonki ezagutzen zutelarik testuen irakurketa zabal eta trebearen bitartez, haiek ziren ustez, egituren esanahiaz gogoetak egin zitzaizketenak. Zorionez, ondoko urteetan gauzak aldatuaz joan ziren, bi taldeen arteko elkarrizketa ugaldiaz, honetan soziolinguistikak eta dialektologia historikoak lan handia egin zutelarik.

Hizkuntzaren historia aztertu gogo duen ikertzaileak, esan gabe doa, bere gaitasunaz landa, bi eratako aurrealdintzak kontuan izan beharko dituela, nahi eta nahiez biek izango baitute eraginik bere ondorioen emankortasunean:

- 1) corpusaren aberastasuna (antzinatasuna eta ñabartasuna, nahiz dialekto, nahiz hizkuntz maila, nahiz literatur moten aldetik);¹ eta
- 2) corpus horren ezagutza.²

Ez dakit (2)-ri dagokionez zein izango den iritzi hedatuena; enea aski ezkorra da. Har bedi euskararen historiaz azken bi mendeetan idatzia, eta erraz ikusi ahal da askozaz ere saio gehiago dela euskararen etorkiez, izan diren era guztietako hipotesiez ezen ez delako toki, garai edo testutako hizkeraz, dela beren aldetik, dela besteekin erkatuaz. Ez dugu monografiarik XVII. mendeko GNren txistukariez (ez beste mende eta dialektoetako, bidenabar), ez mende bereko Zko aditzaz, edo GZeko hitzordenaz, demagun, nahiz eta Sarasolarekin (1984: 39) literatur euskalkiek — azkenotan jaso ere duten bezala— berezko, ez ezeren ordezkio gisako, interesa ere dutela aitortu. Ez izatearren, ez ditugu oinarritzko beste hainbat lan, euskal testuetan erabili izan den ortografia sistema samaldaren historia baterako lanabesak, adibidez.³

(1) Bidebategi, uler bedi "literatura" hitzaren adierarik zabalenean, zeinahi idazki barne harturik. Datu eskasez egindako berreraiketen arriskuezikus § 1.3.

(2) Hara arestiko adibide bat: "The negative *ez* 'not, no' is invariable except in B, in which a variant *ze* is found in early texts when followed by a subjunctive or a imperative: *ce biarco echi* don't wait for tomorrow' in RS 1596. This *ze* survives today in at least one part of Bizkaia. Very speculatively, I might propose an ancient conditioned alternation **eza* ~ **eze*, with differing vowel loss. Again, it is not out of the question that we might be looking at ancient verb-forms here" (Trask 1997: 209).

Alabaina, a) benetako forma *ez biarco echi* da; b) ez da liburu horretan *ze* bestetan *ze* aditz jokatuagaberen aurrean; c) zenbaitek Garibairengandik aipatu *ceoa* ezinezkoa da bai fonetikoki eta baita morfologikoki ere; izan ere eskuizkribuan *estoa* dator; **eze* etimologiaz eta formen sorrera eta bilakabidez ikus liteke FHV.

(3) Mitxelenak duela 20 bat urte RS-*ez* idatziez landa, ezinutzizkoak dira Blanca Urgellek 1987an Añibarroren aldatetarik aitzakia harturik ikertuak. Orain ikus J.A. Mujikaren tesi argitaragabea Iparraldeko grafia zaharrenaz.

Hain beharrezkoa duen grafiaren ezagutzatik, hapaxen —inoiz esaldi osoen— azterketara igarotzean egitekoak ez dira gutxitzen. Oso testu gutxi dira filologi irizpideen arabera argitaratuak; zaharren artean Etxepare, Leizarraga, *Textos Arcaicos Vascos*-en eta “Contribución al estudio y edición de textos vascos”-en bilduak, Etxeberri Ziburukoaren liburuetarik baten zati bat, eta besteren batzu, gutxi halere. Egia da erruz ugaldurik direla azken urteotan, “edizio kritikoak” ia-ia modatan ere jarriaz. Alabaina hitz horren erabilera fetitxista baten aurrean gaude, facsimilaren fetitxetik oraindik ere atera gabe...⁴

Corpusaren gehiketari horren ezagutza sakonagoa ere lotu behar zaio hizkuntzaren historia aitzinatuko bada. Matti Rissanenek aldarrikatzen duenez (Rissanen 1990), hizkuntzaren historiaren ikerketak bietariko lanabes eta indarrak konbinatu beharra du; filologiaren aldetik iraganeko hizkuntzarentzako “belarria” testu ugariaren irakurketan eta esamoldeen ñabardurarik tipien ezagutzan oinarritutako tes-tuen ikerketarako historiako eta kulturazko jakintza. Jakingo ahal dugu gure esparrura hortik zerbait ekartzen.

Hara lanaren egitura:

§ 1. Hizkuntzalaritza historikoaz: § 1.1. Hizkuntz aldetik; § 1.2. “Hizkuntza” eta “historia”; § 1.3. Hizkuntzaren historia; § 1.4. Protohistoriaz;

§ 2. Filologiatik hizkuntzaren historiarantz: § 2.1. Testukritika eta hizkuntz historiaren arteko harremanez; § 2.2. Datu gehiketa eta ulerpen hobekuntza; § 2.3. Zenbait testu iturri bilakatzeko arazoez; 2.4. Gramatika eta hiztegien lekukotasunez;

§ 3. Koldo Mitxelena eta euskal filologia;

§ 4. Non gauden eta nora goazen;

§ 5. Iturrien ereduak eta hizkuntzaren historia: kasu azterketa batzu: § 5.1. Testuak eta dialektologia historikoa: Bizkaieraren sailkapenez; § 5.2. Urteren hiztegi donibandarrak; § 5.3. Pouvreuren hiztegia, autoritate hiztegi?: gaitasunaren ala ariketaren hiztegi?; § 5.4. Hiztegi zaharrak eta mai-legaketa;

§ 6. Testukritika eta hizkuntzaren historiako zenbait arazo: § 6.1. Egitetasunaz: Larramendi Azkoitiko Sermoiaren (1737) egile; § 6.2. Garibai *RS*-en egile?; § 6.3. Datazioaz: Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*; § 6.4. Oharra: Latinetiko maileguren lekukotasunaz eta euskararen atzizkien historiari; § 6.5. Jatorriaz: *RS*; § 6.6. Iturriez: Harriet Larramendiren iturri; § 6.7. Testu berreraiketaz: *RS*;

§ 7. Hizkuntzaren historiaren arazo berezi bat: periodizazioa;

§ 8. Azken Peredika euskal filologiaz eta hizkuntzalaritza historikoaz;

§ 9. Bibliografia.

(4) Hor zehar ere bada bekatarririk; cf. F. Rico, “*Por Hepila Famosa, o como no editar el Quijote*”, *El País* 1996.IX.14. Hemen, ordea, iruzkin hori ez bide zen argitaratuko; Euskaltzaindian gordeko da, beharbada, duela dozena bat urte Frai Bartolomeren edizio moduko baten inguruan Gasteizko Filologia Fakultaretik bidalitako kolektiboa. B. Urgellen “Frai Bartolomeren hiztegiak zertxobait” ez zen —merezi bezala— masa-aldizkari batean agertu eta, nolana ere, nago aukerak merezi baino “politesse” gehiago ez ote zuen erabili iruzkinean.

1. Hizkuntzalaritza historikoaz

1.1. Hizkuntzak etengabe aldatuaz doaz. Hori duela mende batzuetako testuen aurrean dakusagu errazenez. Har ditzagun RS-eko esaldiok:

3. *Aberassoc jaya daude, chiro gajooc veti neque, auçooç vere yguy daude veti dabilena esque* "Los ricos tienen fiesta y los pobres cuytados siêpre trabajo, los vezinos tambien aborrecen siempre al que anda pidiendo".
10. *Aspertu banequio asper lequiquet* "Si me lo vêgasse, vêgarse meya".
52. *Vnayoc arri citean, gastaec aguir citean* "Los pastores riñieron, los quesos parescieron".
82. *Tacoc deroat dodana neure ecberean çejara* "Para me lleua lo que tengo de mi casa al mercado".
233. *Yquedac ta diqueada* "Darasme y darte he".
246. *Oguiagaz hura, oragaz heroen elicatura* "Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín".

Bertan agertzen denetik euskarak —kasu honetan bizkaierak— aldaketok pairatu dituela kausitzen dugu:

- a) fonetikoak: 3 [igwɨ] > [igwin], 52 [gaštãe ok] > [gaštaiok];
- b) morfofonologikoak: 233 *-da* > *-t*;
- c) morfoloikikoak: deklinabidean 82 *-rean* > *-tik*; 52 *citean* > *eitezan*; 10 *asper lequiquet* > (*mendekatu*) *dakidake*; 82 *deroat* > *daroast*; 52 *arri citean* > (*haserra*) *tu ziren*; 233 *diqueada* > *emango diat*;
- d) sintaktikoak: 246 X-egaz Y = "X eta Y";
- e) lexikoak: *unai*, *çeja*, *elicatura*, *taco* eta *-i-* aditz erroa ez dira erabiltzen; *neke-k*, *aspertu-k* eta *arritu-k* orduko esanahia galdu dute, etab.

Corpus zabalagoarekin lan egingo bagenu are aldaketa eta kasu mota gehiago eridango genuke. Hizkuntzek beren hots eta morfologi sistemak aldatzen dituzte; orobat sintaxi eta lexikoa. Hizkuntzalaritza historikoak hizkuntzek beren egitura denboran zehar nola mantentzen edo aldatzen duten ikertzen du. Bere eremua diakronia da. Linguistika deskriptiboak edo sinkronikoak alde bat uzten du denbora bere arduretarik eta datuak oro mementu berekotzat hartzen. Bien arteko ezberdintasuna ez da, berriz, datuen hedadura denboran zehar, baizik eta hizkuntzalariaren jarrera denboraz, hizkuntzaren denboratasunaz.

Deskribaketa sinkronikoari eremu berezi eta askea aitortzen bazaio batez ere hiztunek, delako hizkuntza(k) komunikazio gailutzat erabiltzen dituztelarik ere, haien alderdi historikoaz konturatzen ez direlako edo ardura nagusia komunikaziorako lanabes hutztat darabiltelako da. Hortaz, hizkuntzalariak gizarte bateko partaideek amankomunean duten kodigoaren eredia deskribatu behar badu, deskribapenak historiaz landakoa beharko du izan. Alabaina, ikuspegi hori ez da izan daitekeen bakarra eta sinplifikazio handi baten gainean eraikitzen da; hain zuzen ere, hizkuntzak bere-berea du etengabe aldatzea. Egiazki hiztunak ez dira honetaz beti ohartzen, baina gogoeta handiegirik gabe konturatzen da edozein gure aitona-amonek eta guk ez dugula era berean hitzegiten: usuenik ezberdintasunak soilik hitzegizkoak dira, baina inoiz morfologiazko eta are fonologiazkoak ere antzeman ditzakegu: Gernika aldean gazteenek /t/ > /t̪/ egin

dute eta adinekoen (65 urtetik gorakoak edo) artean baino ez da aurkitzen *lain*; Gas-teizko gazteleran /λ'/: /j/ oposaketa ere hortik beherako hiztunetan nekez.

Garai ezberdinetan idatzitako lekukotasunak hartzen baditugu, eta grafiak edo estiloak eman diezaizkigukeen katramilak alboratu ondoren, pentsa dezakegu orduko hizkuntzaren erakusgarriak direla testuok, beraietan islatzen direlarik garaiko erregela sinkronikoak. Honek esan nahi du lekukotasunetarik (baldin badira!) hizkuntzaren garai bakoitzeko egitura atera daitekeela, eta hortik beren gramatika sinkronikoak ezarri eta konparatu. Hortik datorren ondorio metodologikoa zera da, hizkuntzalaritza sinkronikoaren lehentasuna diakronikoari buruz, hau haren datuetan eta analisisetan oinarritu behar baita. Halere, ez ditzagun metodoa eta errealitatea nahas. Hizkuntza baten eboluzioa garai ezberdinen gehiketa balitz bezala hartzea Bynonek zirkulu bat zirkunferentzia eta bere gunea lot ditzaketen marren gehiketarekin parekatzen du: bigarren hau ez da inoiz zirkulu oso bat izango eta lehendabizikoan ezingo dugu ikusi denbora zeharreko hizkuntzaren kontinuitatea.

Nahiz eta hizkuntzalaritza sinkronikoa ez arduratu eta diakronikoa *post factum* ohartu, hizkuntza baten edozein garaik bere iraganaz zerbait edo zerbait baino gehiago diosku, galdetzen jakinez gero, bederen. Hotsak eta morfemak aldatuz doaz, noski, lehengo oposizioen ordez berriak sortuaz. Halere, Sapirrek markatu legez, hizkuntza oso ekoizpen historiko ñabarra da eta bere baitan —garai bateko egituraren zoko batean baino ez bada ere— gordetzen du iraganari buruzko berririk.

Goiko erretrauetarik batean (10ean), demagun, **edin* laguntzailearen aurreko aditz nagusia batean (*aspartu*) partizipioan jokaturik eta bestean enbor soilean (*asper*) dakusagu, garairako hasia baina burutzeke zen prozesu baten ondorioz: cf. Lakarra 1985d; ikus, halaber, Lakarra 1983 horko 82 *echerean* eta XVII-XVIII mendeetako *-rean* /-reanik/-tik ablatiboan distribuziorako.

Hizkuntzalaritza historikoak bere barne hartzen du delako hizkuntza baten (euskararen, kasu) aldaketen azterketa. Honekin batera, aldaketa beraren izaera eta zernolakoa ere aztergai du: aldaketok eragiten dituzten bilakaera eta indar eragileak.

1.2. *Hizkuntza* eta *Historia* berbak lotzen diren noiznahi, eta zeinahi tradizioan ari garelarik ere, nahitanahiezko bereizketa oinarrizkoa izan behar da kontuan: hots, hizkuntzaren barneko historia, batetik, eta kanpoko, bestetik. Lehendabizikoa hizkuntzazko datu eta dokumentuek ematen dituzten berriez axolatzen da eta hori genuke fonologia diakronikoaren, morfologia historikoaren, sintaxiaren kondairaren eta lexikoen historiaren esparrua; bigarrena, azken finean, hizkuntza hori bere komunikazio gailuzat darabilen herriaren historiaren zatia da, nork, norekin, zein egoeratan zer hizkuntza (modu) erabiltzen duen ikertzen baitu. Bereizketa hau —ezagutzaren aldetik oinarrizkoa izateaz landa, ikusiko den bezala— errealitatean ere ezinbestekoa dugu. Hizkuntza baten —hots, hizkuntz sistema baten— barneko historia (semitikoaren post-belareen bilakaerarena, ingelesaren modalena edota txineraren pluralaren sorrerarena) ia gertakari historiko orokorre inongo garrantziarik eman gabe egin daiteke. Orobat, gerta daiteke herri baten historiak asko jakitea eta oso gutxi bere hizkuntzaz: hori zen, esaterako, Champollion aurretik egipziarrekin gertatzen zitzaiguna greziarren garaitik bederen (ik. orain Loprieno, A., 1995, *Ancient Egyptian. A linguistic introduction*. Cambridge

U.P.); pentsa bedi, modu orokorrangoan hartuaz gaia, zer gertatuko litzatekeen euskararen historiari bakarrik Erdiaroko datuak bagenitu edota mende honetan agertu / azaldu hitita eta familiakoen edota bi tokarioen lekukotasunik gabe⁵ Biblian eta iturri ilunagoetan haietaz eta haien hizkuntzez esaten zitzaigunarekin jarraitu behar bagenu.

Honek guztionek adierazten diguna zera da: hizkuntza sistema autonomoa dela eta gertakari historikorik larrienek ere eragin txikia dutela sistema horretan: orohar, axalekoen den hiztegiaren.⁶ Honen berri izan zuen, eta (euskalaritzaren onerako gertatu behar bazukeen ere...) argiro azaldu bere hizkuntzalari saiotxoetan bestelakoez ezaugunago den Georgia aldeko Josek: frantsesaren eta errusieraren historietan Frantziako eta Errusiako iraultzen garrantzia eskasa ezin oharkabean gertatu bere eguneroko gogoeta zituen bati. Jakina, historiaren eragina hizkuntza batean oso nabarmena izan daiteke, gertakari batzuek aldatu, eremuz murriztu zein galdu egin baititzakete hizkuntzak eurak. Alabaina, historiak hizkuntzetan duen eragina beti *beste hizkuntza batzuen bitartez* izan ohi du: Hispanian latinak ordezkatu zituen erromatarrak iritsi baino lehenago mintzatzen ziren hizkuntzak;⁷ Britania Handian edo Euskal Herrian erromatarrak han noizbait izanaren lekuko ditugu hizkuntzan, honek jaso zituen maileguak direla kausa.⁸

Hauek honela, hizkuntzen historiako monografia eta eskuliburuek, zerbait esateko moduan direnean bederen, bata —barneko historia— ala bestea —kanpoko— jokatu ohi dute. Atera berri den R. L. Trasken *The history of Basque* 450 orritako liburu mardulean “An external history of the language” deritzonari 15 bat orrialde (%3 pasatxo) ematea,⁹ fonologia historikoari 70, gramatikaren historiari (morfologia eta sintaxi historikoari) 60 eta lexikoarenari 100 egokitzen dizkielarik —% 50a

(5) Hizkuntza horietaz ikus Schmidt 1992-ko iruzkin eta bibliografia; Gamkrelidze-k eta Ivanov-ek badute tokarioek izandako aspaldiko mugimendu aski luze eta arazotsuen berreraiketa bat maileguen kronologiaren bitartez: ikus Gamkrelidze, T. & V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York 1995 (1984ko errusierazko orijinala) eta, batez ere, id, “Les premiers indo-européens de l’histoire: les ancêtres des tokhariens en Asie Mineure ancienne”, *Revue d’Etudes Géorgiennes et Caucasiennes* 6-7, 1990-91, 265-296. Barregarri xamarra da Winters-ek *Central Asiatic Journal*-en tokarioak omen lukeen mandinga sustratoaz dioena eta ikusgarria W. Winter-ek ematen dion jipioia bere filologiazko eta bibliografia berezituazko ezezagutza markagarria agerian utziaz.

(6) Eta bertan ere ez modu berean alderdi guztietan, hortik glotokronologian sortu zen —eta are euskalaritzara ere iritsi zen— oinarritzko hiztegiaren kontzeptua; egia esan behar bada, ordea, glotokronologia aspaldixko ahaztua edo atzendua dugu baina ez soilik oinarri horren ahultasuna gatik (ikus Lakarra 1997b).

(7) Cf. S. Mariner, “Latín y paleohispánicas: lenguas en contacto” in J. Gorrochategui, J. L. Melena & J. Santos (arg.), *Studia palaeohispanica. Actas del IV Coloquio sobre Lenguas y Culturas paleohispánicas (Vitoria - Gasteiz, 6-10 mayo 1985)*, Gasteiz 1987 [= *Veleia* 2-3], 125-138.; ikus orobat K. Mitxelenaen “Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania” eta “Los textos hispánicos prerromanos en lengua indoeuropea”, [biak orain LH-n].

(8) Ezinutzizkoa da oraindik K. Jackson-en *Language and history in early Britain, a chronological survey of the Brittonic languages 1st to 12th c. AD*, Four Courts Press, Dublin 1994 (1. arg. Edinburgh 1953). Ikus, halaber, Sims-Williams, P., “Dating the Transition to Neo-Brittonic: Phonology and history, 400-600” in Bammesberger, A. & A. Wollmann (arg.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag, 1990, 217-261.

(9) Bada aurretik “The people, the country and their history” beste 30 batekin; guztira ere %10era edo iritsiko ginatke, gehienez ere. Beste toki batean nahi nuke iruzkin patxadatsugarik egin Trasken lan markagarriari; artean badira, gutxienez, Aldaik (1997), Hualdek (1998), Oyharçabalek (1998) eta Rebuschik (1999) prestatutakoak, baina ez dakit guztiak iristen diren iruzkinduaren maila eta hedadurara.

baino gehiago, “Connections with other languages”-eko beste 60ak kontuan hartu gabe ere— ez da halabeharra: hizkuntza erromantzeen eta ingurukoen tradizio historiografikoan Brunot (1906), Migliorini (1960), Lapesa (1980) —Menéndez Pidalenari (1904) aitziz— eta beste hainbat adibide aipagarrik ohituak gauzkatzen aurrean, tradizio germanikoetan eta handik ateratako ikertzaileek landutako famulietan guk “gramatika historikoa” deitzen dugun irakasgaia kokatzen dute *historia*-ren pean.¹⁰ Sarasolak (1984) aipatu Baugh-ek (1957) eskatzen zuen “proper balance” hori bi ikuspegiarten artean zaila da egiten, eta biez gogeta egitera iristen denak batari besteari baino toki zabalagoa ez eze funtsezko egitekoa ere gordetzen dio.¹¹

Bada hirugarren tradizio bat, A. P. Vlasto-ren *A linguistic history of Russia to the end of the eighteenth century* nahiz Aurélien Sauvageot-en *L'édification de la langue hongroise*, nahiz egile beraren *L'élaboration de la langue finnoise* liburuetan kausi geneza-keena, eta azken finean, zeharka baino ez bada ere Meilleten latinaren eta grekeraren historien adibide zoragarrietan ikasira hurbiltzen dena. Honetan barnekoa eta kanpokoak biak mintzagai izanik, hari nagusitzat bigarrena hartu eta lehen-dabizikorantz hurbiltzen dira sinkronia zenbait bata bestearen ondoren kokatuaz: hasierako kapituluetan zabaldu, baina ia guztietan aurkitu ohi dugu hauetan “l'orthographe”, “morphonologie”, “morphologie”, “la syntaxe” eta “la mise à jour du lexique” bezalako atalik.

Sarasolak duela jada 13 urte bezala, nik ere “tarteko bidea” hobes litekeela derit-zot alorraren hainbat alderditako garapena edo garapen falta kontuan izaki. Nik ere, Sarasolak legez (1984: 3) “De todas formas pienso que en [el] estado actual de los estudios vascos puede trabajarse, excepción hecha de ciertos puntos concretos, con mayor rendimiento desde la perspectiva de la lingüística externa” uste dut, eta urte hauek ez diote arrazoia kendu, oro har. Alabaina, izan da barneko historiari dagokio-nez aurrerapenik; gogora Rudolf P. G. de Rijken “Un verbe méconnu”, “-men / -pen deux suffixes capricieux”, “Nunc Vasconice”, “Basque manner adverbs” edo “The origin of partitive determiner”, egile bakar baten lanetik ez ilkitzearen.¹²

1.3. Gurea baino langilez, ikerketa estandarren tradizioz eta lanabesez hobetu hornituak diren hizkuntzen historiartzako askotan, eta ez soilik hitzaurreetan, aurki-

(10) Gasteizko Filologia Fakultatean bertan, eta ez dirudi honetan bakarrak lirakeenik, “History of English” hizkuntza horren fonologia, morfologia, etab., diakronikoarekin betetzen zelarik, “Ingelesaren kanpoko historia” deitua asmatu behar izan zen gainerakoentzat besterik gabe *historia* zen horretarako. Gainerako filologia modernoetan, frantsesean zein hispanikoan, gauzak zeharo bestela ziren eta dira aspaldian.

(11) Luze joko luke hemen garai bateko idealismoak herri batzuetan eta besteetan izandako eraginararen arabera sailkatzen sartuz geroz; nolana ere den, Peter von Polenz-en alemanieraren historia bezalako lekukotasunek —aurkibidea, *mutatis mutanda* Lapesarenarekin erkatzeko modukoa dugu— hizkuntza germanikoetan ere bazela kanpoko historia nagusitzen zuenik aurki genezake.

(12) Ikus inprimategian diren De Rijk-en *Selected writings*. Hualde, Lakarra & Trask 1995-ean batez ere alderdi horretan izan aurrerapenez bibliografiarik aurki daiteke; liburua lehengo tipologia hirukoitzean non sartuko genukeen ez dut zalantzarik. Argitalpen toki eta etxe horretan bestelakorik ezinezko zatekeen seguruenik. Aurki aterako da hor bertan Mitxelenaren lanen antologia bat, *Sobre el pasado de la lengua vasca* zoragarria tartean.

tu ahal dugu lanturik egileek kausitu *lacunae* handi eta larriez.¹³ Sarasolak arrazoi osoz dioenez, katalan herrietako egoera ustez hitsa ere guk gogoz hartuko genuke.¹⁴ Ondokoa zen bere proposamena:

Si no podemos ofrecer ni siquiera un esbozo de historia de la lengua vasca, nuestro esfuerzo actual ha de concentrarse en:

a) La ordenación de los textos relacionados con la disciplina, con vistas a dibujar las líneas mayores del trabajo realizado hasta el momento en este campo.

b) El establecimiento de los puntos en los que más necesaria (y más factible) es la labor investigadora a corto y medio plazo, de cara a poder disponer cuanto antes de la infraestructura de datos imprescindible para la conformación de un esbozo de historia que canalice futuras investigaciones (1984: 4).

Egia da euskarak inguruko hizkuntza askok ez bezalako oztupoak aurkezten dituela honako ikerketa programa bat atontzeko orduan: ezin mekanikoki erabili ama-hizkuntza ezaguna dutenetan (dela latina erromantzeekin, dela sanskritoa hindiera modernoekin)¹⁵ aurkitu aztura eta aitzinamendurik, adibidez, eta ama hizkuntzaren deskribapen horren trukean euskararen ustezko ahaidetasun genetikoez beste bat prestatu beharra.¹⁶ Genetikoki bakartua dugun euskararen historia egiteko orduan hizkuntza horren *benetako* historia zeinen berandu hasten den ere gogoratu behar. Bestalde, corpusaren aberastasuna ere ez da pozaren pozez egotekoa, ez tamai-

(13) Fenikoaan, adibidez; cf. XX Ia testu tradizio guztiak dira berantiarrak ordezkatzan duten hizkuntzaren historiarekiko, batzuk are baino berantiarrago. Hizkuntza gehienek dute historiaurre luzea, afrikaanieraren salbuespenarekin edo; cf. Lass 1997. Halere, testuei dagokienez oso gazte den hizkuntza baten historia ere askozaz zaharrago batena bezain zahar izan liteke: suomieraren lehen dokumentazioa (1543) euskararenetik oso gertu dugu, alabaina, euskarak latinetik bezala, suomierak baditu germanikotik hartutako mailegu oso zaharrak, are 6. mendean hasten den tradizio idatzi germanikoa baino lehenagokoak: *kuningas* "errege" (cf. al.zah. *kuning*, ing.zah. *cyning*, etab.) bezalako adibideek erakusten dute suomiera (edo horren lehenagoko forma) germaniko zaharrarekin kontaktuan zela lehen testuak baino 1200 bat urte lehenagotik, zentzu batean hizkuntza honen historia hainbat urte aitzinatuz. Suomieraren familiako den kareliera 13. mendeko testu labur batean eta gero 16.etik zabalago dokumentatua dugu, eta vepsiera soilik 1932tik aurrera. Begibistakoa da, ordea, guztien arbasoak askozaz data zaharragoa duela.

(14) Badia i Margaritek bibliografia berezitu faltaz katalanaren historia idazteari uko egitea iruzkitzen du pasarte horretan; orain bada katalanaren (zati baten) historia zabala: ikus Nadal & Prats 1982-96.

(15) Aitzingermanikoa hor zehar testuinguru honetan aipatua aurkitzen badut ere, ez deritzot zehazki gauza bera denik; besterik da berreraiketa horren segurtasun eta aberastasuna eta aitzineuskararena (edo aitzinbodoarena, cf. R. Burling, "Proto-Bodo", *Lg* 35: 3, 1959, 433-453) beren artean urruti izatea.

(16) Mitxelena 1950az landa, aipa daitezke orain Echenique 1983ko atala abantaila handiz ordezkatzan duten L. Trasken pare bat lan argi, ongi dokumentatu eta iruzkin zorrotzez beterikoak. Bidebarez, lehen hizkuntza kaukasikoei arreta berezia eman behar bazitzaie, orain —horiek ahaztu gabe— Greenberg 1987 geroztik sortu nahaste orokor hona ere iritsiak na-deneaz, "Proto-World" eta beste mintzatzera garamatza. Maltzurkeria handia ote lehen gainetik ezin ken zitezkeen ipar eta hegoaldeko kaukasiera zein bere bidetik doala gogoratzea?: bata nostratikoa, beste a na-denean optimistentzat baina inorentzat ere ez makrofamilia berean; ez ote du hor garrantziarik kartvelikoaz gehiegi dakigula orain besteekiko erkaketan esperantza handirik jartzeko? Mitxelenak 1964an eskatzen zuen banaketa eman dela dirudi... baina ezin gintezkeen irabazian atera, jakina, eta guri ipar-aldekoa tokaruko litzai-guke lagun. Orain *Iker* leko zenbait pasarte irakurtzeak irriparrea behintzat bihurtzen duela ezin uka (cf. Lakarra 1997b).

naz (1745 baino lehen ez dira 500 folio izango Hegoaldean eta 5000 bat Iparraldean; Lope de Vegak berak badu gehiago) ez ñabarduran (1900 baino lehenagokoaren % 95 erlijio gauzez ari da eta zenbait dialekto ez dira lehendabiziko mendeetan ordezkatzeko). Halere, ez bedi pentsa azkenetarik eta errumesenik garenik; hizkuntza finougriko gehienak ez dira gurea baino lehenago dokumentatuak eta gero ere literatura, hots, paperean ezarria, ez da guretik horren urruti.¹⁷

Behin baino gehiagotan (gure artean Mitxelena usu) gogoratu den arren, kome-niko bide da hasiera hasieratik ohartzea "hizkuntzaren historia" diogunean bi erata-ko edukinez ari gaitzkeela: hizkuntzaren bilakabide osoaren azkerketa diakronikoaz, edota horren zati soil batez, lehendabiziko testuak agertzen direnetik aurrerakoaz, hain zuzen. Konpli da bi adiera horiek ongi bereiztea, bata ala bestea erabil, arazo eta irizpide ezberdinekin egin baitezakegu topo.¹⁸

Historia egiteko, zentzu zabal nahiz hertsian, egiteko konparaketa oinarritzat hartzean Meilletek eta bestek euskarak ezin duela historiari izan esan dute:

La comparaison est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues... De ce que la méthode comparative est la seule qui permette de faire l'histoire des langues il résulte que, tant qu'une langue est isolée, elle est dénué d'histoire. Entre l'état du basque au XVIIe siècle et l'état du basque aujourd'hui, il y a des différences; mais les changements ne sont pas essentiels; en substance, la langue est restée la même. Si donc on ne trouvait pas le moyen de rapprocher le basque de telle ou telle autre langue, il n'y aurait aucun espoir d'en faire jamais l'histoire (apud Mitxelena 1963: 12).

(17) Ikus aipaturako Sauvageoten lanak; errumanieraz aski da Tagliaviniren *Origini* klasikoa. Bidebatez, genetikoki lotuak ez diren hizkuntzen artean ere historia konparatuak laguntzarik eman diezai-guke, "eredua"ren zerak (tipologia eta kronologia esaterako) ongi hautatzen jakinez geroz. Hortik inoiz beste hizkuntza batzuen historiako zenbait gertakariz pasarteren bat edo beste sartzea eta nolana ere benetako *Euskararen Historia* bar idazteko ezinbestekotzat jotzea. Adibidez, ez zait mezprezagarri iruditzen Agricola-ren lana (ikus lehen aipatu Sauvageoten liburuan) ezagutzea Leizarragarena hobeki pisatze-ko; bestalde, XVII eta XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren edota hizkuntz historien azterketan hurbilen (baina horren baldintza diferentzetan!) diren frantsesa eta espainiera eredutzat hartzetik datozkigu hurbil-keta arazoak. Alemania alderantz (cf. Jones 1991 eta Lakarra 1995) edota eslaviar mundurantz literatur hizkuntzaren historiarenean begiratzeak (cf. Picchio 1972 arg.) eta, zenbait puntutan, inguruko estatugabeko nazioetara) ez bide liguke kalterik ekarriko.

(18) Alabaina, denborak eta hizkuntzak itxura batean asko aldatuarren, mundua eta hizkuntz hatsarriak ez bide ziren lehen oso bestelakoak. Ikuspegi edo jokamolde hau natur zientzietarik hartua du linguistikak eta zientzietasun minimoa erdiesteko arrazionalitatea ezartzen du: *uniformitate hatsarriaz* ari gara. Lassek (1997: 25) esan bezala, ikertzaileak mirakulurik ez dela pentsatu behar du eta iraganean egun ezinezko den ezer ez zela gertatu. Probabilitatearekin arituz ere, orobat, orain aukera errazena dena, lehen ere horrelatsu bide zen. (Uler bedi, jakina, uniformitate hatsarria ez dela soziolinguistikoa). Honenbestez (cf. § 5.1.) ezin onar liteke B eta G historiaurrean hurbilduaz joan direnik, lekukotasunak ditugun garaietan kontrako bidetik joan baitira. Orobat, RS 85 *launuc* (*asco daude, gueyago bear daude*) Urquijok "Quizá se explique la segunda *u* por asimilación de la primera, y no sea, por lo tanto, una verdadera errata de imprenta" dioen arren, ez dirudi euskararen inongo ez inoizko hizkeratan horrelakorik gertatu denik; izan ere hobe zukeen *jaunac* zuzendu: cf. RS 123 *Hao ysian eztoa surtu ulla* (non argitaratzaile berak *sartu* aldatzen duen).

Meilletek bazekien zer ari zen, izan den hizkuntz historiagilerik hoberena edo hoberentsuena izan baita^{18b}. Halere, zehazkiago hitz eginaz, euskarak baduke historiarik, hau besterena baino laburrago edo pobreago izan arren: XVI. mendetik aurrera hor dira testuak eta *historia*, hitz honen adierarik hertsienean oso ondo egin daiteke. Bestalde, ez du balio handiegirik “euskara funtsean ez da aldatu” esateak, aldaketa kontuan zer den funtsezko eta zer azaleko ez baita guztientzat argi. Euskara, beraz, aldatuaz joan da (eta doa) eta aldaketa horien historia luza daiteke; orobat, aldaketa ezagun horietan oinarrituaz hipotesiak egin daitezke historiaurreko euskaraz.

Gainera, ez da egia osoa euskara zeharo isolatua dela. Etorkiaren aldetik, bai, jakina, ez baitu ahaide ezagurik; alabaina, bada gainerako hizkuntzekin lotzen duen alderdirik: maileguak esaterako. Maileguk, etorki ezaguna dutenean (eta hori da latinetiko eta erromantzeetatiko gehienen kasua) berri asko eman diezaigukete hizkuntza baten historiaz: hizkuntza baten barnean sartu diren neurrian hizkuntza horren aldaketak pairatu behar izan dituzte; horietarik atera dezakegu iturburu ezezaguneko euskal altxor jatorrizkoari buruzko berri ugari (cf. Lakarra 1996b).¹⁹

Hizkuntz historialaria, eskura dezakeen corpusaz baliatuko da, noski, ikertzen ari den hizkuntzaren aldaketez jabetzeko eta azaltzeko. Hizkuntzaren historiaz artatzen direnak ere filologoak bezala testuokin aritzen dira, zeren eta historia horrek (orok legez) dokumentuetan oinarritu behar baitu:

La idea de que la historia de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario [...] lo demás no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente (Mitxelena 1971: 149).

Beharrezko ditugu, beraz, testuak euskararen historia egin ahal izateko, bere eboluzioaz jabetzeko, gurea ere aldatuaz joan baita hizkuntza eta hizkera guztiak bezala. Gainera, ahalik eta testurik zaharrenak ditugu beharrezko, soilik haiek eraman baikaitzakete urrutienik denboraren katean barrena. Bakarrik testuak ongi miatu ondoren murgil gaitzeko ur sakonagoetan, haietan ikasiaren arabera aitzinagoko garaietan zer zitekeen ikertzen (asmatzen) saiatuaz.²⁰

(18b) Ik. Lakarra 1997b-n aipatu Pozer & Campbell 1992 non Meiketen obra erabiltzen den gramatika konparatu klasikoa Greenbergen bere jarraitzaileen usadioekin erkatzeko ordezkarri gisa.

(19) Sarasolak arrazoi du historiaurrea ikertzeko arazoaz mintzatzean “nuestra situación es de notable desventaja frente al galés o al albanés, en la que la influencia latina primera y la románica posterior están claramente separadas por un período de ausencia de contacto” markatzean (1984: 6); alabaina dagoenarekin jokatu behar; noizbait norbaitek gaingidituko ahal ditu Mujika 1982 eta Guiter 1989 lanetako kronologiak; cf. orain toponimian oinarritutako Matias Mujikaren saioa (ASJU 1996, inprimategian).

Bestalde, euskarak bokalismo sardoa izateak oso interesgarri bilakatzen ez duela egia bada ere, adieraz daiteke txistukarietan oso besterik dela: cf., egilearen beste askoren artean, Mitxelenaren “Lat. s: el testimonio vasco”, orain LH-n bildua.

(20) Cf. “Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos” (Mitxelena 1963: 15-16).

Gertakari seguruei eman behar zaien lehenetasun metodologikoaz landa, kontuan izan behar da historiaren aberastasuna birreraiketaren eskemen aurrean. Berreraiketa guztiek ahalik eta azkarrenik nahi dute jo, zuzen zuzen, galdutako garaira. Alabaina, datu historikoek usu erakusten digute benetan gertatu dena konplikatuago izan dela.

Har dezagun, esaterako, honako paradigma:

<u>Latina</u>	<u>Gazt.</u>
-ébam	-ía
-ébas	-ías
-ébat	-ía

Bi eredu hauek konparatuaz, soilik logikoenak eta laburrenak kontuan izaki, bi pausu hauek ikusiko genituzke: i) $b > \emptyset / V_V$, ii) $e > i / _a$. Alabaina, gaztelera zaharreko testuek *-iés, -ió, -iémos...* formak dakartzate, legeon arabera ezin azal daitezkeenak (cf. Mitxelena 1964b).²¹

Laburki gogoratu ditugun bezalako sinplifikazioak (eta darraizkoten arriskuak) askozaz ugariagoak dira, noski, historia ezezagunagoko edo ikertugabeko hizkuntzetan. Historia eta historiaurrea bereizirik, bada, historiari dagokio lehenetasuna. Metodologikoki hobe dugu gertaera ongi dokumentatu zenbait ezen ez hipotesi multzo oinarrigabeko bat. Halere, gogoeta hauei ez zaizkie lotu beti euskararen iraganaz arduratu direnak. Mitxelena (1964b) bi prozedura ezberdinen adibide gisa Achille Luchaire eta Hugo Schuchardt aipatu izan ditu. Lehendabizikoa historialari zen lehenik eta bidenabar hizkuntzalari; Schuchardt, ostera, hizkuntzalari zen ofizioz, bere garaiko hoberenatarikoa gainera, hainbat eta hainbat hizkuntzaren berri zuena eta beren historiak ere menderatzen zituena. Horrezaz gainera, oso ongi ezagutzen zuen euskara zahar eta berria. Baina Luchaire dukegu eredu euskararen historia egiterakoa, berak markatu baitzuen bidea, Erdiaroko euskara ikertzeko iturriak erakutsiaz eta bere lanetan erabiliaz eta are akitanieran agertzen diren jainko eta pertsona izenen garrantzia markatuaz. Schuchardt, aldiz, bestelako bidetik abiatu zen, euskara iberikoarekin eta hizkuntza kamito-semitikoekin lotzen saiatuaz, oinarri ahulegietan gero nabarmenki agertu denez (cf. Trask 1997). Zorigaitzez, "Schuchardt ereduak" jarraitzaile edo kide gehiago izan du "Luchaire ereduak" baino.²²

Ezaguna bide da, orobat, ofiziokoek adiera hertsian hartutako historia dutelako oinarritzotzat *ardano, gaztana, bini, arrani*, etab., *ardao / ardan-(degi), gaztae / gaztan-(bera), mi(h)i(n), arrai(n) / arran-(tza)* eta besteren etorkitzat izan arren, **ardano, *gaztana, *bini, *arrani*, etab., izartxoarekin idatzi ohi dituztela. Zergatia begibistakoa da: batzuek entzunak edo ikusiak dira, seguruak eta ukaezinak, besteak, aldiz,

(21) Berreraiketaren sinpletasun postulatua lekarkeen zenbait arazoren adibideak *Sobre el pasado-n* aztertutako gaztelerazko lehenaldia edota *nire / nere, dauz / ditu, gaitean / gaitezen* izan daitezke.

(22) Ez dut inongo positibismo hertsirik defendatzen. Sarasolak Mitxelenaren "la hipótesis de un contacto vasco-indoeuropeo anterior a la influencia latina... no sirve demasiado para aclarar los problemas diacrónicos planteados en el campo vasco" aipatzen duenean (1984: 16) ikerketa horren agortasuna agertzeko, nik nahiago dut *argi, hotz, bero*, etabarren kategoriazko forma bereizketa falta zahartzat emanik "si esta indiferenciación representa lo primitivo de la lengua, la caracterización e incluso hipercharacterización moderna podría acaso deberse a un flujo posterior" (SHLV 56) ere gehitu zuela gogoratzea.

soilik haietarik eta haiek azaltzeko atereak; hortaz, inoizko judukastako bailiran, izartxo hori eraman beharko dute noizbait norbaitek nonbait agerraldiren bat aurkitu arte. Azken hau, —ofiziokoen loria eta metodoaren segurtasunaren seinale—, gertatu izan da inoiz, hititaren desziframenduak mende hasieran nola berretsi zuen Saussurek 1878an egin laringalen berreraiketa, demagun.²³ Uler bedi ongi; ez da badaezpadakotzat ditugula *ardano, *gastana, *bini, edo *arrani, ikerlari orok onaritzen baititu, beste hainbat hitzen bilakabidean (cf. *area, balea, sebi*, etab.) parte hartzen duten legeak baitira horko berreraiketetan erabiliak. Ongi asmatuak izateak, ordea, ez die kentzen formoi asmatuak izatea.

1.4. Protohistoriaz

Historiaurrearen eta historiaren artean asko luza daitekeen ilun eta ezezagunagoa dugu: protohistoria. Gure kasuan bada euskararen eboluzioari buruzko berririk Etxepare baino bost mende lehenagoko Done Miliagako eta bestetako antroponimo eta toponimoetan; beste zortzi-bederatzi mendetako jauzia eginik bizpahiru mendez luzatzen den akitanieran²⁴. Bestalde, ezin da erabat bereizi historia / historiaurrea. Ezin esan daiteke euskararen historia 1545ean hasten dela eta, beraz, 1544 historiaurreko lehen urtea dela. Hasteko, XVI. mendeko zenbait testuk (errefrauak, kanta zaharrak, etab.) aurreko garaietako ezaugarriak gordetzen ditu. Gainera, Mitxelena dioen bezala, X. mendetik aurrera (1025koa da Done Miliagako dokumentazioa Arabari buruz) euskararen inguruko lekukotasun asko dugu, nahiz eta beren izaeragaitik —pertsonek eta toki izenak izaki batez ere— ezin pareka 5 mende beranduegok dugun informazio zuzenarekin. Halere, Erdiaroan ere baditugu Glosa Emilianenseak, Aymeric Picaud-en XII. mendeko hitz zerrenda, Iruñeko Katedraleko 1400 inguruko testu laburren bat, etab. Are urrutiago, Erdiaroaren lehen mende ilunak baino atzerago, erromatarren garaira iristen bagara, orduko idazleek jaso euskal toki-izen batzu aurkitzen ditugu eta, batez ere, gaur egun oraindik ezagun ditugun euskal hitzen oso antzeko (*Andere, Cison, Nescato*, etab.) pertsona edo jainko-izen anitz.

Alabaina, ez da 1545 baino lehenagoko lekukotasunetara jo beharrik protohistoriaren islarik aurkitzeko: geroztik argitaratutako zenbait testutan (kantu zahar eta errefrau bildumatan bereziki) badugu horren zantzurik:

Hara Lakarra 1996a-n BZeko zenbait testu eta ezaugarrirekin osatutako taula baten zatia, non Betolatza erantsi den erraz uler daitezkeen arrazoiengatik:

(23) Maila apalago batean, mizenikoaren aurkikuntzak grekeraren historiaurrerako berreraikitako gehiena berretsi zuen. Testukritikan, gutxi-gorabeherako bertoko paraleloa genuke Mitxelena 1984b eta Lakarra 1984-86 bitartean *Bertso bizkaitar*-ren testuarekin gertatua.

(24) Material hauek arazo bereziak aurkezten dituzte, dagoeneko Gorrochategui 1984an egoki azaldu bezala. *Restschprachen* delakoez lana eta bibliografia ugalduez joan da indoeuropar familiaratik landa ere, nahiz eta niri eskuetara heldu zaidan azkena (Agud et alii (arg.), 1996) horretara —latina eta grekoa soilik, zehazkiago— mugatu.

	15.m	16.m	Gar	RS	BET	EK	MIK	KAP	VJ
1. ABL	-3	-3	-3	-3	+2	-2	-2	-2	-1
2. PROS	()	()	-3	-3	-3	-3	-2	-3	-1
3. SOZ	+3	+3	()	+3	+3	+3	+3	+3	+3
4. -a/-e-	()	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3
5. -de	()	()	-3	+3	-3	+3	+3	-3	+3
6. -n > -ø	-3	-3	-3	+2	-3	-2	+2	-3	-3
7. fut. zah.	()	()	-2	-2	+3	-1	-1	+2	()
8. fut. inp.	()	-3	()	-2	+3	-1	()	+2	()
9. -zu	-3	()	()	-3	()	-3	-2	()	()
10. AOR	-3	-3	-2	-2	+3	-2	-2	+2	-2
11. ER/JO	()	()	-3	-3	()	()	-2	-1	()
12. EZ/EG	()	()	()	+1	+3	+3	+2	+2	+3
13. -ø/-tu	-3	-2	-3	-2	+3	+1	+1	+2	+2
14. KOM	()	()	()	-3	-3	-3	-3	-3	-3
15. bai(s)t-	()	()	()	-2	+3	+3	+3	+3	+3
16. TOGen	()	()	+3	+2	+3	+3	+3	+2	+3
17. Gn.Kon.	(..)	()	+3	+2	+3	+3	+3	+3	+3
18. Ko.Z.	()	+2	+3	+3	+2	+3	+3	+2	+3
GUZTIRA	-10	-11	-16	-13	+16	+2	+5	+7	+10
BATAZ BESTE	-1,4	-1,3	-1,3	-1	+1	+0,1	+0,3	+0,4	+0,6

Edozein ondoriok *RS*en arkaikotasun ezaguna islatu behar du, bai *BZ*eko gainerako fetxadun testuez, bai euskal dialekto guztietako lekukotasunak kontuan harturik ere. Urte berean argitaratu zen Betolatzaren dotrinarekin erkatzea genuke, noski frogarik errazena: berrikuntza batean, eta hiru arkaismotan datoz bat; beste guztian, *RS*ek gordetzen dituen 12 arkaismo ez ditu egiten Betolatzak, eta soilik 6. fenomenoan jotzen du arabarrak zaharraren alde besteak berritzen duen bitartean. Gainera, ez da arkaismo ez berrikuntzarik non Betolatzak *RS* bakarrarekin batera irakur dezan: soziatiboan *-gaz* bakarra dute biek baina beste hainbatekin batera eta zenbait arkaismo amankomunetan ia ia *BZ* osoarekin, eta are *B* osoko testu gehienekin.

Morfologia eta sintaxiko ezaugarri hauetan ez da horrenbesteko diferentziarik *RS* eta Garibairen artean, nahiz eta honen corpus laburrak konparaketa zaildu: 18tik 6tan dute ezaugarriren bat amankomunean eta gradu bertsuan, beste 4tan gradua da ezberdina, 6tan ez dira parekagarri aipatu corpus laburtasunagatik eta soilik 3tan da diferentzia ezaugarri baten aurrean batak arkaismua eta besteak berrikuntza. Pentsatzekoa da konparaketa honetan, lexikoa sar bageneza, bereziki, kontuak oso bestela liratekeela (gogora Lakarra 1986ko konparaketa laburra) baina ez dira atzendu behar Menéndez Pidalen eta Mitxelenaen irizpide mota honen ahultasunarekikoak ere.²⁵

(25) Garibai eta Betolatzaren beren aldetik konparatzeak ere bataren arkaismu nabarmen *RS*-ek estaliaz eta bestearen berritzaile izaeraz ohartzeko onik ekar lezake: Garibairen berrikuntza guztietan berrikuntza du Betolatzak eta baita hark arkaismua mantendu ezaugarrietan ere.

2. Filologiatik hizkuntzaren historiarantz

2.1. Testukritika eta hizkuntzaren historiaren arteko harremanez

Rissanenek gogoratzen duenez lapitza eta fitxa eskuan, filologian lehenago legez artizerik ez den arren, “the role of technological developments should, of course, not be overemphasized”; izan ere hizkuntzalaritza historikoaren gunea lehen eta orain dataren analisi eta ulerpenean datza. Bestalde, testu kodaketako arazoak linguistikoa eta filologikoa dira, teknikoak edo mekanikoak baino gehiago: testuen data eta dialektoa, transmisioaren historia, egilea eta irakurlegoa...

Meticulous textual coding of a historical corpus is, however, not devoid of risks. *A corpus is not an end in itself* —its exists solely for the purpose or research based on its contents. A fixed corpus may call forth a “God’s truth fallacy” —an erroneous impression that it represents the entire reality of language. With a historical corpus, this risks is particularly acute as intuitive awareness of the restrictions of the corpus is less immediate than with corpora containing contemporary texts. A fine mesh of fixed parameter codings easily multiplies the ill effects of the insufficiencies of the corpus. Particularly dangerous are definitions of extralinguistic parameter values drawn from linguistic evidence: these values may later be used as the basis for statements concerning the distribution of the same linguistic features which have originally determined the parameter, and circular reasoning is unavoidable and difficult to trace (Rissanen 1990: 360; etzana neurea da).

Sánchez-Prieto-k (1996: 19) erakutsi duenez, soilik arestian hasi dira argitaratzen behar bezala erdiaroko gaztelerazko testuak. Gertakari honen azalpen gisa Espainian positibismoak izan zuen eragin urria eta joera neolachmandarraren berankortasuna aipatu izan ditu (cf. Blecua 1991: 86 eta Orduna 1991: 89): izan ere, praktikan egiten diren erruez landa, ez da asko teoria mailan ere aurreratua.²⁶ Ezin uka daiteke egoera hau ikasketa humanistikoak modu jakin batean ulertzetik datorrela eta badirudi 60-70etako “psiko-”, “sozio-” eta bestelako kritikek oihartzun haboro izan dutela Italian Brancak 1977an aldarrikatzen zuen testuaren lehentasunean oinarritutako filologiak baino.

Gramatika historikoan edota hizkuntzaren historian, ohiko balorazioen eta testuetako datu berrien arteko kontraesanak usu agerian dira. Bestalde, testu-argitalpenak hizkera zaharraren nahiz testuak sortu izan diren tradizioen ezagutzan oinarritu

(26) Espainiatik kanpoko edizioak, Wisconsin-eko Mintegikoenak edo Orduna-ren jarraitzaileenak, oso bestelakoak dira. Euskal Herrikoen merezi luke monografiaren bar berezkoa eta hemen ez dut kasu bitxiren batzu aipatzea baino. Horietarik da, zalantzarik gabe J. Pikabeak prestatutako *Euskara guztiok. Literatur euskalkietako irakurgai hautatuak*, non “irakurtzen soilik gozatu nahi duen horrek, azterketa linguistikoa zein literarioakoa lanabesik behar duen horrek, edota goi-mailako ikerketa filologikorako prest dagokeen beste horrek ere [...] testu bilduma zabal ikus” omen lezakeen (9. or.). Ez dakit horretan asko lagun lezakeen Oihenart literatur lapurteran kokatzeak, Garibai literatur gipuzkeran, Gamiz eta RS literatur bizkaieran edo Tartas zubereran. Gainera, seguru ote egilea frikariak zituela Barrutia batek *insaur, irunsi, edirozen, esetik, dijerizeko, biziza, serbizeko,...* eta bestetan? (cf. 148-9. or.); *losaraño* (148) -*uaño* da otijinalean eta ezin besterik izan ondoko *bidurr-ago*-ren aurrean... Ez da ikusten literaturak eta “goi-mailako ikerketa filologikoa” zer irabaz lezakeen honelako lanen aurrean, ez eta argitaletxe beren ondoko urteetan (agian beren gogoaren aurka) filologian lizentziatutako zenbaitek egin dituen klasiako batzuen edizio parodiaren bitartez.

beharra du: bi hurbilketak elkarturik behar ditugu eta bietariko edozein baztertzeak osotasunaren aurka egingo digu:

Si es cierto que sin un adecuado conocimiento de la historia lingüística no puede abordarse la edición de un texto medieval, no lo es menos que la valoración lingüística de los textos sólo puede llevarse a cabo atendiendo al lugar que los testimonios ocupan en la transmisión del texto (Sánchez-Prieto 1996: 22).²⁷

Testukritikak hizkuntzaren historiarako duen balioa editoreak duen ezinbesteko eginbeharretik dator; hots, halako irakurketa bat hutstzat jotzen duenean ez da hor bertan lana amaitzen: huts hori nola eman den ere azaldu beharra du —transmisio hutsek ere inoiz hizkuntzaren historiari buruzko informazio interesgarririk ematen baitute— eta arrazoiak miazterako orduan gutxienez ondokoak atera ohi dira:

a) usos lingüísticos incomprendidos que dan lugar a error textual, b) modernizaciones de formas lingüísticas del antígrafo, c) usos lingüísticos generalmente abandonados en el proceso evolutivo del castellano pero que tienen reflejo en la copia y, d) usos que tienen continuidad general (Sánchez-Prieto 1996: 36).

Usu, lekukotasun bakarrekoen morfosintaxian batez ere, hapaxen arazoa agertzen da: hutsak ditugu ala lehenagoko arkaismoen arrasto? Hutsak dira ez bakarrik kopia-keta ondoko produktueta baizik eta orijinalean bertan, hau “egilearen asmo teorikotzat” edo hartzen ez badugu, bederen. Testuaren argitalpenerako usu larriago gertatzen da hartan hizkera batasuna kostaahala kosta bilatzea. Izan ere, Segrek erakutsi duen bezala, testu jakin batean ez sistema bakar bat baizik eta diasistema bat gerta liteke, transmisioan parte hartzen duten guztien eraginaren ondorio gisa. Ez da erraz garai bakoitzari dagokion lekukotasuna bereiztea eta hortik jatorrizkoa benetako forma linguistikoa berreraikitzeke zailtasunak (Sánchez-Prieto 1996: 28-29).²⁸

Lekukotasun bakarrarekin ere testuaren hutsa eta hizkera ezaugarri jatorren artean bereiztea ez da beti erraza; hizkeraren eta hizkuntz ezaugarrien benetako ulerpenak, inoiz, testua ezagun den formatik aski urruti jartzen du, aurreko editoreek huts gisa hartuaz egin dituzten sasihobekuntzen (*lectiones faciliores*) arabera:

Lar *Sup* 436. “muro, *afantua*”. Mitxelena (1970) ohartu zen bezala, forma hau < J > bat oker ulertzetik datorren hutsa da. M-k ez du hitz hau ez Axularrengan ez besterengan aurkitzen. Iturburua Harriet dugu, hutsak salatu legez: “mur, *afantua*, *paveta*, *murrua*”; baina H-en hiztegian bertan “maçonner, *asantatcea*”; halaz guztiz, forma zuzena eta aditza ere lerroartean eta ordenatik kanpo gehitzen ditu: “*asantua*, paries, pared, muraille”, “*asantatcea*, parietem aedificare, maçonner”. Gero Sbarbi-Urquijo izenaz ezagutzen den XVIII. mendeko hiztegi eskuizkribatuan ere huts hau berragertuko da (huts bateratzaile bikoitza, beraz).

(27) Testuaren eta haren hizkeraren artekoak miatu aurretik gogoratu behar da eskuizkribaturik ditugula iturri zaharrenak, usu irakurketarako prestakuntza berezia eskatzen dutelarik; halere, Espainian ez filologoek baino historialarien eskuetan da paleografia... (ibid.).

(28) Cf. G. Hilty “Es posible recuperar la lengua del autor del Libro de Apolonio a través de la única copia conservada?”, *Vox Romanica* 48 (1989), 187-207; erantzuna baiezkoa da baina gogora bedi *mester de clerecia*-ren aurrean garela.

Lar *Sup* 600. “semejante, *alayo*”. Mk zail ikusten du (*h*)*alako*-ren ustelketa izan daitekeenik. Hori dela eta (*h*)*ala jo* jatorri ezezaguneko sintagma bat izan daitekeela proposatzen du, italierazko *siffato* bezala. Jatorria oraingoan ere H dugu: 299 “*halaioa*, pareil, sembable”. Hala ere, Hek berak hutsa zuzendu zuen erraten zerrendan: “p. 299 *halaioa*, [i]sez} *halacoa*”, baina nonbait L ez zen zuzenketaz ohartu. Huts garrantzitsua da eta erraz ulertzen dena honako katea gertatu zela proposatuz gero: *c > e > i* eta letraldaketa *< y >*.

Honekin lotua dugu *emmendatio* delakoari mugak jarri beharra;²⁹ izan ere edizio baten kalitatea ez da soilik neurtzen lekukotasunen hutsak zuzentzeko egindako proposamenez, baizik eta hutstzat hasiera batean eman zitezkeen irakurketen bermegoz eta azalpenaz orobat.

Mitxelenak (SHLV 413) *ekiz < egu(n)-kiz*, cf. *gaurkiz < gaur-kiz* “ya, en llegando a esto” azaltzen du RS 331 *Equix nago guertuago ynox baño guduraco* “Más aparejado que nunca estoy de aquí adelante para la guerra”. Alabaina, ohar bedi -*x* dela RS-eko grafia, ez -*z* (edo -*s*); bestalde, hara zer dioskun *Autoridades*-ek: “*Equis*. Término con que se pronuncia la letra X. Jocosamente se apropria esta palabra a los borrachos, de quienes se dice que están hechos una equis, porque como andan con las piernas cruzadas y haciendo la figura de la letra X para no caer, se usa desta voz para explicar y decir que uno está borracho y tomado del vino” (*Dic. Aut.*; berdintsu Covarrubiasek, hainbat adibiderek, Cervantes eta Quevedorenak barne).

Beste adibide bat: RS *atorren* (___ *baxen urrago narrua* “más cerca la piel que la camisa”) Azkuek *atorra* aldatu nahi zuen arren, Mitxelenak berak (1964c) erakutsi zuen —erronkarieraren lekukotasunaz— arkaismo baten aurrean ginela, interpretazio berri eta hertsia go batek testua bermatzen duelarik.

2.2. Datu gehiketa eta ulerpen hobekuntza

Schmidt-ek (1992: 35) egin bezala, “substantial enlargement” eta “interpretative enlargement” bereiz genezake material gehiketa eta material horren ulerpenaren hobekuntzaren artean.³⁰ Mintzagai zuen IE hizkuntzen azterketari dagokionez, arinetik larrira, hizkuntza soilen azterketak hedatzen edo aldatzen dituzten lekukotasunen aurkikuntzak > talde soilenak aldatzen dituztenak > familia osoenak aldatzen dituztenak sailkatu zituen Schmidtek (1992: 41); azkenengoan hititaren aurkikuntza eta neurri ttipiangoan tokarioarena, eta bigarrean mizenikoarena edo zeltiberoarena. Interpretazio hobekuntzen artean Grassmanen, Vernerren eta Brugmannen legeak edota Saussureren IE bokalismoaren azterketa aipatzen dizkigu adibide estandar gisa, teoria laringala edota glotalikoa oraindik eztabaidatutzat aurkezten dizkigularik.

(29) Ikus Sánchez-Prieto (1996: 44-45) filologia neolachmandarrean hizkera birreraitzeko asmo-
ei jarritako mugez; orobat (46-48), poesia zaharrak errima eta neurri eredu finkorik ez izaki bere alde-
tik aurkezten dituen oztipoez.

(30) Ikus Haas 1969 aitzinhizkuntzen berreraitketa aldatzeko arrazoiez; cf. Gorrochategui-Lakarra
1996 eta Lakarra 1997b, 1998.

Baina filologia hasiera besterik ez da. Ikusten direnak ez dira aldaketak eurak, aldaketen ondorioak baizik Meilletentzat, eta aldaketak dira azaldu behar direnak.³¹ Ezin ahantz daiteke linguistika historikoa ulerpen disziplina dela, ez kronika huts. Hots, bere egitekoa datu eskas eta ulergaitzak teoria batez batu, sailkatu eta azaltzea dugu. Esan gabe doa, historialariak berak hautatzen dituela interesgarri begitantzen zaizkion gertakari, deskribakizun eta azalbideak. Edozein hizkuntzaren historia aztertzeko hainbat iturri du hizkuntzalariak. Eskuan dituen datuak ez dira, ordea, iraganeko hizkeren lekukotasun zuzen eta —are gutxiago— azalpen. Hainbat arazo aurkezten dute, arazok diakronikoki aldatu ohi direlarik. Lehendabiziko unetik dakusagu lekukotasun guztiek ez dutela garrantzia eta izaera berbera; hortik barneko eta atetiko, zuzen eta zeharkako iturriak berezi beharra. Atetiko iturriak ikerketa historiko, kultural, literario edo arkeologikoetarik ilkiak ditugu, noski, baina baita hizkuntzalaritza teorikoak edota hizkera modernoan azterketak egindako aitzina-menduetatik. Horien aldamenen ikertzaileak iturri zuzenak ditu: testu idatziak, dela inskripzio, eskuizkribu edo inprimatu, hauek direlarik informazio iturri nagusi. Iturriok ikertzailearentzat dituzten arazoak bi eratako parametroen arabera biltzen dira: kronologikoak (ez dira berberak hasierako garaietakoak edo beranduagokoak) eta hizkuntz-analisiaren mailakoak (fonologia, morfologia, sintaxia, lexikoa). Pentsatzekoa da hasierako garaietan ulerpen zailtasunak larriagoak izango direla ondokoe-tan baino.

2.3. Zenbait testu iturri bilakatzeko arazoez

Uler daitekeenez, hizkuntzaren azterketa historikoaren lehen muga eskura litezkeen datu kopurutik eta horien izaeratik datorkigu. Izan ere, Labovek dioenez (1994: 11) linguistika historikoa “the art of making the best use of bad data” litzateke. Ez ahaztu guganaino iritsi diren testuak ez direla ekoiztutako guztiak, halabeharrak eta berariazko borondateak galerazo baitie iraupena askori eta dirautenak ere higadura gradu diferenteetan iritsi baitira. Honek guztiak, jakina, beren ulerpena, kokapena eta datazioa zaildu egiten ditu; bestalde, badira lekukotu gabeko (edo lekukotasun gutxiko) garaiak, historiaurrea balira legez berreraiketa eskatzen dutenak.

Testuek beste hainbat arazo dute, esaterako, beren ekoizpenean egile eta kopiagileen ahalegina arrotz zaien hizkuntz eredura hurbiltzeko, honek dakartzan huts, dialektu nahasketa eta hiperzuzenketekin. Lekukotasun zaharren iraupenaren halabeharrak lekukotzen ez denaren onargarritasun eta gramatikaltasuna erabakitzea zailtzen du: ezin esan harako edo honako egitura ezinezko zenik bildua ez izan arren.

Testuen nolakoak ere hizkuntz azterketan badu zerikusirik: inprenta baino lehen eta gero ere testu mota guztiek ez dute izan irauteko aukera bera eta eliz idazkiak literaturazkoak baino askozaz gehiago dira (batez ere Euskal Herrian) eta oso gutxi egunoroko hizkeraren isla izan daitekeenik. Horiek duten ordeko balioa zehaztea ere hizkuntz historialariaren ardura nagusietarik dugu. Gogoan izan bedi hizkuntzaren historia gehienbat hizkuntza idatziaren historia dela eta jakin egin behar horren eta

(31) Bidebatez, orain aski da Laboven izena aipatzea abian diren aldaketak azaltzeko saioak badirela gogoratzeko.

ahozkoaren artean ziren bereizkuntzak. Fonologia berreraikitzerakoan grafiak eta bestelako aieru zehatzagoak erabil ditzakegu: funtsezkoak dira idazkera-hutsak, hitz jokoak eta bertsozintza.³²

Hizkuntza idatzia lanabestzat erabiltzeak badu ondorio eta arriskurik. Idazkerak ez dira beti zehatzak ez garbiak % 100ean:

Esaterako, *HLEH* (= *Euskal Hiztegia*) *limoi* iz. (*1652 [sic, Land. 1562], 1818; *limoni* ~1640) eta *HLEH* (= *Euskal Hiztegia*) *laranja* iz. (XVIIea, 1818; *larenje* ~1640; *naranja* *1562, 1842) sarrerak ez bide dira erabat zuzenak 1640 ingurukotzat jotzen diren formentzat (izatez ~1620ko edo *L'Interpret* edo *Tresor*-eko 1.ko ediziokoak badira): 1) **limoni* hori sasikoa da, testuan 183 < limonya > /limonak/ baitugu; cf. 56 “bouyer *itsanya*”, 58 “bourdon *bourdonya*”, 61 “chapon *capponya*”, etab.; 2) Grafikoki ez da batere segurua -e- bigarreanean, testuan 183 < larangeaq > = /laranžak/ irakurtzen baita.

Idazkerak konbentziozkoak eta akatsdunak izaki, (askotan hizkuntza idatzia finkatua dago eta ez da mende batetik bestera aldatzen)³³ esan daiteke estali egin diezaiguketela erakutsi baino gehiago: gogora latinaren kasua Erdiaroan edota s / z, ll / y gaztelera modernoan. Hau dela eta, benetako ahoskapenaren datuak zirrikitu ezberdinez bilatu behar ditugu. Ortografiatzko hutsak, demagun: s / z nahasketak noiz hasten eta zein testuingurutan Bizkaian? Noraino hedatzen dira egun Gipuzkoan? Aurkitutako hiperzuzenketak ere talde honetan sarturik oso esanguratsu lirarteke: **bekarri*, **bikusi*, **beman* esanguratsuago izan daitezke *azi*, *asi* eta *esi* baino.

Interpretazio metodoen ahuleziak delako garai batekoek beren hizkuntzaz edo idazkera sistemaz utzi dituzten berriak oso garrantzitsu bilaka ditzake: ezaguna da Varron eta gramatikalari latindarrak nola erabili ohi diren. Gure artean Madariaga, Garibai, Oihenart, Larramendi eta bestek utzi oharrak ez dira agian behar den bezanbat ikertzen (cf. Gómez & Lakarra 1991 eta Oñederra 1991). Gutxiagotan gertatzen den arren, lagun dezaigukete ahoskera hobeki islatzeko idazkeran aldaketaren bat proposatu duten idazleek ere: hori da Garibairen kasua, Azkue aitarena, Axularrena, Larramendirena, Oihenartena, Leizarragarena eta besteren kasua.

Ezaguna da, aski ikertua ez bada ere, /ć/-ren (oraingo < ts >aren) idatzizko islapenak buruhauste larriak sortzen zituela garai luze batean. Pedro de Madariagak 1565ean < ss > zerabilen egiteko horretarako: “La S muchas veces se pronuncia apretando bien la lengua al paladar de arriba en medio de dicción como *essea* “casa”, *ossoa*

(32) Ikus, adibidez, *nai*-k *RSen* 2 silaba zituela nola frogatzen duen Mitxelenak (1978-79a).

(33) Gogora bedi idazkerak delako hizkuntza baten arabera (ez nahita nahiez hizkuntz historiagileak aztertzen duenaren eredura) diseinatuak izan daitezkeela; gogora, adibidez, idazkera iberikoak zeltiberikoa islatzeko sortzen dituen katramilak. Ezaguna da Schuchardtek hatsarri hau gogotan ez izanak ekarri ziola hizkuntza iberikoa berreraikitzean soilik idazkeran baino iberikoa ez zen gauza asko nahastea (beranduago Gómez Morenok zuzenduko zituen Hübner-en sistemaren akatsez landa). Testuan aipatutako kasuen antzeko anitz bildu ahalko da inoiz euskal grafiaren historia egiten bada (ik. 3. oharra), legeak ez euskal sistema fonologikoan baizik eta ondoko hizkuntza erromanikoetan oinarritu izan baitira berandu arte.

“lobo”, *asoa* “mujer vieja”; y por eso se pone doblada para denotar aquella espesura de la pronunciación”.³⁴

Betolatzak 16. mendearan bukaeran bakunaren bitartez ematen zuen afrikaria ere: *deusat*, *densuguz*, *jasi*, *hiracasi* (eta *bederazi*, *eriozea*, *gorpuzecoac*, *viziza*), *etab.*, eta berdintsu egin zuten Larramendi aurreko beste bizkaitar gehienek ere (ik. Lakarra 1986a) eta hegoaldeko anitzek (cf. Lakarra 1985b: 244). Nahiz eta bietan < s > hutsa ere erabili egun < ts > ren bitartez islatzen dugun soinua idazteko, Garibairen A bilduman B-n baino < sh > gehiago agertzen da: A3 *osba*, B7 *osa*, A 10 *usb*, B 21 *us* (baina azalpenean *usba*), A26 *ausbo* (oker, *ausbo*), A35 *usb*, B22 *us* (eta azalpenean *usa*), A20 *usean*, B39 *usean*, A43 *isuac*, B3 *esagalçaygarria*, B13 *esean*, B20 *vildos*, B37 *losavagueac*, B43 *arras*. Alabaina, digrama hori ere Garibairen (eta ez A-ren kopiagilearen) asmakizuna izan bide zen B-ko azken exenpluan agertzen den gaztiguaren arabera: “(...) Lobo el su cabeça mensajero mejor, *Osho-ac vere burua mandatariric onaena*. En este lugar, y en otros muchos de esta lengua, se ha de herir mucho la S; y porque ayude algo, se pone aquí la haspiración, sin otra necesidad”.

Mitxelenak argiro erakutsi zuen bezala (1977: 48-9), BZak bokal sudurkariak zituen geroago ere zubererak eta erronkariak legez. Inoiz, RS-etan esate baterako, sudurkaritasun hori idazkeran islatu ez bazen ere —zeinu zehatz baten peitu izanik—³⁵ lekukotasunak argiak dira. Madariagak zioenez “la *n* algunas veces se pronuncia en las narices, como en *oracioa*, *ardaaoa*, y para denotar aquella *n* se deue sobreponer una cifra de esta manera a modo de nariz ~”. Hara zer dioen Garibairen B31-ko iruzkinak ere: “*Aguina* llaman al diente, y *lataaguina* a la muela. Aquella dición *miña*, que significa “lengua”, se ha de pronunciar algo con las narices, supliendo la *n* de la tilde con ellas, cosa muy usada en esta lengua en muchas dicciones, porque si se escribiese con la *n* diría *mina*, que es “dolor” y “amargura”. Beste errefrau batean ere dotrina bera errepikatzen du: B60 “(...) *Arrayna* se ha de pronunciar con las narices sonando la *n* de la tilde, porque *arrania* no quiere dezir nada, y *arrayna* significa pescado en general, y a los peces pequeños llaman *eçcaluac* en plural y *eçcalua* en singular”.³⁶

(34) RS-etan ez dut gure oraingo < ts > irudikatzeke GAK asmatu eta usu erabili zuen < sh > ren exenplu bakarra (338 *osboa*) baino aurkitzen; *aberas* (2), *aberasoc* (2), *esaa* (6), *esagücea* (58), *losauagueac* (66), *sorosi* (78), *aus* (79), *asoa* (79), *ossoac* (226), *bussic* (332), *ussa* (426) errenkadak erakusten duenez < s(s) > baita nagusi egiteko horretan, nahiz eta GAK inoiz erabiltzen ez dituen < xs > (*Iauxsten*, 211), < csh > (*ocsbo*, 133), < cshsz > (*vicsbzduñic*, 455), < ts > (*lotsaga* 263, *etsecoandrea* 259) eta < shs > (*oshsoc* 74, 480, *oshs* 471, *eshse* 442, *eshsean* 434, *eshseraco* 537, *eshco* 473, 525, *ushsa* 442) ere ageri. Begibistakoa da grafia diferentzia hauek ez dutela laguntzen RS eta GAREN arteko inongo loturarik (ik. Lakarra 1996a eta hango bibliografia).

(35) Cf. “Como el ms G 139 de Garibay escribe *miia* y *arraiac*, en vizc. mod. *miña* y *arra(i)ñak*, es seguro que los autores de esta época, a falta de un signo inequívoco para indicar las vocales nasales, pudieron renunciar a señalar la nasalización. Este es sin duda el caso de otros textos, sobre todo RS, donde la comparación con el vizcaíno actual y con textos posteriores permite inferir la existencia de vocales y diptongos nasales a pesar de la ausencia de toda notación” (FHV, 49. or.).

(36) GAREN azalpen hau ulertzeko gogora bedi Dogsonen egin Kapanagaren edizioaz ari dela Mitxelenak FHV 49. or., oharrean dioen bezala, kopiagileei leporatu behar zaiela usu (^) hori mantendu beharrean *n* ezartzea. Bi bildumetan ezagutzen dudana (^) markaren erabileraren exenplu bakarra A27an azaltzen dena dugu: “Por los hombres muy tibios, que no son para bien ni tampoco para mal, dizen: *Ez ur, eta ez ardaô*, Ni agua ni vino”.

Hegoaldeko euskalki modernoek ez dute gorde, nahiz eta zalantzarik gabe noizbait izan, beste euskalkiek mantendu duten aspirazioa; badakigu, halaber, galera hau historiaurrekoa izan dela, jadanik lehendabiziko testuetan islatzen den hizkeran emana baitzen. Hala ere, < h > letra aurki daiteke hegoaldeko testuetan, batez ere erdaratiko zenbait mailegutan, baina baita noizik behin euskal ondare zaharrekotzat ditugunetarikoren bat (*hume*, esaterako) islatuaz, sistematikotasunik gabe bada ere; honela erakutsi izan du Mitxelenak (1979a: 213-5) —eta RSetan oinarriturik, hain zuzen— Azkueren saio zaharrago (1935: 115) baina ez hain sakon baten ondoren. Haatik, lan interesgarri hauek ez zaizkigu hemen axola orduko fonologiarekiko ondorioengatik, RSen biltzaileak zituen grafiazko ohiturez diotenarengatik baizik. Mitxelenak frogatu duenez (1979a: 215-6) < hh > ak RSetan bokal arteko hiatok markatzeko balio du: *baboaz* (372), *parrabua* (220), *q{ue}ric* (53), *quehea* (360), *queheac* (364), etab., Kapanagaren dotrinan, *Viva Jesusen* eta bestetan inoiz jazo legez. Mitxelenak dioenez, RSeko *h*- horien sailkapena ez da halabeharrezkoa, zeren eta berriazko joerarik ez balitz bokal bakoitzari agerraldi kopuru berdintsua tokatuko bailitzaioke; zehazkiago, bokal bakoitzari bere euskal testu eta hiztegieta-ko agerraldi frekuentziaren arabera:³⁷ A-ri gehien, E-ri gutxixeago, I-ri gutxiago, eta oso gutxi O- eta U-ri. Ikerlari berak azaldu bezala, *hu*- ugari horiek badute zergatirik: betebeharra ez da *u*- bokala eta kontsonantea (*bueno* eta *ueno*-ren gisan) bereiztea baino, oraindik finkatu gabe baitzen gaztelera, eta gaztelera zen eredia, < v > eta < u > ren grafiazko bereizkuntza (Mitxelena 1979a: 217).³⁸

Idazkeran espreski zenbait bereizkuntza markatzen ez denean, horiek poesiaren bitartez atera daitezke inoiz (ingelesaren, alemanieraren, latinaren eta grekeraren kasuan, esaterako). Euskararen kasuan ere Mitxelenak egin zituen saioak markinarren bokal bikoitzak nola hartu behar ziren jakiteko, *Peru Abarka*-n agertzen diren poesian eta Mogelen fabulen bitartez.

Testu idatzien azterketak eta idazkera sistemen berrikuntz aldaketa linguistikokoak neurtzeko baliabideak dira. Baina hau usu nekoso eta ezin ezarritzkoa da segidako testurik ez izaki. Orduan, eta batez ere hizkuntzen historiaurrerako, konbaraketa erabili ohi da. Meilletek dioskunez, historia bera egiteko ere konparaketa erabili beharra dago. Delako garai batekoak hitzegiten zutenari lotzen saiatu badira ere, maizenik aldaketa garrantzitsuenak ez dira idatzian gauzatzen edota —hobeto esan— gauzatu arren, ezin atera dezakegu beren historia soilik paperetan duten islapenagatik. Beraz,

(37) Hasierako bokalen frekuentziaz eta horrek aitzineuskara ikertzeko izan lezakeen garrantziaz ikus Lakarra 1996f, non eztabaidatzen diren Vennemannen eta Trasken uste zenbait.

(38) RSei buruzko Mitxelenaren datu hauek GAren bildumarekin erkatzean —B-ra mugatuko naiz Urquijoren irizpideekin jokatzeko— oso besterik aurkitu dut: *h*-aren exenplu solte eta bakar bat (B 52 *bora*), alegia. Esan gabe doa RS berea izateko *h*- haboro behar lukeela erabili B-n edota, alderantziz, askoz gutxiago RSetan. Are gehiago, RSetako 44 *hu*- kasu horiek eman zitezkeen 96ren artean gertatzen dira (ia %50a, beraz), 96 baitira, oker ez banago, bilduma horretan *u* hasieran duten hitzak; B-n, aldiz, 16 bider ematen da *u*-, behin ere *h*-rik ez daramalarik.

historiaz arduratzen den hizkuntzalariak ezinbestekoa du filologia, eta hobe gainera zenbat eta filologia zehatzagoa, zehaztasun bakoitza hizkuntz historiagilearentzat urrats berri bat baita.³⁹

2.4. Gramatika eta hiztegien lekukotasunez

Gramatika eta antzeko materialen lekukotasuna oso garrantzitsua dugu:⁴⁰

Har ditzagun hizkuntza mayak adibide gisa. Ameriketako indioen hizkuntza anitzetako lehen gramatikak ez dira Europako hizkuntzenetarik horren urruti datei dagokienez ere: Cakchiquel 1550, quiché 1550, kakchi 1554, huastec 1560, tzeltal 1560, 1571, mam 1644, pokomchi 1648, Yucatec-eko maya 1684, cholti 1685 eta tzotzil 1688, bakarrrik maya hizkuntzenak aipatzearren (cf. Campbell 1990b: 87). Horietarik hurbil dira alemaniera (1573), holandera (1584), ingelesa (1586), daniera (1688), errusiera (1696) eta suediera (1696). Euskara are berantago genuke 1729ko Larramendiren gramatikarekin. 1700 baino lehenagoko (latina eta greke-raz landako hizkuntzen) 41 gramatiketarik 15 dira Ameriketako hizkuntzenak. Areago dena, Ertameriketako hizkuntzek badute Colón aurreko idazkera sistemetan (hieroglifikoetan) K.o. 250. urtetik aitzinako lekukotasunik.

Lekukotasun hauek filologikoki azter eta neur daitezkeen aldaketen berri ematen digute. Beren garrantzia handia da, dela idazkera jokaerez, sailkapenerako, gramatikako zenbait aldaketatarako, aitzinhizkuntzako zenbait puntu zehazteko, mailegatu-tako forma eta hots aldaketatarako, hildako hizkeren nortasunerako —gogora Mitxelena 1958an egindako Landuchioren hizkeraren azterketa— eta hizkuntza mayetako hainbat aldaketaren ikerketarako.

Yucatec-eko mayan eta tztetzalean galdutako aitzinmayaren /*x/ ~ /*h/ oposaketa oraindik 16. mende akabuko hiztegieta "h rezia" ~ "h simple" edota <gh> ~ <h> bitartez gordetzen zela erakusten du Campbellek (1990b: 88); Kaufmanek ere (apud Campbell 1990b: 84-91) ikusi izan du lehenago suposatu aitzinmayako /*kw/ ~ /*k'w/ oposaketa modernoegia dela huastecean bertan (oinarri bakarra) haratako proposatzeko. Izan ere,

(39) Ikertzaileen aurreiritziek —ez soilik alperkeriak— toki gehiegi har lezake filologia-lanean eta, ondorioz, hizkuntz historiazko ondorioetan. Horrela gertatzen da nabarmenki Azkuez geroz Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren lekukotasunarekin; hara adibide bat lirakeen ugarien artean: "OEH *alaroza* (Satr. *Abaid*). ¶ Esposa. * *Nik Martin i Joana arzenaut neure alarozatatz eta bik arnazan ire esposozat* [donde *alaroza* alterna con *sposa*] (AN-uterga, 1547). *ConTAV* 5.2.2. ¶ *Etim*. Peillen *FLV* 1980, 42, indicó su origen árabe. Sg. *DCECH* se trata de '*arúsa* "esposa recién casada, novia". Es "vocablo morisco raro y sólo empleado en la Baja Edad Media": Juan Ruiz y un *dezar* (jen gallego!) del *Cancionero de Baena*, c. 1400. El término vasco, sorprendente en su aislamiento, es un arabismo indirecto, tomado del romance".

Ez bide litzateke horren isolatua andoaindarraren hiztegiara jo ezkerero: Lar. HH "dote, *alagoza*, *dotea*. Lat. *Dos*, *tis*" (eta gorago, "dotar, para casarse, &c *dotea eman*, *alagozatu*, *dotatu*, Lat. *Dotem dicere*. Baina *OEH*-ek ez dakar azken hau, eta *DCECH*-ak ezta hitz honen "dote" adierarekin Oliver Asín-ek aspaldi bildu hainbat adibide.

(40) Cf. Oihartzabal 1989 eta Oñederra 1991 Voltaire, Mikoleta, Oihenart, Larramendi, Astarloa eta besteren lekukotasun interesgarriekin.

18. mendeko gramatiketan oraindik bete gabe zen k (') (o, u) (w, y, h, ?) $V > Kk$ (') $w V$ (w, y, h, ?) aldaketa. Orobat, cakchiquelak gainerako quiche eta maya hizkuntzek ez bezala, denbora markak dituen arren, dokumentazio zaharrak aspektu hutseko sistema erakusten du, gero hortik denborazkora iraganaz:⁴¹ * \dot{s} - "completive aspect", t - "transitive incompl.", k - "intrans. incompl.". Aitzinquitxetat ematen zen palatalizazio erregelata bat ere 16. mendearen erdialdera bete gabe zela ikusi da.⁴²

Gramatikekin batera hiztegiak dira ikertzailearen iturri emankor, eta ez soilik lexiko hutsaren historiari dagokionez: gogora bedi (cf. Lakarra 1986a) Landuchioren hiztegiko *sudur andiac daucana*, pluraleko komunztadura faltaren lekuko garbia. Halere, ez dira arrisku gabeko filologiaren aldetik galbaheketarik gabe:

Esanguratsua iruditzen zait hiztegi elebidunetan euskal hitzak erdarazko kideasun hain ertsiko ordainetan bilatzeko borondatea, Larramendiren Hiztegiko Eranskinean (E), esaterako.⁴³ Hau bada E -ko lehen zatiko joera ezinukatuzkoa, areagotu egiten da lanean jarraitu ahala eta ia erabateko bilakatzen amaierarantz; orain lehengo % 45 inguru izan beharrean % 90-91 aurkitzen dugu. Bi hizkuntza erromanikootan (bere gaztelanian eta Harriet iturriaren frantsesean) izan den eboluzio fonetiko eta lexikoa izan delako baliteke nolabaiteko hurbiltasun handiagoa izatea letra hauetako lexemen artean; halaz guztiz, zenbakiok zirrikitu gutxi uzten diote lehen aurreratu diagnostikoari: presak eta amaitu beharrak hiztegiak lehenago emarago erabili testu-iturriak, duten aurrean nekosoarekin, eta iturri errazagoetara; hiztegiak jo du; han ere, gainera, bertatik bertara bere egitekoa burutzen laguntzen zioten sarrera bereziak.

Martin Harrietek baditu bere hiztegiak zein handik landako zerrendetan hainbat hitzen lehen agerraldiak; hara bigarrenetarik zenbait: *Ondia*, "quantité de bons", *guiçondia*, "quantité d'hommes", *harridia*, "quantité de pierre", *Adinquidea*, "qui est égal en âge", *icenquidea*, "qui est de même nom", *handiquidea*, "qui est égal aux grands", etab. Alabaina, lekukotasun horri eman behar zaion pisuan ez ote eraginik lehen hirurak "Par mot *dia*", eta gainerakoak "Par mot *quidea*" ateratzen direnen (hots, atera daitezkeen) artean izateak? Cf. § 5.3. Pouvreauz.

Anglizismoei buruzko frantses hiztegiak azterketan oinarrituaz, Höffler-ek (1986) iritzi hitsa aurkezten du hiztegien balio historikoak:

(...) nous sommes de plus en plus persuadés que, pour une grande partie du vocabulaire, les indications historiques des dictionnaires ne répondent ni au point de vue philologique ni au point de vue linguistique, aux exigences de notre temps. Cela s'explique facilement quand on constate que les dictionnaires ont souvent des

(41) Bidebatez, orainaldia à la de Rijk (1992) sortua da: tan "orain-, $tan + t$ -verb $> tan + d$ -verb $> nd$ -verb (inoiz n -verb); $tan + k$ -verb $> tan + g$ -verb $> ng$ -verb (inoiz (n) y -verbs).

(42) Nahuatlerako ikus Canger 1990, batez ere azentu, bokal luzera eta leherkari glotalen berreraiketarako.

(43) Egia da 14 hauei 17 kontrajar dakizkiekela beste era honetakoak: 26. "ajar, *marruscatu*": "froter, *marrusquatcea*", 44. "amortecimiento, *iltura*": "appesantissement, *bildura*", 96. "bieldo, *arrastelua*": "rateau, *arrestellua*", etab., non gaztelaniazkoa ez den iturrikoarenaren kide fonetiko edo morfologikoa. Aski erraz eta hurbilak batzu, halere: cf. 79. "atreverse, *ausartatu*": "oser, *ausartatcea*".

informations de seconde, voire de troisième main: les erreurs qui au cours des temps s'introduisent inévitablement ne quittent plus jamais les colonnes des dictionnaires, mais au contraire se multiplient d'un ouvrage à l'autre. C'est pourquoi nous avons renoncé, dans notre Dictionnaire des anglicismes, à reprendre aux autres dictionnaires les dates que nous n'avons pu vérifier nous-même (1986: 423).

Izan ere, ematen duen hutsen tipologia zabala da: datu zehaztugabeak ("début XXe s.", "v. 1925"...), sasiko zehaztasunak ("halako urtetan", iturriko "vers" kenduaz), bidai-narrazioetan bidaiaren fetxa eta ez idatzi edo argitaratu zenekoa, antzera eguneroko eta gutunekin, erratak (1853 > 1835, adib.), jatorriko hizkuntzan erabilitako hitzak hartzailearenak dagoeneko bailiran emanak... Huts klasikoena liburu baten lehen edizioan ez den hitz bati edizio horren urtea eta ez soilik bigarren edota beranduago lehendabizikoz dakarrenarena jartzea dugu, jakina.⁴⁴

3. Koldo Mitxelena eta euskal filologia^{44b}

Aranzaditarrek eskaturik bere bizitzan zehar egin zituen sailaren *status questionis*-etarik lehendabizikoan hizkuntzalaritzat agertzen zuen bere burua Mitxelenak (cf. Mitxelena 1954e). Arlo zabal (agian lehen orain bainoago?) horren barnean bere joera eta isuria diakronia zela ere ez zuen inoiz estali zenbait eremutan (ustez *à la page*) orduko modatan ez izan arren; areago dena, *Fonética Histórica Vasca*ren bigarren argitalpenari (1977) ezarri zion eranskin luzearen aitzinsolasean neogramatikoezikiko betidaniko bihozki-detasuna (estrukturalismoa aspaldixko eta barnetik zuen ezagun) ezjakinaren aurka aldarrikatzera ere ausartu zen.

FHV, euskalaritzaren mugari hori, 1961ean kaleratzean oso atzeratua (eta ez soilik langile faltaz) zekusan euskal hizkuntzalaritza historikoa bi alderditarik aitzina zitekeela zegoen: konparaketari tajuzago ekinaz eta eskura ziren lekukotasunak agortzera arte erabiliaz (cf. Schmidt 1992 eta Haas 1969). Izan ere aitzindarien saioetan —eta nagusia zen Schuchardten erruz hein handi batean, Mitxelenak hainbat aukera eta pasartetan zertzelada abondo frogatu legez— ahalkeizuna erideten zuen konparaketarekiko, ezaxola eroa haren giltza den hotsen aldaketaren erregulartasunarekiko. Halaber, euskal fonologia diakronikoaren (uler bedi, euskal hizkuntzalaritza diakronikoaren, oro har) gaietarik eta arazoetarik anitz *historikoa* zen, ez guztiak *historiarreko*, eta, beta zuenoro gogoratu ohi zuen Mitxelenak, ohiko lanabes eta irizpide historikoez askatu beharreko: ez zen zer suposa ez asma, aski zen testuetara gehi gainerako lekukotasunetara jotzea.

Meillet maisuarengan⁴⁵ ikasia zekarkigun irizpideak berak miatu behar zirela: hizkuntzalariek usu plazaratzen dituzten hipotesi froggabeek (edo halamoduko fro-

(44) Cf. De Rijke *OEH*-ri egindako iruzkinean (de Rijk 1988: 697) gehitutako ene oharra; neurri batean horrekin lotua dago —larriagoa bada ere— Hordagokoek *Eskuliburua*-rekin egina: zuten 1. ko edizioan alean zatiren bat falta zelarik ondoko batetik hartuaz "osatu" zuten; alabaina, Añibarrok aldaketa garrantzitsuak egin zituen, grafian esaterako, lehen eta bigarren edizioaren artean (cf. Urgell 1985 eta ondoko lanak).

(44b) Hemen eta ondoko buruaren zati batean Lakarra 1987c hartzen dut oinarritzat.

(45) Cf. *La méthode comparative en linguistique historique* parekaezina; eta ederki erakutsi ere zigun Bouda (cf. Mitxelena 1950), Atrados (Mitxelena 1963) eta besteren lepoan.

gabidedunek) ez dute kritika ez eztabaidarik merezi jokoaren arauetan adostasunik (cf. orain Ham 1998), eta haietara makurtzeko gogorik, ez bada aurrenik. Konparatista handi hari jarraiki euskal linguistika historikoa funtsatzeko ikerketak zehaztea, hedatzea eta sistematiko egitearen premia ezagutzen zuen, jabeturik teoriak gure artean datu eskas eta ahuletan oinarrituaz eraikiak zirela eta gertuagoko behakoez ondorio berri eta sendoagoak erdietsi ahal zirela, egin ere zituen bezala: gogora bedi, esateko, hasperenketaren distribuzioa zehaztuaz zeinen txairo asma dezakeen azentu zaharraren kokagunea edota Landucciren hiztegiko datu urriak bana-banako ehoaldiaren ondoren aurkeztu zuen euskalki berri artean ezezaguna edota Lafonek aldaera azalekotzat jotako *Refranes y Sentencias*-eko zenbait adizkiren miaketak aditz iragankorren orainaldian *-a/-e-* oposaketa, bi eta hiru (datiboa barne) aktantedunen artekoa, ekarri zuen. Ezinbestez bere burua filologiara zuzendu beharrean ikusi zuen Mitxelenak, ez nolanhiko, “gutxi-gorabeherako” filologiara, gainera, Meilletek “philologie de précision” (ik. 59. oh.) deitzen zuenera baizen.

Horrelakorik gutxi gure artean, ordea. Indoeuroparlari eta erromantzelariei (Mitxelenak barnetik ezagutzen zituen bi ikerketa eremu aipatzearren) hainbat herri eta mendetako —bereziki XIX.eko— ikerlari samalden lan atergabeak prest eskaintzen zizkien aurrelanak ezin inorengandik jaso Mitxelenak euskal filologia ia urratugabeen: ezer gutxi jar ziezaioketen Schuchardtek Leizarragarekin egin zuen bakarraren aldamenean.⁴⁶ Hortaz, “Mahoma Mecara ez eta” berak aritu behar zimen du eta teilatuginean aldi berean.

Bada izkribuz (*Lengua e Historiaren* atze-hitzean, demagun) eta solasean azken urteotan Koldok noizbehinka bere buruaz, bere ihardunaz, hobe, agertzen zuen uste bat zeinekin ezin natorkeen erabat ados: “urteen buruan euskal baranora mugatu naiz eta linguistika utzi edo ia utzi dut betidanik urrutikako begikotasunean nuen filologiaren truk”. Urruntasuna horrenbesteko ez zelakoan nago. Ez da bakarrik, gutxi ez izaki, Urkixo Liburutegiaz baliatuz lortutako euskal testuen ezagutza paregabe haren denetariko lanetan antzeman ez ezik begizta daitekeena (horren izpi eskasak egun hizkuntzalariengan eta errainua haboroenetik filologoengan); filologiazko dira zuzen zuzenean 1954ko Andramendiko idazkiei buruzkoa eta urte bereko *Viva Jesus* deritzon dotrinaren argitalpena eta *RSeko* zenbait pasarteri buruzko oharak. Testuok argitzea aitzakia, euskal aditz sistema zaharraz Lafonek eraiki irudia zehazten eta sakontzen da, hark —lekukotasun faltaz edo analisi okerrez— ikusi ez zuena (zenbait morfema eta aldi berezkuntza arkaiko) finkatuz, gorago markatu legez.

Maisulanak zirelarik —oraindik ere ez ditugu pitin bat ere zaharkiturik— hastapenak baino ez ziren. Hamarkada horretako ekoizpen dira Arrasateko Erreketaren Kantazkoa⁴⁷, Landucciren edizio benetan kritikoa (oraingo totem-hitz hori ez badarama ere) edo hainbat hiztezigiko ohar; ezin ahantzi ere Oihenarti buruzko hitzaldi

(46) Urquijo baten obra ez da mezprezatzekoa, jakina; alabaina, ezin har genezake ofiziotzat berak besterik uste bazuen ere, ez linguistikan eta ezta filologian bertan ere. Cf., esaterako, 18. oharra.

(47) Ikus orain Arriolabengoa 1996 ziklo horretako kantu epiko berri baterako eta aurretik ezagututako testuen irakurketa berrietarako.

ederra edo euskal literatura osoaren ikuspegia bere bi aldaeretan: ezezagunago den laburra lehen, artikulua gisa, luzeagoa gero liburu moduan.⁴⁸

Aldizkarietan sakabanaturiko egile, liburu, pasarte, hitz edo formezko hainbat eta hainbat ohar edo berriz landa —Jon Bilbaoren lan ezagunera jo beharko du usu irakurle axoladuriak—, hirurogeietakoak dira Euskaltzaindiko sarrera hitzaldia XVII eta XVIII. mendeetako hiztegi-gileez, Oihenarten erretrau kuaderno eskuizkribatuari zuzendua, Etxepareren edizioari jarri aitzinsolasa, 1970ean agertu arren bost bat urte lehenagotik amaitua zen *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue* eta *Textos Arcaicos Vascos* (1964). Euskal filologiari oinarritzko bilduma horrek egin eta egiten dizkion mesedeak ez dira erraz kontatzen bertan arreta osoz bilduaz dozenaka idazki eta testu zahar labur bezain interesgarri, euskara zaharraren ezagutzarako ezinutzizko bilakatuaz (cf. Lakarra 1990 eta Urgell 1987c). “Ez behingoaz baina maitz eta anhizetan usatzeaz egiten da trebetasuna eta aztura” zioen Axularrek eta orobatsu aitortzen zigun Mitxelenak liburua urte askotako ekinaren fruitutzat (“oraindik gordin”) plazaratzean; jagoitiki zitekeen euskal filologiaren maisugoa besterik gabe bereganatua zuela gehitzea gutxi genuke. TAVek akiakulurik behar ez izan arren, hitzaurrean espreski diosku egileak gai bildumaren bitartez gure hizkuntz ondade urriaren ezagutza hobetoan lagundu nahi lukeela eta eriden eta argitaragabe dugunaren garrantziaz konturaturik egiteko hartan bihozgarri gertatzea litzatekeela bere guraria (ez soilik nahikunde).

Helburua erdietsi zuela ezin uka: hor dira lekuko, batzu aipatzearen, “Bretainako kantorea”, “Egiaren kanta”, “Bertso bizkaitarrak”, Amiletaren dotrina, hainbat eta hainbat testu nafar edo, berriagoetan, Larramendiren zenbait argitaragabe eta Patri Urkizuk eman zigun 1798ko bertso bilduma ederra. Ez dira geroztiko aberastasun bakarrak eta Ibon Sarasolak (ik. ASJU 1983) Mitxelenarenari, hura eredu duela, eranskin luzea gehitu zion.⁴⁹ Egia da oraindik ere ilunbean datzala Pouvreauren hiztegia⁵⁰ (Harriet, Hiribarren edo Duvoisinena legez) eta soilik Etxeparek eta Etxeberriek lortu dutela, Patxi Altunari eskerrak, hor zehar aipatzeko moduko ediziorik zaharrenean artean. Alabaina, Mitxelenak, Urkixok baino sakonago urratu zuen bidea aitzinatuz doa eta hazi hark emandako zuhaitzak baditu adar berriak: Tartas bera tartean.

Goiko gainerako lanak sobera goratzeko perilik ez da. Iturriak eta aldaerak emana, irakurketa zalantza-koak nabarmenduaz, aurreko ulerpen saioak azalduaz eta beren oztipoak agertuaz, berriak proposatuaz behar direnean, antzeko pasarteetan

(48) Aurrera baino lehen diodan, bidenabar baino ez bada ere, Landucciren testuari jarritako hitzaurreko azterketa ezin konplutuagoa (esku ezberdinen konparaketa, hizkuntz ikerketa ia agortze-rainokoa, etorkiazko hipotesi eta frogak ikusteko eta arrazoitzeko modua...) Mitxelenaren filologia lanik hobereenen artean dudala; orobat, nekez, ezjakin zabaldugeiaz ez bada, uler dezakedala zergatik ez zaion aitortu azken 30 urteotan bere zuen erabateko garrantzia (ezin inork aurrerantzean euskalkien partiketa bikoitzik egin Lacombe eta besteren bidetik, ikus Lakarra 1986a eta hemen § 5.1.) euskal dialektologian.

(49) Aspaldi ari naiz prestatzen hori egunera eta osa lezakeen *Crestomatia* bat: bertan azken 20 urteetan agertu diren testu laburrez landa, garai horretako handiagoen zati esanguratsu batzu emango dira orduko hizkuntz egoeraren ordezkari-tza osoago bat lortu asmoz.

(50) Mitxelenak zuzendutako tesia da Patri Urkizuk prestatutako Urteren hiztegia ere; cf. Lakarra 1994b eta 1994c.

oinarrituaz hauek eta, aterabidea aurkitzen ez duenean edo asebetekoa ez iruditzen hala aitortuaz, hots, FILOLOGIA eginaz beraietan ukitzen eta garatzen, gehienetan askatzen, eta beti zehazten eta bideratzen diren puntuak montarik handienekoak dira: Oihenarten erretrauen iturriak, Pouvreuren hiztegiarenak, Larramendiren eranskinarenak, Arakistainek haren hiztegiari egindakoarenak, *Refranes y Sentencias*en hedadura, tamaina eta hizkuntza, Landucciren hitzen zabalkundea, Larramendiren eragina, Azkueren hiztegiaren kritika eta eraberritze proposamena (filologi erizpide sendoetan oinarrituaz, lekukotasun idatzien erabilera zabalago eta sistematikoagoaren bitartez historikotasuna gehituaz)...

Euskal filologian ohiko zen —eta oraindik, norbaitek besterik usteko balu ere desagertu ez den— (aurre)jirritzi pilaketa hipotesi, datu eta froga metaketa bihurtzen da; errazkeria eta ezaxola ez da inon eriden ahal eta bai, aldiz, ihardunaren intuizioarekin batera iturrien eta ofizio lanabesen eta irizpideen ezagutza kritikoa, eteknik aberatsena xurgatzeko grina. Grina bitxia, izan ere, *filologiae causa* martiriak —ez euskaldunak, jakina— izan direla ere ez dakien herri batean; horren isla dugu “Ad experiendum”, “jolas” serio bezain trebean edo “Euskal literaturaren kondairarako oinarriak”en.⁵¹ Puntarengo filologia egiteaz gain (ederki ikusi ahal da 1988an kale-ratutako SHLV-n goikoetarik gehienak baturik kausitzean) sailaren aurrerapen larri eta ttipenez *à la page* genuen: bekus irakurleak “Descubrimiento y redescubrimiento...” (1971b), FHVren bigarren edizioari jarritako sarreran ematen diren arteko argitalpen eta ikerketa berrien zerrenda hain osoa (1977b) edo PT-i ipinitako eranskinak (1987a); hori bera erakusten digu, halaber, testu ezagun eta ezezagunen edizio berriei (RS, Axular, Añibarro, *Garoa*, *Mila euskal olerki eder...*) egindako makina bat iruzkinak. Hortara zeraman, alde batetik, bere hizkuntzalaritza diakronikorako eta hizkuntzaren historiako jaidurak eta, bestetik, lexikografiako zaletasunak.⁵²

Mitxelenaen filologia jardunaren emaitzak larriak izaki, ezin euskal filologorenak bainoago, esan gabe doa, ez zait hori markagarrien iruditzen gure sailaren historiaren barnean. Bere lehenengo saioretarik aurreko “ohitura” bereziekin amaitu —ikus bitez RSen hiztegiari (SHLV-n) eta *Garoaren* argitalpenari (MEIG) egin iruzkin famatua— eta munduan zehar *lege* direnak gure egin beharraz mintzo zaigu espreski: euskal testu zaharrak [1900 artekoak edo; ik. § 7 periodizazioaz] erizpide estetiko eta batez ere, garbizaleei (aski subjetoak beti) lotuaz argitara izan ohi dira. Honela gertatu da lekukotasun zaharretan hain errumes den euskararen nolabaiteko

(51) Hurrengo urteetan gehitu egiten dira Mitxelenaen filologiazko saiok: tarroenen artean “Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos”, Villasanteren *Axularren hiztegiaren* kritika, “Euskal hizkera eta euskal neurkera”, “Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak”, “Ad experiendum” goian aipatua, “Contra Lekobide”; garai berekoak dira Iztuetari buruzkoa eta “Miscelánea Filológica Vasca” aberatsa ere.

(52) Zaletasuna areagotu egin zen Euskaltzaindiak Azkueren hiztegia eraberritzeko kargutu ondoren; kargua nola bete duen (besteren laguntzarekin azkenotan) mende laurden honetan Koldo hil eta epe laburrera jalki zen *Orotariko Euskal Hiztegiaren* liburuki marduletarik lehenak erakuts liezaiguke. “Horrenbesteko lekukotasun premian bagara eta haiek nahi bezain ugari ez izaki (egiazko eskasiagatik baina baita bilatzeko eta argitaratzeko ezaxola dela kausa ere) ulertzeko da irrikitan irxadotea testu berrien aurkikuntza txikiak ere direlarik, eta bozkario handienarekin begitarte egitea” azaltzen zuen berak.

zahartasuneko testuak argitaragabe edota ikertzaileentzako eskuraezin agitzea: “ez da zer esan egoera honen eta beste hizkuntzetakoen (ez soilik auzokoetakoen) arteko life-rentziaren handiaz eta guretzako dakarren ohore laburraz” [Betolatzaren dotrinaren hitzaurrean] edo “adibide praktiko honen bitartez euskal testuak, gainerako eremuetan bezala, behin behineko filologia segurtasunekin horniturik argitaratzeko beharra frogatu nahi genuke” [Andramendiko apokrifoenean].

Hau da, gurea baino askozaz landuago eta aurreratuago ziren filologietan (berezi-ki klasikoan baina erromanikoan ere etxeokokin mintzatzeko nor zelarik) ofizioa ikasi ondoren euskal sailaren zimenduak eta hatsarriak bota eta azkartu nahian ari zitzaigun hasiera hasieratik. Goren aipatu dudan 1954ko ahaztuegi hartatik hamaika aldiz gogoratua zigun “jakite lanek beren legeak dituztela, lege jakinak eta berberak nonahi” (cf. Mitxelena 1970-ren hitzaurrean, adibidez). Ez pentsa, ordea, euskal filologia besteren morroi gura zuenik. Saio horretan bertan edozein zientzia alorren aitzinamendua hein handi batean hartan ari diren ikertzaileen kopuruaren mende dela, eta, ohartzen gaituenez, gurean sobera eskas izan, eta anitz gainera euskal ikerketetara bazterreko interesez, inolaz ere euskalaritza beren ariketaren muin edo egiteko pisudun bilakatzeko asmorik gabe hurbilduak. Gertakari honen ondore gaiztotzat salatzen digu bere aldetik ikerketa eremu burujabe izateko adinbat nortasun zuen euskalaritza besteren (erromanistikaren) eranskin landugabe suertatzeko punttuan izan dela eta “oraindik orain [1954an] ez naiz segur zenbait jende ez duen horrela hartzen”.⁵³ Halere, ez zion inori —amateur edo ofizioko— abantaila eta barkamen bereziren itxaropenik ezagutzen, ezta euskal alorrean ezkutatu eta hesitu arren; orduan eta gero afizionatuen aldrebeskeria eta zabarkeriei aitzin egin behar, euskaldun baino lehen bere burua gizontzat zuenak ikertzaile izan behar euskalari baino lehen (cf. Lakarra 1987c).⁵⁴

(53) “Areago dena. Egoera honetatik gertakari eramanezin eta arrazoirik gabekoak sortu dira, ezin iker-eremutan ere hartzeko gutxiko jendea (edota, zituen merezimenduak zituela, ari zenaz ezer gutxi zekiena) ahobetean inorenean ausarki sartzean. Ez naiz luzatuko aski zabal izan litekeen zerrenda osatuaz: gu argitzeko ahoa irekitzea oru lekiokoen edozein, nolanhiko ere diren bere agiriak, begirune osoz aditzera behartuta den erabateko ezjakintasunean hondaturiko kultur kolonia gisa tratatu gaituztela esanaz labor daiteke”.

(54) Euskal Herriko mortuetan 1953an “Julio “Urkixo” Euskal Filologia Mintegia sortzen denean Gipuzkoako Diputazioan euskara ikertzeko, han da Mitxelena, bere baliotsu suharrena. Hainbat artikulu eta liburu-iruzkin argitaratuko du (goian atera diren batzu) Mintegiaren Urtekariaren aro zaharreko bi aleetan (1954 eta 1955), eta baita gero ere Mintegi-lan bezala beste aldizkarietan; orobat “Urkixo Mintegia. Donostia” sinatuak dira azkenik hainbat liburu eta lan, han egiten zuenaren lekuko. Euskararen egitura eta historia eta bere literaturaren ikerketa, hitzon adierarik zabalenean, hartu zuen helburutzat Mintegiak, egiteko garrantzitsuenen artean eta premiatsutzat aldarrikatzen zuelarik testu zaharren azterketa eta argitalpena. Beste inork baino gogatsuago ihardun zuen honetan Mitxelenak: Betolatz, *Viva Jesus*, RS, Andramendi, Landuccio, TAV bera dira emaitzak. Hauek, ordea, ez dira soilik zuzenean bere lanetik lortzen dituenak. 1967an hamabi urteko etenaren ondoren ASJUren bigarren aroa hasten denean, Mitxelenak ateak irekitzen dizkio eta bertara erakartzen Euskal Herrian egiten den filologiari hoberenari. Hor ilkiko dira eta aztertuko, besteren artean, Añibarroren gramatika, Larramendiren argitaragabe zenbait, nafarrerazko hainbat, frantziar iraultzako itzulpenak, txaribari eta txikitoak, Garibairen errefrauek, Iztuetaren *Gipuzkoako Kondaira*, *Peru Abarka*... Urte gutxiren buruan euskal filologiazko (hitz honen adiera zabal —1972ko ale osoa linguistika sortzaileari eskeini zitzaion— zein meharrenean) aldizkaria genuen, beste filologietakoekin lotsaizunik gabe parekatzeko modukoa.

4. Non gauden eta nora goazen

70eko hamarkadaren amaieran zegoeneko “Euskal Herriko” deitzen zen Unibertsitate publikoan Filologia ikasketak ere ezartzea erdietsi ondoren, Koldo Mitxelena izan da beren oinarri eta bultzatzaile nagusi. Salamancan Espainiako Indoeuropear Hizkuntzalaritzako lehen katedra 1967tik eskura zuena (Gasteizen Euskal Filologia-koa gehitu zion) hura bezalako Unibertsitate garatu eta lasaitik, bertan goxo egon beharrean, Gasteiza zen aspalditik amets zuenari uko ezin eginik. Ia erabateko ezerezetik eraikitzen hasi beharra zegoen: ikasketa planak eraiki, ikasleak erakarri, diruak aurkitu, jende prestatua edo pasamoduzkoa bilatu... Multzoka lehendabizi, samaldak gero, atera eta ateratzen dira urteotan euskal filologia lizentziadunak. Oraindik ere euskalarien artean ugari izan arren “teo”, “filo”, “psiko”, “sozio” edo injineru azkarrigi bermoldatuak, *Umme sabar* nor zen esateko, *Peru Abarka* eta *Peru Gurea* bereizteko edota *Andereñoren* zailtasunaz gorako testurik ulertzeko ez direnak, bada dagoeneko —lehendabizikoz gure artean— heziketaz eta lanbidez euskal filologo den anitz; beraietarik asko Mitxelenaren ikasle zuzenak (hots, liburuez landakoak) izan dira Gasteizen.⁵⁵

1980tik hona⁵⁶ euskal testuen corpusean izan da gehiketa interesgarririk hantxor-hemen noizbehinka ohi diren bitxikeriez landa. Zaharrenetik hasteko, idazki aktianiarretan zenbait izen berri eta irakurketa hobekuntzak (cf. Gorrochategui 1984); erdiaroan ere kartulario berriak ditugu eskura, nahiz eta gehienbat aroaren akabukoak izan. XVI. mendekoak dira —hauek ere akabukoak— espioitza gutunak (Floristán 1993) eta (argitalpen dataz, behintzat) *Refranes y Sentencias*. Peillenek arestian Belaren paperen artetik dozena bat erretrau ezezagun eskuratu digu. Fidel Altunak burutu duen eta aurki argitaratuko ahal duen gipuzkera zaharreko testu bilduma osoaren edizioak funtsezko baliabidea dakar euskalki horren historia aztertzeke eta lagungarri suertatu dira Beriainen eta Elizalde nafarrenak ere (cf. Pagola 194, Salaberri 1994b), Nafarroa Garaiko testu zahar guztien bilduma osatzera iritsi ez bagara ere oraindik. 1990ean Patxi Altunak eta biok Larramendiren testu atzendu garrantzitsuak argitara eman genituen eta haboro jarraikiko zitzaizen zurrumurrua ere zabaldu zen, zorigaitzez oraindik horrelakorik gertatu ez arren.⁵⁷ Haranederren *Iesu Christoren Evangelio Saindu* garaikidea, aldiz, badugu, Tartasen bi liburuak eta lehenago Etxepare osoa, Mendibururen *Idazlan argitaragabeak* eta Etxeberriren *Manuala*-ren zati bat bezala, Patxi Altunak prestatuak. Peillenek hamarkada hasieran Belako berriagoaren hiztegiaren zatitxo bat (1983b) eta Egiategiren Filosofiaren (1983a) beste bat eman zizkigun, edizioek hobekuntza zenbaiten premia duten arren berebiziko garrantzia dutelarik euskara idatziaren historiarako.

(55) Duela hamar urte ez bezala, Koldoren irakasle goaren emaitzez mintzatzeko garaia bada, hau tokia ez izan arren; alabaina ikus daitezke bere ikasleen zenbait ikerlanetan, usuenik beren ikermoduetan eta agian bazuen, geroak esan beza, arrazoirik “Gasteizko eskolaz” poz pitinen batekin hitzegitean. Hala izan zein ez izan, Koldorengan euskal filologiaren maisua agurtzen dugunok nahita nahiez aldarrikatzen dugu Schlegelekin: “Filologia bera ez da kritika baizik; bere edozein pausutan kritika osoaren beharra du, eta soilik filologian gauzatzen da osoki kritika”.

(56) Urte horretan ixten da Sarasolaren “Contribución”: cf. Lakarra 1990 zenbait xehetasunetarako.

(57) Ikus Altuna 1982 eta Lakarra 1986-1987 Burgosko Dotrinaz.

Patri Urkizuren ekarpen baliotsuen artean 1789ko bertsoak eta bere tesia izan zen Urteren hiztegiaren edizioa aipatu behar, nahiz eta ezin ahanztz ditzakegun Iztuetaren hiztegiaren edizioa, Xaho eta XIX. mendeko beste zenbait testurekin batean. Gidor Bilbaok inprimategian dituen De la Quadra bermiotarraren dotrina eta ejerzizioak ere Larramendi ondoko (1784) bizkaiera idatzian argirik egingo dute, eta hark berak prestatu *Edipa* pastoralaren edizioak gehituko du zertxobait pastoral argitaratuaren zerrenda, duela hamar urte Oyharçabalek egindako *Xarlemaineren* bidetik. Berriagoak, batez ere XIX. mendearen akabukoak eta XX.ekoak, ugariegi dira hemen aipatzen aritzeko; halere ezin ahaztu Iñaki Caminok eman dituen Hiriart Urruty eta Larrekoren edizio ederrez edota Iñigo Ruiz Arzalluzen Ibinagabeitiarenaz. Eskuartean dituzte Gidor Bilbaok, Iñigo Ruiz Arzalluzek eta Blanca Urgellek Etxeberri Sarakoa, Orixeren *San Agustinen Aitorkezunak* eta *Añibarroren Antologia* bana; ez da zer esanik egileok erakutsia duten maisutasunik izan daitekeen itzaropena.

Corpusa, bada, gehitu da eta filologoak eta hizkuntzalariak baduke, beharbada, bere egarria non berdindu. Alabaina, bada egitekorik ere: Pouvreauren hiztegiek argitaragabe diraute, Añibarrorenak, Otxandioko eskuizkribuak, Duvoisinena eta Maurice Harrietenak bezala, eta testuetan eskura nahi genituzke Oñatiko Alzolatarren etxeko 1800 inguruko eskuizkribuak, edota garaitsu horretako Nafarroako kide bat Mitxelena aipatua edota, nola ez!, Pastoralaren corpus osoa ez bada zati handiago bat, bederen, Shotesby-n eroslegabe gelditu ziren Erronkari eta Zuberoako XVII. mendearen hasierako gutunak ez aipatzearren: erakundeek, jakina, nahiago izan zuten Leizarragaren ale bat majo ordainduta lortu, ez dakit zertarako egia esan.

Corpusaren gehiketari horren ezagutza sakonagoa ere lotu behar zaio hizkuntzaren historia aitzinatuko bada. Testu gehienak eskuraerrazak badira ere, ez da asko esan daitekeena Axular ondoko lapurteraz edo Mongongo Dasanzaz edo gipuzkoar gehienez zein XX. mende hasierako bizkaitarrez edo gerla ondoko iparraldekoiez... Zerbait aurreratu dugu, halere, Belapeireren hizkeraz (Agirre 1996), Añibarroren edizio eta obren arteko grafia, hiztegi eta bestelako aldaketen garrantziaz eta egile horren helburuez (Urgell 1985, 1987a, 1987b, etab.). Literatur gipuzkeraren alderdi funtsezkoak miatu dituzte Fidel Altunak (1999) eta Blanca Urgellek (1994-95, 1999) Agirreren eta Lardizabalaren edizioetan.

Refranes y Sentencias eta Garibairen errefrac bildumak ere aztertu izan dira dituzten arazo filologiko zenbait askatu nahian: bien arteko erlazioa, egiletasuna, Hernán Nuñezen bildumarekiko Urquijoren ustez lukeen menpekotasuna, jatorria, tamaina... (cf. Lakarra 1996a, 1997a, etab.); gaiak ez dira ahituak, noski, baina lehen baino segurtasun gehixeagorekin erabil bide daiteke altxor hau mendebaleko hizkeren eta are hizkuntza osoaren eboluzioaz hitzegiterakoan.

1620an edo argitaratu zen *L'Interpret...* ez da oraintsu arte (Lakarra 1997b, 1998) ezagunegi izan nahiz eta euskalariak erakartzeko arrazoi anitz izan bertan: arazo filologiko anitz, hizkera herrikoia, Mikoletarekin amankomunean duen genero paneuropar baten partaide izana, hitz-altxor aberatsa...

Pouvreauk, esan bezala, argitaragabe badirau ere, orain (cf. Kerejeta 1991, Bilbao 1992, Lakarra 1995) haren iturri, eredu eta egituraz zerbait gehiago badakigu: ez literatur lapurteraren autoritate hiztegi —erreferentziak ez dira %10era iristen eta

direnak ere bēti buruei dagozkie, ez eratorriei— hitzaurrean aipatutako atzizkien bitartez eratorri ugari biltzen duen erroka antolaturiko hiztegia baizik, Alemanian Schotelius garaikidearena bezalatsu. Urteren hiztegiari buruzko ohiko (cf. Mitxelena 1961 eta, neurri batean, Urkizu 1989) azalpena ere —Donibane Lohizuneko gaztetango hitzen bilduma— frango aldatu beharra izan da (cf. Lakarra 1994b) hango hainbat euskal ordain hobeto miatu ondoren.

1741ean Martin Harrietek Gramatikaren giblean argitaratu zituen euskara-frantsesa eta frantsesa-euskara hiztegiak ez ziren erabat ezezagun euskal hiztegi gintzan Lecluseren (cf. Lakarra-Urgell 1987) eta Añibarroren (Urgell 1992) lekukotasunek erakusten dutenez. Mitxelenaren *Estudio sobre las fuentes...*-en ere aipatu aipatzen dira bibliografian, analisisian haien erabilera urria izan arren. Dagoeneko (Lakarra 1991) badakigu hor dela Mitxelenak iturri ezagunik gabe Larramendiren Eranskinean utzitako askoren jatorria. Hortaz landa (Lakarra 1994a), bi hiztegien erkaketak dela maila-egui, dela eratorriei dagokienez asko diosku egilearen hiztegi gintzazko ariketaz; horren azterketak edota hiztegi gintzaren aurretik datozen “comparatifs” (hitz eraketa) delakoak ez gutxiago orduko edo lehenagoko gramatika eta hiztegiaren arteko hartue-manetz. (Ik. orain Lakarra 1999b).

5. Iturrien irudiak eta hizkuntzaren historia: kasu azterketa batzu

5.1. Testuak eta dialektologia historikoa: Bizkaieraren sailkapenaz

Dakigunaren arabera (cf. Lakarra 1996a) iturri ezberdinak eta aski ugariak genituen BZ-a ezagutzeko; haatik, ezin esan daiteke ezagunegi zenik, eta ezta ere, gehituko nuke, honen ondorio gaiztoak saileko ikerlari urrien eremu txiki jian pairatzen zirenik soilik. Benetako dokumentuak miatu gabe beren burutik B (eta orobat gainerako euskalkiak) zer den eta zer izan den asmatzen eta erabakitzen saiatu direnak albo batera utziaz, ez dirudi B-ren historia (ez eta gainerako euskalkiena ere, seguru-eruenik) aski ikertu denik,⁵⁸ nahiz eta agian horretarako materialik gehien aurkeztu. Materialak, ordea, ez dira dena: bildu, landu, txukundu eta behar bezala argitara beharra dago. Hots, filologiazko aurrean hori premia zkoa da gero hizkuntzalariak (eta halaber literatur ikerlariak) arrisku gutxiagorekin baliatuko badira beren azterketetan.⁵⁹

Euskalkien artean mutur batean kokaturik egoteagatik edo, Bri aparteko nortasuna ezagutu izan zaio ikertzaileen artean. Batzuek (Lacombek, laburtzeagatik), ordea, urrutiago jo dute eta beste euskalkien mailatik igo eta haien guztien aurrean jarri izan dute; euskarak egiatan soilik bi euskalki bailitu: mēndebal aldekoa (B oraintsu arte) alde batetik eta erdi-ekialdekoa (gainerako guztiak) bestetik. Are urru-

(58) Ez ziren beharko bestela Lakarra 1986b edo K. Zuazoren “Bizkaieraren ezaugarriez gehiago”, *ASJU* 22: 2, 1986, 367-377 eta “Euskara ote da bizkaiera?”, *RIEV* 34: 1, 1989, 75-90 bezalako lanak.

(59) Lehenago ere aipatu izan dut inoiz Meilleten hurrengo pasarte hau, baina ez deritzot gehiegi berriz hemen emateari, ongi baitzekien hark zertan ari zen: “Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s’est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d’à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur” (Meillet 1925: 110).

tiago joan zen Uhlenbeck Lacomberen sailkapen bikoitzari aitzinatasun handia emanaz, eta B eta erdialde-ekialdeko euskalkien arteko ezberdintasuna etorki berezietan oinarrituaz. Bestalde, etorkiei buruzko hipotesi honek eraginik B eta Gren antzekotasunak historikoki etengabe eman omen den hurbiltze prozesu batez azaltzen zituen.

Tovar eta Mitxelenak, batez ere azkenak, dagoeneko bazuten ikuspegi honi egindako oharririk. “El vizcaíno entre los dialectos vascos” lanean bi galdera nagusiri ihardetsi nahi izan zien Tovarrek: “¿la personalidad dialectal del vizcaíno es tal que podría representar la herencia de una lengua originariamente distinta de la que sería el antecedente de los otros dialectos vascos?” eta “¿Será el vizcaíno resto de una lengua diversa, que habría sido asimilado sólo en cierta medida a los otros dialectos vascos, sus vecinos por el este?” (Tovar 1959: 147). Gero Mitxelenak (M) askozaz zehatzago eta sakonago burutuko zuen B eta gainerako euskalkien arteko gonbaraketa baten ondoren ezezkotan zegoen.

M-rena, zalantzarik gabe, aurreko sailkapen bikoitzen kritikarik zorrotzena. Hasteko, Lacombe eta Uhlenbecken argudio eta oinarriak oso axalekoak zirela erakutsia zuen, ez baitzuten gaztigatzen, esate baterako, *norentzat* eta *zenbat* den ezberdina B: giputz batek hurbil ez izatera, hurbilago ote zuberera edo erronkaria? Izan ere Lacombe aipatzen ditu B-ren hiztegiko berezitasunak baina ez du gogoratzen badirela hainbat hitz ekialdean giputzek egun ulertuko ez lituzketenak; zenbatu egin behar B-k gainerako euskalkiek baino hitz berezi gehiago duela frogatzeko —markatzen du Mk— eta ez dirudi honelakorik inork egin duenik, ez eta nahi izanez gero ere erraz lukeenik. Ausartago zelarik, Uhlenbecken teoria are ahulagoa bilakatzen zen Mren iruzkinaren ondoren, ez baitzen inongo oinarririk suposatzeke aintzina hizkuntza edo dialektu ezberdinak batu edo bateratu zirenik Euskal Herrian, edota “Añemendi alboan” berak dioen legez. B ez genuen, bada, euskal dialektu soil bat baizik; euskalkiak irudikatzeke zuhaitzaren metafora ezagunaz (cf. Mitxelena 1963a: 80-81) baliatzen bagara adar bat litzateke anitzen artean, ez bitatik bata. Gainera, Uhlenbecki aitz, Mk testuen lekukotasuna gogoratzen zuen B eta G hurbilduaz joan direla ukatzeko, lehen latzagoak eta nabarmenagoak omen ziren mugak beratu eta estali beharrean areagotu egin direla erakutsiaz, eta XV eta XVI. mendeetako B eta oraingoa amini bat ezagutuaz, ez hurbiltze prozesua baina sakabanatzea eman dela markatuaz (ik. Mitxelena 1964b: 63).

Gogoangarria izan daiteke F. Rodríguez Adradosen grekera zaharraren dialektoen arteko bereizkuntzen sailkapenerako proposaturik, Tovarrek (1959) eta Mitxelenak beren lanetan inoiz erabilitako irizpidea; hauen arabera, dialektu ezberdintasunak sailkapen hirukoitzean labur daitezke: 1) hautapen ezberdinak, 2) berrikuntza ezberdinak, 3) arkaismo iraunkorak (cf. Mitxelena 1964b).⁶⁰

(60) Sail bakoitzaren balio eta pisua ez da bera, noski; ikus, klasiko bat aipatzearren, Birnbaum eta Puhvel-ek 1966an argitaratu *Ancient Indo-European Dialects*, non material batzukin edo besteekin gai honen inguruko Hoenigswald, Lehmann, Watkins, Cowdill, Hamp eta enparauen, (argitaratzaileak eurak barne), lan interesgarriak kausi daitezkeen.

Lakarra 1986-n BZren ezaugarri larrienekin aurkeztu nuen taulan (cf. hemen § 1.4.) 1.etik 4.era ezarriak ditugu euskara zaharreko diasistima hautagaiak (gero non-bait noizbait batera edo bestera erabakiak), 5.etik 9.era (kronologia eta hedadura ezberdineko) berrikuntzak eta 10.etik akabura arkaismuak. Dakusagunez, GZa bat dator BZrekin 22etarik 16 ezaugarritan (% 72,7) eta are 18tan (% 81,8) parentesi artean doazenak ere onartuaz; Liter.G, aldiz, bakarrik 3tan (% 13,6), parentesi artekoak gehituaz ere 5era (% 22,7) baino ez da iristen. Baina ez da soilik hau BZetik urrundu dena; Liter.B-k ere ez ditu BZaren 5 (edo 7) ezaugarri baizik, % 22,7 (edo 31,8) alegia, eta areago dena BZa = (Liter.B = Liter.G) = 0.

Hauek honela, ezin onar daiteke inola ere Uhlenbecken iritzia, hots, B eta G bil-duaz joan direla historian zehar, nabarmena baita horien garairik ezagun zaharrene-tan askozaz gertuago zirela beren artean euskalki bakoitzaren aldirik berrienak (erraztuaz, literatur euskalkia) baino, eta are bakoitzaren garai zahar eta modernoa beren artean baizen; pentsatzekoa zen, bestalde, horrelako zerbait susma daitekeela historiaurrerako ere.⁶¹

Aipatu taulara bihurtuaz, norbaitek uste lezake B modernoa eta G modernoa (=Liter.B eta Liter.G hemen) ez daudela oraindik orain ere oso urruti beren artean eta beharbada arrazoi du. Ohartzekoa da, ordea, biek batera "irakurtzen" dituzten 10 ezaugarrietan (% 45,4) guztietan "ezetz" irakurtzen dutela; hots, ez dutela halako edo holako ezaugarria, baina ez nahi eta nahiez biek ezaugarri bera dutenik: cf. adi-bide argi baterako (2). Ez luke, bada, adostasun horrek balioko goian esandakoaren aurka, bertatik ezin atera baitaiteke inongo hurbiltze prozesurik.⁶²

Tovarrek adierazi zuen legez "se trata [el vizcaíno] de un dialecto bien caracterizado, pero, en definitiva, no independiente. Forma parte del patrimonio común del vasco, es un tesoro de antigüedades lingüísticas como todos los demás dialectos, pero no nos permite remontarnos con la reconstrucción en él basada, mucho más allá". Hala bide da, izan ere, seguru asko; alabaina, hori aitortu ondoren gorago ikusiaren arabera BZak orain arte eman digun (hartu diogun, hobe) baino berri eta zehatzapen gehiago eman diezaiguke euskara zaharraren berreraiketa eta ezagutzarako, ez baitakit hemen ukitu zenbait —eta ukitzeke utzi beste hainbat— ezagunegiak diren gure hizkuntzaren historiaz arduratzen direnen artean. Bile, Brixhe eta Hodot-ek grekera zaharraz esan zuten bezala

(61) Cf. "Basta, por lo demás, con consultar la documentación disponible que, si no es excesiva, tampoco es escasa para llegar sin vacilaciones a la conclusión de que las diferencias entre vizcaíno y dialectos más orientales no han hecho más que crecer sin descanso desde los siglos XV-XVI hasta nuestros días. No veo, por consiguiente, razones que inviten a no extrapolar, es decir, a no suponer que las divergencias eran todavía menos marcadas digamos en el siglo X" (Mitxelena 1981c: 300). Uniformitarismoaz ikus 18. oharra.

(62) Alabaina, beren interesa dute (3) edo (8) bezalakoek, argiro erakusten ahal dutenez gero dialektuen ezaugarri berdinak bi eratakoak izan daitezkeela: a) aitzin-hizkuntzatik datozenak, eta b) berrikuntzetarikoak. Lehendabizikoek ez dute azalpen handiagorik behar, begi bistan baitago euskalkiek hainbat eta hainbat dutela aitzineuskaratik datorrena eta hori dela kausa euskalki horiek elkarren antza dutela eta, azken finean, hizkuntza bakarra osatzen. Bigarren saila ez dut uste horren ezaguna denik, aldiz, oso garrantzitsua izan arren hizkuntzaren historiarako. Ik. Lakarra 1986b eta Lakarra 1996a-ko azken kapitulua.

Par habitude et par facilité, il [le dialectologue] fait ainsi appel à une sorte de vulgate dialectologique, constituée d'un ensemble de faits, qui, à force d'être indéfiniment cités, sont devenus des evidences (1984: 166).⁶³

Puntu honetara iritsiz geroz komeni da zerbait esatea Mk (eta cf. Laka 1986) "hiperbizkaiera" deitu zuen eraikuntza, asmakuntza edo, hobe, asmakeria batez, frango nahasten eta okertzen baititu Bri buruzko azterketak eta nolabait azal baitezake Lacombe, Uhlenbeck eta jarraitzaileek azaldu iritzi eta teoriak sortzea. Ezer aldatu gabe ekarriko ditut hona Mren hitzak ezin hobeki laburtzen baitute adierazi nahi dudana:

Desde hace años, acaso desde finales del siglo pasado, ha hecho estragos el deliberado empeño de confundir el vizcaíno con lo que yo he llamado [...] hipervizcaíno, formado con sólo aplicar la regla que sigue: algo es vizcaíno de lengua si y solamente si sólo aparece ahí y falta en las demás variedades de la lengua (de la cual se sigue suponiendo, sin embargo, que es dialecto el vizcaíno); si no se alcanza esa perfección extrema, siempre deseable, algo es vizcaíno en la medida en que no es vasco común (1981: 300).

Honela B "jatortzat" *gintzazan, dauz, ebazan, eitean* eta beste eman ohi dira nahiz eta guzti horiek berrikuntzak izan gainerako euskalkietarik hurbilago eta Bko testuetan askoz zaharrago eta ugariago diren *ginean, ditu(z), zituzan* eta *zidinen* aurrean, eta herri euskararen ere hedatuagoak izan arren azken hauek. Pena da, bidenabar, Altubek Azkueren *Morfologia*-ri egindako oharrek *Erderismos*-ek lortu zuen ospea ez erdietsia, bide zuzenetik eramango baitzituzkeen eztabaida eta katramila frango. Azkuek *dauz, gauz, etab.*, ematen ditu, oraindik, B jatortzat bere *Morfología*-n (II: 544); Altubek, ostera, oso bestela ikusten zuen arazoa euskaltzainburuaren liburuari egin zizkion ohar interesgarrietan. Berak dioenez,

Se da como cosa averiguada que, primitivamente, en Bizcaya sólo se empleaban flexiones como *dauz-dodaz...*, *gau(z)-gauzu(z)...*, *zauz(z)-zaugu(z)...* y que luego fueron importadas de Gipuzkoa las sinónimas *ditu-ditut...*, *gaitu-gaituzu...*, *zaitu-zaitugu...* Y esto se asegura sin tener en cuenta que la serie completa de las formas *ditu...* es corrientemente empleada en los documentos más antiguos del euskalki bizkaíno y que, en cambio, escasean mucho las del tipo *dauz, gauz...* (*Observaciones* 110-111).

Refranes y Sentencias, Kapanaga eta Mikoletaren testuetako enxepluak eman ondoren, honela amaitzen du:

Opino que las formas comunes, las universalmente euskéricas, fueron antiguamente *ditu-gaitu*, etcétera, hasta que el euskalki B, separándose del uso común, formó algunas flexiones del tipo *dauz, gauz* (ibidem).

(63) Baina, eta hor dago kokka, "De tels exemples [beren lanekoak] méritent clairement en évidence les insuffisances de la vulgate sur laquelle reposent les débats de la dialectologie grecque. Pour qu'un trait soit exact, il ne suffit pas qu'il ait été affirmé par Bechtel, Thumb-Kieckers ou Thoumb-Scherer et qu'il ait été maintes fois repris, même pour les meilleurs. Est-il besoin d'ajouter que l'erreur a des conséquences d'autant plus graves qu'elle concerne un fait intervenant dans la comparaison interdialectale?" (1984: 168). Guzti hau, zorigaitzez, errazkiago egoki bide zekioken gure egoerari goiko izenok Bonaparte, Vinson, Azkue eta bestez ordezkatuaz.

Izan ere, testuak dira ikertzaileen hipotesi, asmaketa eta aurreiritziak onesten edo gaitzesten dituztenak, beren arbitrariorotasuna ezabatuaz edo gutxituaz:

El método para distinguir entre lo más antiguo y lo más reciente en las variantes (fónicas, morfológicas, léxicas o sintácticas) documentadas a lo largo de la historia de una lengua, el criterio que Matteo G. Bartoli llamó de "la cronología de los textos" se funda en este mismo carácter de revelación inconsciente, de indiscreción casi, que tienen comúnmente los testimonios de una lengua. Considerando las formas atestiguadas en los textos —siempre escasas comparativamente— como la muestra de la población formada por la totalidad de las formas en uso en la lengua, hablada o escrita, por determinadas fechas, es razonable postular que su orden de aparición en los textos guarda cierta relación con su orden de antigüedad en la lengua (Mitxelena 1963: 14-15; cf. Lakarra 1997b).⁶⁴

Hiperbizkaiera dela kausa euskalki sailkapenak buruhauste eta lauso anitz pairatu du, zalantzarik gabe; ez askozaz gutxiago, ordea, "hipergipuzkera" edo agian "erdigipuzkera"ren eraginaz. Ene ustez, ikerketetan B hain bakar, berezi eta ia arrarotzat jo izan bada euskalkien artean, sentimendu honek ez du inongo benetako arrazoirik —goraxeago aipatu dugun B-ren txikiratze hortaz landa— eta salatzen duena gainerako euskalkiei buruzko ezjakina eta ezezagutza baino ez da. Bestela esanaz, historian zehar B, urrundu arren, ez da askok uste bezain urruti alboko euskalkietarik eta, bereziki, Gtik. Baina —eta hortik "erdigipuzkera"— benetako Gtik, giputzen aho eta izkribuetan ematen denetik dago hurbil; ez Brekin batera dituen hainbat ezaugarri ezabatu ondoren historikoki dagozkionetarik bakar batzuekin utzi nahi izan denetik.⁶⁵

Salatzen ari naizen joera gaizto honen adibide narbarmenak aipatu nituelakoan nago hautapenen iruzkinean (ik. Lakarra 1986b, 1996a) eta ez dut berriz errepikatu-ko argudio guztia; esan dezadan soilik ezin ase gaitzekeela Gzko testuetan ageri *egin*-en adizkien aurrean "Bizkaiko forma propioak dira horiek" (*eguizguzu* ere bai?) esanaz. Orobat, are gutxiago asetzen nau Zegamako dotrinari (1741) buruz honako hau irakurtzeak: "Bertan erabiltzen den euskarari buruz esan behar dugu bizkaieratik gauza asko dituela: "dulzurea", "vencidu", "erorten"; *deguigula* "diezagula", *deub* "du", *zeban* "zuen", etab., *domeka*, etab." (Ondarra 1984: 13).

Zergatik dirateke "bizkaieratik[oak]", haatik, *-duren* bitartez osaturiko partizipioak edota *a + a > ea* legea, baldin eta GZeko testuetan eta oraingo hainbat giputzen

(64) Jakina, honek soilik erakusgarri hori ona eta aski zabala bada baino ez du balio: euskaraz *adar*-en lekukotasun zaharretarik ditugu Etxeparerenak edota Tolosako XVII. mende hasierako bertso irain-garrietakoak, batean eta bestean adiera modernoenean ("gizon zenbaiten bekokian diren eranskin ikusiezinak") aurkitzen ditugarrik. Cf. "We must of course always be wary of drawing too firm conclusions from philological material, given that we work with a limited corpus of written texts of uncertain reliability and that we cannot appeal to the intuitions of long-dead native speakers" (Possner 1990: 349).

(65) Hemen esan nahi dudana errazago adieraz bide daiteke gorago eman dudan taulari beste bi zutabe erantsiaz, B berriarena eta G berriarena, alegia. Zutabe horietan kokatu ahal dira egungo egunean euskalki batean eta bestean azaldu tasunak, nahiz eta hauek euskalki osora ez hedatu eta, bereziki, nahiz eta euskalki horren literatur forman ez egon onarturik. Orain bi zutabe berri hauek literatur B eta Gri zegozkienekin erkatzen baditugu ikusi ahalko da hauetan 10 baziren adostasunak orain 14 direla; hots, B eta G berria beren artean hurbilago daude LitB eta LitG beren artean baino.

ahotan kausitzen baditugu? Ez du merezi *zeban* eta *deu(b)*-en (!) antzeko formez luzatzea GZeko eta BZeko testuak zertxobait ezagutuaz geroz, nahiz eta Yrizar 1983an “bizkaieraren eragintza” deitu eta Oregik (1972: 359) Otxoa Arin “bizkaieraruntz lerratzen” dela pentsatu adizki horiek erabiltzean; bidebatez esan dezadan *ginduzan* “bizkaiera-itxurakoa” iruditu arren (ibidem) adizki hori (edo *ginduzen*) erideten dugula orobat Irazusta, Zegamako Dotrina eta Agirre Oikiakoarenean gutxienez.⁶⁶

Ce parti pris, mieux cette obsession comparative, ne fait qu'amplifier l'une des conséquences de l'historicisme souligné précédemment: elle conduit le dialectologue à ne retenir que les traits qui permettent de situer les dialectes les uns par rapport aux autres et elle accoît le caractère discontinu de la description.

diote Bile, Brixhe eta Hodot-ek (1984: 171) greziar dialektologia zaharraz eta, behar bada, historizismoarena ez izan arren arrazoirik nagusia, egoera beretsura iritsi gara goian ukitu aurreiritzien poderioz. Argi dago aurreiritziok lapurtu dizkieten ezaugarriak bihurtuko bagenizkie egiatan berenak dituzten euskalkiei multzo disjuntioak balira bezala jokatu beharrean B ez litzatekeela uste (nahi?) bezain urruti enparatuetarik.⁶⁷

5.2. Pierre Urteren hiztegi donibandarrak

XVII eta XVIII. mendeetako hiztegi gintzaz ari zelarik Larramendi eta Pouvreauren aipamena egin ondoren M-k “mende orietako iztegi-gilleen artean bada irugarren bat: Pierre d'Urte praille ibiltaria, Ingalaterran galzadundu zena. Onek, ordea, atzerrian egonik, etzuen iñoren libururik erabilili. Ongi gogoan zeukan Donibaneko izkera azaldu digu, orren parekorik ezpaitzuen gaiñera iñon arkitzen. Eta, batez ere, bere idazlanak ez tira oraintsu arte argitara irten; bere iztegia, berriz, oraindik ez” zioskun (1961: 361-62). Pierre d'Urteren *Dictionarium latino-cantabricum* (Londres 1715) *a*-tik *commutus*-era baino iritsi ez arren, 2.457 orrialde ditu, 10.000 bat euskal hitzekin (Urkizu 1989ko bihurketaren arabera), errepikatuak zenbatu gabe. Tamaina ez eze —ez jakin zenbatekoa erdiets zezakeen osatu izan baleza Urtek— hiztegi honen aberastasuna ere handia da alor semantiko anitzetan bere argitaratzaileak markatu legez: landare, animalia, giza-kia-aren egunoroko bizitza (gorputza, jan-edanak, janzkera, eritasunak...), erakundeak eta jakintzak... (cf. Urkizu 1989: 127hh).

Urkizuren Urterekiko lanaz geroz orain haren bizitza eta lanaz lehengo aldean zehaztasun eta berri haboro izan arren, funtsean ez dirudi haren hiztegi gintzazko irudia aldatu denik. Larramendiri helburu garbizaleengatik hainbat hitzberri asmatu beharra leporatuz (“aurre-iritzi eta helburu honekin gertatuko zaio aita Larramendiri hitz asko asmatu behar izatea kutsua eta usain jator bat mantentzearren”, Urkizu

(66) Cf. “L'analyse linguistique doit se baser sur une saine philologie. Ce truisme reste une vérité pour les textes dialectaux, y compris les plus modestes” (Chambon 1990: 176) eta “Et si les faits résistent, il ne reste plus alors qu'à invoquer l'“erreur” du scribe, l'“état corrompu” du texte, voire l'“influence du français”. Dans les cas gravissimes, à vitupérer la langue elle-même... dont “la phonétique n'est pas correcte” (Chambon 1990: 177). Euskal Herrirako ik. Urgell 1986 eta nire gehiketak.

(67) Eta hego-mendebaleko G-ri (cf. Lakarra 1985d) eta A-ri duten “zubi-hizkera” balioa aitortuaz arreta gehixeko eskainiko bagenie. cf. Lakarra 1986b).

1989: 107) eta garbizalekeriaren gaitzez mintzatu ondoren, “Urtek erdaratik hitz pila bat hartzen du, Leizarraga beskoiztarrak baino areago oraindik” kontrajartzen dio Urkizuk (1989: 107-109), “argi eta garbi ikusten da inongo aurre-iritzirik gabe, nondikan zetorren hitza gutxi axola zaiolarik zerabiltzala Urtek hitz guzti horiek, eta horrela jokatzeko arrazoi bakarra bere sorterrian eta hazerrian, Donibane Lohizunen, horrelaxe erabiltzen zituztela, duela” ere gehituaz (ibid) eta *abade*, *abadesa*, *abandonatu*, *abantail*, *abarizia*... adibidetzat emanaz (1989: 438).

Gainerako Euskal Herrietan baino gehiago izango ote zen ez dakidan arren, Donibanen mailegurik zatekeenik eta han ikas Urtek ez dut nik ukatuko; zalantza gehiago dut, Mk aipatu eta Urkizuk berak askozaz zabalago ikertu Urteren bizitza ibiltaria ezagutu ondoren, guztien etorkia hangoa denentz. Urkizuk Lri han-hemen kontrajartzen dion Urteren herrikoitasuna, ordea, beste alderdi nagusi batetik ere pitzatua dugu: hiztegi-gile “jatorrei” kontrajartzeko asmatua dirudien Lren irudi zabalduak ez du oinarririk;⁶⁸ orain dihoakigun maileguen arloan erka bedi Urteren mailegukiko eskuzabaltasuna *Hirukoitzaren* lehendabiziko orrialdeetan (gainerakoe-tan jaidura ez da aldatzen) eriden daitekeen ustezko jazargo eta garbizalekeriarekin:

abadesa, *abadesea*, *abadia*, *abadearen barrutia*, *banderaduná*, *banderatuá*, *abainoa*, *abarcatu* (“abarcar”), *abecedá*, *abetoa*, *bezatu*, *abiatu*, *bigoteduna*, *abilidadea*, *testamentu bague*, *bizcochatua*, *ablativoa*, *abollatu*, *abollatzallea*, *abollantza*, *abollatzea*, *bolsatua*, *botiñatua* (“abotinado”), *botoitu*, *botoitzea* (“abotonar”), *abrigatu*, *arropaz*, *apirilla*, *broqueldu* (“abroquelarse”)...⁶⁹

Behin baino gehiagotan ukitzen ditu Urkizuk Urteren hiztegian ageri diren hitz konposatu eta eratorriak; *kontr-* dela eta “askotan azaltzen da eta oso herrikoia da” diosku adibideok hautatuaz: *kontragaitz*, *kontrapasio(ne)*, *kontrapozoin*, *kontraparte*, *kontrapisu*, *kontrasorgin*, *kontregin*, *kontrintresa*, *kontrusantza*... (1989: 111); M eta Villasanten aipatuaz euskarak *des-* aurrizkiak emankortasunen bat lortu duena markatu ondoren Urkizuk Urterengan aurkitua damaigu:

hona hemen guk Urteren baitan edirendako adibide guti batzu, zerranda luzeagoa *125-tik gora* [etzana neurea, J.A.L.] nahi duenak berregituran, aurreragoxeago aurki dezakeelarik:

(68) Erakusgarri huts honi gutxi deritzonak (kopuruz zein atzizki *ñ*abartasunean) gogora beza zein testu motaren aurrean garen eta artean honelakoetan zutela, bat izatekotan, idatzizko tradizioz. Ohar bedi, orobat, ez diodala hitzok oro beraiek asmatuak direla —batzuk bai zalantzarik gabe—; aski zait bere lexikografia lanaren eta idazle ihardunaren artean gehiegizko kontraesanik ez dela erakustearikin. Lehenago markatu bezala (cf. Lakarra 1985a, 1992, 1993), ez da bakarrik ezin mantentzen daitekeela L-k hain ospe txarreko izan dituen hitzberriak erdal egokitzapenak betetzeko eta kanpotarrak isiltzeko asmo soilez sortuak direla, berak baitu aitortzen, (gazteleeraz, haiek ere ulertzeko moduan) aldarrikatzen, hobe, “voces facultativas” delakoak *guztiak* asmatu dituela, lehenago horrelakorik ez baitzen, sortu premiarik ere ez izaki. Premiak, ordea, garaian garaikoak eta zeinek bereak; L aurretik ere horrelakorik nozitu eta nolabait konpondu nahi izan zela dakusgu H-en lekukotasunean. XVI eta XVII. mendeko idazle lapurtarren obretan ere hitzberri aintz bildu ahalko genukeela markatua dut dagoeneko, eta orobat hiztegi-giant andoaindarraren aurretiko ohitura dugula are euskal hiztegi-gintzan (Lakarra 1985a, 1993). Beldur naiz puntu hauek ez diren behar bezalako arretaz aztertu.

(69) Larramendiren “garbizalekeriaz” ikus Lakarra 1985a eta 1993ko azken kapituluak.

DES: *desagradagarria, desaitorra, desaltagarri, desamarratu, desandregaitu, desanimatu, desaprobatu, desaproposki, desarrazoin, desabazartu, desegarritu, desuztatu...* (1989: 110-111).

Aurrerago *alkimista* ez baina, “hobeki”, *alkimigile, alkimigin* darabilela; *aitzin-, atze-, basa-, ber-, bertzen-, ema-, erdi-, ez-, haz-, leben* eta *ugaz-* erakusten zaizkigu Urteren lekukotasun aipatu ohi den euskararen aurizki eskasiaren faltari aitzi (1989: 115; ikus bertan adibideak), hitzen eraketari dagokionez “jator, herrikoi eta bizi agertzen zaigularik hemen ere” aurkeztzen (1989: 124), etab. Alabaina, orain arte bildutako datuek ez dute Urteren herrikotasuna bermatzen Urkizuk nahi bezala; bera da, bestalde, 129. orrian Azkue eta Lhanderen hiztegiatan agertzen ez diren eta Larramendi-renak “bezain egoki *asmatuak*” diren hitzak aipatzen dizkiguna —“cometa” *suizar, sulamargizagi, “arctophilas” hartzzaina, hartzguardargizagi* dira berariak *asmatutzat* eman bakarrik (!)—, eta 134.enean “gure uste apalez Urte Larramendi bezala edo antzera ibilia izango zen ere Lapurdi eta Xuberoa aldeko belardi, zelai, soro, mendi, eta baserrietan galdezka eta bilduaz arloan hitz sailak, eta horrela bildutako izendegiez baliatuko zen dudarik gabe latin hiztegia itzultzeko eta hitz bakoitzari bere ordaina emateko” esaten bada ere, handik aurrera biltzen den zenbait alor semantiko begiztatu ondoren neke zaigu hori hertsia hertsian sinestea.

Hor diren *arimegoitza, arrazoinlari, basajainkotasun, bataialari, desaitorra, erdijainko, fraidetegi, katikisatzailen kronikiskribalari, oroiliburu, ostiatoki, obrasmatu, obrasmatzaile, bankarrutgile, bizerrege, dirutoki, parlamentegi, parlamentetxe, dirubankazain, harrimorroilgile, merkaturiazain*, eta hiztegiaren gorputzean eriden daitezkeen dozenak eta dozenak (*abuaztagarri, adarbestiadi, adiskidearazgarri, aflijigarri, agradagarritasun, abantzarazgarri, aitzinguardia, akusagarri, akusalari, alarguntasun, aldarontasun*, etab.) horrela ote? Etorkiaren itzulpenean ere badira 1 *ethórquiä, bedadurabat, egozquia, 2 herrestacibillquiac, 5 agradagárria, 6 etssáitassuna, 10 bihurqueriez, 12 hegaldun, 15 orbóitçapéna, 16 abalquissuna, 114 sariçáleac, 115 lehensorthúen, 124 bideangoaille, 126 adartrompeta, armadalekhuan, 127 ieloscor, 129 neurrimendútic, 129 guiçaesláboa, emaesláboa, 130 emasorguina, imajinadoratçáillea...* (cf. Lakarra 1992, 1993).

Eta asmaketa ez da Gramatikako hitz zerrendetan ere barutzen: badira zenbait Donibaneko (ez bestetako) hizkera herrikoitik jasoak begitantzen ez zaizkidanak hango hainbat eta hainbat *-tasun* eta *-keria* baliatuaz sortuen artean. Bi atzizkiok ez dira, ordea, bakar ez nagusi hiztegian. Har bitez Urkizuk eman euskara-erdara ordenan bihurturiko hiztegiko A letrako eratorriak: corpus eraikuntzan izan daitezkeen hutsak gora behera, esanguratsu iruditzen zaizkit emaitzak: 44 *-tzaile*, 29 *-garri*, 26 *-tasun*, 18 *-(l)ari*, 17 *-dun*, 13 *-gile*, 11 *-keria*, 10 *-(n)tz(i)a*, 10 *-mendu*, eta —kopuru txikiagoekin—⁷⁰ *-toki, -keta, -ki, -di, -lario, -men, -zko, -os, -kizun, -tegi, -zio, -ki* eta *-gin*. Hots, testu arrunt gehienetan (egilearen itzulpenetan urrutiago gabe) asko-

(70) Txiki baino esanguratsuak; ohar bekie *-di* atzizkiak sortuei. Ez ditu hiztegikoen artean izan daitezkeen lehen agerraldiak bildu baina aurreko hiztegi-gileekin ikusi eta Urteren jaiduretar hurbilduz geroz ezin pentsa uzta urria genukeenik; cf. Harrietekin egindako antzeko esperimendu baterako Lakarra 1991a.

rekin nagusi den eta noiznahi hitzunari erabilterrazen zaion *-tasun* ez da lehena, hirugarrena baizik.

Kopuru batetik aurrera gertakari hau halabehar hutsak agortzen ez duenez, nahi-ta nahiezeko dugu zer edo zer azalpen saio gisa aurreratzea. Urteren hitz sorkuntzarako grina, bestetara baino lehen, ez bide zaio inori zalantzarri irudituko; ondotik, atzizki horiek eta ez bestelakoak erabiltzerakoan ez ote eraginik itzultzen duen latin hiztegian aditzen —eta horietarik sortu lehenaldiko zein orainaldiko partizipio— eta adjetiboen ugaritasunak? Alabaina, erabilitako ereduak inposatu bazion Urteri hitz sorkuntza eta are hitzberria nolakoa ere, ez ote dagokio berari konplituago Larra-mendirentzat eraiki irudi zabalduena?⁷¹

5.3. Pouvreauren hiztegia autoritate hiztegi?; gaitasunaren eta ariketaren hiztegiez

Silvain Pouvreau (PO frantses elizgizon eta Lapurdin euskaldunberri eta euskal idazle bilakatuaren euskara-frantses (eta, zati batzuetan, -latin-gaztelarazko) hiztegi amaigabea 1665 ingurukoa dugu.⁷² Parisko Biblioteka Nazionalean bi kopia ezberdinetan (7. eta 8. eskuizkribuak) gorde da. 8.ak *şafarda*-tik *xusquerra*-ra hedatzen da 167 foliotan (gramatika ohar eta besterekin); 7.a osoa dugu, 213 foliotan, zuzenketa eta gehiketekin. Oraindik argitaragabe badirau ere, Duvoisin, Aizkibel, Maurice Harriet, Azkue, Lhande eta bestek (Xahoren kopia ere ikusia dut) baliatu dute, aspal-ditik baita ezagun haren aberastasuna:

En la Biblioteca Nacional de París se conservan, aparte de otros manuscritos, dos copias de un magnífico diccionario vasco-francés [Incluye —dio oharrean— muchas veces la traducción castellana, pues Pouvreau conocía muy bien esta lengua, la latina e incluso la hebrea. Hay también en su diccionario muchísimos refranes castellanos, junto con los vascos y los franceses.] que desgraciadamente sigue inédito si bien es verdad que ha sido profusamente aprovechado por los lexicógrafos posteriores desde Humboldt, *para componer el cual estudió Pouvreau detenidamente las obras impresas de varios autores vascos* (Leizarraga, Axular, Harizmendi, Etcheberri, pero no Dechepare) y contó entre sus informadores a Oihenart” (Mitxelena 1960: 74-75; cf. Kerejeta 1991 batez ere Harizmendi eta Oihenarterekiko zorrez).

(71) L-k erabiltzen zituen hitzberriak bere euskarazko zatietan eta hori, berak dioskunez, baita Hiztegia argitaratu baino lehen ere (cf. Lakarra 1985b). Ezin espero dezakegu, ez eta gutxiagorik ere, *Hiztegi Hirukoitz*-eko hitzberriak oro Lren testu laburrietan agertzea; ez du lekurik, betarik ez beharrik. Bihur gaitezen berriro egilearen asmoetara eta gogora dezagun hitzberriak soilik teknika eta zientzia gaietakoak (“facultativas”) direla; ez dirugu, beraz, hortik kanpo zer itxadon ez Lren ez besteren testutan. Hitzberriak ez ziren oso premiazko dotrina llibur eta sinpleak egiteko; batez ere euskara idatzian tradizioz bada erlijiozkoa izanik, hain zuzen. Alabaina, liburuak luzatuaz eta gaiak ugarituaz eta jaikiago eginaz joanez gero, lehen ukitugabeko gauzak ateratzen ziren eta, horiekin batera, gauzok deitzeko berben beharra sortzen (cf. Mitxelena 1984a: 15). Lrekin egindakoaren antzekorik egin zitekeela iruditu zitzaidan Urterekin eta hortik Lakarra 1994b-ko saio laburra.

(72) Ikus Vinson 1891, etab., eta Kerejeta 1991: lehendabizikoak Pz dakizkigun biografi datu gehienak bildu zituen, artean bere liburuen edizio fexkak ere erabiliaz; bigarrenak P eta Oih-ek gurutatu gutuneria miatzen du egileak eskatu eta zuberotarrak bidali ohar interesgarriak noiz arte luzatzen diren eta, azken finean, noiz arte diharduen P-k bere hiztegian jakin asmoz.

Pren lanaren balioa goraiatu eta ondoko hiztegiileek dioten zorraren handia markatu arren akats bat bederen aurkitzen zion Mk: “Erru bat du izatekotan: izan ditezkean itz erakarriak, ez direnak bakarrik, sartu dituela zenbait aldiz, dirudienez beintzat.” (Mixelena 1961: 370). Horrela dirudi, bai; har bitez ondoko sarrerok:

cimurra “ride”, *cimurtea* “rider, fourir”, *cimurtasuna*, *cimurdura*;
circilla “dechiré en ses habits”, *circiltea*, *circildura*, *circiltasuna*, *circilqui*;
cofia “coüeffe”, *cofiattea*, *cofiadura*;
colera “colere”, *esquer emoc ene coleran egonari* {...}, *colerattea*, *coleratsua*, *colera-*
mendua;
consolattea “consoler”, *consolacionea* “consolation”, *consolamendua*, *consolaga-*
rria, *consolatçaillea*;
curiosa “curieux”, *curiostasuna*, *curiostea*, *curiosqui*;
çurmindua “moisi, vermoulu”, *çurmindura*, *çurmintasuna*, *çurminttea*;
damua “douleur, regret [...]”, *damucorra*, *damutsua* “damuz bethea”, *damu*
gaitzic, *damugarria*, *damuttea*, *damutcecoa*, *damuztattea*, *damuztaturic*;
desgogara “a contracour”, *desgogara çait* “il me deplaist”, *desgogaracoa* “qui
deplaist”, *desgogaramendua*, *desgogorarria*;
dolua “deüil”, *doluzcoa* “de deuil”, *doluzco arropa* “robe de deuil”, *dolugarria*,
doluttea, *dolutsua*;
dukea “duc”, *dukettea*, *duketasuna*, *dukezza*;
dulcea “doux, eztia”, *dulcettea*, *dulcetasuna*, *dulcequi*;
durdusia “menace”, *durdusiattea* “induriattea, menacer, froller”, *durdusiadu-*
ra, *durdusiatçaillea*, *durdusiaz eta mebatchuz*, *durdusiaturic* *igorri nau*.

Ez ote beraietan eite susmagarririk? Berba gehienek ez dute ez itzulpen ez iturri markarik eta zenbait hurbilgotik miatzen baditugu badirudi alor semantiko horretako bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla.

Hiztegiiko D letra hartzen —eta horren antzera jazoko litzaiguke beste edozeinekin— ikusten duguna ez dator bat gorago P-ren iturriez esandakoarekin. Ene kontuak zuzen badira, hiru bat dozena aipu dira bertan, Ax, Leiz, Etxeb, Harizm eta, batez ere, Oih-enak. D letrako berba gehienek —laurehun bat sarreratik gertu—, ez dute ez itzulpen ez iturri markarik.⁷³ Duten gehienak, ia guztiak, errefrau edo esapideak dira eta, esateko moduan, ez da eratorri edo konposatuetan lekukotasunik, ezta ekartzeko gogoren erakusgarri berezirik ere. Orobat F-n: letra osoan *fauna* A 38, *non fida hal gal* O.pr.337, *forta* “fort de guerre, *azcarlecu*.O.” dira aipu bakarrik 250-260 bat sarrera eta azpisarreratan; orotara urri eta batto ere ez eratorri edo konposatuentzat.

(73) Cf. goragoko M-ren aipua edota “...el [hiztegia] de Pouvreau, del siglo XVII, cuyas fuentes además son bastante bien conocidas” (Mixelena 1970: 27) eta azkenengo gisa “it [P-ren hiztegiak] often gives the words in context, carefully indicating the author who used them” (Azkarate 1991: 2373). Bidenabar, interesgarri gerta zitezkeen, toki faltaz edo, zehaztu gabe utzi zuen perpaus horren aurretik doan “Although many very basic words are missing...”.

Gidor Bilbaok argitaratu zuen P-ren C eskuizkribu ahantziak (Bilbao 1992) P-reki-ko hurbilketa berrikusi beharrean garela erakusten digu. Har ditzagun C-ko lehenda-biziko bi orrialdeak (17r-17v); bertan egileetarik hartutako zortzi aipuetarik lehena da soilik A-n falta dena; ez du, bada, lekukotasun idatzirik gehitu azken bertsiorako. Are gehiago, bat edo beste ezabatu ere egin du edota zehaztasun gutxiagorekin dakar. Ez dirudi gainerako orrialdeetan ere bestela aritu denik: hainbat dira A-tik C-ra bidean beren testu-erreferentzia galdu dutenak eta nekez ediren dezakegu kontrakorik.

M-k esandakoaren aurka, P-ren hiztegia ez da —lehenago Covarrubiasena ere ez zen bezala— “de autoridades” (cf. Lépinette 1989: 301).⁷⁴ P-ren hiztegi-ko zenbait sarrera hurbilagoatik miatzen badugu badirudi delako alor semantiko horretako hitz bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla. Goian emanak ez dira, noski, hiztegi horretako bakarrak eta irakurleak neke handiegirik gabe aurkitu ahalko ditu nahi adina: cf. adibide gehiagotarako *bakarra*, *bakoitza*, *deskonsolazionea*, *desoboratzea*, *doillorra*, *dolua* eta beste askoren hitz-familiak.

Bada Bilbaok egindako C-ren edizioan Pren lan egiteko moduz ikas daitekeen haboro: oinarriak ezkerretara eta gainerako eratorriak barneraxeago sartuak ikusten ditugu; argitaratzaileak dioskunez “hiztegi etimologikoetako gisara, multzoka antolatuturik daude bi eskuizkribuak [A eta C]; sangratuaren bidez adierazi ditugu guk multzoak, multzo bakoitzeko lehenengo hitza gainerakoak baino ezkerreago emanez” (Bilbao 1992: 349). Eskuarlean dugun kasuan ere hiztegi-gileak iturrian (Oudinengan) zituen gero berean oinarritzat ikusten ditugun hitz-familiak; usu iturriarenak progotxatuaz eraikitzen ditu bereak eta, iturriak bezala, morfologiaz eta eratorpenaz dakiena baliatzen du hitz-familia horietan kokatzen dituen berbak, zaharrak eta berriak ematean. Izan ere, zergatik ez gogora egilearen hiztegi honen aurrean diren gramatikazko ohar ezezagunegietan (Vinson 1892-en arreta handirik gabe argitaratuak) askorekin nagusigoa zerk daraman? Bertako “adibideak” mia bagenitza oso ondorio markagarriak genituzke: 51 eratorritik 23 ez datoz *HLEH*-n, 7 Prengandik hartuak ditu eta gainerakoak lehenagoko testuetarik; hots ia % 60a da berrikuntza.

Lakarra 1995-en Pren hiztegia eta euskal hiztegi zaharrak azaltzen edota baldintzatzen dituzten hiztegiarekiko ez eze hizkuntzarekiko uste eta teoriak azaleratu ditut, hauek —eta hizkuntz eta hiztegi-gintza-historiografia europarra— kontuan ez hartuak baitakar, niketz, euskal hiztegi-gintzazko historiografiak pairatu desegokitasun eta desbideraketa. Testuan Prekin eta aipatu laneko bibliografian garaiko hiztegi-gintzarekin gertatua ikusi ondoren, orduko testuetan eriden edota hiztunengandik jaso for-

(74) P-k badu, haatik, Covarrubias-enetik funtsezko bereizkuntza testuen aipamenei dagokienez: Covarrubiasek Scapula grekerarentzat, Nebrijaren *Vocabularia* berba teknikoaren latinezko ordaintzat, Calepino-ren hiztegia definizio eta aipu latinezkoentzat, Alunno italiarazko aipu eta etimologientzat, Tuscanella-ren hiztegia ordain frantsesentzat, Guadix eta López Tamarid etimologia arabeentzat, Bovelles eta Brocensea gainerako etimologientzat, Laguna botanikarako, Hortelius geografia izenentarako eta Mariana, Morales, Pineda eta Garibai Espainiako historiarako behintzat erabili zituen.

P-k aitzindaririk eta lanabes egokirik ez izanik, gutxi edo asko, berak bilatu behar izan zituen hiztegi-emandako definizioekin bat etor zitezkeen pasarteak. Covarrubiasengan, ordea, ez da honelakorik: “Covarrubias ne consulte jamais directement les textes classiques [asko badakar ere]” diosku Lépinettek (1989: 299).

mak —taju bateko hizkuntzalaritzan hizkuntz historialariari dagozkion soilak— ala hiztunaren gaitasunak sor zitzakeenak ahoz zein izkribuz erabiltzea zilegiztatzen ote?

Pren hiztegi-ariketa berrikusi dugu, bertan aurreko ikerketak bereziki ukitu (eta goraipatu) aitzineko egileetatiko bilketa —lehen euskal autoritate-hiztegia bailitzan— gutxieta eta egilearen sorkuntza gehiena (% 65-70 eratorri eta konposatuetan) markatuaz; hiztegi(eta)ko lexiko berrikuntza bat datorrela bere obretakoarekin eta ez dela halabeharra, beste hiztegiak askok bezala, hiztegiaren hitzaurrean azaltzea, hain zuzen, euskarazko eratorriak nola sor daitezkeen. Zor berezirik izatekotan Oudin-ekin duela ere ikusi dugu haren hiztegian aurkitu baitzuen ez honako edo harako hitzaren azalpena baizik eta oinarri ezagunetarik gramatikaren baliabideez eratorri berriak sortzeko ohitura. Europa osoan mendeetan zehar aieruz eta hainbatetan aipatuki eriden genezakeen gramatikaren hiztegiarekiko lehentasuna dugu Pren ariketan gauzatzen dena.

As it is part of a book devoted to the grammar of German, with extensive chapters on derivations and compositions, it must be evaluated in the light of the rules given in those chapters. Schottelius elucidates the word-formative potential of German by first explaining the generative potential of every kind of word formation and second by enumerating the lexematic elements with which this potential functions.

dio Hüllen-ek (1988: 193). Dakigunez alemanierazko hiztegi gintza zahar osoari heda diezaiokegu juzkua; eta Euskal Herrikoan, zeini bere mailan, Urte, Harriet, Etxeberrri Sarakoa eta Larramendiri erabat desegoki egiten ote? Ez, bederen, Pouvreau haren garaikideari.

5.4. Hiztegi zaharrak eta mailegaketa

Garbizaletasunen bat, mailegu gordin eta premiagabeen aurkakoa eta hitz jator eta eskurakoien aldekoa besterik ez bada ere (cf. Lakarra 1985a) izan zen, L aurretik euskal idazle landuen eta are hiztegi gilerik arruntenen artean ere. Garibairekin has ten eta Mogeekin oraindik jarraitzen zuen arren Bilboko euskara erdaldunduaren ospe gaiztoak, hara Mikoletak bere hitz zerrendaren aurretik jarri zuena:

Pondremos aquí un vocabulario breve de los nombres que más exquisitos son en nuestra lengua, porque hay muchos que con el mismo sonido y significación del romance se vascuencean, como "sermón" *sermoea*, "considerar", *consideradu*, etc. Esto es lo que más puede enseñar la teórica: la práctica es la que más obra en la demostración de nuestro idioma como en los demás, pero más en éste, etc.

Testukritikan iturriaren erabilerak, hots, delako egile batek, halako edo holako era batez eta honako edo horako helburu batez erabiltzeak ez soilik erabiltzaileari baizik iturriari berari buruzko berri eta aztarnarik eman liezaiguke. Lakarra 1991-n (§ 13) ikusi genuen Lk Htik hartzen dituela *-kuntza* eta *-katu-z* eraturiko eratorriak. Komeni da, zehaztuaz, hiztegi horren 2. zatian —F[rantses]E[uskara]n— sortu direla markatzea; izan ere "*hitzcunça*, langue, f., langage, m." da, oso oker ez banaiz lehen dabiziko zatian, E[uskara]F[rantse]jean, aurkitzen den era horretako bakarra. Bigarreneko emaitzak, aldiz, 41 dira horko bakarraren aurka. Bigarren atzikiaren atzerketaren emaitzek ere zuzenbide berean garamatzate:

“*cerracatcea*, scier”, “*cerracatua*, scié, m.”, “*chucatcea*, essuier”, “*chucatua*, essuié, m.”, “*chucatua*, essuiée, f.”, “*iguericatcea*, nager”, “*iguericatua*, nagé, m.”, “*iguericatua*, nagée, f.”

soilik euskara-frantses zerrendan baina

“s’*accôter*, *sabescatcea*”, “s’*agenouïller*, *belauricatcea*”, “*assembler*, *biribilcatcea*”, “*battre*, *guducatcea*”, “*combattre*, *guducatce*”, “*comparer*, *bardinquatcea*”, “*détruire*, *billaquatcea*”, “*dévider*, *harilgatcea*”, “*dévidé*, *harilgatua*”, “*distinguer*, *berezatcea*”, “*empêcher*, *thebekhatcea*”, “*enroué*, *maillucatua*”, “*enrouier*, *maillucatcea*”, “*égratigner*, *haztaparkhatcea*”, “*exercer*, *ibilcatcea*”, “*exciter*, *cibiquatcea*”, “*froter*, *marrusquatcea*”, “*genouïller*, *belauricatcea*”, “*grater*, *kharracatcea*”, “*grincer*, *birriquatcea*”, “*imiter*, *iduricatcea*”, “*inégaler*, *çaiarcatcea*”, “*limer*, *kharracatcea*”, “*melanger*, *nahastecatcea*”, “*nager*, *iguericatcea*”, “*opposer*, *contracatcea*”, “*piller*, *biribilcatcea*”, “*pleurer*, *parracatcea*”, “*préferer*, *lebencatcea*”, “*se promener*, *ibilcatcea*”, “*ranger*, *lerrocatcea*”, “*ronder*, *burubilatcea*”, “*ruiner*, *billaquatcea*”, “*il a ruiné toute sa maison*, *bere etche gucia billaquatu du*”, “*scandaliser*, *gaitzbidecatcea*”, “*scier*, *cerracatcea*”, “*sillonner*, *hildocatcea*”, “*stipuler*, *eguinatcea*”, “*il stipule bien*, *ongui eguinatcen du*”, “*substituer*, *ordaincatcea*”, “*suposer*, *balizcatcea*”, “*traverser*, *çaiarcatcea*”, “*travailler*, *lancatcea*”, “*visiter*, *ikbuscatcea*”, “*vomir*, *goiticatcea*”.

Nekez azal daiteke kopuru ezberdintasun larri hau —eta gertakari beraz ohartzen gara gainerako eratorpen atzizki garrantzitsuenei (-*ada*, -*ara*, -*ari*, -*bide*, -*dura*, -*(k)eta*, -*gabe*, -*garri*, -*gin*, -*go*, -*kor*, -*kuntza*, -*lari*, -*men*, -*menu*, -*ntza*, -*pen*, -*tasun*, -*tsu*, -*tzaile*, etab.) doakienez— soilik bi zatien tamainan oinarrituaz, EFrena bestearen erdia pasatxo baita, gramatikako 268-323 eta 324-440. or., hurrenez hurren. Ene usteko, asimetria honen kide dira EFaren eta FE hiztegien arteko hurrengo bikoiztasunak hitz garbiei dagokienez ere:

<i>abondancia</i> , <i>frangancia</i> , abundance	:	abundance, <i>frangancia</i>
<i>abandonatcea</i> , <i>largatcea</i> , abandonner	:	abandonner, <i>largatcea</i>
<i>affligitcea</i> , <i>tristatcea</i> , affliger	:	affliger, <i>axekhabeztatcea</i>
<i>aise</i> , <i>errech</i> , aise	:	aise, <i>errech</i> , <i>gogacava</i>
<i>arbola</i> , <i>çubatça</i> , arbre, m.	:	arbre, <i>çubatça</i>
<i>arroganta</i> , <i>furfuiatxua</i> , arrogant	:	arrogant, <i>furfuiatxua</i>
<i>attencionea</i> , <i>artha</i> , attention	:	attention, <i>artha</i>
<i>borondatea</i> , <i>volonté</i> , f.	:	volonté, <i>gogoa</i>
<i>canala</i> , <i>istuna</i> , canal, m.	:	canal, <i>istuna</i>
<i>data</i> , date, f.	:	date, <i>egunca</i>
<i>digne</i> , <i>gaia</i> , digne, m.	:	digne, <i>gai</i> , <i>gaia</i>
<i>errefusatcea</i> , <i>refuser</i>	:	refuser, <i>eza ematea</i>
<i>erlequia</i> , <i>relique</i> , m.	:	relique, <i>qutzua</i>
<i>erruñatcea</i> , <i>ruiner</i>	:	ruiner, <i>billaquatcea</i>
<i>faltatcea</i> , <i>manquer</i>	:	manquer, <i>butsguitea</i>
<i>flacatcea</i> , <i>affoiblir</i>	:	affoiblir, <i>herbalcea</i>
<i>frescoa</i> , <i>frais</i>	:	frais, <i>berria</i> , <i>becea</i>
etab.		

Nabarmena da bigarren hiztegian Léclusek lehendabizikoan salatzen zituen gehiegizko erdarakadak ezabatu nahi izan direla, ordain jatorrak edo mailegu errotuagoen bitartez. Kasuren batean EFean izanik dagoeneko euskal hitz garbia, mailegu gordina ezabatu egin da besterik gabe: Hurrengo sarrerotan ere garbizaletasun bera islatzen zaigu; maileguak desagertu ez badira ere, besterik ere ezarri da haien aldamenen bigarren hiztegia:

<i>airatcea</i> , voler	:	voler, avec ailes, <i>begaldatcea</i> , <i>airatcea</i>
<i>akhusatcea</i> , accuser	:	accuser, <i>acusatcea</i> , <i>gaineguín</i>
<i>akhabatcea</i> , achever, finir	:	achever, <i>neitcea</i> , <i>akhabatcea</i> , finir, <i>akhitcea</i>
<i>arraça</i> , <i>leiñua</i> , race	:	race, <i>egoquia</i> , <i>casta</i> , <i>leiñua</i>
<i>arraçoiña</i> , raison	:	raison, <i>mengua</i> , <i>çucena</i>
<i>carnaceria</i> , boucherie	:	boucherie, <i>carnaceria</i> , <i>haraguíte guia</i>
<i>capitaiña</i> , capitaine, m.	:	capitaine, <i>aitcindaria</i> , <i>capitaiña</i>
<i>çacua</i> , sac, m.	:	sac, <i>çacua</i> , <i>çurruna</i>
<i>detchema</i> , dixme	:	décime, dixme, <i>hamarrena</i> , <i>detchema</i>
<i>errenta</i> , rente	:	rente, <i>alocaríoa</i> , <i>errenta</i>
<i>ielosia</i> , jalousie, f.	:	jalousie, <i>ielosia</i> , <i>bekhaizgoa</i>
<i>ifernua</i> , enfer, m.	:	enfer, <i>ifernua</i> , <i>gaistotegua</i>
<i>imagiina</i> , image, m.	:	image, <i>imaiina</i> , <i>iduriia</i>
<i>imitatcea</i> , imiter	:	imiter, <i>imitatcea</i> , <i>iduricatcea</i>
<i>inspiratcea</i> , inspirer	:	inspirer, <i>burutara ematea</i> , <i>burutaratcea</i>

H-en gramatikan 506-507 hutsegiteen zuzenbidearen aurretik erdiezkutaturik egileak ezarri zuen “Escualdunei gomendioa eta Abisua” hura ere aipatu dugu. Bertan, besteren artean, ez du ahazten prestatuturik zuen: “liburu chumetto” bati propaganda apur bat egitea:

baita berce liburu bat bi partetan, lehenbicoa escuaratic verbo gaitz eta erreguelan ez diren batçuen khenceco, hala nola *nago*, *noba*, *darasat*, &c. horlaco haiñitz erreguela gabe dire, eta erreguelacoac dire *egoten naiz*, *goaten naiz*, *erasten dut*, & c. berce parte da escualdunec berce hitzcuncetaric hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola

<i>Intencionea</i>	<i>chedea</i>
<i>inclinacionea</i>	<i>pendura</i>
<i>inquietatcea</i> ,	<i>kbechatcea</i>
<i>ingrata</i>	<i>esquergabea</i> , &c.

Lehenbicoac berce hitzcuncetaric dire eta berceac escuara dire.

Ohar daitekeenez, *pendura* eta *kbechatcea* ere “escuara bait dire”, Harrietena ez bide zen muturreko garbizaletasuna; Larramendi, ordea, ez zen horrenbestearaino ere iritsi.

6. Testukritika eta hizkuntzaren historiako zenbait arazo

6.1. Egiletasunaz. Larramendi Azkoitiko Sermoiaren (1737) egile

Izan litezkeen bestelako argudioez landa (letra eskuizkribuetan, gaia, testuen jatorria, garaiko lekukotasunak...) hizkuntzazko frogak oso garrantzitsu ditugu beti, garrantzitsuenak *usus scribendi* delakoa ezagutzen dugun neurrian.

1985ean Zarauzko Frantziskotarren Artxibuan bazen 1737an Azkoitian emandako sermoi argitaragabe (=AS) izenik gabe bat (cf. Lakarra 1985b). Bertako hizkera, oro har, garaiko gipuzkera mendebalekoarekin gehienez bat zetorren arren bazituen zenbait ezaugarri aparteko, Mendibururi Lk hitzaurre gisa egindako gutunean sermolarriengan eskastzat jotzen den bere txukuntasuna ezer baino lehen. Estiloaren beste zenbait ezaugarriren arabera (edota gero ikusiko nuenez, letraren bitartez) andoaindarraren *San Agustiñen Doanditza* burura zekarkigun arren, hizkuntzazko frogak izan ziren sermoi berri honen egiletzat ere L proposatzera eraman nindutenak:

- a) *Agur 'Ave'*: Ez lehenago eta ez beranduago zati batean inork (Ubillos salbuespen) erabili ez arren, L Hiztegian edota Gandarari egindako gutunetan hitz horren alde agertzen da berariaz.
- b) Sermoiaren ekialde eta iparraldeko hitzak agertzen dira; G idatziaren historian hori soilik L ondoren gertatzen da.
- c) *norganaco naiz*: Ez da honelakorik aurreko tradizioan; kide bakarrak *San Agustiñen Doanditza*-n dira.
- d) Azkoitikoa Sermoiaren agertzen diren zenbait hitz Lk asmatuak edota soilik berak lehen iturri gisa erabilitakoak ditugu: *abarrakitu, mindun, guziakiko, malmetitu, hizkunde, beardanezko, beargai, jaiera...*

Hauek honela, orain arte emandako frogarik bortitzenetarikoa genuke L-ren egiletasunaren alde. Har bitez gogoan hurrengo aukerok AS eta L-ren arteko harremanak definitzeko:

- 1) $L-k < X$ (=AS-ren egileagandik),
- 2) $X > L$,
- 3) $L + X < Y$ (L eta X ez den edonor),
- 4) L / X (iturri ezberdinak, halabeharrezko kideetasunak) eta 5) $L = X$.

(4) aurretiaz alboratua dugu, hain zuzen ere, L eta X-en arteko kideetasun eta antzak ez baitira kasualitate hutseko baina bi testuak hertsiki lotzen dituztenak; (3) izatez litekeena da baina Occam-ek zioenez *entia non sunt multiplicanda...* ez baitugu Y hori asmatzeko edo suposatzeke inongo oinarririk. (1) ezinezkoa da goiko *mindun* jadanik *Arte*-an agertzen baita eta, gainera, hipotesi honek ez lituzke azalduko hemen aipatu ez ditudan Lren hitzberriak; (2) ezinezkoa da (baldin eta X/L) zeren eta onartu beharko genukeen X-ek Lri hartu dizkion hitzak azken honek soilik bere idazki eta hiztegiatan X-ek AS idatzi ondoren erabiliko zituela, eta, hala ere, delako hitz hauek lehendabizikoz Lk erabili zituela mantentzen jarraitu. Beraz, ez dago (5), $X = L$ onartu eta Larramendiren egiletasuna ezagutzea baizik.⁷⁵

6.2. Garibai *Refranes* y *Sentencias*-en egile?

Esteban Garibaik (GA), bere oroitzapenetan dioskunez bi errefrau sorta osatu zituen Juan de Idiaquez kortisauaren eskariz: Urquijok (U) erakutsi duen bezala, bi bilduma horiek ez dira guganaino eskuizkribaturik heldu, baina bai XVII. mendeko

(75) Lakarra 1986-87-en Burgosen 1747an argitaratutako dotrina izengabea ere neurri handi batean hari zor zaiola erakusten da, Mendibururen orijinallean egindako zuzenketa ugarietarik gehienak han jasoak baitakuskigu.

Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Çamalloa, Madrilgo BNean G139 zenbakia daramana; bestalde, B. Maestrek Francisque Micheli XVI. mendeko kuadernotxo bat erregalatu zion euskal erretrauekin eta hilen eta egunen izenekin gehi zenbait aditzekin Madrilén zenean 1846an, eta horretaz baliatu zen hau Oihernarti buruzko liburuan erretrauak eraskin gisa emateko. Uk jakin zuenez Cc79 zen, hain zuzen, Madrilgo BNtik aspaldi falta ziren *Refranes del Vascuence* batzuen zenbakia eta, nahiz eta honetaz ez dioten ezer Francisque Michelek, handik ilkiak erretrauak. Orain arte gai hau ukitu duten guztiak ados dira bigarren bilduma GAreña dela esatean, XVI. mendeko beste biltzaileen izenik ez ezagutzeaz at, GAK bere bigarrenaz zioenari ongi baitagokio. Alabaina, eta lehendabizikoa, hori ere GAreña ote?

U ezezkotan zegoen; izan ere, aurrerantzean Zubiaur eta Arzamendirekin (1976) A eta B deituko ditugun bi sortak gonbaratu ondoren 37 erretrau errepikaturik aurkitzen dira bietan (cf. U 1919: 509): A 1-2-3-4-5-6... / 29-1-7-17-2-51... eta hortik Uk bata ez zela GAreña, beranduagoko batena baizik ateratzea, RS izan zitekeelarik bigarrena. Bost arrazoi ematen ditu Uk RS GAK egindakotzat edukitzearen alde:

- 1) GAK 1592an eta urte horren aurretik edo bidali zizkion bere erretrau sortak Idiáquezi eta 1596an argitaratu zen RS; ez da ezinik, beraz, alde honetatik.
- 2) 1596ko bilduman Bizkaiko eta Gipuzkoako handi-mandiei buruzko erretrauak dira eta ez zen garai hartan GA baino genealogista hoberik horrelakoak ezagutzeko; bere gainerako lanetan ere ezarri zuen, halaber, haien buruzko zenbait bertso eta esaera.
- 3) Delako handi-mandiok (Butroe, Muxika, Ibarguen, Olaso) Idiáquezen familiakoak ziren eta, baita, agian, GAreñak ere; ez litzateke harritzekoa horiekiko esaerak bai GAK eta baita Idiáquezek ere ezagutzea eta are biltzea.
- 4) Idiáquez, dakigunez bederen, ez zen Iruñean bizi; bai, oster, haren semea eta honek hiru liburuxka argitaratu ere zituen; hortaz, agian, RS ere horrela iritsi bide zen inprimategira hiri hartan.
- 5) Azken arrazoia RSen hizkerari dagokio. Aurreko ikerlarien iritziak batzen ditu Uk berea eman baino lehen: van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma Gz dela dio, nahiz eta Bren eragin nimañoa ere izan; Vinsonentzat erretrau gehienak Gz dira baina badira B-zko hainbat eta baita hegoaldeko eta iparreko GNzko batzu ere. Lren ustetan RSetako hizkera G eta Bren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik eta Azkuek, azkenik B hutsean direla dio, nahiz eta egun zenbait hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin. Uren aburuz RS Arrasaten XVI. mendean hitzgeiten zen legez idatziak izan daitezke.

Lakarra 1986a-n A —zehazkiago W, honen orijinala— eta B GAreñak direla frogatzen saiatu nintzen. Sei arlotan banatu nituen ene arrazoibideak: batetik, bildumen tamaina, A-ko kopiagilearen egileazko lekukotasuna, A eta B-ko erretrauen ordena, hizkuntza, A osatzeko B ez den beste orijinal baten beharra eta A eta B-ren grafiazko loturak; bestetik RS ez dela GAreña baina egile ezezagun bat(zu)ena erakutsi gogo nuen. Honetarako bi eratako argudioak erabili nituen, grafiazkoak eta hizkuntzazkoak, aurretiaz Uk RSei buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu ondoren. Bi atalak

ziren elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek bestekoak laguntzen eta indar-tzen zituztelarik.⁷⁶

Sorta bateko eta besteko errefracuen ordena konparatzean ikusi ahal da A ez dela B-tik aterea. Hemen ere berdintsu gertatzen da, Uk besterik uste izan arren, datu hauek oztopo gehiago suposatzen baitute haren teoriarako, bera konturatu ez bazen ere. Nahiz eta onartu Ako kopiagileak zenbait aldaketa egin zituela hizkuntzaren aldetik, aski da aldaketa horiek aurrean zeduzkan GAren bilduma orain galdu batean (W) egin zituela proposatzea, eta honek bere alde lituzke aurreko buruetan egin gogoetak. Gainera Uren hipotesiak ez du azaltzen A-k B-rekin batera (Urentzat B-tik hartuak) ez dituen errefracuak zergatik ez dauden Gz, giputza izanik A-ren egilea, edo gutxienez, B-rekin batera dituenetan baino Gzko hitz eta forma gehiago ez den agerzen: ez dirudi *leguez, surra, garean, gareana, adinonari, ardão, barri, vere (=ere), bardin* eta *idoro* agertuko lirakeenik (ezta A49 osoa ere seguru asko) giputz baten bilduman, egilea (ez soilik kopiagilea) bera izan ezker; egia da 51 *det* eta 61 *geçurra* ere badirela B-n kide-rik ez dutenetan, baina bakan eta eredu bizkaitarren aldaketa ditugu segurki.

RSi dagokionez beste baterako utziaz bilduma nongoa zatekeen aztertzea (ik. § 6.5), XVI. mendeko Arrasaten egiten zena dela frogatzeko Uk darabiltzan arrazoibide bitxien ahulezia erakusteko, lot nakion berak besteri jarraikiz aipatu *emaiten*-en kasuari, ez baitugu adibide gehiagoren beharrik diodanaren lekuko. Uren ustez RSe-tako *beranquetan* eta *emaiten* egun Orozkon ez baina Leintz aldean erabiltzea bilduma horren etorkiaz zuen hipotesiaren alde etor daiteke. Alabaina, hori bezalako frogak ez dira sendoegiak, seguru baikaude XVI. mendean (eta are beranduago) Orozkon ere *emaiten* zela, eta ez beste, *emon-i -te-* eranstetik ateratzen zen forma arrunta, aski baita BZeko testuak zertxobait ezagutzea XVIII. mendera arte *emon* baina *emaite-n, -ko, -a*, etab., agertzen dela jakiteko. Dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezain aurreratuak ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urtetako izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen, —batez ere batean baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan litekeenean—, ez deritzot ezinezkoa RS-en hizkuntza baliatuz beren etorkiaz zertxobait jakiteari; zehaztasun gehiagotan sartu gabe, mendebaleko B-z daude funtsean eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta M-k ere Orozko aldeko euskararen zantzua hartzean. Nolanahi ere, askozaz errazago da RSe-tako errefracuok garai hartako Arrasate aldeko euskarari *ez daudela* frogatzea, hor baititugu konparatzeko zorionez GA beraren testuak: bai gorago aipatu errefracuak eta baita bildu zituen kanta eta kanta zatiak ere.

Hizkuntzan ere nahikoa dukegu zenbait xehetasun ondorio berdinerari iristeko azterketa zabalagorik ez den bitartean, bederen, xehetasun horiek ongi hautatuz geroz gai baitira auzia erabakitzeko.

(76) Ene ustez, bata zein bestea aski litzateke Uren teoria deuseztatzeko; alabaina, biak ukitu nahi izan nituen haren ordezkari baten oinarriak sendotzeko. Hemen soilik hizkuntzarekin lotuak laburtuko ditut. Errefrauen hizkuntzak GAren egiletasunaren alde jokatzeko du. A-ren kopiagilea (egilea Urentzat) Uk markatu legez, giputza zen zenbait xehetasun lekuko: B 17, 30, 34 *noc*, 2 *errabarria*, 9 *barriac*, 11 *elaxara*, 27 *axeriac*, 7 *gox*, 45 *ętau*, 31 *miia*, 60 *arraynac*, 2 *esa galçay garria*, 33 *esa guinen* / A 4, 9, 57 *norc*, 5 *erreverria*, 58 *verriac*, 46 *eliçara*, 48 *ayceriac*, 3 *goiz*, 63 *du*, 53 *miña*, 17 *arraiac*, 5 *echagalçaiagarria*, 9 *echaguinean*.

- a) M ohartu zen zuhurki GAREN errefracuetan beti *eta* juntagailua erabil-tzen zela eta RSetan *ta* dela askorekin aldaera nagusia (1985: 214). Kopuruek ez dute zalantza izpirik uzten, 4 *eta*-ren alboan 135 *ta* baiti-tugu RSetan, GAREN errefracuetan 18statik 18ek *eta* dutelarik; halaber, *eta* baino ez da agertzen GAREN bitartez ezagutzen ditugun testu labu-rretan ere. Mk esan bezala “hori kontuan eduki behar zuten bilduma hau [RS] *eta* oraingo gureak [A *eta* B] esku beretsutik datozela uste izan dutenek” (1985: 214).
- b) Kontuan izan behar zuketena, halaber, *burniaric* dakartela bai A 36 *eta* baita B 30.ak *eta* *burdiaric* RS 15.ak, *euguia* dutela A 35, A 39 *eta* B 22ak *eta* *euquiarren* RS 264ak, *gogaeta* dela “pensamiento” A 57 *eta* B 34ean *eta* *gogaiera*, aldiz, RS 395ean, *jabea* dagoela A 45 *eta* B 19an *eta* *jaube* RS 54, 286an, *jaubea* RS 551ean, *urri*-k “marzo” esan nahi duela B 46 *eta* B 47an *eta* “octubre” *urrietea*-k RS 149an *eta* orobat soilik *done* ematen dela RSetan *eta* bai hori *eta* baita *san* *eta* *santi* ere askozaz txi-kiagoak diren A *eta* B bildumetan: RS 318 *Done Vicen*, 320 *Done Mete-rij Celedon*, 545 *Otu doneari*, 254, 280 *Doneaneco euria*, baina A 16 *San Simon* *eta* *Juda*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon* *eta* *Juda*, B 57 *Jaun done Laurenti*, B 63 *Jaun done Martinen*. Erabat kontrako esanahia duen hitzean A 32, B 56 *dongueac* dugu RS 222, 387, 440 *deunga*, 207 *deungen*, 97 *deungueaenean*-en kontra *eta* baita A 60 *izen* baina RS 414 *hucen* *eta* 461 *huzena* ere.
- c) Hitzetatik atera gabe bada oraindik RS *eta* beste bi bildumen etorkiak bereizten dituen xehetasunik. Ez luke zer aipatu, jakina, RSetan GAREN bildumetan agertzen ez diren hitzak agertzeak, hura handiagoa izateaz at, gaiak ere ez baitira beti errepikatzen hitz berdinak eman daitezten. Alabaina, markatzekoa deritzot GAREN bildumetan esaterako hapaxik ez agertzea; *urri* = “marzo” (B 46, 47), *diago* = “hieren / dice” (A 20, B 39), *eben* = “aqui” (B 44) *eta* *manturio* “azeriak arrapatzeko tranpa” (A 48, B 27) baitira aipagarri iruditzen zaizkidan berba bakarrak. RSetan, ordea, ugari dira. Hitz guztiek ez dute, jakina, pisu bera. Baliteke zen-bait nik ezagutzen ez ditudan BZeko testuetan agertzea; bestalde, batzuk soilik forma edo esanahi horrekin dira hapax edo ia ezezagun. Nolanahi ere, gutxiru beharrak gutxiturik, A- *eta* B- letretako kopurua RSen hiztegi osora heda baganeza, 145 bat genituzke (adizkiak kanpo) bilduma horretan agertuko litzaizkigukeen gainerako testuetan kiderik ez duten hitzok. Kontuan harturik GAREN 3ak 90 errefracutan agertzen direla RSeke 145 hauek 560tan jasotzen diren bitartean, erraz ikus dai-teke bilduma honetako hitz ezezagunen proportzioa ere askozaz han-diagoa dela; zehazkiago, RS GAREna izateko horretan soilik 18 hapax eman beharko lirarteke edota, alderantziz, GARENetan 23 bat eriden.
- d) *Izen* *eta* aditz morfologian ez da gehiegi GAREN errefracuek eskeintzen dutena, bildumak txikiak izateaz gainera, aditza ezabatzeke joera atze-man baitaiteke, U *eta* Lafon ohartu bezala. RSekeko konparaketa arlo honetan zaila bilakatu arren hortaz, bada hemen ere etorki ezberdina-ren alde argi mintzatzen den xehetasunik: ezaguna denez, Bren azpieuskalki batzutan *-n* > *-∅* ematen da lehenaldian, ez ordea gehiene-tan; zehazkiago, fenomeno hori mendebaldeko itsasaldean, Bilbo albo-

ko herrietakoa izan da Azkuek eta lehenago Zabalak markatu bezala. Hara zer aurki daitekeen *Modo breue*-an ere: 10 *nic vostat conta ninçean*, 142 *sillac etorsan Salamancaric* baina 126 *Flandesic etorri sirea*, 141 *non eguin sidi?*; Poesietan *on oynerechu*, *mudadu nindia*, *vior equida*, *emon senguida*, *astu senguia*. RSetan ere badira -ødun formak, eta are nagusi ere dira, gutxigatik izanarren: 52 *citean*, 75 *nenguiâ*, 263 *nindin*, 294 *cizan*, 364 *eban* (eta 345 *ezeuan*, 228 *ezeban*), 419 *neuen* 513 *neban*, 513 *neçan*, *nezan*, 526 *jacazâ*, 557 *zan*, baina 244 *neuca*, 244 *eusta*, 294, 486 *cidi* (eta 359 *çidi*), 332 *nentorre*, 332 *necarre*, 344 *ezequida*, 388 *citea*, 438 *necarre*, 535 *eguia*, 535 *nenza*, 55 *neguia*. GAren erretrauetan eta testuetan, aldiz, ez da -ngabekoren agerraldirik: A 2, B 1 *cidin*, A 11 *çiteçen*, A 19, B 8 *engarren*.

- e) **edun*-en orainaldiko eta lehenaldiko pluraleko 3. pertsonaren formarik eman ez arren *daue*, *euen* edo oso antzeko zerbait ziratekeela suposa daiteke horrelakorik erabili izan balu; hori dioskute ez bakarrik gaur egungo dialektologiak (*auen*) baina baita XVIII. mendearen hasieran Aramaio eta Arrasaten bizi izan zen Barrutiak (BA) ere: 85 *chacurrac eurac eguiten dave*, 349 *goizean bein emaiten dabe*, 33 *profeta sagraduac escrividu eben*. RSetan, ostera *daude*, **euden* aurkitzen dugu, -*d*-rekin, berriz ere mendebaleko hizkerak ohi nola.

Ez naiz gehiago luzatuko hizkuntzako konparaketa honetan, ene ustez, orain arte emandako frogak aski baitira RS bilduma GAren eskutik ez zela atera erakusteko.⁷⁷ Guztiz ezinezkoa ez den, baina itxadoten ez dudan berri ezezagun bezain pozgarriren batez bere egilea nor izan zen sekula jakingabe jarraitzea atseginegi ez den arren, ez dirudi beste aukerarik dugunik oraingoz (ik., halere, Lakarra 1996a: 4. atala).

6.3. Datazioaz: Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*

Testu honetaz dakigun bakarra zera da, ekialdeko Bz (Aramaio-Arrasateko Bz, noski) eta 1759 baino lehen idatzia dela, urte horretan hil baitzen egilea.⁷⁸ *Actoa* 1745 geroztik egitea daitekeena izan arren beraz, uste dut badela arrazoirik aski 1745 aurrekoen corpusean sartzeko segidan frogatzen saiatuko naizen legez. Lehen-dabiziko arrazoa, ahulena,⁷⁹ probabilitate hutsezkoa da. Dakigunez, Barrutia (BA) 1711an egiten da eskribau Arrasaten, eta herri horretan biziko da bere heriotza arte; beraz, hor eman zituen 48 urteetarik 34 lehenak, guztiaren % 70,8a, Lren hiztegiaren aurretikoak dira eta, hanbatik hanbatean, errazagoa dirudi garai horretan egitea

(77) Ez partikulari dagokionez bada, halaber, zer esanik. GAren bi erretrau bildumak konpara bage-nitza, laster konturatuko ginatke A-ren kopiagileak ez bihurtu dituela bere orijinalen *eç* zirenak, bat edo beste pasatu bazaio ere; B-n, aldiz, *eç* da duguna (cf. A12, 13, 27 *ez...ez*, 22 *eç*, 30 *çetoa* [irakur *eztoa*], 35 *ez euguia*, 36 *eçtaroa*, 37, 55, 56 *ez* eta B 18, 32 *eç...eç*, 44 *eztoa*, 22 *eç euguia*, 30 *eçtaroa*, 45 *eçtau*, 9 *eçeac*, 10, 15, 25, 29, 63 *eç*). RSetan, ostera, ukapenaren 54 agerraldietatik ez agertzen zaigu 53tan eta behin soilik *es*. Ene ustez, grafiazko ezberdintasun hauek berak aski lirerateko baieztatzeko GA ez zela izan RSen egilea.

(78) Arestiren susmoak ez dira pisuzko arrazoi kopiagile huts izan zela mantentzeko.

(79) Halere, ez dut ezagutzen erakutsi denik arrazoi bakar bat 1745 baino lehenagokoa dela frogatzeko.

Actoa. Bestalde, XVIII. mendean *Diccionario Trilingüe*aren eraginaren aztarnarik gabe-ko testurik baldin bada BArena dugu hori, zalantzarik gabe; ez dago horretarako bere mailegu kopurua eta are erdarakada gordinena (gogora harako *Txato mutil lotsagabe desbergonzadu perroa* hura) ikustea baizik.⁸⁰ Halaber, errazago dirudi BAK bere antzerkia Arrasaten ia heldu berria zenean egitea, eta ez bere bizitzaren bukaeran, biziago baitzituen orduan Salamancan ikasi eta irakurri bide zituen haren ereduak.⁸¹

Azken arrazoia, hizkuntzaren aldetikoa, besteak baino sendoagoa iruditzen zait. B-ren historia egin gabe egon arren hainbat puntutan, badirudi BAren obrako hizkera bere garaiko beste testuetakoa (Arzadun, Urkizu, *Bulda*) baino zaharragoa dela,⁸² hipotesi hori oinarri dezakeen hainbat tasun aurkezten saiatuko naiz segidan:

- a. Ezaguna da ekialdeko eta hegoaldeko euskalkien arteko bereizkuntza modu ez-realetako aditz nagusiaren erabileraz. Oro har, lehendabizikoek aditz erroa (*bilaka zedin, etor zedin, onar lezan*) darabilte, bigarrenek partizipioa (*bilakatu zedin, etorri zedin, onartu lezan*) duten lekuan. Haatik, historikoki ez dirudi euskalkien arteko bereizkuntza hau zaharregia denik, mendebaldeko nahasketa aski oraintsukoa baitugu. Argi ikus daiteke Bren historian zehar fenomenoaren hasiera propioki historiaurrekoa izan arren: *arri zitean, agir zitean, ar bez, ar ezak, asper lekiket*, etab. irakur daitezke RSen *aspertu, enzindu, gondu, ukatu* eta besteren alboan (cf. Azkue 1935: 67hh eta Lakarra 1986); testu berriagoetan bigarren eredu zabalduaz doake, egun lehendabizikoa soilik egitura zaharrituren batean (*bor konpon*) mantentzen delarik. Prozesu honek ere BAren hizkeraz hitz egiten digu:⁸³ *Acto*-ko 39 exenpluetarik 25etan (% 64) *-tu(du)* ezabatzen baita: 155 *acomoda zaitetz*, 162 *alegra uitez, alegra uidi*, 170 *esnaa zaitetz, garui ezazuz*, etab., ez direlarik 14 (% 36) baino dagoeneko *-tu(du)* eransten dutenak: 81 *pagadu begui*, 103 *cumplidu bidi*, etab.⁸⁴ Honen aldamenean, Arzadunen dotrinako⁸⁵ 21 kasuetarik ez da bat bakarra ere *-tu(du)* gaberik ematen, ez eta Urkizuren liburuko (1737) 22etarik ere.⁸⁶
- b. Deklinabideari dagokionez, ablatiboa da kasurik aipagarriena kronologia bat eraikitzeko. Bren historian barrena (ik. Lakarra 1984b xehetasunetarako) *-ik* ablatiboak eta *-ti* prosekutiboak dira, geldiro geldiro,

(80) Honek ez du esan nahi erdarakadok beren funtzioa ez dutenik, "euskal sayagüés" bat sortzea, alegia. Ikus honetaz Lakarra 1983: 53hh.

(81) Salamancan ikasi zuela suposatzen du J. M. Vélez de Mendizabalek (cf. Lakarra et alii 1983: 234); ikus Lakarra 1983b Salamancako eskolarekin eta, oro har, beste lekuetako teatro mota honekin dituen antzekotasunez.

(82) Gogotan dut hemen ere (cf. Mitxelena 1955: 89-90 Betolatza eta Kapanagaz) balitekeela azpieuskalki ezberdinen —kontserbatzailegoa eta berritzailegoa— aurrean izatea. Haatik, atetiko beste daturen faltaz, konparaketa zilegizkoa eta beharrezkoa iruditzen zait.

(83) Konturatu zen honetaz Azkue bere 1935ko lanean RSein batean aztertzen baitu puntu hone-tan.

(84) Gainerako 22 kasuak ez dira esanguratsu eredu zaharreko aditzenak (*-i, -o, -n, -e*) izaki.

(85) 1758ko argitalpena zein 1731koa erabili, ez da aldaketarik puntu honetan Uren konparaketa-tik (Urquijo 1907b) atera genezakeenez.

(86) Ez dirudi hemen neurri arrazoia erabakigarriak direnik, alde batetik kopurua handiegia dela-ko, eta bestetik jadanik Urkizuk bere poesietan behin ere horrelako lizentziarik ez baitarabil.

-*rean* zaharraren lekua hartuaz doazenak. Jadanik 1700erako -*rean*(*ik*) ereduko formak gutxiengoan daude, eta XVIII. mendean zehar ez dugu bere fosilen bat edo beste baino aurkitzen; azken lekukotasunak 1828ko Laudioko dotrinakoak izan bide daitezke Azkuek ikusi zuenez (cf. Azkue 1923-25: 322 eta Lakarra 1986). Bada, baldin eta ablatiborearen ikuspegi honetatik konparatzen baditu BAren *Actoa* alde batetik eta goiko bi durangarren liburuak bestetik, lehendabizikoaren usadioa zaharretik hurbilago agertzen zaigu besteena baino. Egia da Arzadunek 1731n bazituela -*rean*-en 6 agerraldi 30etik, 1758ko bigarren argitalpenean 3tan gelditu zirenak, eta BAK ez dituela 31tik 2 -*rean* eta 4 -*reanik* baizik; uste dut, ordea, baiezia daitekeela Arzadunek -*rean* forma mantentzen duen kasu guztietan eliz hizkeraren tradizio fosilduaren eraginez egiten duela (14-35 *ilen artean*, 16-40 *gacherean libradu*, 27 *ezerbere ezereanic*, 18 *arean etorrigo da*)⁸⁷ eta ez zela bere hizkeran oraindik mantentzen zen arrastoa BAren *biozerean*, *bularchorean*, *zerureanic* eta *mundureanic*-ekin jazo bezala.

- c. BZ-eko -*o*-/*-ai*(*te*)- alternantzia erabat mantentzen da BAren testuan; Arzadun eta Urkizuk ere gehienbat horrela egin arren, bigarrenak badu jadanik *emoten* bat ere.
- d. *eskatu* aditza, iragangaitza etorkiz euskara zaharrean, iragankor bilakatuaz doa hegoaldeko euskalkietan: bada Barrutiaren *escatu zaquioz doa ascoren* da ene corpusean agertzen den eredu zaharreko esenplu bakarra, Urkizu eta Arzadun beste guztiekien usadio berriari lotzen zaizkiolarik.

Hauek eta hemen aipatu baino ezin egin ditzakedan zenbait tasunek —*eitegi* boti-boa, -*a Jesusa*-n, Xekin Y = “X eta Y”, *uriaz ateti*, *gidal*, *opukadu*, *askoren deseada*, *Jaunaren ordenada*, etab.— zilegi egiten dute, ene ustez, Barrutiaren obra honen data mendearen erdialdetik baino hasieratik hurbilago jartzea.

6.4. Latinetiko maileguen lekukotasunaz eta euskararen atzizkien historiaz

Latinaren eragina hain handia izan zen non ez dirudien hitz solteetara mugatu zenik: sail osoak eta haiekin deribazio atzizkiak ere eman zizkion euskarari iker-tzaile zenbaiten ustez (cf. Mujika 1982). Halere, gaia ez da erabat ikertu orain arte: Mitxelena (1974: 215) “un tanto primerizo” deitzen dio Schuchardtek 1906an eginari, eta ez dakit geroztik egoera hobetu den.⁸⁸ Nolanahi ere, baliteke alor honetan oraindik ezustekoren bat edo beste izatea;⁸⁹ izan ere, ez bide dira latinetik hartuak

(87) Guztiak *Gure Aita*-n eta *Kredo*-an baitira agertzen eta ez formulatzen jo daitezkeen zati horietarik at, beren azalpenean, esate baterako. Urkizuren kasua are argiagoa da, zeren eta 18 -*ik*-en kontra duen -*rean* bakarra *gaguizuz Jauna gacherean libradu* baita eta beste zenbait datutarik susma baitaiteke gainera bere liburuako orazioak ia hitzez hitz gainerako (aurreko) durangarretatik hartuak direla. Formula ihartuetan (bereziki bi orazio horietan) agertzen diren arkaismo gehiagotarako ikus Lakarra 1986-n bildu Kapanagaren aoristo urriak.

(88) Zer esan Mujikaren -*tasun* < -*tationem*, -*kin* < -*cum* eta gainerakoek!

(89) Arestian Oyharçabalek (1996) Materren *Dotrina*-ko (1617) atzizkiak aztertu dituelarik ondokook aurkitu ditu: *antza*, *ari* (1), *ari* (2), *dura*, *garri*, *ka*, (*k*)*eria*, (*k*)*eta*, *ki* (1), *ki* (2), (*k*)*izun*, (*kh*)*oi*, *kun-tza*, *le*, *mendu*, *os*, *pen*, *ro*, *tasun*, *ti*, *tsu*, *to*, *tza*, *tzaile*, *tze*, *zale*, *zarre*, *zia* (Oyharçabal 1996: 42). Deskribapen txukunaren ondoren datozen bere ondorioak ematen ditut segidan: “Lehenik azpimarra-

esaten diren guztiak, eta direnean ere ia beti bizirik dira erromantzez (eusk. *-mendu* / lat. *-mentum*, adib.) eta, beraz, oso berankorrek izan daitezke. Bestalde, euskaraz konposizioak iraun du hizkuntza germaniko, keltiko edo eslaboetan legez (cf. Mitxelena 1964b) eta ez du aurrizki sistima oso bat hedatu hizkuntza kartvelikoe-tan, esaterako, gertatutakoaren aurka nahiz eta *des-* / *ez-* (*desberdin*, *ezberdin*) eta bes-teren bat ezagunak izan.

Jarraian Sarasola 1980-ko Hegoaldeko 1700 aurreko testuen tesaurusa erabiliaz A-G letretan aurkitutako hitz eratorriak emango ditut. Testu gehieneak dira bertan, RS edo Beriainen *Dotrina* gehi geroztik aurkitu edo argitaratuak falta badira ere; uste dut, ordea, corpora aski fidagarri dela lehen hurbilketa baterako:⁹⁰ Ondoren, atzizkiaren arabera sailkatuko ditut; 3 hitz baino gutxiagokoak azterketatik kanpo utzi ditut zifra hori ezinbestekoa iruditu baitzait atzizki beraren agerraldiak zirela baiez-tatzeko. Ezkerrekoa kopuru osoa dugu, eskubiko parentesian euskarazko erroena (EE) eta erromantzezkoena (GE) berezi ditudalarik:

- (20) *-zio*: *anunziazio*, *asunzio*, *aszensio*, *atenzio*, *atsolbizio*, *barkazio*, *bendizio*, *benefizio*, *bisitazio*, *debozio*, *deklarazio*, *deletazio*, *diskrezio*, *disposizio*, *eje-kuzio*, *enkarnazio*, *erredenzio*, *errestituzio*, *erresurrezio*, *exerzizio* (0 EE)
- (11) *-tasun*: *aberastasun*, *adiskidetasun*, *aitzinasun*, *handitasun*, *argitasun*, *bakartasun*, *damutasun*, *erasun*, *etsaitasun*, *eztitasun*, *garbitasun* (2 GE)
- (9) *-ari*: *afari*, *andari*, *barazkari*, *bekadari*, *bizikari*, *esadari*, *eskari*, *ezkutari*, *gosari* (5EE-4GE)
- (9) *-dade*: *banidade*, *benignidade*, *bondade*, *borondade*, *desbonestidade*, *dibinidade*, *hermandade*, *fakultade*, *grabedade* (0 EE)
- (9) *-(e)nzia*: *abstinenzia*, *abundanzia*, *ausenzia*, *dezenzia*, *diferenzia*, *diligenzia*, *erentzia*, *erreberenzia*, *esenzia* (0 EE)

tzekoa da Materrek ez dakarrela euskararen morfologia kolpatzen duen hitz berririk, eta alderdi horretarik osoki fidatzekoa dela haren idazlana. Ez dugu erran nahi horrekin ez dela hitz bat edo beste, euskal literaturan Materren lanetan baizik agertzen ez denik, eta beharbada berak bere buruz enplegaru zuenik. Adibidez *agertuki* edo *desiramendu* hitzak Materren erreferentzia xoilarekin agertzen dira Orotariko Euskal Hiztegian. Haatik, ez da dudarik euskal gramatika zaurtu gabe eratuak direla hitz horiek, eta irakurtzaile arruntek zailtasunik eta bortxarik gabe konprenitzeko modukoak. Orohar, modu neur-tuan baliatzen da erator atzizkiez Materre. Orotara, adizkiak kontuan hartu gabe, 181 hitz eratorri des-berdin zenbatu ditugu haren lanean, 28 atzizkiri esker sortuak. Atzizki emankorrena (T)ASUN (53 hitz), eta KI adberbiala (37 hitz) dira. Ondotik, MENDU (23 hitz) eta atzizki agentiboak ditugu; TZAILE (21 hitz), eta LE (8 hitz). Gero TSU (5 hitz), ARI-1 (3 edo 4 hitz) eta PEN (3 hitz) ditugu” (Oyharçabal 1996: 61). Nago egileen “fidagarritasunarena” ez dela hurbilketa emankorrena.

(90) Hara ingelesari buruz arestian egindako lan baten ondorioa: “A reexamination of a small portion of the morphological evidence reveals that there were no fewer than 100 hybrid derivatives (of the type French suffix on native base) prior to 1450 and at least 64 before 1400. Given that most of the texts are literary, those are fairly high numbers. Moreover, the more banal the hybrid, the more likely it was to be allowed to occur in literary texts. Not surprisingly, glossaries and other non-literary texts are rich in hybrids, implying that the application of French suffixes to non-French roots was not uncommon in colloquial ME. Bilingual selection initially yielded a treasury of diverse calques and lexemes, but code-switching normally precluded hybrid formation. The reassertion of English was facilitated by greater convergence. Monolingual speakers of this contact language could not distinguish nativized French words from English, permitting overlapping domains and morphological transfer” (Miller 1997: 263).

- (9) *-mentu*: *aborrezimentu, adimentu, arrepentimientu, atrebimentu, barkamentu, enkantamentu, entendimentu, ezagumentu, fundamentu* (0 EE)
- (7) *-(z)ko*: *arantzazko, belarrizaldeko, belauniko, bidezko, bitarteko, egiazko, goardako* (6 EE-1 GE)
- (6) *-duraltura*: *ardura, aztura, bentura, beztidura, dulzura, eskritura* (1EE-5G)
- (6) *-garren*: *hamabigarren, hamaikagarren, hamargarren, bederatzigarren, bigarren, bostgarren* (0 EE)
- (6) *-le*: *behargile, egile, emaile, erakusle, erraile, erregutala* (5E-1GE)
- (6) *-so*: *ditxoso, doloroso, erlijioso, famoso, glorioso, gozoso* (0 EE)
- (5) *-al*: *benial, birjinal, dibinal, erreal, fiskal* (0 EE)
- (5) *-ro*: *handiro, astiro, berriro, deungaro, deuntsuro* (0 GE)
- (5) *-te*: *aginte, egite, egote, galzaitte, gosete* (0 GE)
- (5) *-tze*: *aurkintze, heriotze, erresuzitatze, etortze, ezagutze* (4E-1G)
- (4) *-anza*: *alabanza, benganza, bienabenturanza, esperanza* (0 EE)
- (4) *-atalatu*: *banimendadu, bedeinkata, bedeinkatu, bienabenturatu* (0 EE)
- (4) *-erolu*: *berdadero, dispenseru, erederu, fruteru* (0 EE)
- (4) *-ki*: *egiaki, egoki, eguzki, gaizki* (0 GE)
- (4) *-ta/to*: *bendita, bendito, deboto, distinta* (0 EE)
- (4) *-tza*: *barautza, basatza, bizitza, etxaguntza* (0 GE)
- (3) *-dore/tore*: *bekatore, erredentore, glorifikadore* (0 EE)
- (3) *-eza*: *firmeza, flakeza, fortaleza* (0 EE)
- (3) *-gabe*: *atsekabe, bidegabe, heriotzegabe* (0 GE)
- (3) *-gabeko*: *engainugabeko, errazoigabeko, finbako* (0 EE)
- (3) *-ia*: *deskortesia, fantasia, galania* (0 EE)
- (3) *-mente*: *benialmente, eternamente, grabemente* (0 EE)
- (3) *-ti*: *busti, ezti, gezurti* (0 GE)

Ohar gaitezkeenez, hibridizazio kasuak (erroa eta atzizkia jatorri ezberdinekoak) oso gutxi dira: *aberastasun, damutasun, erregutala, goardako, erresuzitatze* euskal atzizkia hartu duten erdal oinarrikoak eta *afari, barazkari, bizikari, esatari, gosari, aztura*, kontrako bidetik erdal atzizkia euskal oinarriarekin konbinatu dutenak. Dozena bat (6 eta 6) 161etatik, % 7,45 (% 3,72 bakoitza). Badirudi hegoaldeko euskara herrikoian erdal jatorriko atzizkien bertakotzea —literatur euskararen edozein jatorritakoak izan duen gehiketaz landa— oso fenomeno berankorra dela; haatik, corpus osoa eta astiroago begiratu beharko den arren (cf. Lakarra-prestatzen-e) zalantzarik gabe esan genezake gutxi zirela euskal morfologia emankorrean egokituak ziren latindar atzizkiak (*-ari* bat izatekotan), lexikoan 1500 urte lehenagotik honako edo harako berba askoren lekukotasunak izan arren.

6.5. Jatorria: *Refranes y Sentencias*

Lakarra 1986-n hurbilketa bat egin genuen RS eta GAren errefrauak erkatzean hizkuntzako datuak ere erabilirik; datu horiek dagoeneko ez zuten zalantzarik uzten, GA eta RS Bren azpieuskalki ezberdinetarik zirela salatzean; zehatzago, erkaketa horren arabera GA ekialdeko enparatuko lekukotasunekin (BArekin, adibidez) dihoakigun bitartean, RSeK B-mendebalekoetan lituzke bere kideak. Ondorio horiek abiapuntutzat harturik, Lakarra 1996-ko 4. kapituluaren aitzinamendu zenbait emendatu

ziren. *RS*en jatorriaz egin izan diren zenbait baieztapen eta hipotesi (Urquijo-Guerra-rena, Azkueren izenaren dabilena; Kapanagarena) miatu ziren eta, halaber, haien alde zein kontrako argudioak —tartean *RS*eko hitzei Azkuek bere hiztegian eman hedadura moderno jakingarria— eta argudio horien pisua. Atalaren bigarren zatian hipotesi berri bat plazaratu nuen, bai bildumaren hizkeran, bai *realia* delakoetan, eta baita literatur soziologian oinarrituaz. Oraingoan ere erabilitako arrazoiketa sendoenak halabeharrez hizkuntzazkoak izan ziren, hortik Orozkoren aldeko iritzia bereziki aztertzea, baina literatur soziologiaren, eta *realia*-en aldetik zetozenak ere miatu nahi izan nituen, Bilboko literatur ekoizpen eta giroaz ia erabat ezezagun gertatu arren orain garai hartarako diren aztarrenak aipatuaz, halaber, norabide berean joaki batak bestea indartzen duela uste bainuen. Esan behar dut, ordea, gaia ez dudala agortutzat jotzen, lehen ziren elementuei berririk gehitzen ahalegindu arren, eta etorkizun diren azterketek zehaztuko dutela enea.⁹¹

1897-I-31.ean plazaratu zen *Euskalzalaren* lehen urteko 5. “geian” hasi zen argitaratzen *RS* “Esakuneak” sailean; aurreko “geian” (I, IV, urtarrilak 24) emana zen bere asmoen berri. Azkuek liburu honetaz berriaz esandako gehiena eta bestek haren iritziez egin aipu zuzen eta zeharkakoak *Euskalzale*-ko argitalpen honi dagozkienez, markatu beharrekoa da Azkuek ez zuela bertan inongo monografiarik idatzi nahi izan, ez liburu horren inguruan modu orokorrean, ez alderdi zehatzen batez, ezta *RS*-en jatorriaz ere. Izan ere, zuzenkizunak (batzuk “euskarara”, besteak “azkuerara”), arkaismoen azalpena, ohar historiko eta kulturalak, hizkuntzazko gogoetak... denetarik biltzen da haren edizioan.

Hitzak non entzun ahal ziren XIX. mendearen akabuan azaltzen zaigu azalpenetan, baita arkaismo eta berrikuntzeak ere. Kontuak zuzen badi-tut, berriaz herri edota bailararen bat aipatzen dituen iruzkinetarik 9 kasutan Bilbo-Txorierri, 6tan Arratia, 5tan Orozko, 4tan Oñati eta 2tan Mundaka dira aipatuak. Bitan datoz bat Bilbo-Txorierri eta Arratia eta beste bitan Orozko eta Oñati; garrantzitsuago dira, jakina, lehen batasunaren aldeko arrazoiak eta Azkuek esplizitoki 85.ean batasun hori markatu ez arren buruan bide zuen: 85. “Ezaun da Arratia edo inguruetako zana esakune onek baturikoa. An esaten da *daude*, *daue* edo *dabe* esateko”. Txorierri-Arratia izango da gero ere bai Azkue eta bai bere ikasle Zamarrarentzat Bren azpieuskalki gardenenatarik eta badirudi bere ohar arin eta azalekootan ere beren arteko kidetasuna (ia baliokidetasuna) besteena baino askozaz handiagoa izanik, gune horretarantz garamatzatela berak eman berrietarik atera ditzakegun aieru eta susmoek. Orozko eta Oñati, gutxiago aipatzeaz landa, bata bestearen etsai dira

(91) Lakarra 1996a-ko lehen atalean ikusi zenez, Uk *RS* GA-ren eskutikotzat hartzeko zuen bosgarren arrazoa bildumaren hizkerari dagokio eta bertan aurreko ikerlarien iritziak batu zituen Uk berea eman baino lehen: *RS* Arrasaten XVI. mendean hitzegiten zen lege idatziak izan daitezke eta hori frogatzeko edo deuseztatzeko egokierarik hoberenean omen zen Guerrari zuzendu zion galdera. Guerrak gutun batez ihardetsi zion Uri, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. *R*Setako errefrauak irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Orxandio, Legutiano eta Arratiako inguruetan bilduak omen haren ustez, bere bulegora zetozen baserriarren hizkeraren antz-antzekoak izan ere. Gauzak honela, Guerrak —Idiaquezen eskariari hobeki erantzuteko— GAK alde hartako herikideei eskatu eta haiek bidali datuez osatutako sorta gisa aurkezten digu *RS*.

jatorri bilaketa honetan, eta ezer adieraztekotan, bi bazter-hizkerek *RSeko* arkaismuen iraupenaz ematen duten lekukotasuna adieraziko lukete, batez ere bat egiten dutenean biek.

RSeko hitz andana bat aztertu nuen Lakarra 1996a-n, “B orokorrak” ez izaki zein azpieuskalki edo hizkera modernotatik gertuen agitzen den *RSeko* lexikoa ikuskatzeko; ezaugarri guztiek pisu bera ez duten arren, ohartzekoa da Txorierrri eta Orozko direla nagusi 50 eta 48rekin eta aski hurbil Arratia 37rekin; urruti gelditzen dira Mundaka-Lekeitio pare bat dozenarekin eta Gernika-Bermio beste horrenbesterekin; are urrutiago Otxandio-Ubidea-Zigoitia dozena eskasarekin. Txorierrri eta Orozkokoei gehitu behar zaizkie batetik Urduliz-Bakio-Berango-Getxo eta bestetik Basauri-Galdakao batasunen dozena, are garbiago gelditzen delarik testuaren jatorria B-mendebalean, ipar-mendebalean beharbada, bilatu behar dugula.

Azkue 1935-n ere ez da Orozkoren aldeko ezer kausitzen ahal: 61. orrialdean B-arkaikoko lan garrantzitsuena legez aurkezten digu, hurrengoan —van Eys-en aurka— batez ere B nahiz eta G eta N apurrekin dela bertako hizkera: 74.ean *emoile* lehendik esana zigun bezala Orozkon (eta Erronkarin, gehitzen du) erabiltzen dela, 77.ean *bi dai* oinarritzat harturik errefrau horren biltzailea Leintz-Otxandio aldekoa bide zela adierazten (oker agian), 79.ean *RSeko*en antzeko aoristo zenbait Plentzia-Barrikan entzun zituela markatzen eta 117-8.etan “beste dialekto batzuetako formak” zerrendatzen. Eta hori da guztia *RSen* jatorriaz lan honetan.

“Testu zahar baten bitxitasunak” izenburu beharbada adierazgarriarekin argitaratu zuen *Euskera* 1983koan Bittor Kapanagak lan bat *RSez*. Bertan “bilduma hori Mendebaldeko euskalkiaren eremuan-egina denez, euskalki hori ezagutzen duen batek egin behar lukeen” (159) azterketaren aitzindaritzat aurkezten digu berea egileak. Uk euskara, Mendebaldeko euskalkia batez ere, behar bezala menderatu ez, eta bildumako errefrau gehienak erdaratikoak direla frogatu nahi omen zuenez, haren bildumaren ekoizpen eta jatorriarekiko iritzien ahulezia erakusten saiatzen da hasiera beretik:

- “1) Egile bat-berak eginak balira erderatik euskerarako itzulketak eta honetatik berriz erderarakoak, hor ageri diren aldaketa eta bihurketak barneko direla, iruzurkeria latza litzateke liburu horren egintza.
- 2) 1596. urtean argitaratua izan zen liburua, inprimatzailearen izena ondo agertuz eta egileenik aipatzeke. Urte haietako liburuak ikusiz, eta izaten dituzten eskaintza loriatsu eta handikoiak kontutan izanez, ulertezina zaigu oraingo honetan egile bat izan eta bere burua izkutatzea.
- 3) Liburuko euskal testuak, Mendebaldeko euskalkian ditugu gehienak; eta honen barruan, Arabako euskera nagusi dela, esan liteke; baina Arratiakoa ere ageri da, Lenitz aldekoa eta beste batzuetakoak bezelaxe. Beraz esku asko ageri dela hor, pentsakizun bidezkoa genuke”.

Gauzak honela, Kapanagaren ustez (1983: 161) ez egile bakar bat baizik eta apailatzaile edota edizio arduradun bakar bat izango genuke, bere ustez, nabarmenki Mendebaleko euskara ezagutzen ez zuen apailatzailea, izan ere. Egileak beste nonbait kokatzen ditu, Gasteiz edota inguruetako komenturen batean, hain zuzen.

Orozkoren aldeko hipotesia Mk berrartu zuen XVII eta XVIII. mendeko hiztegi-leez egindako euskaltzain sarreraren adabaki batean. Bertan “ezta nora ezekoa, jakina, guztiak leku berean sortuak izatea” markatuaz hasten delarik, “zenbaiten ustez, badute [errefrau] batzuek Orozko-aldeko usaia eta neroni ere bat natorkie” diosku, froga gisa datu berri bat aurkeztuaz: Lren Eko 451. sarreran “Quien con niños se acuesta, sucio se levanta: *seyacaz ecbun dina ucuzcari jaigui da*” Darmstadtoko aleak gorde ez zuen bilduma horretako errefraua dugu. *ucuzcari*, M-ren ustez *ucuzca* irakurri beharko litzateke, eta Darmstadtokoan azaltzen den *uhũñerean i...u > u...u* aldaketaren aldeko lekukotasunak dira; Mikoletak, aldiz, *ycusle* “lavandera”, “suzio, *ycusquea*” eta “*ycuscatasumbat*, una suciedad” asimilaziorik gabe dakartza. Alabaina, gogora bedi M ez dela ari bilduma osoaren baina errefrau honen eta, agian, beste zenbaiten etorkiaz.

1986an Garigorta eta Gamindek argitaratu zituzten Orozkon 1739an idatzitako erregu labur batzu. J. I. Aranak zioenez “en vascuence vizcaíno occidental de Vizcaya y Alava” (*apud* Mitxelena 1954: 85) bada *Viva Jesus* [VJ], eta Vinson eta U-ren ustez XVII. mendeko edizioan gordea baina lehenagoko baten berrargitalpen, garai-kide erabateko ez bada ere, hegomendebalekoen artean hori da RSetik gertukoena egiten zaiguna.

Bokalismoaren aldetik itxura guztien arabera VJ hurbilago dugu Orozkoko 1739ko testu labur horretatik RS baino: cf. *vcenean* 3, *zure uzena* 13, baina *launec* 2, *situcen* 2, *hicen zan* 2, *crucificadue* 2, *divine* 2, *araguie* 3, *deucegule* 3, *Trinidede* 3, etab.; berriz ere, ez da honelakorik RSen. Kontsonateei dagokienez, VJen dagoeneko nabarmena da txistukari neutralizazioa aurreratua zela: *situcen* 2, *gustia* 2, *legues* 2, *asquero* 2, *se señale* 2, *deucegule* 3, *ezerean* 3... Halere, adibide gehiago dira txistukari neutralizazioaren isla grafikorik ez dutenak eta oso gutxi hiperzuzenketak; bestela esan, Mik-k mende berean aitzinatua zuela esatera ausar bide daiteke baina agian ez digu ezaugarri honek balio VJ —Orozkoko 1739koan gutxi dira neutralizazioaren arrastoak; leherkari aurrekoa dirudi aitzinatuen den kokagunea— RSetik bereizteko, hemen ere neutralizazioaren zenbait arrasto agertzen direlarik beranduago hedatu den fenomeno baitirudi.

Aditzean *contenietan daudeena* 7 | *Elexa santa catoliqueac iracasten dabena* 7, *ofendidu daudeenagas* 9, *errecibietan daudena edo celebretan daudeena* 11; aurkitu arren, ez da RS-eko (eta Mik-ren *Modo*-ko -n > ∅ lehenaldian. Joan den mendean erorketa mota hau “Bilbo inguruko kostaldeko herrixketan” gertatzen zen Zabalaren esanetara (1848: 57) eta horrelatsu XX. honetako arrasto eskasetan ere. Litekeena da distribuzioa antzerakoa izatea lehenago, XVII. mendean eta are lehenago ere iparra eta hegoa mendebaleko B-az ezaugarri honen arabera bereiztea: hots, hegoaldeko lirateke VJ eta Orozkoko 18ko erreguak, iparraldeko Mik eta RS.

Lakarra 1996a-n aurrekoan aztertutako morfologia eta sintaxiazko ezaugarri larri batzuek miatu dira (1986a-ko GArekiko erkaketa zabalduaz eta abian diren beste zenbaiten) laguntzarekin hortik zenbait ondorio atera ahal izateko RSen kokaguneaz

BZaren barnean. *RS* bazter hizkera bat(zu)en isla legez azaltzen zaigu, arkaismu ugari eta berrikuntza esanguratsu zenbaitekin, Mik bilbotarraren hizkeratik gertuen BZ-koen artean.⁹² Mik-ren liburuko eta *RS*eko zenbait forma parekatzen baditugu beren hizkuntz hurbiltasuna (edo urruntasuna) oinarri dela testuen euren jatorriaz gogoe-tarik egin dezakegun aztertzeke, badira aldaera eta antzekotasun fonetikoak, morfo-logikoak eta lexikoak:

Mik-k erabat gauzatu du, ezagun denez, txistukarien neutralizazioa (143 *xaunacas*, *xaunensat*, 148 *espatac*, 149 *dosu*, 150 *sendua*, *suc*, 155 *a sa*, 167 *eroçi*, *yçutu* “cegar”, etab),⁹³ *RS*en oraindik abian zena eta honetan gorde dira zenbait bokal geminatu (*laar*, *ataarte*, *abaa*, etab.) eta sudurkari (*burdiâ*, *gastâe*, *yğûy*, etab.) harengan eriden ahal ez ditugunak; *RS*en *-n* nahiz *-ø* aurkitu ahal dugu Mik-ren ia salbuespen gabeko *-ø*aren aurrean, partizipioaren hedadura irrealetan ia burutu da 1653an eta hasia baino ez askoz gehiago *RS*en; lexikoan *RS*eko hapax eta forma gutxi lekututako zenbait falta da, jakina, Mik-rengan (*lauzatu*, *marka*, *or*, *etsai*...).

Erabateko berdintasunak (*daude* eta beste asko aditzean, *etse*, *eralle*, *eugi*, *llobea* eta beste hainbat lexikoan) eta ezaugarri bereizle amankomunak (txistukari disimilazioa, *-n* > *ø* aipatu neurrian, **ezan*-en erabilera, *irapazi*, *luki*, *ezain*...) ez eze, bi testuen artean igarotako hamarkadek —zazpi baino gehiago ezaugarri anitzi dagokionez— azaldu ahal dituzten korresponden-tziak ere gogoan izan behar ditugu testu hauetan islatzen diren hizkeren arteko hurbiltasuna edota urruntasuna erabakitzeke; hots, fonetikazko hiru ezberdintasunak ia ezer ezean gelditzen dira 1) txistukari neutralizazioa, mendebaletik ekialderantz hedatzen den berrikuntza dela jakinik (eta / j / > / x / erdararen interferentzia dela, Bilbo bezalako hiri batean beste inon baino lehenago espero dena) eta 2) oharturik bokal sudurkariak eta geminatuak ere arkaismoak direla lehen testuetarako eta modu batera edo bestera ezabatuz joan direla euskalki guztietan, iparmendebaleko B barne. Morfologian ere ez gaitu harritzen Mik-rengan aurkitzen ez dugunak (*daminda*, *ikedak ta dikedak* famatua, etab., *-rean* soilik ablatiboan) eta ezta *RS*en aurkitzen dugun bikoiztasunen batek ere, *-n* / *-ø* lehenaldian, esate-rako: testu honetako hizkeraren polimorfismo bereziren bat proposatu beharrean horko erretra guztiak ez direla Mik-ren hizkera bereko (hots, Bilbo bertako) onartzea aski litzateke; hau, ordea, ez da garestitze berezi-rik teoriarako, lehen esan bezala herri ezberdinetan bildutako erretrauak —ez nahita nahiez gune batetik urrutiegi— izan baitaitezke, bilduman honen edo haren (gogora Mk aipatu *ukuzka*) bestelako etorkirik ezagun baita inoiz.

Alabaina, seguruenik ez dira BZean bi testu beren artean hurbilago *RS* eta *Modo breuea* baino; Bilbon bilduak ez badira erretra hauek (ez guztiak eta ezta beharbada gehienak ere) ez bide dira handik urruti eskuratuak, eta ezin dugu inor horiek bila-tzeko (zein itzultzeko) aukera hobean handik at inon asmatu.

(92) Hizkuntzari dagokionez, Azkueren eta Mren Orozkoren aldeko hipotesiaz landa, bazen goian ikusitakoak berriz burura dakigukeen Bilboren aukera kontuan hartzeko zailtasunik. Aurreko lan batean (1984b) BZeko ablatiboa ikertzean, oztipoak aurkezten nituen Mik eta Betolatzaren datuak bata bes-tearekin konpontzeko, biak Bilbokotzat jo behar baziren bederen.

(93) Honetan Betolatzarengandik ere aldentzen da Zuazok (1996a) erakutsi bezala.

6.6. Iturriez: Harriet Larramendiren iturri

Atera ahala jasotako frogen bitartez ez eze, komeniko litzaiguke, zalantzarik gabe, *Hiztegi Hirukoitzaren Eranskina*-ren (HH-eko E) eta, oro har, hiztegi guztien iturri-azterketa forma sistematikoago batez bideratzea. Edozein testu bikoteren arteko lotura erakusteko froga formalik sendoenak, eta badirudi hiztegiek ere ez dutela honetatik ihes egiten, huts bateratzaileetarik (*errores coniunctiui*) etorri ohi dira.

Izan ere honelako testu aski labur baterako nahikoa dira: cf. HHeko E 436. “muro, *afantua* [i.e. *a[antua]*”, 600. “semejante, *alayo*a [i.e. *alaco*a)” (L ez zen ohartu Hren taulako zuzenketaz) eta 629 “tacha, *narrio*a [i.e. *narrio*a”.

Lren HHeko Eko irakurketak *lectiones difficiliores* bihurtzen dituen kasuan edota E-ko ustelketa garbiak azaltzeko beste edozein baino bilakaera hobea aurkezten duen neurrian, Hen lekukotasuna ere menpekotasun hori sendotzera dator:

cf. 203. “despedazar, *pedazatu*”, 423. “miseria, *ezceria*”, 433. “motivo, *almutea*”, 463. “ocasión, *aurguina*” eta 622. “suponer, *balizcatu*”. Lehen kasuan Lk, frantsesezko itzulpenaren hotsaz fidaturik, bestela nekez azal daitekeen okerreko ordaina eman dio; gainerakoetan Hen lekukotasunak ez Lren asmaketa (622) edota forma nahiz esanahiazko (433) hutsen baten aurrean baina benaz zirenenean gaudela diosku. 608. “silaba, *letraya*”-ren kasuan, azkenik, erabilitako iturria “merkeago” izateaz landa, azalpena ere hertsia goa da Hren “sillabe, *letraia*”, “par silabe, *letraiatuz*” erabiliaz eta ez Leizarragaren *letraiatu* “epeler, apellare literas” (Pouvreau).

Iturri baten eragina ikertzeko, Hrena kasuko, lehendabiziko arrazoa hizkuntzazko eta grafiazko ezaugarriek eman diezaguketena dukegu.

Hizkuntzari dagokionez, 5 “abrigo, *malda*”-k iturri nafarra eskatzen du, Lapurdiko BNkoa bada ere; orobat 156 “confessar, *atroyatu*”-k eta 401 “marca, señal, *zagutcunza*”-k ere. 15 “acomodar, *onsatu*” eta 153 “componer, *ontsatu*”-ko txistukariak eta erroak ekialdekoa (orobat 247 “escoba, *jatsa*”-k); 657 “tumulto, *biaorea*” mailebu birnesak ere bilaketa zuzenbide bakarrean gidatzen du. Egiletasuna eta Larresoroko hizkeraren sailkapena argitu ondoren errazago uler daiteke Lapurdiko BNren araberrako E 446. “nido, *oantzea*” ere.

Grafian *-(t)c- > -tz-* letraldaketa sistematikoa da; hara soilik Htik hartuak: 105 *galtzarra* < *galçarra*, 149 *chiflatzea* < *chiflatcea*, 150 *ñaflatzea* < *ñaflatcea*, 169 *biltzapena* < *bilçapenac*, 195 *fidagaitza* < *fidagaitça*, 497 *erdiztapena* /irakur erditza- / < *erdiçapena*, 499 *ibilcuntza* < *ibilcunça*, 532 *lencuntza* < *lobencunça* /i. le-/ , 509 *galtzapena* < *galçapena*, 655 *motzorra* < *moçorra* eta 686 *oitz*a < *obiçça*. Orobat Land eta Ax-engandik mailegatueta ere.⁹⁴ Halaber <-(t)x-> > <-ts->: cf. 247 *jatsa* (< H “balay, *jatxa*”), 407. *erditsuco*a (< H “médiocre, *erdixuco*a”), 507 *gogoetatsua* (< “pensif, *gogoetaxua*”), 611 *pompatsua* (< “superbe, *pompaxua*”) eta 616 *asquitsua* (< H “suffisant, *asquixua*”). Ax-engandik hartutakoetan ez da, aldiz, horrekorik, egile honek < ts > baitarabil; izan ere harengan ikasi bide zuen Lk grafia hori;

(94) Bere testuetan duen < tz > eta < ts > digrafoen erabilera sistematikorako eta garaiko eta lehenago-ko B eta Gko idazleen usadioaren deskribapen llabur baterako ikus Lakarra 1985b, 243-245. or bereziki.

cf., En Lk jasotakoetarik jalki gabe, 19 *antsiatu*, 145 *erratsua*, 273 *marquetza*, 307 *anzatzua* / i. -*tsua* /, 308 *anzatsutu*, 444 *eguitecotsua*, 555 *autsaillea*, 597 *egartsua*. Land-k eta RSeK bestelako sistemak dituzte, zeinek berea (cf. Mitxelena 1958 eta 1978-79), aski diferenteak bai beren artean, bai aurrekoetarik. Eko ondorioa bera lukete, segurki, handik hartutako hitzetan adibideak ugariago balira; haatik, 39 *oneretsia* eta 309 *etsequi-k* (biak < ch > RSen) Lk bere beste iturri batek —Hek— behar zuen letraldaketa desegokia emandako kasuekin ari garela dirudite (199 *etchalecua*-n ere bada bere etorkiari buruzko arrastoren bat).

Iturri izan zituen testuetan *b*-rekin aurkitutako segidako hitzotan ere ezabatu du letra hori Lk: 12 *onbarcea*, 31 (eta 676) *hirisca*, 44 *hildura*, 172 *bazdura*, 175 *ikbea*, 352 *bithoretcea*, 376 *kharraca*, etab.; aldaketa ez da sistematikoa, ezta gutxiago ere, askozaz gehiago baitira *b* mantendu dutenak: 2 *higuindu*, 52 *urthatua*, 58 *bucha*, etab. Oro har, badirudi kontsonante ondorengoen artean duela < h > ezabatzeke joerarik sendoena (nahiz eta sail honetan ere gorde dutenak nagusi izan), eta hitz hasieran eta bokal berdinen artean ahulena. Grafia honen ezabaketa erabatekoa ez izaki, eta Lk bere aldetik berririk inoiz ez gehitzean, hizkuntzako bestelako arrazoiak landa, 2 *higuindu*, 69 *halacatuthiria*, 372 *cilhegui*, 561 *mahats*, etab., bezalakoetan, gorde den < h > horrek iturriarena salatzen du. Alabaina, ohar bedi, espero zitekeen legez, askorekin gehiengoa iparraldeko testuetarik hartuak izan arren, badirela zenbait < h- > (58 *bucha*, 315 *huruna*, 356 *uhuna*, 380 *hueraguina*, 581 *huarriza*, 660 *huerriza*) hegoaldekoetarik, RSetik jasoak. Azken hirurak ez Darmstadtteko alean ez Oih-ek kopiatu eta Mk ezagututakoan artean ez agertu arren, beren grafiak ez du zalantzarik uzten erabakitzeke Lk handik, Kardaberatzek eskuratutako “quaderno viejo”aren bitartez, hartu zituela.

Lk sistematikoki *-tu* partizipioaz aldatzen ditu hegoaldeko ohituraren arabera bere iturri honetan —iparraldekoan gisa den bezala— *-tcea* aditz izenarekin jasotzen dituen ia guztiak eta baita RS 144 *oraetan* (= E 21. agarrar, *oratu*) bezalako mende-balekoak ere: 30 kasu hauen aldamenean ez dira oharkabean mantendutako 4 salbuespen baizen: 12 *onarzea*, 149 *chiflatzea*, 150 *naflatzea* eta 497 *ertzea*. Aldatzeke gelditu diren “fosil” hauek (eta gaizki aldatutako 158 *hitsi*, 222 *iriotu*, 367 *jasaitu*, 639 *achiquitu*) esanguratsu dira Lren iturburuak berreraikitzeke orduan mugak zenbategoan zabal daitezkeen oharrezko.

Lren *E* formalki azter bageneza markagarri irudi bide lekiguke han den sarrera konplexuen portzentaia. Egia da *HH*aren gorputzean ere anitz dela horrelakorik, baina neurriren batean, bederen, haren iturburu den *Diccionario de Autoridades*-en egiturari eta ugaritasun asmoei zor zaizkiela aurrera daiteke (ikus Urgell 1997b eta 1999). Oraingoan, azken orduan, presaka eta emendakin gisa egindako orriotan, arrazoibide hori ezin erabili arren, usu aurki ditzakegu; nik hamabost bat zenbatu ditut lehendabiziko ehunekoan eta ez dirudi enparatuetan batezbestekoa gutxitzen denik: 2. Aborrecer, *iguitu*, *higuindu*. 3. Aborrecible, *erragarria*. 8. Acabarse, *asacatu*, *neitu*. 11. Acelga, *zarba*, *bezarra*...

Adibide gutxi hauetarik antzeman daitezkeen legez, iturburu (testu eta euskalki) aniztasunetik datorren Eko sarrerren konplexutasuna ezin ahantz; anitzon artean ikusi egin behar bata guk bilatzen duguna izan daitezkeen: 8 “acabarse, *asacatu*, *neitu*”-n RS eta Hko bi sinonimo ditugu, bata mendebaleko hapaxa eta bestea Ax-engan erideten ez den ekialdekoa; mendebal eta ekialde (RS eta H, orobatsu) 171 “costumbre, *ecan-*

dua, aztura”-n; 31. “aldea, *irisca, urisca*”-n erdi-ekialdeko Hena eta Lk berak eraturiko haren mendebaleko kidea; aditza / izena 432. “mortificar, *bildumatu*”(Ax) / 44. “amortecimiento, *iltura*”(H)-en edota 460. “obligación, *eguiptidea* (RS), obligar, *erchatu* (H)”-en; bi atzizki edo bi kategoria ezberdin 497. “parto, *ertzea* (Land.), *erdiztapena* (H)” eta 507 “pensativo, *beriertua* (RS ?), *gogoetatsua* (Ax / H)”-en; hitz beraren bi aldaera azkenik: 680. “vivero, *ninteguia* (RS), *mindeguia* (H)”.

Sinonimo eta aldaera pilaketa hauen artean bada oraindik zerrendatu ez dudan arrazoirik Eren egituraren ezaugarri hau ulertzeko eta, oro har, hiztegien azterketa historiko batean beren arteko loturak agerriago ikusarazteko; izan ere, kontuan izan behar dugu zenbait pilaketa dagoeneko haren iturrian (H-n kasuko) izatean datzala ondoko hiztegien (Lren HHan hemen) izatearen arrazoia.

Litekeena da hori noiz edo noiz jazotzea bestelakoekin ere, testu-iturriekin, alegia: hara 60ko “armas, *isguiluac, isquilosac*” (RSekoak), 76-77-78ko “atreverse, *azartu*”, “atrevido, *azarria*”, “atrevimiento, *azarcunza*” (halaber) edota 242ko “enronquecer, *marrantatu, erlastu*” Ax-en 425 *Conciencia da bebin ere lobacartcen ezten cerbitçari bat, marrantatcen edo erlasten ezten predicari bat* esaldi bakarretik bi-biak. Alabaina, arrunt haboro beste hiztegi bat denean iturria: 144. “colcha, *cunchoina, matelasa*”, 149-150. “comer demasiado, *chiflatzea*; comer con gusto, *ñaflatzea*”; 169. “cosecha, *uztailla, biltzapena*”, 195-196. “desconfiado, *fidagaitza*; desconfianza, *fidagaiztasuna*”, etab.

Bada ordu atzizki batzuez zerbaixka esateko. Euskal hiztegieta azterna gisa izan dezaketen balioa ez da txikia, noski, oraindik behar bezala xurgatu ez bada ere. En nolakoa den berehala ohartu ahalko da irakurlea baina gertakari hau ez bide da L eta Hren hiztegieta mugatzen; ezagun denez idazkera landuaren ezaugarri nagusienerarik izanik atzizkien erabileraren ugaltzea (cf. Sarasola 1986 eta hemen § 6.4.), eta ez izaki atzizki bakoitzaren zedarritzapen tinkoegirik, usadio bereziak aurki daitezke egileen artean bai atzizki hautapenari eta baita atzizki bakoitzaren balioari doakioenez. Honela izanik idazleen artean zenbat gehiago ez ote haien zabalzaile nagusi diren hiztegi-gileen. Eginkizun, eginkizun emankor dugu, alajaina, atzizkiak arrasto edo azterna gisa erabiliak ondutako hiztegien azterketa historikoa. Eren azterketan eman dezakegu bide horren emankortasunaren erakusgarri txipiren bat *guertacuntza* hitzaren ikerketatik abiatuz.

125. “Caso, suceso, *guertacuntza*” eta 619. “Suceso, *guertacuntza*”. “Ez dut —E honetako *kuntza*-zko eratorriek oro bezala, Lren sorketa (guztiz erregularra, bestalde) susmoa bizten duen— hitz honen lekukotasunik eriditen. Hain zuzen ere, beraietarik soilik guztien eredu bilaka zitekeen *azarcunza*-ren (Eko 78.a) antzinatasuna frogatu ahal izan dut” dio Mk, 125. sarrerako iruzkinean, 619.era bidaliaz, han berriz hona bihurtzeko.

Horrelatsu hurrengo sarreretan ere:

259. Estipular, *eguincatu*. “Iturri ezezaguna” aitortzen du Mk, Azk-k ez dakarrela baina bai Lh-k gehituaz. Lh-k Maurice Harrietengandik hartzen du “faire, essayer de faire à plusieurs reprises et ne pas réussir entièrement” esanahiarekin, baina ez zaio oso fidagarria iruditzen Mri *-ka* atzizkiari bere ohikotasun adiera bihurtu nahi dion itzulpen hau.

616. Suficiencia, *asquicuntza*. 617. Suficiente, *asquitsua*. 593-594 sarretan agertzen diren *aski*-ren eratorri pareta gogoratzen badu ere, Mk ez daki ezin zehaz dezakeen iturriren batetik hartuak ala Lk berak asmatuak diratekeen.

Alabaina, ez da zer suposa Lren asmatetak direnik Eko *-kuntza*-dunak oro; areago dena, ez dirudi *-kuntza* atzizkia sartzen denik hitzberriak eratzeko dituen lanabes berrien artean.

Hasteko, 125 / 619 sarreretakoa *HHaren E* baino zaharragoa da, askogatik ez bada ere: cf. H succès, *guerthaqunça*; 259koari dagokionez H dugu L eta Maurice Harriet baino lehen hitz hau darabilena eta, beharbada, bai bata eta bai besteak harengandik hartu zuten beren hiztegietarako: “stipuler, *eguincatcea*”; “il stipule bien, *ongui eguincatcen du*”; azkenik, 616 / 617 sarreretakoko bi hitzak dira dagoeneko Hengan: cf. “suffire, *asqui içatea*”, “suffisant, *asquitxu*”, “suffisance, *asquiquinça*” eta “suffisamment, *asquiqui*”. Bestalde, etorki bera dute 401 “marca, señal, *zagucuntza*”, 409 “mejoras, *obecunzac*”, 499 “paseo, *ibilcuntza*”, eta 532ko “preferencia, *lencuntza*”-k ere; salbuespenen artean Mk aipatu 78 “atrevimiento, *azarcunza*” (RS 165) eta 408 “medicamento, *midicuntza*” (Ax 425) dira. Soilik 648 “tormento, *toliacuntza*” iruditzen zait Lk gainerakoen eradura asmatutako hitza eta honetan ere, bai hau eta bai 75 “Atormentar, *toliatu*” biak baditu ere etorki ezezagunekotzat, Mk berak markatzen du Izt eta Voc.-k lehen a jasotzen dutela, eta bai *toliatu* (Hiribarreni hartua) eta baita bere eratorriak ere Lh-k. Aditzaren etorkia H FE dugu: “tourmenter, *toliatcea*”. Eratorria egile honengan ez da aurkitzen eta berau dugu Hengan peitu den Eko *-kuntza*-dun bakarra. Ez da zalantzarik lehen bilduen aurrean, Hi zor dio Lk atzizki horren erabilaren ideia; areago ia berba guzti horiek dagokien aditzaren ondotik baitakartza Hk: “abbreger, *laburcea*”, “changer, *aldatcea*”, “comparer, *bardinquatcea*”, “corrompre, *gaitzquincea*”, “décendre, *jaustea*”, “disposé, *ekharria*”, “entrer, *sarcea*”, “exercer, *ibilcatcea*”, “fatiguer, *onbatcea*”, etab; “dégat”, “élection” eta beste urriren bat salbuespen direlarik. Gehienak ez dira, bada, Mk suposatuz legez En sortu, Hen hiztegian baizik; ik. Lakarra 1991a.

Badira, gorago ikusi dugu bat edo beste, *-catu*-z osatutako aditzak En: 26 eta 264 *marruscatu*, 66 *billacatu*, 259 *eguincatu*, 462 *hisicatu*, *estocatu*, 498 *ibilcatu*, 533 *lencatu*, 622 *balizcatu*, 649 *lancatu* eta 678 *icuscatu*. Guzti guztiak, Ax-engandiko *bisicatu* salbu, Hengandik jasoak:

“froter, *marrusquatcea*”; “ruiner, *billaquatcea*”; “stipuler, *eguincatcea*”, “il stipule bien, *ongui eguincatcen du*”; “obstiner, *estocatcea*”; “se promener, *ibilcatcea*”; “préferer, *lebencatcea*”; “suposer, *balizcatcea*”; “travailler, *lancatcea*”, “visiter, *ikbuscatcea, visitatcea*”, hurrenez hurren. Egia da Mk 26 eta 264 “*Marruscatcea, froter entre les mains*” dela gaitzigtzen digula Prentzat. Horrelaxe Azk-k aipatzen duen Ax 41 ere: *Hasuñac significatcen du naguitasuna: baldin malguqui, leunqui, emequi, naguiqui eta balacuz hazcatcen, ferecatcen eta erabilicen baduçu, erreco çaitu: baiña ez nabasiqui eta ausartqui bersten eta marruscatcen baduçu, zeinak “Urtica figurat acediam: si molliter tangis, urit; si fortiter astringis, non pungit”*. Besterik ez dioelarik, badirudi Mk Ax-en pasarte hau duela Lren iturritzat. Orobat 66 “*Arruinar, billacatu*”-n

azalpen errazeko gainerakoetan bezala, Mk etorkia zuzen zuzenean ematen du: Ax 190 *Eta nola laincoac ezpaitu, behin ere nebor bide gabequi gaztigatcen, emaiten du arraçoina, Ieremias prophetac, ea cergatic laincoac hiri hura hala deseguitera eta bilbacatcera vtu çuen*. Honen alboan beste hau ere bai: Ax 423 *ezta cerrenic oibala hala eta hain guisa gaizqui bilbacatcen duenic*. Ax-ez landa P “tirailler, traïter mal quelqu’vn” itzultzen duela dakar, Haran. 295eko pasarte hau gehituaz: *orduco dolore handi hura gatic eta bilbacatce haren balioa gatic*.

Larramendik pasarte horiek ezagutzea eta erabilgai izatea litekeena den arren, E-n atzizki horrekin eratuak diren aditz *guztiak* Hengandik hartuak izatea, hemen ere haren alde erabakitzeke arrazoi garrantzitsua da ene ustez eta haboro bigarrenari iturri dago-kionez: “il a ruiné toute sa maison, bere etche gucia billaquatu du” eta “détruire, destrucea, billaquatcea” ere baitatoz gorago aipatu sarreran bertan.⁹⁵

6.7. Testu berreraiketaz: *Refranes y Sentencias*

Ezaguna da Darmstadteko alea amaiera gabea zela, beharbada inprenta lana burutzeke aterea (cf. Vinson 1891-97). Zaila badirudi ere, bada biderik Iruñean 1596an inprimatua bere osotasunean ezagutzen saiatzeko, edota ale hura baino osoago, behintzat, egiteko. Lehenago ere (Lakarra 1991a) adierazi dut testu baten, orobat hiztegi baten, eta haren iturriaren arteko erlazioa ez dela nahitanahiez zuzenbide bakarrekoa; simetrikoa izatera heltzea ezinezko bada ere, egokitasun sistemaren ezagutzak bata izanaz bestearen alderdi zenbait deribatzea dakarkigu inoiz. Hizkuntzalaritzako ohiko usadioen eredura, oraingo honetan iturriaren erabilerak testu-iturria bera, RS, neurri batean berreraikitzen lagun gintzakeela erakutsi nahi nuen. Orain arte RS Eren zenbait puntu, sarrera zenbaiten etorkia funtsean, azaltzeko baliatu bada (cf. Mitxelena 1970), nago E ibiliz ez soilik Lk egin haren erabileraz, baizik eta RSi berari buruz zerbait jakin dezakegun.⁹⁶

(95) Ez dirudi *-dura* atzizki honen erabileran Hk L zaletu zuenik *-kuntza*, edo, beste neurri batean, *-katu*-rekin egin bezala (ikus gorago): soilik “melancolía, languiadura” du Ek iturri hartatik, baina ez du “attachement, estequadura”, “mouvement, higuadura”, ez “soveranité, gaindura”, nahiz eta bertatik jaso 227 “embarazo, estecua”, 413 “moverse, higuitu” eta 610 “soberano, orotaco”, zalantzazkoa da 44 “amortecimiento, bildura” eta ez da *bazdura* 171 “costumbre, aztura”-ren iturrikoa. Datuok esanguratsuak dira Hengan 40 bat eratorri baitira atzizki horretaz baliaturikoak (4 EFeen eta FEn gainerakoak). Hn *-dura*-ren eta beste bien lekukotasunen kopuruak oso antzekoak izan arren, guztiz bestela agitzen da En.

(96) Eko aitzin oharrean Lk dioskunez HHren inprimaketa bukatzean jaso zuen Bizkaiko misioetarik zetorren Kardaberatzeandik, Vinsonengandik hasita RSen aletzat jo izan den “kuaderno zahar” bat. Handik hiztegian ez ziren hitz abondo hartu zuen Lk eta zegozkien gaztelerazko sarreretan ezarri. Horrezaz landa, “he añadido tambien otras muchas voces, que he oido en las conversaciones, y notado en los Libros, especialmente en Axular, que he buuelto á repassar con cuidado” zioen. Gauzak honela, Ax eta RSerantz zuzendu beharra zegoen Eren iturriak, nagusienak behinik behin, ikertzeko orduan eta bide horretatik abiatu zen M (1970). Urrats bat gehiago ere eman zuen Lk —hitzaurrean hartaz esandakoen ondoren aitortzeretan sartzea gogortxoegi edo iruditurik— aipatu ez zuen Landucci ere hartzekodun egitean. HHaren En 243 direlarik Ax-engandik hartuak (%31,13), 161 ezagutzen ditugun RS-eko zatietarik (%20,74), 129 Htik (%16,62), eta 67 Landucciren hiztegitik (%8,76). 9rentzat (%1,15) hautagai bat baino gehiago dugu ezagutzen diren iturrien artean, 47 RS galdurikoak izan daitezke (%6,05) eta 118rentzat (%15,20) ez dugu oraindik iturbururik. 1/6 da, goiko azterketaren ondoren Hk Eren iturriez argitzen duena eta —gainerako iturriei, Ax-i bereziki, Mk egokitu maileguak

Mk iturria asmatu duela onartuaz ere, zehaztasun haboro lor daitekeela eta inoiz are beharrezko dela ere pentsa genezake. Izan ere, *Eren* azterketan sarrera bat baino gehiagotan esaten digu honako edo halako hitza *Ax*-ek asko darabilela adibideren bat edo beste (gutxitan guztiak) emanaz, edota beste hura mendebaldekoa dela eta *RS*en ere badirela, bere txikian, zenbait adibide, hemen ere horietarik batzuk agertuaz. Egia da 18 *arrantatu*, 21 *oratu* edota 178 *ipirdia*, 201 *guraria* bezalakoek ez dutela itxura batean askoz gehiago merezi lexikografiaren aldetik, hain baitira usuko dagoeneko ezagun ditugun testuotan; alabaina, lexikografiarekikoa ez bada itsutzen gaituen interes bakarra, merezi bide du, gure iritzian, are sarrera horietan ere litezkeen iturri hautagaitzen artean erabakitzeak irizpideak izatea. Mren ikerketak gogoan izanik eta behar diren tokietan zuzenketak egin ondoren gelditzen zitzaigunarekin asetu nahi ez denarentzat, *RS*eko errefracuetarik *Lk* zalantzarik gabe ezagutzen zituenak, ez gutxi gorabehera, zein ziren jakiterik ba ote? Nago badela entseiatu beharreko beste biderik zehaztasun asmo honetan; markatu nahi dut, ordea, ezin itxadon daitekeela segurtasun erabatekorik metodo honen bitartez soilik, eta, bestalde, ez duela Mren lana hondatzen baizik eta suposatzen, hartan oinarrituaz hura zehazten, sendotzen eta hedatzen.

a) Darmstadt-ekoaren [D] hurrenkeraz.

Lehendabizikoa Dekoaren egiturari, errefracuen antolamendu eta hurrenkerari, so egitea genuke: ba ote horrelako ezer eta, izatekotan, ba ote inongo oinarririk hartan falta den zatiak izan zezakeenaz iharduteko? Zerbait bada, zalantzarik gabe: lehen orrialdeko errefracuak oro A-letraz hasten dira eta O-z 64., azkeneko, ia guztiak. Bigarren orrialdean bederatziren artean nagusi dira B- letraz hasten direnak nahiz eta A-bat eta beste E- bat izan, eta B- eta C- dira, hurrenez hurren, 3.ean. Alabaina, A- da nagusi berriz (D- batekin) laugarrenean, B- bat eta C-ren gehiengoa 5.ean, eta — larriago dena— N- bi, bi M-, L- bi, bi V- eta F- bakarra ondoko 6.ean. Hortik aurrera, orrialde batzuetan letra honen edo horren gehiengoa izan arren, jauziak dira aitzin-gibel, bai orrialde berean, bai biren artean ere.

Ni neu, bederen, ez naiz gai 64 orrialdeentzat balioko lukeen lege hertsia ez zabalik erideiteko. Orobat diot Dekoan legerik izatekotan, neurriren batean bederen, horren berme etorri beharko luketen Oih-ek gorde zatikoez. Zalantzarik gabe, Oih-ek duen kopiartzeko modua “2. graduko desordena” dei genezake; izan ere Dekoaren bitartez ezagutzen ditugunak ere ez baititu bere hartan ematen eta ezta ordena alfabetikoren batez ere, gorago ikusi bezala; ez da, beraz, harrigarrikorik goiko datuetan.

b) Lren *HH*eko *Eko RS*-en erabilera orokorraz.

Ondoko taulan asteriskoek delako hitza —ezagutzen ditugun errefracuetan— soilik zenbaki horretantxe gordetzen dela adierazten dute; asterikorik ezak, aldiz, zenbaki horretaz at besteren batean ere azaltzen dela *RS*-en.

zehazteaz landa— erdira jaisten du etorki ezezaguneko sarrera kopurua. Halere, bada oraindik zer iker hondar hori agortzeko. *Eren* hartzekodun berri bilakatzean, kontu garbiketa berrikusi beharrean gara. Zenbait kasutan Hen lekukotasunak ez du aldatzen lehen *Mk* emandako azalpena, nahiz hori ezagutu ondoren ere iturria ez delako gure irispidean, nahiz lehengo azalpena zeharka datorrelako (cf. Lakarra 1991: 243 hh). Orain kopuru guztiak zehaztu beharko dira Urgell 1999-ren arabera.

- 1-50 *bitartean*: 2, 3, 7, *9, 10, *16, 19, 21, 25, 33, 34, 37, 39, 49
 51-100 *bitartean*: 51, 52, 55, 63, 64, *69, 75, 76, 78, *79, 82, 88, 94
 101-150 *bitartean*: 102, 107, 115, 120, 141, 144, *149
 152-200 *bitartean*: 151, *152, 156, *159, *165, *166, 168, 169, *171, *174,
 *175, 176, 179, 180, 182, *183, *185, 188, 191, *192, *196, *197,
 199
 201-250 *bitartean*: *201, *207, *209, *210, 211, 214, *215, 217, *219, *220,
 225, 228, 230, *233, *235, *236, *238, *239, *241, *242, *243, 244,
 246, 247, 248, *249
 251-300 *bitartean*: *251, 253, 254, 255, *259, *260, 262, *265, *266, *272,
 275, *277, *279, 280, *287, 289, *290, *291, *295, 298, *299
 301-350 *bitartean*: *301, *302, *303, 305, *307, *313, 314, *317, *319, *321,
 *323, 327, 329, *331, *335, *339, *341, *344, *349
 351-400 *bitartean*: *353, *361, *362, *365, *366, *367, *370, 371, *372, *373,
 *379, 380, 381, *383, 384, 385, 386, *388, 392, *393, *395, 397,
 *398, *399
 401-450 *bitartean*: *402, *403, *404, *405, *407, 408, *410, 413, 416, 419,
 *420, 422, 428, 435, 436, 437, 443, 450
 451-500 *bitartean*: 458, 466, 467, 468, 469, 478, 481, 485, 487, 493, 495, *497.
 501-560 *bitartean*: 506, 507, *514, 521, 523, 525, 527, *536, *541, 542, *544,
 545, 547, 550, 558

Datuok esanguratsu izan daitezzen, errefrauak zein orrialde eta zein orritan doazen jakin beharra dugu; izan ere, badirudi zatika baino gordetzen ez zirenak lekat, errefrau bat hautagai bakar bilakaturik, orri horretakoak hobetsi beharra dugula hainbatik hainbatean horrelakorik ez duten orrietakoan aurrean. Hain zuzen ere errefrau horren segurtasunak orri osoarena (aurreko orrialdearena zein atzekoarena) dakar eta, beraz, bertako gainerako errefrauak litezkeen hautagai hoberenak dira RSen behin baino gehiagotan azalduz geroz delako forma hori. Taulak argiro esaten digu 150 eta 400.a bitarteko errefrau izarreztatuek gordetzen zituzten orrialde gehienak (17.etik 48.erakoak) bederen, guztiak seguruenik, ezagutzen zituela Lk, anitz baitira nahi eta nahiez hark haietarik hartuak. Hortaz, hamasei orrialdetako kuadernotxotan antolatuturik izaki testua, Dekoaren 2. eta 3. kuadernotxoek (17-32 eta 33-48. orrialdetarik, hain zuzen) egiten bide zituzten Lk ezagutu 60 orrialdetarik 32.⁹⁷

c) Lehen eta laugarren kuadernotxoak ezagutzen ote?

Oraindik beste 28 orrialde argitzea geratzen zaigu. Gogoratzen bagara, Lk berak dioskunez, irakur zitezkeen 60 orrialde baitzituena behintzat bere aleak eta 64 D-ekoak. Honek ez zituenetatik Lrenak zenbat izan zitzakeen suposatzen hasi orduko komeni bide da hark Dekoan gordetakoez egin erabilera zehatzago miatzea. Lehen kuadernotxoari dagokionez, badakigu Lk ezagutu zuen alean Dekoaren 1.ko orria (1-14. errefrauak) falta zela, behintzat, bertan baitzihoazen inprenta eta urteari buruzkoak. Esango nuke gehiago ere peitu zuela eta goian eman dudan zerrenda osoaren (hots, litezkeen guztiak biltzen dituenaren) laburtasuna esanguratsua begitantzen zait. Areago dena, 9.a, 16.a, 69.a, eta 79.a (138tik 4 soilik) dira goiko taulan izar-

(97) 17.ak (139-145 errefrauak) eta 27.ak (225-232) Lren arretera erakarri ez bazuten ere bere alean ziren, hauen gibleko 18.a (146-154) eta 28.a (233-241), hurrenez hurren, ederki baliatu baitzituena.

txoaren markarekin hornituak lehen kuadernotxoan; bigarrenean 35, ia bederatzi bider gehiago, eta hirugarrenean 44, hamaika bider gehiago.

Ikus ditzagun laurok ere xehekiago, orain arte esandakotik ez baita besterik gabe jarraitzen horiek Lk erabili egin zituen eta, hortaz, horiek dituzten orriak, osotoro edo zatika, ezagutzen. Kontuak honela lehen kuadernotik eta ez beste inondik nahita nahiez hartu beharrekorik ez da batere; bestela esanik, ez da zer suposatu Lk lehen kuadernotxo hori ezagutzen zuenik —orri edo orri zati solteren bat gehienez ere— eta agian hobe hori ere ez onartzea: izan ere, Mk behin baino gehiagotan aipatu Lren hitz ezezagunen zaletasunak nekez utziko bide zion 12 *hamquer* “cruel”, 14 *labio* “rubicorta”, 15 *balizco* “de si fuesse”⁹⁸ (16ko *itogin* aipatu arrunt horren aldamenean), 32 *anbiolaco* “del tiempo pasado”, 49 *trancart* “engaños”, 55 *beçuza* “regala”, 65 *ysusqui* “escoba”, 73 *hendorea* “alcalde”, 82 *tacoc* “para” eta beste asko baztertzen. Zein nahi ere den begitazio honen aurrekoa gure iritzia, berreraikitzaileak ez du Deko liburuaren lehen kuadernotxoaren inongo beharrik Lk *En sartuak azaltzeko; entia non sunt multiplacanda praeter necessitatem*.

Goazen orain laugarren kuadernotxora. Honek 49.etik 64.era bitarteko orrialdeak eta 413.etik 539. errefracura bitartekoak besarkatzen ditu. Horietarik 420, 437, 497 eta 514 dira soilik taulan izartxoarekin markatuak hots, *RS*eko beste inon ez direla *En* agertu hitzak adieraziaz: lehen kuadernotxoan diren berak, halabeharrez, eta, hartan bezala, Lk kuadernotxo honen erabilera urria egin zuela agertzeko ezin adierazgarriagoak, zalantzarik gabe.⁹⁹ Nolanahi ere, azken kuadernotxotik halabeharrez hartutakoa azaltzeko gehienez ere 2 errefracu, lau orrialde —edo orrialde zati—, behar ditugu. Gauzak honela, Deko aleak eta Lrenak goitik jota 36 orrialdetan egiten zuten bat; bigarrenak 60 orrialde irakurgarri (bestelakorik gehiago?) zituenez, Iruñean argitaratuak bazituen, gutxienez, Dekoari falta zitzaizkion 24. Logikoa bi kuadernotxo gehiago (32 orrialde, 272 bat errefracu) zituela suposatzea litzateke. *En* diren eta Dekoan ez beste lekukotasunetan gordetzen ez diren 53 hitz *RS*en zati galdutik baletoz Mk (1970)-en susmatu bezala, antzeko zifretara iritsiko ginatete: bigarren kuadernotxoko erabileraren arabera (gutxienez 35 errefracu 16 orrialdetan) 24,2 beharko lirateke horkoen iturriarentzat eta 3. kuadernotxoaren arabera (gutxienez 44 errefracu 16 orrialdetan) 19,2 orrialde.

d) Deko alean ez diren zatiez eta *RS* osoaren tamainaz.

Goian Oih-en alearen tamainaz eta bertan izan zitezkeen Dekoan gorde zatiez ari-tzean 17,7 orrialde edo atera zaizkigu, 16ko kuadernotxoka antolaturik izaki liburuaren kuadernotxo bakar bat (136 bat errefracu) ala bi (272 bat errefracu) ezezagun gehiago izan zitzakeen ezin erabakirik, hurbilegi baita gutxi gorabeherako kopuru hori kuadernotxo bakarraren orrialdeetarik. Ez genekien ere kuadernotxo eta errefracu horiek Lrenak zituen berak ziren ala bestelakoak. Azken puntu hau garrantzitsua du gu zeren eta, batera ala bestera izan, Iruñeko osoa Dekoaren 539 ezagunetarik *gutxienez* 800 inguruko edota 1000tik gorako ikusia izatera iritsiko bailitzateke. *RS*-eko zati galdutizat Mk aipatu *Eko* hitzen eta Oih-ek gordetako aleko 20 errefracuen azterketa bide da auzi hau erabaki bidean sartzeko lanabes sendo bakarra.

(98) *E* 622 “suponer, *balizcatu*” ez dator hortik Mk proposatu bezala Hgandik baizik: cf. Lakarra 1991, s.u.

(99) Izan, bada han 536 *Hordia ganic ençindu çe eguic arean* “De borracho no fies nada” ere, baina *E* 437 “nada, *arean*” orobat atera zezakeen *RS* 558 (hots Darmstadtekoak ez baina bai Oih-enak, eta agian baita Lrenak ere, gordetzen zuen) *Ilbeeran ereyn ceguic arean*-etik.

Badirudi L presatua zela 540 *ynardun*, 543 *altamia*, *dilist(..)ia*, 549 *gastigaturic*, 553 *euteren* eta besteren batez ez ohartzeko; Oih-ek ere oso alper edo beldur behar zuen izan, testu elebidunaren aurrean, Lk Deko alean ez baina Iruñeko alde osoagoan irakurri eta *En ezarritako* 16 *achiti*; 23 *cresala*; 24 *osteleuria*; 33 *pozcarria*; 41 *larua*; 76 *azartu*; 101 *ezteguac*; 107 *fresa*; 121 *seldorra*; 123 *azquina*; 131 *coitiguia*; 146 *gomburua*; etab., edota 451 *seyacaz echun dina ucuzcari jaigui doa* bezalako pasarteerik halabeharrez ere bakar bat ez hartzeko.

Gauzak honela, Mk E 58ko *hucha* Oih-ek ezagutu RSeko zati galduaren bidez (541 *huchan*) azaltzen duelarik, eta hapax baten aurrean garelara edota ezinezko dela galdutako kuadernotxoetan bat baino gehiago izatea ezin esan bada ere, E 356 “*ladrón ubuna*”-rekin (cf. RS 544 *huhuñerean*) biltzen badugu ezin esanguratsua goak iruditzen zaizkit bai grafiagatik, bai (cf. Lakarra 1991) grafia horretara heltzeko RSen bide zuenetik ezarri zitzaizkion aldaketei dagokienez. Oih-ek dakarren RS 546 *azcurriac* Mk nahi bezala (1970: 111) *aciçurriac* “paperas” irakurri behar bada E 484 s.u.-n egin legez, edota *arean* ez Mk eman RS 526 *Hordia ganic ençindu çe eguic arean* “De borracho no fies nada”-tik baizik eta RS 558 *Ilbeeran ereyn ceçuic arean* Oihenartek ezagutu zatitik baletor, arrazoi are sendagoak genituzke Oih-ek eta Lk, partez bederen, RS galduaren zati berberak ezagutu zituztela edota, zehatzago, galdutako zati beraren arrastoak baino ez zizkigutela utzi.

Datuon aurrean Lk eta Oih-ek, galdutako zatiaren bi kuadernotxo, 32 bat orrialde, gehiagoren berri ematen digute (Lren aleak zituen 60 orrialdeetara iristeko Darmstadtekoaren 2. eta 3.az landa behar genuena, hain zuzen), Iruñeko orijinal osoak 96 orrialde eta 759 bat errefrau behintzat bazituelarik.

7. Hizkuntzaren historiaren arazo berezi bat: periodizazioa

Euskararen hizkuntz historiaren egiteko historiografiko nagusien artean hizkuntzaren periodizazioa bera dela esan bide genezake. Frantsesaren, ingelesaren edo alemanieraren historiak irakurtzen ditugunean, bitxi gerta dakiguke jakintsuek nolako segurtasunez erabiltzen dituzten *ancien français*, *Middle English* edo *Neuhochdeutsch* bezalako berbak, guztietan beren hizkuntzen bilakabidea hirutan banatzen dutelarik, batetik, eta zalantza handi gabe —batez ere frantsesaren kasuan— erabakitzen, besetik, noiz hasten eta amaitzen den garai horietariko bakoitza.

Espainieraren kasuan segurtasunak exkaxagoak dira. Batzuek (gehienek) *castellano antiguo* (~1500 arte) / *castellano moderno* (1500etatik aurrera) bereizi izan dute: gogora bedi urte horren inguruan gertakari politiko garrantzitsuak direla eta kulturalki Urrezko Mendearen hasikinetan garelara. Alabaina, badira bestelako ikuspuntuak eta, batez ere, ezaxola edo oinarri teoriko handirik gabeko eztabaidak dira, ezer denean. Menéndez Pidalek, demagun, ez zion garai banaketari garrantzi handirik eman, agian lexikografiaz ez zelako arduratu gehienbat, baina baita bere ustez artean hizkuntzaren eboluzioa ez zelako egiteko horretarako aski ezagun. Inoiz, mende banaketara jo zuen banaketa horrek aldaketa erritmoen berri hobeki eman zezakeelakoan, bereziki zenbait testu fetxatzen zailak izaki.

Academiaren Hiztegi Historikoak (1933-36) hiru sailetan banatzen ditu lekukotasunak: a) Erdiarokoak, b) XV-XVII. mendeetakoak, c) 1700-. Badira beste batzu (M. Alonso edo M. Alvar Ezquerria) banaketa laukoitza

(1. Erdiaroa, 2. XVI-XVII, 3. XVIII/XIX-1939, 4. Hortik aurrera) aurkeztu dutenak, eta azkenik, Lapesak (1980) eta Cano Aguilar-ek (1988) boskoi-tza eta hirukoitza dute beren hizkuntzaren historietan: A) 1. esp. arcaico, 2. XII-XIII, 3. medieval-clásico, 4. Siglo de Oro. 5. Esp. moderno (Lapesa); B) 1. Medieval, 2. Clásico, 3. Moderno (1800-). Azken honengan eta baita P. M. Lloyd-en liburuan ere bada fiabardura interesgarri bat, halere; garai horiek ez dira egonkorrak bailiran azaltzen, aldaketa multzo baten hedadura bezala baizik.

Zein ote hizkuntzaren historia kronologikoki zatitzeko behar teoriko edo praktikoak? Hasteko, edozein ikerketa historikotan garai historiko zenbait mugatu ohi da, haien barnean ikergaiak batasun berezia izan dezan. Egia da beti aldatuaz dela sistema, baina bakarrik momentu batetik aurrera ikusi ohi dugu egoera kualitatiboki berria. Bestalde, historia aldika bereiztea ez da ikertzailearen setakeria hutsa: hiztunak berak galde lezake darabilen sistemaren iraganaz eta geroaz, eta belaunaldien arteko hizkuntz diferentziak ere erraz aurki litezke (cf. § 1.1.). Inoiz gerta daiteke bizirik diren belaunaldiei gertakari historiko ezagunak egokitzea: gerraurrekoa — frankismo garaikoa — geroztikoa, demagun. Honek berriz ere lehen (§ 1.2.) aipatu barneko eta kanpoko historiaren arteko harremanetara garamatza. Zaila da neurritan batean kanpoko gertakariak ez gogoratzea, izan ere gizarteak horiei lotzen baitie bere esperientzia linguistikoa ere. Nola lortu, hortaz, garai banaketa ez dadin konbentziosko sailkapen hutsa izan? Batetik, alderdi funtzionala eta alderdi kulturala biak kontuan izanik, baina ohartuaz oso kontuz noiz bataz, noiz besteaz, ari garen^{99b}.

Eberenzentzat (1991: 102-104) kanpoko fenomenoaren eragina hizkuntzaren barneko historiarako (hizkuntzaren unibertso eta generoak, hedadura geografikoa, agintari politiko edo eklesiastikoen hizkuntzarekiko legedia, literatura, beste hizkuntz komunitateekiko kontaktuak...) hizkuntzaren bilakabidearen lehen faseetan dira garaile hizkuntzaren parametro nagusiei dagokienez.

Ikusi ditugun sailkapen edo banaketa gehienak hizkuntzaz kanpoko datu eta gertakarietan oinarritzen ziren. Honek "hizkuntzaren historia" deitu ohi den horren oinarri teorikoak miatzera garamatza. Azken mende laurdenean horren aipatua izan den Vårvaro-ren lan klasikoaren (1972-73) titulua bera da aski esanguratsua. Hark aurkeztu eta ondokoek bermatu bezala, iragan mendean sortu zenetik, hizkuntzaren historiak hizkuntzaren bilakabidea berreraiki ohi du, beti ere helburu zehatz barekin: delako gizarte baten izpirituko kolektiboaren azalpena, alegia. Hots, hizkuntz historialariak Erromantizismoan oinarriak dituen teleologia nazionalista batez bete ohi du bere egitekoa. Jokaera nazionalista horren adibideak erraz kausi daitezke dela tradizio frantsesean (*unité > fragmentation > unité*) ereduarekin, dela espainiarrean Penintsulako dialekto erromanikoetarik bat nazio-hizkuntza nola bilakatzen den bihurtzen delarik konta-/kantaia.

(99b) Espainieraz, esaterako, fonologiaren historiarako lehen aipatu 1500eko eten hura ez da markagarri: hots, aldaketa nagusiak lehenago hasi edota geroago amaitzen dira. Morfosintaxian ere XVI eta XVII. mendeetan gertatzen dira aldaketa larrienak preposizio eta juntagailuekin eta, azkenik, badirudi lexikoa ere ez 1500ean baizik eta 1550 aldera izango litzatekeela muga, aurrekoa XV. mendearekin eta ondorkoa XVII.ekoarekin edo are modernoagoarekin doalarik.

Värvaroren aurka Eberenzek beste ikuspegi bat ere plazaratzen du, hots, lurralde zabalago baten azterketa pankronikoa: von Wartburg-en hiztegiak galorromanikoa-rekin edota Corominasek bereekin (katalanarekin eta hispanikoarekin) Penintsularako egin legez edo.^{100b} Alabaina, egileak berak aitortzen du honek guztiak ez duela arazoa beste toki batera eraman baino egiten: zerk justifikatzen ditu, azken finean, Galorromania edo Iberorromania bezalako kontzeptuak?

Idealki hizkuntzaren historiak gizartearen aldaketak eta hark erabili hizkuntz sistemaren edota hizkuntz sistemen aldaketak erkatzen ditu bien artean izan daitezkeen loturak antzemateko. Helburu hori, ordea, gutxitan lortu ohi da, bataren eta bestearen datu eskuragarriak, hasteko, urriak direlako. Honek dakar oso kontuz erabili behar direla ditugun literatur lekukotasunak, batez ere obrarik jasoenenak. Eta hori ez bakarrik lexikoan edo fonologian, baizik eta baita morfosintaxian ere. Literatur obrak ezin dira inoiz ere garai baten hizkuntz lekukotasun bakartzat hartu, bestelako gutxi izanarren. Bestalde, literatur mugimenduen eta hizkuntz sistemaren eboluzioan nolabaiteko isomorfismoak aurkeztea ("La lengua del Siglo de Oro" bezalako deiturekin) oso arriskutsua da eta orain arte ez du inork argudio sendoz frogatu.

Hizkuntzaren bizitza osoa ezin azter eta azal genezakeenez, hautatu beharra izan ohi da. Zenbait tradizioan hizkuntzaz atetiko bi gai aipatu ohi dira: politikazko gorabeherak eta literatur hizkuntzazkoak. Hizkuntzalari askok ukatu arren, kanpoko historiak badu eragin eta islarik hizkuntzaren bilakabidean, nahiz eta zenbait gertakari historikoren fetxak ematea aski ez izan hizkuntzaren bilakabidea mugatzeko. Diskurtso metalinguistikoa (gramatikoak, lexikografoak, hizkuntz ideologoak) ere kontuan hartzeko den arren, inor gutxik onartuko du, Marcos Marín-ek (1996) espainierarekin egin gisa, hizkuntzaren erreforma egitasmoak oinarritzat hartuaz banatzea hizkuntzaren historia. Arazo ugari ditu honelako ikuspegi batek: bi aipatzekotan, batetik zenbait proposamen ez dira berriak baizik eta lehenagoko egoeren kodifikazio; beste batzuk, aldiz, ez dira ez garai horretan ez geroago hedatzen. Gainera, Europa osoko analfabeto portzentaia eta bestelako arrazoiek zalantzan jartzen dute araudiaren eragina hizkuntzaren alderdi guztietan.

Bidenabar agertu den barneko eta kanpoko historiaren arteko erlazioaz mintzatu beharra dugu. Erlazio hori inon baino garbiago maileguetan ikus daiteke: nork jar lezake zalantzan euskarak latinetik dituen ugariak bata eta bestea hitzegiten zituzten herrien arteko kontaktuaren erakusle direla, edota are azken mendeotan espainieratikoen portzentai igoerak baduela hizkuntzaz kanpoko azalpenik? Barneko historiaren helburu nagusia bilakabide garaiak parametro edo ezaugarri nagusietan oinarrituaz berreraikitzea dugu. Honek izan diren aldaketen zernolakoak —orokortu ziren aldiak bereziki— ezagutzea ekarri ohi du, gero delako aldaketok ugarien gertatutako hamarkada edo mendeak zehazteko. Honela jakingo bide genuke hizkuntzaren eboluzioa eritmo berean gertatzen den ala aldaketak

(100) Espainieraz, gehien jota 1650erako hizkuntzaren muinaren bilakabidea burutua izanik, hortik ikertzaileari soilik periferia (terminologia, hitz sorkuntza, esapideak, estilistika...) gelditzea.

(100b) Ikus orain Untermann 1999 Corominesen onomastika zaharrari eta etimologia buruzko lanen kritika baterako.

garai zenbaitetan ugaltzen; azken kasu honetan periodizazioa erraztuko litzateke, jakina. Hizkuntza handienei dagokienez, Eberenzek uste du testu idatzien beharrak hizkuntzaren egiturak eurak normalizatzea eta, areago dena, egungo egunetik zenbat eta gertuago hainbat eta hizkuntzaren muineko egituren bilakabidearen baretzea dakarrela, azken honen trukean periferiako (terminologia teknikoa, jergak) aldaketa larriagoak ditugularik. Azalpen hau zuzena balitz, hizkuntzaren muineko ezaugarriari begiratzeko dieten ikertzaileek azken aldietarako garai zabalagoak —eta axalergoko oinarrietan mugatuak— beharko lituzkete proposatu, lehen-dabiziko mendeetarako (sistemaren bilakabidean oinarritutako) garai banaketak baino zabalagoak, nolahi ere.

Euskararen periodizazioaz ezin esan teoria landuegirik dugunik egungo egunean; azken batean, hizkuntzak historiarik duen eta aldatu den (cf. §) ere ukatu izan delarik eta gehienbat historiaurreari dagozkion gaietan aritu izan delarik ikerketa nagusia, urri izaki filologia, ez da harritzeko emaitza. Badira aspaldidanik, halere, zuzenean edo zeharka arazoak ukitzen duten uste eta ustekizunak, “proposamen” argi ez badira ere. Ezagunenetarik, gero literatur historia guztietan islatu zen ñabardura eta aldaketa handiegirik gabe, Ibarren 1935eko zatiketa hirukoitza dugu: 1) Axular, 2) Larramendi, 3) Garaikideak. Seguruenik, baina hau Ibarren interpretazio edo hedadura bat genuke, Axular aurreko garai bat ere suposatu beharko litzateke eta 2. eta 3. atalen artean ez litzateke 1.aren eta bi horien artean litzatekeen eten garbia, izan ere, bere garaian —hots, gehiegitan aipatzen ez diren Arana eta Arriandiagarenean— aurkitzen zuen izurriaren erroak Ibarrek Larramendirengan bilatzen baitzi-tuen.¹⁰¹

Del *Guero* de Axular (1643) y del *Diccionario Trilingüe* del P. Larramendi (1745) arrancaron, uno en pos de otro, y con cien años de intervalo, los dos movimientos literarios de las vertientes septentrional y meridional de nuestro Pirineo. Su influencia es todavía sensible; y lo más característico de las dos literaturas tomadas en conjunto es, aun hoy la contrapuesta orientación que les marcaron sus respectivos iniciadores. En aquellas dos obras puede decirse además que estaban virtualmente contenidos, como el fruto en el germen, los aciertos y equivocaciones básicos de la ulterior producción euskaldun. Por una parte, ninguno de los méritos relevantes de la literatura ultrapirenaica, sin exceptuar el admirable cultivo renacentista de que desde antaño se hace allí objeto a la lengua, es ajeno al *Guero*. Por otra, en el autor del *Diccionario Trilingüe* debe de tener su principio el error capital de que, según se ha visto, adolece nuestro renacimiento cispirenaico.

(101) Kontuan izan bedi Sarasolaren (1984: 31) hurrengo pasartea: “Dentro del campo de los estudios vascos, la lengua y la literatura han formado tradicionalmente una única rama. Las obras escritas en euskera se han considerado, ante todo, como simples materiales para los estudios lingüísticos, de suerte que el estudio literario sobre esas obras ha sido llevado a cabo por los propios lingüistas y euskeráfilos, que realizaban así una labor que, en principio, no les correspondía. Como resultado de ello, la literatura vasca no ha constituido hasta ahora un campo autónomo de estudios, y de ahí también la excesiva importancia que se ha dado a los factores lingüísticos en los estudios literarios”. Arrazoi osoz bere literaturaren historian ere bada antzekorik; alabaina, Komeni litzateke gogoratzea literatura “ederraz” mintzo dela eta ez literatur hizkeraz eta are gutxiago hizkuntzaren historiaz.

Él fue al menos quien sentó las premisas, si bien la deducción de las consecuencias y su desarrollo sistemático hayan sido obra casi exclusiva de las actuales generaciones.

El rector de Sara escribió con el fin didáctico, *objetivo*, de instruir a su público euskaldun en la forma más apropiada. Y con realizar cumplidamente su designio guió los primeros pasos de los discípulos por el mismo sendero de la *objetividad*, que es el camino del éxito. El jesuita guipuzcoano sintió la preocupación de la "honra", del "prestigio ideal" de la lengua ofendida; y persiguió con su Diccionario el fin apologetico de autorizarla o acreditarla en teoría ante los extraños. Y al hacer así del euskera instrumento de tesis y tema de debates acalorados, abrió incautamente la puerta a la prevención teorizante que, andando el tiempo, había de imponerse de tan extraña manera a nuestros espíritus. Convendrá ampliar estas ideas (Ibar 1936: 103-104).¹⁰²

Urteak ere igaroak ziren eta ez da harritzekoa belaunaldi berriago baten literatur bozeramaileak (Sarasola 1976: 105) 1964ean jartzea Ibarren 3. garaiazen amaiera eta berri baten hasiera.

Geroztik ari garen garaian Intxaustiren zabalkunde lana (1990) bide da berariaz aurkezturiko periodizazio saio bakanetarik. Haren ustez bost lirateke euskararen historiaren garai nagusiak:

- 1) Historiaurretik Erromaren erorikoa arte,
- 2) Erdiaroa,
- 3) Aro Modernoa (1545-1789),
- 4) Aro Garaikidea (1789-1936),
- 5) [Azken] Berrogeitamar urte (1937-1987).

Zuazok ere bost garai ezartzen ditu baina ez datoz bat aurrekoekin 1995eko bere lanaren ("An overview of the external history of the Basque language") ondoko buruetan ikusten dugunez:

- 1) "The long prehistory of Basque" (6. or.)
- 2) "The 16th and 17th centuries" (9. or.)
- 3) "The 18th and 19th centuries" (13. or.)
- 4) "1875-1936" (17. or.)
- 5) "The postwar period" (21. or.)

Proposamen berririk egin aurretik komeni da aurrekoen zertzelada nagusiak azaleratzea: guztiek bat egiten dituen ezaugarri argia hizkuntzaren sistemaz landako arrazoietan —literaturan edota literatur hizkuntzan, bederen, hizkuntzaren soziologian edota Euskal Herriaren Historia orokorrean— oinarrituak izatea dugu; horrezaz gain, Ibarrena (eta zordun dioen neurrian Sarasola eta ondokoena) ez da beren-beregi eraikuntza historiko-zientifiko soil bat; aski da bere lehen hitzak gogoratzea: "Ibar, patriota desconocido, a quien atormenta la preocupación del euskera, solicita turno

(102) Eta hala egiten ondoko orrialdeetan; cf. Lakarra 1985 eta ondorengoak eta Sarasola 1986 Ibarren aurka.

en la tribuna pública, para dejar oír su voz" (Ibar 1935: 5);¹⁰³ Inrxaustik (1990: 10), azkenik, berariaz aitortzen du ez filologia baizik eta soziolinguistika izan duela ardatz.

Ez dirudi hizkuntzaren barneko bilakabide historikoari proposamen hauek (Inrxaustiren lehen bietatik at, jakina) egokitzen zaizkionik: azkenengoan, demagun, ez da ikusten nolatan azal litekeen talde berean ezartzea Etxepare eta Maizterren edo Leizarraga eta Elizalderen nahiz *Refranes y Sentencias* eta De la Quadraren testuetan islatzen diren sinkroniak eta bi diferentetan Mendiburu eta Agirre Asteasukoarenak edo Ubillos eta Añibarro. 5. garaiak ere (1937-1987) zeresan ugari eman lezake, nahiz hasierako datari nahiz barneko corpusaren hizkuntz homogeneousunari begiratuaz.

Barneko irizpide horiei eta beste batzuek gogoan izanik, egokiago iruditzen zait honelako zerbait, zirriborro gisa bada ere:¹⁰⁴

- 1) Akitaniera (I-III. mendeak),
- 2) Erdiaroko euskara (IX-XV. mendeak),
- 3) Euskara arkaikoa (1600 arte),
- 4) Euskara zahar eta klasikoa (1600-1745),
- 5) Lehen euskara modernoa (1745-1890),
- 6) Azken euskara modernoa (1891-1968),
- 7) Euskara batua (1968-).

(1) eta (2) hitz eraketako bilakabideak —konposaketa eta eratorpeneko bokal erorketa eta neutralizazioak, kontsonante erorketa eta aldaketak— gertatzen direlako bereizi ohi dira: cf. akit. *Anderexo*, *Cisonbonis* vs erdiaro *anderauren*, *giza*-. (2) eta (3) funtsean garai bera litzateke, (2)-n gehienbat tradizio sekundario hutsa izan arren. (3) eta (4)-ren artean bereizkuntzak egiteko zenbait ezaugarri aipatu ahalko genuke: 1600etik aurrera (salbuespenak albuespen) ez da aoristorik, bokal sudurkariak ekialdetik landa ia desagertu dira, adizkietako kontrakzioak orduantxe hasten dira agertzzen, sintetikoak ugari dira eta mendebalean oraindik *-rean* ablat. eta *-ti* prosekutibo bereizteaz landa, hastapenetan dago txistukari neutralizazioa.

(103) Hara aurkibideko zenbait atal: "Valor del idioma", "vida del idioma", "el valor literario", "interés literario", "el genio vasco está amenzado", "el genio vasco está indefenso", "confirmación en el pasado", "confirmación en el presente", "hacia la solución", "condición de posibilidad", "base de razón y de esperanza", "programa de acción", "cómo imagina Ibar, en esquema, la realización de su pensamiento".

Sarasola ere ez da erabat aseptikoa: "Aranaren ideen arrakastaren ondorioz, triunfalismo harro bat jabetu zen Euskal Herriaz" (51), "euskal idazle guztien [aranatarren] homogeneitatea izugarri zen. Bestalde, euskeraren arloan proposatzen zen lanaren erreialismo faltak eta bitxitasunak, gizon ameslari, desustraitu, arraro eta alde edo moldez frakasatu asko bereganatu zuen" (55), "Hasieran [1936 geroztik] halaberharrez, ezinegon bat besterik ez da jazotzen, aurreko ikuspegiaren ukazio soil bat besterik ez hain zuzen. Zenbait urtez itxadon behar da ezinegon hau teorian eta praktikan, politikan nahiz kulturaren edo literaturan, desarroila dadin eta elementu positiboz gauza dadin. Prozesu hau euskaldungo osorari dagokio eta haren barnean euskal literaturari, zein prozesu jeneralaren espilu bat baita" (81). Aipuak 1971ko euskal ediziotik emanak dira.

(104) 'Aitzineuskara zahar eta berria', 'euskarora,' 'euskara batu zahar eta berria' eta beste berbaren bat ere definitu beharko litzateke zehaztasun osoagora iritsi nahi izanez gero.

(4) eta (5) nahiz ondoko garaiak bereizteko funtsean literatur hizkuntzaren bilakabideari lotu natzaio: lexiko zainduagoa, eratorpenaren ugalketa, maila jasoagoa eta sintaxi periodo zabalagoak ditugu hegoaldean. 1891 jarri dut eta ez 1876 edo 1903 (6)-ren hasieratzat: aski izan bedi Foruen galerak ez dakarrela Larramendiren eraginarean hondamena, justu alderantzizkoa baizik (cf. Pagola 1984); 1884an hasten den *Eskualduna* eta 1891an agertzen den *Euskal Izkindea* (cf. Laka 1986-87) esanguratsua goegaitzen zaizkit hizkuntzaren beraren historiarako. Hegoaldean bertan ere ez zait iruditzen 1937koa eten nabarmena denik hizkuntzaren egiturari, are idatzizkoaren zertzelada nagusienetan ere; 1968 baino lehen ere kausi liteke, noski, gero irabazle atera den hizkeraren zantzurik, baina Arantzazuko bilerak ematen dion onspena esanguratsu gertatu zen ondoko emaitzetarako (cf. Sarasola 1984, Zuazo 1988).

Halere, har bezala irakurleak aurreko guztia etorkizuneko hainbat lan beharrezkoen iragarpen eta akuilu bezala.

8. Azken Predika euskal filologia eta hizkuntzalaritza historikoaz

Linguistika historikoak euskarari eta euskarako linguistika historikoari, zeinek zeini, nola eta zenbat dakarkion hemen eta orain ebaztea luze jo lezakeen egiteko arriskutsua begitantzen zait. Nekoso eta arriskutsu aurrean franko eta begi zoliagorik beharko litzatekeelako, ez ordea egiteko alperrekoa delako inolaz ere. Bi gaion arteko lotura ezinutzizko eta emankor dela edo izan daitekeela bide dateke, hain zuzen ere, nire oraingo predikuaren gune.

Ezer baino lehen, has gaitezen hizkuntz kontuetan arituxe zein sartu berri den edozeinentzat Pernandoren egiak izan daitezkeenak gogoratuaz. Hizkuntz gaitasuna naturazko, gizaizaerari zor zaion ezaugarrietarik, delarik ere, ezin ukatuzkoa da gaitasun horren —ez soilik ariketaren— nolakoa aldakorra dela; hots, hizkuntzak berezko du aldakortasuna, nahi eta nahiezko, ez zilegi edo debekaturiko, edergailu edo ustelketa iturri hizkuntzaz arduratu den anitzek mendeetan uste zuenaren kontra. Joan den mendea “historiaren mendea” edo “historizista” gertatu zela esatea usuko eta are topiko bilakatu bada ere aspaldi, ezin uka esankizun horrek oinarri sendorik duela. Ez, noski, hizkuntzalaritzari dagokionez soilik: hor dira biologia, geologia edo ekonomia historikoaz egindako azterketa eta proposamen ugari, hizkuntzalaritza historikoaren baitakoen gidari edo aitzindaritzat ere jo ditzakegunak; ez naiz hemen arituko hizkuntzalaritzatik geroago bestelako hartzekodunek, hizkuntzalarien baimen garbiegirik gabe, mailegatutako era askotariko anitzez: Levi-Strauss eta beste hainbat antropologiariren edota literatur kritikoren lanez, demagun.

Esango nuke euskaltzaleen artean (euskalariez, kronologiari zor legez, geroxeago arituko naiz) hizkuntzaren aldakortasuna, edozein hizkuntzarena, euskara barne, berandu landutako ideia dela; oraindik orain ere inoiz badirudi kontrakoa uste duenik badela, edota, behintzat, ideia osotoro egosteko gogo handiegirik ez duenik kausi daitekeela (Azkue bera, esateko):¹⁰⁵ adibidez, zenbaitek euskara aldatu dela onartu-

(105) Ikus Lakarra 1986 eta han aipatu bibliografia B-ri euskalkien artean emandako tokiak sortutako ondorio eta eztabaidez.

ko dizu baina gero, honako edo harako euskalkiaz ari zarelarik (gehienetan honako edo harako hori berbera agitzen delarik), balirudike euskalki hori ezinaldatuzko, betidaniko eta betiereko dugula, hitzarmen huts ez eze hizkuntza aldakorraren gaitetiko ere. Euskaltzaindiaren gramatika ere ez dirudi denborari axola handiegirik eman zaionik, XVI. mendetik XX.aren akabura ezer jazo ez balitz bezala edo (cf. Letamendia 1985). Urrutiei ez joatearren aski bedi Mitxelenak aipatu nominalismo erakusgarri ezaguna. Hots, “zein da zaharrago, gaztelera ala euskara?”. “Euskara, noski” ihardetsiko bide luke ia edozeinek, are filologiako ikasle zenbaitek ere; aitzitik ezaguna da, bi hizkuntzaren zahartasun absolutuak ez duela esangurarik, eta itsasoari uharkak egiten bailitzan ari dela horretan saiatzen dena. Besterik da, noski, honako edo harako hizkuntza halako edo bestelako lurraldean lehenagoko edo lehenago lekukoturikoa den; hori bai, erantzun daiteke edo erantzuten saiatu bederen, (hizkuntzen) izenez landako bestelako oinarriak baitugu.

Ideiak, eta ideioi darraizkien hizkuntz historiarekiko jaidura eta joerak Euskal Herrirako bidean berantatzea ez da harritzeko ez ulergaitz, sail osoarekikoak baitziren berant; dakigunez, hizkuntzalaritza —hor zehar ofizikoek ulertu ohi duten gisan, bederen— ez da zaharregi Euskal Herrian (zahar-sarituren bat tartean izan arren), eta orain bereon ere ez dakit erbiak eta katuak beti zein bere gisan saltzen diren merkatuan. Baina, heldu, heldu dela eta hemen dagokigunean eragin larrikerik ere izan duela ukatzea ezinezko genuke. Izan ere, hizkuntzalaritza historikoa da, batez ere, guganaino iritsi lehena. Ez da harritzeko iritsi zen mendean iritsirik eta orduko Euskal Herria, euskaldunen eta beren hizkuntzaren sailkapena ingurukoena (eta urrutiagokoena) ez bezala egiteke eta eginkizun istilutsu bihurtua baitzen.

Horrek euskal linguistika historikoari ekar diezaiokeena ekarri zion, jakina, normaltasuna; hots, beste eta bestelako hizkuntzetan ikusitako eta aztertutako fenomeno eta bilakabideak euskararen ere bazirela markatu zen eta apartekotzat jo ohi ziren askori ahaide eta kideak agertu zitzaizkien. Bestalde, euskarari dagokionez beste askoren kasuan baino etorkiei kasu haboro egiteak, eta etorki horien iluntasunak euskara ezagun eta ia modako ere bilakatu zuen European Humboldt ez geroz. Bada ikertzaile atzeritar frango XIX. mendean eta XX.ean ere eta gehientsuenetan euskararen iraganaz eta historiaren dira axola, gehienbat (cf. Gómez 1997a).

Historiaz baino historiaurreaz gehiago, zehatz mintzatuko bagara; hots, ez testuek erakusten duten eboluzio eta egoeraz baina lehenagoko bilakabide eta are etorkiez. Euskarak beste hizkuntza edo hizkuntz familiekin (iberikoarekin, kamitikoarekin, kaukasikoekin...) izan zitzakeen harremanez aritu dira Schuchardt, Uhlenbeck, Lafon, Tovar eta beste. Egun ez dirudi emaitzak duela berrogei edo berrogeita hamar urte zenbaitek aldarrika zitzakeenak direnik (cf. Mitxelena 1950, 1964b eta Trask 1997); halere, euskara honako edo harako hizkuntzarekin lotzea baino garrantzitsuago dena lortu da, hots, gainerako eremuetako irizpiderik hertsienekin (cf. Hamp 1998) konparaketarako gaiturik dugu euskara.¹⁰⁶ Izan ere, Gavel,

(106) Gaiturik genuen, bederen, oraintsu arte. Ikus Lakarra 1997b-ko zenbait gogoeta makrokonparaketaz eta haren filologiako arriskuez.

Martinet eta beste zenbaiten lanak baliatuz, zuzenduz eta zabalduz (ikus Lakarra 1996b, 1997b), euskal fonologia historikoaren ikuspegi bikaina eman zigun Mitxelenak bere 50-60etako lanetan, *Fonética histórica vasca* dugularik guztien bilduma eta gailur. Horrek berreraiketarako bidea ematen digu eta aitzineuskararen alderdi honen ideia aski zehatza dagoeneko eskuratu dugula esan dezakegu.

Morfologia historikoan ez gara maila horretara iritsi (cf. Gorrochategui & Lakarra 1996), nahiz eta ez den ukatzeko XVI. mendeko aditz sistemaz Lafonek egindako liburuak suposatu zuen aurrerapena eta Mitxelenak berak eta Irigoienek egindako hainbat ekarpen; deklinabideko kasu zenbaiten historia ere ikertu izan da, sistema osoarena ikertzeke badugu ere, eta zer edo zer egin da izenordainez (ik. Sarasola 1980b, Rebuschi 1995). Gehiena da, bada, egiteke duguna; sintaxi historikoaz hobe ez hitzegin, oraintsu arte balia zitezkeen datuak eta horiek miatzeko hurbilketak ere ez baitziren eskura. Lexikoaren historian inoiz ez bezalako aurrerapenak egin dira azken urteotan: egile eta garai zenbaiten thesaurusak osatu dira, hiztegegile nagusien (Azkue, Larramendi) irizpide eta ekoizpenak aztertzen hasiak ere bagara eta, azkenik, *Orotariko euskal hiztegia*-n dukegu aurrerantzean hiztegi historiko batetik inoiz hurbilen izan den lanabesa. (Ik. Sarasola 1997a eta 1997b).

Linguistika historikoaren egoeraz galdetzeak ia zuzen zuzenean haren mirabeetarik baten egoeraz galdetzera garamatza: filologiarenaz, alegia. Egia da (ik. § 2.1.) filologia zentzu hertsian, hots, testuen argitaratze eta ikerketari dagokionean, ez dela nahi genukeen bezain aitzinatua, baina zerbait edo zerbait baino gehiago egin da azken hamarkadetan, batez ere azkenotan ikusi denez (§ 4). Mitxelenak inongo eraginik izan badu, datuekiko menpekotasunaren aitorrean utzi du. Menpekotasun hau bi eratakoa dugu: batetik, haiek —beren aberastasun eta sakontasunak— zilegiztatzeten eta oinarrizten dute gure ibilbidea hizkuntzaren historian barrena; bestetik, teoria orokorrak eta azaltzaileak beharrezko ez eze ezinbesteko izaki linguistika historikoan, egiten dituzten aurreran ezin joan daitezke benetan ditugun emaitzen aurka. Honi loturik eta Mitxelenak berak usu aldarrikatu legez, euskarari iritsi zitzaion normaltasunak halabeharrez dakar, demagun, neolinguistek haizatu zituzten irizpideak (testuen kronologiarena, muturretako eremuen batasunarena, galtzear diren formena...) ez direla soilik haiek aztertu zituzten hizkuntzentzat (erromantzeak batez ere) baizik eta guztientzat, euskara barne.

Kanpotarren eta haien bertoko ikasleen ariketak, gorago aipatu ditugun aitzinamenduez landa, bidenabarreko bestelako abantailarik ere izan bide zuen hasiera hasieratik eta zalantzarik gabe horrela gertatzen da azken hamarkadotan; haiengandik hizkuntzazko edo hizkuntz teoriarekiko bestelakorik ere ikasi ahal dute euskalariek. Schuchardten irakurketak nola zeraman Meilletenera eta are orduan punta-puntako zen Saussurerengana ikusteko eskuzta bedi soil soilik *Morfología vasca*; Uhlenbeck edo Martinetenak egilea bestelakotara ere bazeramala ikusteko ireki bedi nonahi *Fonética histórica vasca*.

Euskararen ikerketak linguistika historikoari zer eman dion edota zer eman die-zaiokeen genuke txanponaren bigarren alderdia. Ez gehiegi, egia esan. Edota, baidakorrangoentzat, ez eman dezakeen guztia. Ezer baino lehen, ez da jende gehiegi ikasketotan artean aritu dena eta inoiz baino gutxiago zela, modatan ez balitz beza-

la. Hala ere, ez da ikertzaile eskasia soilik euskararekiko ikerketetarik etekina emaroago ez ateratzeko zio bakarra; horrekin batean eta agian hori baino lehen ere, teoria falta, teorizaletasun urria zen horretara ginderamatzana. Erabat oker izatea baino gogokoago ezer gutxi nukeen arren, *Lenguas y Protolenguas* (eta egile beraren besteren bat) da orain bereon burura datorkidan euskaldunen batek linguistika historikoaren teoriak egindakoen artean aurkez daitekeen ia guztia. Zer da, izan ere, fonologia, morfologia edo sintaxi diakronikoaren barnean euskaldunei (are euskalari-iei) zor zaiena? Eta berriz ere teorizaletasun ezak dakar beste ezerk baino gehiago ondorio hau. Popper edo Lakatos aipatzeke ere aitortuko bide zait ikersail baten aitzinamendua bertan —mokoka zein baketsuago— diharduten teorien kalitateak eta ez ustezko ezagutzen bildumak bermatzen duela; indukzioa ezagutza bidetzat aspaldi agertu zen ahul eta agor eta ez dirudi Euskal Herrian bestetan eman ez duenik oparituko digunik.

Galdera bera harroxko ere begitantzen zait; alegia, euskalariok zer eman diezaiogegu linguistika historikoari? Baina hartu beharrik ote duke, edota, gordinago, hartzera gogotzeko gai izango ote gara? Nago ez ote den hobe beste honetara aurkeztu kontua: linguistika historikoak jorratzen dituen edo jorratzeko dituen alorretarik zeinetan izan daiteke, neurriren batean, esanguratsu euskararen lekukotasuna? Konpli da gogoratzea ez dakigula berdin ez modu berean gramatikaren alor guztiez; inola ere askozaz gehiago fonologiak morfologiak baino eta honetaz sintaxiak baino. Eta hori nahiz sinkroniak nahiz diakroniak ari garelarik. Ezer gutxi pareka dakiok "Sobre las antiguas consonantes" edota, bereziki, *Fonética histórica vasca*-ri (1977a [1. arg. 1961]) morfologia historikoan eta ezer ez sintaxi diakronikoan. Ez da zer pentsatu, ordea, euskararen azterketa historikoa ikertzailei ahuntzaren gauerdiko ezularen pareko gertatu behar zaiela. Hizkuntzaren ezaugarri zenbaiten sortze, garapen eta bilakabideak izan du eta baduke, zalanztarik gabe, interesik Euskal Herritik landa ere: azentu eta tonuaren, hasperenketaren, bokal sudurkarien, "harmonia bokalikoaren" edo txistukari- en bilakabideak fonologian; hizkuntzaren atzizkiberatasuna, eransletasuna, "deklinabide" berezia, aditz sistema oparoa... morfologian; ergatibotasuna, hitz ordena, anaforen sistema... sintaxian, maileguen egokitze moduak eta kopuruak, lexikoa berri- tzeko moduen eboluzioa hiztegian.... ez da axolazko soilik XX. mendearen bukaerako euskara aztertu nahi duenarentzat.

Ez dira gehiegi inguruotan antzeko egitura duten hizkuntzak eta, ari garen gaian oso kontuan hartzeko dena, gutxi dira haratago egitura bertsoen artean euskararen lekukotasuna ere erdiesten dutenak; alde honetatik nolabaiteko eredu edo erkagai izan daiteke lehendabiziko lekukotasunak oso berandu, zenbait joan den mendean edota are honetan bertan (urrutiago joan gabe hizkuntza uraliko eta kankasiko anitzentzat), izan dituztenentzat. Dialekto zatikatzearen zenbatekoa eta nolakoa, faktore historikoekin izan dezakeen lotura, aitzineuskararen data eta kokagunea ere izan daitezke bertoko eta kanpoko hizkuntz historialarientzako topagune: guk haiek bes- tetarako prestatu hurbilketak erabili beharko ditugu nahitanahiez; zenbaitentzat interesgarri gerta bide daiteke, alderantziz, euskal datuekin egin litekeen hurbilketa horien egokitzapena. Hala biz.

9. Bibliografia

- Agud, A. et alii (arg.), 1996, *Las lenguas de corpus y sus problemas lingüísticos*. Salamanca.
- Ahlquist, A., (arg.), 1987, *Les premières grammaires des vernaculaires européens* (= HEL 9/1), Paris.
- Akesolo, L., 1989, *Idazlan guztiak*. 2 lib. Zornotza,
- _____, et alii, 1976-89, *Diccionario Retana de Autoridades*. 9 lib., Bilbo.
- Alberdi, J., 1986a, "Euskarazko tratamenduen ikuspegia: I. Historia apur bat", *ASJU* 20: 1, 149-202.
- _____, 1986b, "Alokutibotasuna eta tratamenduak euskaraz: II. Markinaldeko kasua", *ASJU* 20: 2, 419-486.
- _____, 1995, "The development of the Basque system of terms of adress and the allocutive conjugation" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 275-293.
- _____, 1996, *Euskararen tratamenduak: erabilera*. Iker 9, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Aldai, 1998, "Trasken *History of Basque*-ren iruzkina". Eskuizkribua.
- Alinei, M., 1992, "The problem of dating in historical linguistics", *Folia Linguistica Historica* 12: 1-2, 107-125.
- _____, 1996, *Origini delle lingue d'Europa*. Il Mulino, Bologna.
- Alonso, A., Castro, L., Gutiérrez, B. & Pascual, J. A. (arg.), 1996, *Actas del I. Congreso Internacional de historia de la lengua española (Salamanca, 22-27 de noviembre de 1993)*. Arco / Libros S.A., Madril.
- Altuna, F., 1995a, "Acto contriticoa eriotzaco orduraco: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778)", *ASJU* 29: 1, 83-132.
- _____, 1995b, "Loiolako dotrina (xviii. mendea)", *ASJU* 29: 2/3, 611-650.
- _____, 1999, *Agirre Asteasukoa. Erakusaldien antologia*. EEE, Donostia.
- _____, prestatzen-a, *Gipuzkera zaharra: testu bilduma eta azterketa*.
- _____, prestatzen-b, "Bizkaiera eta gipuzkera zaharreko testu miscelanea".
- _____ & P. Miranda, 1995, "Irungo Udaleko zazpi agiri euskaraz (1721)", *ASJU* 29: 2/3, 527-544.
- Altuna, P., 1967, "Larramendiren iztegi berria", *Euskera* 12, 139-300.
- _____, 1979a, *Versificación de Dechepare. Métrica y pronunciación*. Bilbo.
- _____, 1979b, *Etxeparearen hiztegia. Lexicón Dechepariano*. Bilbo.
- _____, 1979c, "Oihenarten metrika", *FLV* 11, 269-285.
- _____, 1979d, "Más sobre la métrica de Oihenart", *Mundaiz*.
- _____, 1980, (arg.), *Bernard Etxepare. Linguae Vasconum Primitiae*, Bilbo.
- _____, 1981a, (arg.), *Joanes Etxeberri. Manual Devotionezcoa (1 zatia)*, Bilbo.
- _____, 1981b, "Ziburuko Etxeberriren mintzaira", *Mundaiz* 19, 75-80.
- _____, 1982, (arg.), *Mendibururen idazlan argitaragabeak*, 2 lib., Bilbo.
- _____, 1983, "La verdadera biblioteca de Larramendi", *Muga* 28. 66-81.
- _____, 1985, "Azpitarteren hiztegi argitaragabea Loiolan", *Symbolae* II, 1097-1110.
- _____, 1986, (arg.), *Jean Pierre Duvoisin. Laborantzako liburua*. EEE, Donostia.
- _____, 1987a, (arg.), *Fray Bartolome-ren Euscal Errijetaco Olgueeta ta Dantzeen Neurizco Gatz-Ozpinduba (1816)*, Bilbo.
- _____, 1987b, (arg.), *Ivan de Tartas. Onsa Hilceco Bidia*, Bilbo.
- _____, 1987c, "Axularren eta Sarako Etxeberriren hizkera", *Euskara Biltzarra (II Mundu Biltzarra)*.
- _____, 1987d, «Duvoisin en eskuizkribu argitaragabe bat», *FLV* 49, 65-95.
- _____, 1990, (arg.), *Ioannes de Haraneder. Jesu Christoren Evangelio Saindua*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1992a, «Aita Larramendiren bizitza», in Lakarra (arg.), 3-26.
- _____, 1992b, «Larramendi euskaldun berritua», in Lakarra (arg.), 39-48.

- _____, 1992c, (arg.), "Cortesia", *ASJU* 26: 1, 119-143.
- _____, 1996, (arg.), *Ivan de Tartas. Anima penitentaren occupatione devotaq*, Bilbo.
- ___ & J. A. Lakarra (arg.), 1990, *Manuel Larramendi. Euskal testuak*, Andoaingo Udala, Donostia.
- _____, et alii, (arg.), 1994, *Jean Martin Hiribarren. Eskaldunak (I)*, EEE, Donostia.
- Altzibar, X., 1982, "Bizenta Antonia Mogelen biziaz eta lanaz zenbait argibide", *Euskera* 27/2, 457-494.
- _____, 1985a, "Euskara Adiskideen Batzarrean", *Symbolae* II, 1119-35.
- _____, 1985b, "Renteria, Uriarte y el euskera de Plentzia", *Plentzia. Azterlanak / Estudios* I, 55-119.
- _____, 1986, "Euskaldunen hizkuntza eta nazioa", *Euskera* 31: 1, 17-45.
- _____, 1990a, "*Maiatzeko loreen egunetarako berba-aldia*k: jatorrizko eskuizkribua eta 1885eko edizioa", *ASJU* 24.1, 93-109.
- _____, 1990b, "Peru Abarca-ren kopiak eta lehen edizioa", *ASJU* 24.3, 871-887.
- _____, 1991a, "Kardaberazzen bizkaierazko dotrina: 1783ko edizioa" in *Memoriae*, 259-276.
- _____, 1991b, "J. A. Mogelen hasierako idazkera: hiru platika eta 1783ko dotrina", *ASJU* 25.2, 623-649.
- _____, 1992a, *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo.
- _____, 1992b, «Larramendi eta literatur-gipuzkera», in Lakarra (arg.), 325-360.
- _____, 1995, *Juan Antonio Moguel. Ipuinak*. Bilbo.
- Alvar, C., 1997, "Manuscritos y tradición textual. Desde los orígenes hasta c. 1350", *RFE* LXXVII, 33-68.
- Amorrortu, E., 1995, "The Basque of Elko", *ASJU* 29. 2/3, 407-454.
- Apecechea, J., & F. Ondarra, (arg.), 1994, *Joakin Lizarraga. Jesukristo, Maria eta santuen bizitzak*. Nafarroako Gobernua, Iruña.
- Arejita, A., 1983, "Canción Vizcayna. Domingo Egikori gorazarre kantua (XVII. mendea)", *Euskeraren Iker-Atalak* 2, 137-199.
- _____, 1998, "Domingo Heguiari Kantua Textoa eta lexikoa", *litterae Vasconicae* 4, 7-51.
- _____, 1991, "XVII. mendeko Bizkaiaiko amodio kantu ezezagun bat. *Enajduric*" *Litterae Vasconicae* 5, 9-20.
- ___ & Alberdi, M., 1985, "Amiletaren dotrinea (XVII. mendea)", *Euskeraren Iker Atalak* 3, 7-68.
- Ariza, M., Salvador, A. & Viudas, A., (arg.), 1988, *Actas del I. Congreso Internacional de historia de la lengua española (Cáceres, 30 de marzo-4 de abril de 1987)*. Arco / Libros S.A., Madril.
- Arriolabengoa, J., 1996, "Kantu epiko berri bat". Prentsan *ASJU* 30: lean.
- Arzamendi, J., 1985, *Términos vascos en documentos medievales de los siglos XI-XVI*, Bilbo.
- Azkarate, M., 1990, *Hitz elkartuak euskaraz*. Donostia, Mundaiz.
- _____, 1991, "Basque lexicography" in F. J. Hansmann et alii (arg.), *Dictionaries*, de Gruyter, Belin-New York, III, 2371-2375.
- _____, 1992, «Larramendiren hitz-eraketa», in Lakarra (arg.), 207-219.
- _____, 1993, «Oihenarten lexiko-sorkuntza», *Euskera*.
- Azkue, R. M^a, 1905-6, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo, [2. arg. eraskinarekin 1969], LGEV.
- _____, 1923-25, *Morfología vasca* I-III, Bilbo; 2. arg. 1969, LGEV.
- _____, 1935, "Evolución de la lengua vasca", *Euskera*, 57-120.
- Bakker, P., 1991, "Un pidgin vasco y amerindio utilizado por europeos y nativos americanos en Norteamérica, h. 1540-1640", in Bakker et alii 1991, 439-467.
- _____, G. Bilbao, N. G. H. Deen & J. I. Hualde, 1991, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, *ASJU*-ren Gehigarriak, 23, Donostia 1991 (= *ASJU* 25: 2, 315-467).

- Baldi, Ph., 1990, (arg.), *Linguistic change and reconstruction methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Baldinger, K., 1988, "Esplendor y miseria de la filología" in Ariza et alii (arg.), 19-44.
- Bernabé, A., 1984, "Lingüística histórica y filología: un diálogo necesario", *REL* 14, 291-299.
- Bertoldi, V., 1931, "Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine de la toponymie et du vocabulaire", *BSL* 32, 93-183.
- _____, 1937, "Contatti e conflitti di lingue nell'antico Mediterraneo" in *Festschrift Karl Jarberg*, Max Niemeyer, Halle, 137-69.
- Bidart, P., 1991, "La Revolution française et la question linguistique" in Orpustan (arg.), 145-170.
- Bilbao, G., 1991, «Larramendiren garaikide bat: zenbait xehetasun Joanes Etxeberri Sarakoz», *ASJU* 25: 3, 751-768. Berrarg. in Lakarra (arg.), 177-192.
- _____, 1992, «Pouvreuren hiztegi laukoitza», *ASJU* 26: 2, 341-389.
- _____, 1996, "Edipa pastoral", *ASJU*-n inprimatzen.
- _____, 1997-98, "De la Quadraren idazlanak (1784): I. *Doctrina*; II. *Exercicio*". *ASJU*-n inprimatzen.
- Bile, M., Brixhe, C. & Hodot, R., 1984, "Les dialectes grecs, ces inconnus", *BSL* 79: 1, 155-203.
- Blecua, A., 1983, *Manual de crítica textual*, Madrid, Castalia.
- _____, 1991, "Los textos medievales castellanos y sus ediciones", *RPb* 44: 1, 73-88.
- Brunot, F., 1906, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*. Berrarg. A. Colin, Paris, 1967.
- Cable, T., 1990, "Philology: Analysis of written records" in Polomé (arg.), 97-106.
- Camino, I., 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU* 23: 3, 801-7.
- _____, 1991, "Aezkoako testuak: I. Ariako dotrina" in *Memoriae Mitxelena*, 427-457.
- _____, 1992a, (arg.), *Pablo Fermin Irigarai "Larreko"*. *Lekukotasuna*. EEE, Donostia.
- _____, 1992b, (arg.), *Pablo Fermin Irigarai "Larreko"*. *Nafarroatik*. EEE, Donostia.
- _____, 1994a, "Abiaburu bat aezkeraren azterketarako" in Gómez & Lakarra (arg.), 59-160.
- _____, 1994b, (arg.), *Jean Hiriarri Urruty. Gontzetarik jalgiaziak*. EEE, Donostia.
- _____, 1994c, "Erxenike eta Aezkoako lekukotasun dialektologikoa", *Euskera* 39, 417-434.
- _____, 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- _____, 1998 (arg.), *Nafarroako euskal dialektologiako jardunaldietako agiria (Iruñea, 1997ko azaroa, 24-28)*, UEU, Bilbo.
- ___ & Gómez, R., 1992, "Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I)", *ASJU* 26: 2, 453-582.
- ___ & Lakarra, J. A., 1993, "Beriain osatuz", *ASJU* 27: 3, 1029-1048.
- Campbell, L., 1990a, "The Mayan languages and linguistic change". In Baldi (arg.), 115-30.
- _____, 1990b, "The philological documentation of changes in Mayan languages" in Fisiak (arg.), 87-105.
- _____, 1998, *American Indian languages*. Oxford Univ. Press, New York-Oxford.
- Canger, U., 1990, "Philology in America: Nahuatl" in Fisiak (arg.), 107-118.
- Cano Aguilar, R., 1988, *El español a través de los tiempos*, Madrid, Arco / Libros.
- _____, 1991, *Análisis filológico de textos*, Madrid, Taurus.
- Chaker, S., 1978-79, "Données générales sur le libyque", in id 1984a, 247-263.
- _____, 1983, "Onomastique berbère ancienne", in id 1984a, 264-282.
- _____, 1984a, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, Paris.
- _____, 1984b, "Les emprunts arabes dans quelques dialectes berbères (kabyle, chleuh, touareg)" in id 1984a, 216-230.
- Chambon, J.-P., 1990, "Problèmes d'édition, d'interprétation et d'exploitation linguistique d'un texte dialectal: notes sur un fragment de comédie en patois d'Ambert du XVIIIe siècle", *Revue de Linguistique Romane* 54, 142-177.

- Charritton, P., 1985, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*. CNRS, Paris.
- _____, 1989, "Iparraldeko bertsolari eta olerkariak XIX. mendean" in *ZZEE, XIX. mendeko olerki-bertsogintza*. Labayru Ikastegia, Bilbo.
- _____ & J. Casenave, 1995, "Les lettres du dr. Jean Etchepare à Georges Lacombe (2/6/1905-4/3/1932)", *BMBB* 140, 49-100.
- Christie, W. M., 1976, (arg.), *Current progress in historical linguistics*: North-Holland Publishing Company, Amsterdam, etab.
- Coleman, J., 1995, "The chronology of French and Latin loan words in English", *TPbS* 93: 95-124.
- Colón, G., & A.-J. Soberanas, 1985, *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona.
- Conca, M. & Guia, J., 1996, *Els primers reculls de proverbis catalans*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Coromines, J., 1954, "Sobre un clásico de la etimología (Ernout-Meillet)". *Orain* 1972a-n, I: 391-410.
- _____, 1960, "La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge", *IV Congrès International de Sciences Onomastiques*, München: 105-144.
- _____, 1972a, *Tópica Hespérica. Estudio sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, Madril, Gredos, 2 lib.
- _____, 1972b, "Breves notas vascorrománicas a propósito de la Fonética de Michelena" in 1972a-n, II: 293-311.
- _____, 1976a, *Entre dos llengüatges*, Barcelona, Biblioteca de la cultura catalana.
- _____, 1976b, "Una inscripció en basc ribagorçà del segle I, amb dos ideogrames" in 1976a, 132-152.
- _____ & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, 1980-91, Gredos.
- Crowley, T., 1992, *An introduction to historical linguistics*. 2th ed. Oxford U.P., Oxford, etab.
- Duhoux, Y., 1998, "Pre-Hellenic language(s) of Crete", *JIES* 26: 1/2, 1-39.
- Drinka, B., 1990, "The chronology of phonological change" in Polomé (arg.), 107-136.
- Eberenz, R., 1991, "Castellano antiguo y español moderno. Reflexiones sobre la periodización en la historia de la lengua", *RFE* 31, 79-106.
- Echenique, Mª T., 1983, *Historia lingüística vasco-románica*. 2. arg., Paraninfo, Madrid 1987.
- _____, 1997, *Estudios lingüísticos vasco-románicos*. Istmo: Madrid.
- Elordui, A., 1994, "Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak" in Gomez & Lakarra (arg.), 433-463.
- Etxaide, J., 1984, "-(e)za aditzerroa datiboko aditz-jokoetan autoreetan zehar", *Euskera*, 601-730.
- Falhauber, Ch. B., 1991, "Textual criticism in the 21st Century", *Rpb* 44: 1, 123-48.
- Fisiak, J., 1990, (arg.), *Historical Linguistic and Philology*. Mouton de Gruyter, Berlin-NY.
- Floristán, A., 1993, "Conflictos fronterizos, espionaje y vasculencia a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos", *FLV* 63, 177-219.
- Gavel, H., 1920, *Phonétique Basque* (= *RIEV* 12).
- Gomez, R., 1989, "Bonaparteren garaiko hizkuntz eztabidak", *ASJU* 23: 2, 355-392.
- _____, 1990a, "Euskal testu ahantzi bat frantses komedia batean", *ASJU* 24: 1, 301-305.
- _____, 1990b, (arg.), *Jean Baptiste Archu. La Fontaineren alegia berbeziak*. EEE, Donostia.
- _____, 1991a, "Erronkariko dotrina", in *Memoriae*, I, 375-426.
- _____, 1991b, «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», *ASJU* 25/3. 783-796. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992b, 193-205.
- _____, 1995, "Humboldtetz". *Eusko Ikaskuntzaren Oñatiko Kongresua*.

- & Lakarra, J. A., (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- , 1997a, "Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoera", ASJU-ko ale honetan.
- , 1997b, "Euskalaritzaren historiaren ikerketa norabideak: zenbait proposamendu", ASJU-ko ale honetan.
- & 1994, *Dialektologia Kongresua. Donostia 1991-IX-2/6*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- & F. Plank, 1995, "Darrigolen ideia linguistikoez". Gasteizen izandako Tipologia Kongresuan aurkeztutako lan argitaragabea.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo, EHU.
- , 1985a, "Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo", ASJU 19: 2, 571-594.
- , 1985b, "Lengua aquitana y lengua gala en la Aquitania etnográfica", *Symbolae*, 613-628.
- , 1986, "Sobre *Lengua e Historia*: comentarios de lingüística diacrónica, vasca y paleohispánica", ASJU 20: 2, 507-532.
- , 1987a, "Andrés de Poza y el euskera", ASJU 21: 3, 661-681.
- , 1987b, "Vasco-céltica", ASJU 21: 3, 951-959.
- , 1987c, "Situación lingüística de Navarra y alrededores en la antigüedad a partir de fuentes epigráficas", *1. Congreso General de Historia de Navarra* Iruña, II, 435-445.
- , 1993, "La onomástica aquitana y su relación con la ibérica", in J. Untermann & F. Villar (arg.), *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Salamanca 1993, Ed. Universidad de Salamanca, 609-634.
- , 1995, "The Basque language and its neighbors in Antiquity" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 31-64.
- & Lakarra, J. A., 1996, "Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco", in F. Villar & J. D'Encarnação (arg.), *La hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994)*, Univ. de Salamanca & Univ. de Coimbra, 101-145.
- Granja Pascual, J. J., 1985, "La Gramática de Arturo Campión y Luis Luciano Bonaparte", *Euskera* 30: 1, 31-49.
- , 1986, "Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX", ASJU 20: 1, 217-235.
- , 1987, "La crítica etimológica de Julio Cejador", ASJU 21: 2, 629-644.
- Guiter, H., 1989, "Elementos de cronología fonética del vascuence", ASJU 23: 3, 797-800.
- Gutiérrez Cuadrado, J. & J. A. Pascual, 1991, "Observacions des del sentit comú a algunes idees usuals sobre la història de la llengua" in S. Martí & F. Feliu (arg.), *Problemes i mètodes de la Història de la llengua*, Estudi General de Girona, 129-167.
- & — 1995, "De cómo el castellano se convirtió en español" in A. García Simón (arg.), *Historia de una cultura. La singularidad de Castilla*, Junta de Castilla y León, 319-368.
- Haas, M., 1969, *The prehistory of languages*. Mouton: The Hague.
- Hamp, E. P., 1998, "Some draft principles for classification" in J. C. Salmons & B. D. Joseph, (arg.), *Nostratic. Sifting the evidence*. John Benjamins: Amsterdam, etab., 13-15.
- Harris, A. C., 1990, "Kartvelian contacts with Indo-European" in Markey, T. L. & J. A. C. Greppin (arg.), *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ., 67-100.
- Hidalgo, B., 1995, "Ohar estatistiko garrantzitsuak euskararen hitz ordenaren inguru: Euskara S.V.O.?", *FLV* 27, 401-420.

- _____, 1996, "Hurbiltze bat euskal hitz-ordenaren tradizioari", *FLV* 28, 21-43.
- Höfler, M., 1986, "Typologie des erreurs de datation dans la lexicographie française", *Revue de Linguistique Romane* 50, 423-442.
- Hualde, J. I., 1984, "Icelandic Basque pidgin". Orain *ASJU* 25: 2, 1991, 427-437.
- _____, 1991, «Manuel de Larramendi y el acento vasco», *ASJU* 25: 3, 737-749.
- _____, 1997, "The history of Basque, R. L. Trask [iruzkina], *AnL* 59, 457-82.
- _____, J. Lakarra & L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of Basque language*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Ibar (=J. Moco-roa), 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa.
- Intxausti, J., 1990, *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Irigoyen, A., 1958, "Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario", *Euskera* 3, 105-132.
- _____, 1985, *En torno a la evolución y desarrollo del sistema verbal vasco*, Bilbo.
- _____, 1987hh, *De re philologica linguae vasconum*, Bilbao.
- _____, 1992, "Gnomica oihenartiana" in *De re philologica linguae vasconum*, IV, Bilbo, 1-77.
- Jones, W. J., 1991, "Lingua teutonum victrix? Landmarks in German lexicography", *Histoire, Epistemologie, Langage* 13: 2, 131-152.
- Kahane, H., 1986, "A typology of the prestige language", *Lg* 62, 495-508.
- _____ & R. Kahane, 1979, «Decline and survival of Western prestige languages», *Lg* 55, 183-98.
- Kerejeta, Mª J., 1991, "Oihenart Silvain Pouvreuren hiztegiari", *ASJU* 25/3, 865-899.
- Knörr, H. & Zuazo, K. (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak / El euskera alavés. Estudios y textos*, Gasteiz.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xvieme siècle*, Berrarg. Elkar, Donostia 1980.
- _____, 1999, *Vasconiana*, *Iker* 11, Bilbo.
- Laka, I., 1985, "Parnasorako bidea-ren hizkuntzaz", *ASJU* 19: 1, 219-234.
- _____, 1986, *Hiperbizkaieraren historiako. Hastapenak*. Tesina, EHU-Gasteiz. [Gero, zatika, *ASJU* 1986-87an argitaratua].
- Lakarra, J. A., 1983a, "Oharrak zenbait arkaismoz", *ASJU* 17, 41-68.
- _____, 1983b, "Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa" in *ZZEE, Pedro I. de Barrutia, Gabonetako Ikuskizuna*. Gasteiz: Foru Aldundia, 13-73.
- _____, 1993c, "Acto para la Nochebuena. Texto y Traducción", *ibid.*, 75-126.
- _____, 1984a, *Euskal ihesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak 1700-1745*. Tesina argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- _____, 1984b, "Bizkaiera zaharreko ablatiboaz", *ASJU* 18: 1, 161-194.
- _____, 1984-86, "Bertso bizkaitarrak (1688)", *ASJU* 18: 2, 89-184 eta 20: 1, 243-248.
- _____, 1985a, «Larramendiren hiztegi-intzaren inguruan», *ASJU* 19: 1, 9-50.
- _____, 1985b, "Literatur gipuzkerantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)", *ASJU* 19: 1, 235-281.
- _____, 1985c, "Berriz Larramendiren segiziokoez", *ASJU* 19: 2, 439-452.
- _____, 1985d, "Ø /-tu bizkaiera zaharrea", *Euskararen Iker-Atalak* 3, 281-292.
- _____, 1985e, "xvii. mendeko bulda bat bizkaieraz", in *Symbolae*, 1045-54.
- _____, 1986a, "xvi. mendeko bizkaierazko erretrauz: I. Garibairen bildumak", *ASJU* 20: 1, 31-66.
- _____, 1986b, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* 20: 3, 639-682.
- _____, 1986-87, "Burgosko Dotrina (1747): I. Testua eta oharrak", *ASJU* 20: 2, 533-594; "II. Faksimilea eta hiztegia", *ASJU* 21: 1, 277-317.
- _____, 1987a, "Oikiako dotrina (1759)", *ASJU* 21: 2, 515-564.
- _____, 1987b, «Lécluseren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)», *ASJU* 21: 3, 813-916.

- _____, 1987c, "Koldo Mitxelena eta euskal filologia", *Egan*, 81-91.
- _____, 1988a, "Testukritikaz: I. Stemmarantz" in Lakarra 1988b, 101-139.
- _____, 1988b, (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, EHU-ren Argitarapen Zerbitzua, Bilbo.
- _____, 1988c "Testukritika ez mekanikoaz", eskuizkribu argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- _____, 1990b, "Epílogo (1989)" in L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. ASJU-ren Gehigarriak 11, Donostia, 353-362.
- _____, 1991a, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in 1991b, 217-58.
- _____, 1991b, (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, (ASJU-ren Gehigarriak, 14), Donostia.
- _____, 1991c, "(Iruzkina) Roman del Cerro, *El desciframiento de la lengua ibérica en 'La ofrenda de los Pueblos'*", ASJU 25: 3, 1001-4.
- _____, 1992a, (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoain-go Udala, etab.: Andoain.
- _____, 1992b, «Larramendirekin aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.) 1992a, 279-312.
- _____, 1993, XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren etorkiez. Tesi argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1994a, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, "ASJU-ren Gehigarriak", Donostia.
- _____, 1994b, "Euskal hiztegi-gintzaren historiako: II. Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz", ASJU 28: 3, 871-884.
- _____, 1994c, "Euskal hiztegi-gintzaren historiako: III. Urteren Gramatikako hiztegia", ASJU 28: 3, 885-914.
- _____, 1995, "Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz", ASJU 29: 1, 3-52.
- _____, 1996a, *Refranes y Sentencias: ikerketak eta edizioa*. Euskaltzaindia-Bilbo.
- _____, 1996b, "Latina eta euskara: mailegaketa eta berreraiketa". UEU-ko hitzaldia, Gidor Bilbaok zuzendutako ikastaroan. Inprimategian.
- _____, 1996c, "Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias* eta *Hiztegi Hirukoitza*. (XVI. mendeko bizkaierazko erretrauz III)", *Uztaro* 16, 21-55.
- _____, 1996d, "Sobre refraneros antiguos vascos anteriores a Oihenart" in G. Aulestia (arg.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Sancho el Sabio, Gasteiz, 139-75.
- _____, 1996e, "Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai", *Uztaro* 19, 3-40.
- _____, 1996f, "Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco", ASJU 30: 1, 1-70.
- _____, 1997a, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: *L'Interpret*: I. Gramatika eta hiztegia (~1620)», ASJU-n argitaratzeko lana.
- _____, 1997b, "Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta berreraiketa". ASJU-ren ale honetan.
- _____, 1997c, "RS-ekiko ikerketak", *Enseiucarrean* 13, 23-76.
- _____, 1998, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: II. *Tresora birur lenguajetakua*», ASJU-n argitaratzeko lana.
- _____, 1999a, "Sobre préstamos y reconstrucción del protovasco". Leonen egindako "II. Congreso de Historiografía Lingüística Española"-n aurkeztua.
- _____, 1999b, "Sobre la relación entre léxico y gramática (ss. 17 y 18)", *ibid*.
- _____, prestatzen-a, *Crestomatía antigua vasca I (hasta 1625), II (1625-1745)*.
- _____, prestatzen-b, *Euskal hiztegi-gintza zaharraz*.
- _____, prestatzen-c, *Testukritika eta euskal testuak*.
- _____, prestatzen-d, *Bizkaiera Zaharreko Testuak*.
- _____, prestatzen-e, "Atzizkiak 1745 baino lehenagoko hegoaldeko corpusean".
- _____, et alii, 1983.

- _____, Biguri, K. & B. Urgell, 1983, *Euskal baladak: azterketa eta antologia*. Hordago: Donostia, 2 lib.
- _____, & Urgell, B., 1988, «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (II)», *ASJU* 22/1. 99-211.
- Lapesa, R., 1961, "Del demostrativo al artículo", *NRFH* 15, 23-44.
- _____, 1964, "Los casos latinos: restos sintácticos y sustitutos en español", *BRAE* 44, 57-105.
- _____, 1979, "Nominativo o caso oblicuo latinos como origen de demostrativos y artículos en castellano", *Festschrift. K. Baldinger*, Tübingen, I, 196-207.
- _____, 1980, *Historia de la lengua española*, 8. arg., Madrid.
- _____, 1985, *Estudios de historia lingüística española*. Paraninfo, Madrid.
- _____, 1996, *El español moderno y contemporáneo*. Crítica, Barcelona.
- Larrañaga, K., 1995, "Los retos de una efemérides conmemorativa de la deuda de la comunidad vasca con A. d'Oihenart", *RIEV* 40, 161-176.
- Lass, R., 1997, *Historical linguistics and language change*. Cambridge U.P., Cambridge, etab.
- Lehmann, W. P., 1969, *Introducción a la lingüística histórica*, Madrid.
- _____, 1987, "Linguistic and archaeological data for handbooks of proto-languages" in Skomal, S. N., & E. C. Polomé (arg.), *Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Marija Gimbutas*. Washington DC, Institute for the Study of Man, 72-87.
- Lépinette, B., 1989, «Contribution à l'étude du *Tesoro* de Sebastián de Covarrubias (1611)», *HL* 16/3. 257-310.
- _____, 1991, «Etude du *Tesoro de las dos lenguas* (Paris 1607) de César Oudin», *Iberoromania* 33, 28-58.
- _____, 1992, «La postériorité lexicographique de Nebrija. Les *Vocabularius Nebrissensis* latin-français (1511-1541)», *HL* 19: 2/3. 227-260.
- _____, 1995, "La grammaire contrastive franco-espagnole de la première moitié du XVIIIe siècle. Analyse de six ouvrages édités en Espagne", *HL* 22, 27-74.
- Letamendia, J. A., 1985, "Euskaltzaindia, *Euskal gramatika. Leben urratsak* I, (iruzkina)", *ASJU* 19: 2, 603-608.
- Lipinski, E., 1997, *Semitic languages. Outline of a comparative grammar*. Peeters, Leuven.
- Lloyd, P. M., 1993, *Del latín al español. 1. Fonología y morfología históricas de la lengua española*. Madrid: Gredos. Jatorrizkoa ingelesez 1987an.
- Lope Blanch, J. M., 1979, "El juicio de Ménage sobre las etimologías de Covarrubias". Berrarg. in 1990b, 185-191.
- _____, 1962, "Notas sobre los estudios gramaticales en la España del Renacimiento". Berrarg. in 1990b, 51-67.
- _____, 1977, "Sebastián de Covarrubias y el elemento germánico del español". Berrarg. in 1990b, 175-183.
- _____, 1978, "Otro aspecto de la relación entre Ménage y Covarrubias". Berrarg. in 1990b, 193-200.
- _____, 1989, "El *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana* de Cristóbal de las Casas". Berrarg. in 1990b, 111-124.
- _____, 1990a, "La lingüística española del siglo de Oro" in 1990b, 5-50.
- _____, 1990b, *Estudios de historia lingüística hispánica*, Arco/Libros, Madrid.
- Macafee, C. & Anderson, A., 1997, "A random sample of Older Scots lexis", *TPbS* 95, 247-278.
- Malkiel, Y., 1953-54, "Language history and historical linguistics", *RPh* 7, 65-76.
- _____, 1967, "Linguistics as a genetic science", *Lg* 43: 1, 223-245.

- _____, 1967-68, "Range of variation as a clue to dating", *RPb* 21, 463-501.
- _____, 1975, "Etymology and modern linguistics", *Lingua* 36, 101-120.
- _____, 1976, "The interlocking of etymology and historical grammar" in Christie (arg.), 285-312.
- Manćzak, W., 1990, "The object of philology and the object of linguistics" in Fisiak (arg.), 261-272.
- Markey, T. L., & J. A. C. Greppin, (arg.), 1990, *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ.
- Martínez, M. J. & Quilis, M., 1996, "Nuevas observaciones sobre periodización en la historia de la lengua española" in Alonso et alii (arg.), 1996, 873-886.
- Mason, P. E., 1979, "Social implications of borrowing: the Visigothic element in Hispano-Romance", *Word* 30: 3, 257-272.
- Meillet, A., 1921-36, *Linguistique historique et linguistique générale*. 2 lib. Klincksieck, Paris.
- _____, 1925, *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris. Berrarg. 1970.
- _____, 1973, *Historia de la lengua latina*. Reus, Ediciones Avesta.
- Menéndez Pidal, R., 1979, *El idioma español en sus primeros tiempos*, Madrid.
- _____, 1980, *Manual de gramática histórica española*. 16. arg. Espasa Calpe, Madrid.
- _____, 1986, *Orígenes del español*. 10. arg. Espasa Calpe, Madrid.
- Migliorini, B., 1960, *Storia della lingua italiana*, 2. arg. Sansoni, Firenze.
- Miller, D. G., 1997, "The morphological legacy of French. Borrowed suffixes on native bases in Middle English", *Diacronica* 14, 233-264.
- Mitxelena, K., 1950, "De etimología vasca". [= *SHLV*, 439-444].
- _____, 1954a, "Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y Sentencias*", [= *SHLV*, 792-798].
- _____, 1954b, "De onomastica aquitana", [= *HL*, 409-445].
- _____, 1954c, «(A. Alonsoren iruzkina) *De la pronunciación medieval a la moderna en español*» [= *SHLV* I, 240-245].
- _____, 1954d, "Problemas teóricos y prácticos de la lingüística vasca", *Munibe* 4, 194-209.
- _____, 1955, "La *Doctrina Christiana* de Betolaza". [= *SHLV*, 824-837].
- _____, 1958, "Introducción [a Landuchio]". [= *SHLV* II, 762-82].
- _____, 1960a, *Historia de la literatura vasca*, Madrid. 2. arg., Donostia 1988.
- _____, 1960b, "Guipuzcoano y vasco". [= *SHLV*, 320-322].
- _____, 1961, «Euskal iztegitigilleak xvii-xviii garren mendeetan». [= *SHLV* I, 361-72].
- _____, 1962-63, "Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra)". [= *LH*, 446-457].
- _____, 1963, *Lenguas y protolenguas*. Berr. *ASJU*-ren Gehigarriak 20, Donostia 1990.
- _____, 1964a, *Textos Arcaicos Vascos*. Berrarg. "Anejos de *ASJU*" 11, Donostia 1990.
- _____, 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia. [= *SHLV*, 1-73].
- _____, 1964c, "Preámbulo [Urquijoren *RS*-en edizioaren berrargitalpenari]". [= *SHLV* II, 786-91].
- _____, 1967, "Los refranes del cuaderno de Oihenart", [= *SHLV*-n II, 804-823].
- _____, 1969, "Notas lingüísticas a la Colección Diplomática de Irache". [= *PT*, 87-140].
- _____, 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- _____, 1971, "Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos". [= *SHLV*, 713-727].
- _____, 1974, "De lexicografía vasca (A propósito de *Axular-en Hiztegia* del P. L. Villasante)", [= *SHLV*, 385-399].
- _____, 1977a, *Fonética Histórica Vasca*, 2. arg., "Anejos del *ASJU* 4", Donostia.
- _____, 1977b, "Euskal hizkera eta euskal neurkera". [= *SHLV*, 704-712].
- _____, 1978-79a, "Miscelánea filológica vasca (I-IV)". [= *PT*, 363-463].

- _____, 1978-79b, "El texto de *Peru Abarca*", *ASJU*. 12-13, 201-224.
- _____, 1979, "La langue ibère". [= *LH*, 341-356].
- _____, 1981a, "Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak". [= *SHLV* II, 680-693].
- _____, 1981b, «Euskal literaturaren kondairarako oinarriak». [= *SHLV* II, 694-703].
- _____, 1981c, "Lengua común y dialectos vascos". [= *PT*, 35-58].
- _____, 1985a, *Lengua e Historia*, [*LH*], Paraninfo, Madrid.
- _____, 1987a, *Palabras y Textos*, [*PT*], J. Gorrochategui (arg.), EHU, Bilbo.
- _____, 1987b, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco*. Bilbao, 1987-, Euskaltzaindia - Desclée de Brouwer - Mensajero.
- _____, 1988a, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- _____, 1988b, *Mitxelenaren Euskal Idazlan Guztiak* [*MEIG*], P. Altuna, B. Urgell, J. A. Lakarra eta I. Sarasola arg., Donostia.
- Moravcsik, E. A., 1978, "Language contact" in J. H. Greenberg (arg.), *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford, California, I, 93-122.
- Mujika, L. M., 1982, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaran: euskal lexikoaren azterketa bideetan*. Donostia, Sendoa.
- Nadal, J. M., & M. Prats, 1982-96, *Història de la llengua catalana: I. Dels inicis al segle xv, II. El segle xv*. Edicions 62, Barcelona 1982 (5. arg. 1. liburukiarena 1996an) eta 1996.
- Ondarra, F., 1980a, "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* 26, 349-365.
- _____, 1980b, "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue", *FLV* 12, 107-141.
- _____, 1981, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", *FLV* 13, 147-173.
- _____, 1982, (arg.), *Joakin Lizarraga. Ongui iltzen laguntzeco itzgiaic*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1984, "Zegamako Doctrina Christiana (1741)", *ASJU* 18: 2, 3-62.
- _____, 1990, (arg.), *Joakin Lizarraga Elkanokoa. Urteko igande guzietarako prediku laburrak*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- Oñederra, M. L., 1989, "Euskal fonologiako berriak 1900 arte", *ASJU* 23: 1, 115-132.
- _____, 1990, *Euskal palatalizazioa*. Bilbo, EHU.
- Orduna, G., 1991, "Ecdótica hispánica y el valor estemático de la historia del texto", *RPb* 44: 1, 89-101.
- Oroz, F., 1981, "La relación entre el vasco y el ibérico desde el punto de vista de la teoría del sustrato", *Iker*-1, Bilbo, 241-256.
- Orpustan, J. B., 1988, "(Iruzkina) Arzamendi 1985-ri", *BMBB* 121, 135-160.
- _____, 1991a, (arg.), *1789 et les basques*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- _____, 1991b, "Un poète basque au temps de la Révolution: Salvat Monho (1749-1821)" in 1991a, 239-255.
- _____, 1992a, (arg.), *Arnaud d'Oihenart. Proverbes et poesies basques (1657-64)*. Izpegi, Baigorri.
- _____, 1992b, "Un trait dialectal en basque moderne et contemporaine: le complément au génitif du nom verbal", *Iker* 7, 535-557.
- _____, 1996, *Précis d'histoire littéraire basque 1545-1950*. Izpegi, Baigorri.
- Ortiz de Urbina, J., 1994, "Datibo komunztaduraren gainean" in Gómez & Lakarra (arg.), 579hh.
- Oyharçabal, B., 1988-90, *La Pastorale Souletine. Edition critique de Charlemagne*. *ASJU* 22: 3tik 24: 1era. Orobat *ASJU*-ren Gehigarriak 15.
- _____, 1989, "Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)", *ASJU* 23: 1, 59-73.
- _____, 1992, "Lehenbiziko inkesta geo-linguistikoak Euskal Herrian frantses lehen Inperioren denboran: ipar aldean bildu dokumentuak", *Iker* 285-298.

- _____, 1994, "Euskararen mugak hego aldean 1807.ean: Eugène Coquebert de Montbret-en artxiobotan gelditu dokumentuak" in Gómez & Lakarra (arg.), 241hh.
- _____, 1996, "Hitz eratorriak Materren *Doctrina christiana* delakoan (1617)", *Lapurdum* 1, 37-71.
- _____, 1998, "R.L. Trask, *The history of Basque* (iruzkina)" *Lapurdum* 3, 317-333.
- Pagola, I., 1984, "Neologismos en los Juegos Florales", *ASJU* 18: 1, 53-160.
- _____, 1986, *Resurrección Mª Azkue. Bein da betiko. Batxi Guzur*. Donostia.
- _____, 1987, "Resurrección Mª de Azkueren dotrina argitaragabea", *ASJU* 21: 1, 163-209.
- _____, 1988a, *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*. Tesi argitaragabea, EHU.
- _____, 1988b, *Resurrección Mª Azkue, Ardi Galdua*, Donostia.
- Pagola, R. M., 1990, (arg.), *Enrike Zubiri Manezaundi. Artikulu bilduma*. EEE, Donostia.
- _____, 1991, *Euskal dialektologiaren atarian*. Mensajero, Bilbo.
- _____, 1992, «Larramendi eta dialektologia», in Lakarra (arg.), 247-265.
- _____, 1994, "Nafarroako hizkerak" in Gomez & Lakarra (arg.), 255-296.
- _____, Beriaín.
- _____, et alii, 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Bizkaiera*. 3 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1993, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Gipuzkera*. 6 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1994, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Lapurtera*. 2 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1995, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Iparraldeko goinafarrera*. 3 lib., Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- Peillen, Tx., 1983a, *Jusef Egiategi. Leben liburria edo filosofo buskaldunaren ekebeia*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1983b, "Belako zaldunaren zuberotar hiztegia XVIII. mendean", *FLV* 15, 127-146.
- _____, 1996, "Jakes Belakoaren erren zaharrek eta filosofia", *Euskera* 41, 769-789.
- Penny, R. J., 1987, "Derivation of abstracts in Alfonsine Spanish", *RPb* 41, 1-23.
- _____, 1993, *Gramática histórica del español*. Ariel, Barcelona. Jatortziko ingelesa 1991.
- Pensado, C., 1983, *El orden histórico de los procesos fonológicos*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- _____, 1984, *Cronología relativa del castellano*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- _____, 1998, "Sobre los límites de la mala ortografía en romance: ¿Por qué el inglés *fish* no se escribe *ghoti* después de todo?" in J. M. Blecua, J. Gutiérrez & L. Sala (arg.), *Estudios de grafemática en el dominio hispano*. Instituto Caro y Cuervo - Univ. de Salamanca, Salamanca, 225-242.
- Pensado, J. L., 1996,
- Picchio, R. (arg.), 1972a, *Studi sulla questione della lingua presso gli slavi*, Edizioni dell'Ateneo, Roma.
- _____, 1972b, «Questione della lingua e Slavia cirillometodiana», in Picchio (arg.), 7-120.
- Pikabea, J., 1986, (arg.), *Frantzizko Lapitz. Bi saindu beskualdunen bizia*. EEE, Donostia.
- _____, 1991a, *Literatur lapurteraren bilakaera*. Doktorego tesia, EHU, Gasteiz.
- _____, 1991b, "Goyhetche, XIX. mendeko lapurtar atipiko batez", *ASJU* 24: 2, 651-58.
- _____, 1994, *Euskara guztiok. Literatur euskalkietako irakurgai hautatuak*, Alberdania: Irun.
- Polomé, E. C., (arg.), 1990a, *Research guide on language change*. Mouton de Gruyter, Berlin - NY.
- _____, 1990b, "Etymology" in Polomé (arg.), 415-440.
- _____ & Winter, W., 1992, (arg.), *Reconstructing languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- Posner, R., 1990, "Linguistics and philology: parametric changes and Romance possessives" in Fisiak (arg.), 337-351.
- Pulleyblank, E. G., 1992, "How do we reconstruct Old Chinese?", *JAOS* 112: 3, 365-382.

- Rauch, I., 1990, "Evidence of language change" in Polomé (arg.), 37-70.
- Rebuschi, G., 1995, "Weak and strong genitive pronouns in northern Basque: a diachronic perspective" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 313-356.
- _____, 1996, "À propos du système pronominal dans *Guero de Axular* (1643), *Lapurdum* 1, 73-85.
- _____, 1999, "R.L. Trask, *The history of Basques...* [review]", *Diachronica* 16, 201-210.
- Rijk, R. P. G. de, 1969, "Is Basque a SOV language?", *FLV* 3, 319-351.
- _____, 1985, "Un verbe méconnu", in *Symbolae*, II, 921-935.
- _____, 1988, "How reliable and comprehensive is the *DGV*", *ASJU* 22: 2, 695-700.
- _____, 1991, "Deux suffixes capricieux *-pen* et *-men*" in *Memoriae*, 709-751.
- _____, 1992, "«Nunc» Vasconice", *ASJU* 26: 3, 695-724.
- _____, 1995, "Basque manner adverbs and their genesis", *ASJU* 29: 1, 53-82.
- _____, 1996, "The origin of negative determiner" Prentsan *ASJUI* 30: 1-ean.
- _____, 1998, *De lingua vasconum. Selected writings*. *ASJU*-ren Gehigarriak, inprimategian.
- Rissanen, M., 1990, "On the happy reunion of English philology and historical linguistics" in Fisiak (arg.), 353-369.
- Ruiz Arzalluz, I., 1987a, "El metro en las traducciones de los clásicos latinos al euskara: I. Metros dáctilos y yambo-trocaicos; II. Los metros eolios", *ASJU* 21: 41-79 eta 389-407.
- _____, 1987b, «Notas sobre algunas traducciones vascas del Nuevo Testamento», *ASJU* 21: 3. 709-726.
- _____, 1991, «El original griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?» in *Memoriae*, 107-115.
- _____, 1992, (arg.), *Andima Ibiñagabeitia. Bergiliren Unai eta Alor-Kantak*. EEE, Donostia.
- _____, 1999, prestatzen, *Orixe, San Agustiñen Aitorkizunak*. EEE, Donostia.
- Salaberri, P., 1992, "Toponimia dialektologiaren ikerbide", *Iker* 7, 619-645.
- _____, 1994a, *Eslaba aldeko euskararen azterketa toponimiaren bidez*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1994b, "Elizalderen Apezendaco dotrina christiana uscaras", *FLV* 65, 7-39.
- _____, 1996, "Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan: Artaxonako jabe goenitiboaz eta bestez", *FLV* 28, 223-234.
- _____, 1998, "Arabako mugako nafar euskaraz" in Camino (arg.), 49-88.
- Sánchez-Prieto, P., 1996, "Problemas lingüísticos en la edición de textos medievales (Sobre la relación entre crítica textual e historia de la lengua)", *Incipit* 16, 19-54.
- Sarasola, I., 1976, *Historia social de la literatura vasca*. Akal: Madril. (Euskarazko orijinala 1971koa).
- _____, 1980a, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Bartzelona.
- _____, 1980b, "Nire / neure, zure / zeure literatur tradizioan", *Euskera* 431-446.
- _____, 1983, "Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos", *ASJU* 17, 69-212. Berrarg. (*ASJU*-ren gehigarriak, 11), Donostia, 1990.
- _____, 1984, "Memoria (de Historia de la lengua vasca)". Eskuizkribua, 48 or.
- _____, 1984-95, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- _____, 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1, 203-215.
- _____, 1997a, "Euskal hitz altxorraz", *ASJU*-ko zenbaki honetan.
- _____, 1997b, "Orotariko Euskal Hiztegia eta aurreko hiztegitintza". *K. Mixelena Katedra-ren I Bilzarra (1997ko abendua)*. Prentsan.
- Satrustegi, J. M., 1987, *Euskal testu zaharrak (I)*, Bilbo.
- _____, 1993, "Relectura de los textos vascos de espionaje del siglo XVI", *FLV* 64, 443-475.
- Sauvageot, A., 1971, *L'édification de la langue hongroise*. Klincksieck, Paris.
- _____, 1973, *L'élaboration de la langue finnoise*. Klincksieck, Paris.
- Schmidt, K. H., 1989, "Principios y problemas de etimología kartvélica", *ASJU* 23, 757-68.

- _____, 1992, "Contributions from new data to the reconstruction of the proto-language" in Polomé & Winter (arg.), 35-62.
- Schuchardt, H., 1900, *Introducción a las obras de Leizarraga*. I. Ruiz Arzalluz eta J. M. Velez Latorreren gaztelerazko itz., *ASJU* 22/3. 921-1036.
- Segarra, M., 1985, *Història de l'ortografia catalana*. Empúries, Barcelona.
- _____, 1987, *Història de la normativa catalana*. 2. arg. Enciclopedia Catalana, Barcelona.
- Segre, C. & G. B. Speroni, 1991, "Filologia testuale e letteratura italiana del Medioevo", *RPh* 44: 1, 44-72.
- Segurola, I., 1985, "Etxeberri Luzaideko bikarioaren dotrina argitaragabea", *ASJU* 19: 1, 129-197.
- _____, 1987a, "Notas de toponimia amescoana", *ASJU* 21: 1, 265-275.
- _____, 1987b, *Nikolas Ormaetxea "Orixe"*. *Quito-n arrebarekin*. Bilbo.
- Speer, M. B., 1991, "Editing Old French Texts in the Eighties: Theory and Practice", *RPh* 44: 1, 7-43.
- Tagliavini, C., 1981 [1972], *Orígenes de las lenguas neolatinas*, FCE, México.
- Tejada, P., 1999, *El cambio lingüístico. Claves para interpretar la lengua inglesa*. Alianza, Madril.
- Tovar, A., 1948, "Estado actual de los estudios de filología euskérica. Revista de los trabajos lingüísticos aparecidos entre 1936 y 1947", *BAP* 4.
- _____, 1959, "El vizcaíno entre los dialectos vascos" in *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid, 146-177.
- _____, 1972,
- _____, 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madrid.
- ___ & M. Agud, 1988 hh., *Diccionario etimológico de la lengua vasca*, "Anejos de *ASJU*", Donostia.
- Trask, L., 1977, "Historical Syntax and Basque Verbal Morphology: Two Hypotheses" in Douglas, Etulain & Jacobsen (arg.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*, Reno, 203-217.
- _____, 1981, "Basque verbal morphology", *Iker-1* 285-304.
- _____, 1985, "On the reconstruction of Pre-Basque Phonology", in *Symbolae*, II, 885-891.
- _____, 1990, "The -n class of verbs in Basque", *TPhS* 88, 111-128.
- _____, 1994, *Language change*. Routledge, NY & London.
- _____, 1995, "On the history of the non-finite verb forms in Basque" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.)
- _____, 1996, *Historical linguistic*. Arnold: London, NY, Sidney, Auckland.
- _____, 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.
- Untermann, J., 1969, "Lengua gala y lengua ibérica en la Galia Narbonense", *Archivo de Prehistoria Levantina*.
- _____, 1981, "La varietà linguistica nell'Iberia preromana", *Aion* 3, 15-35.
- _____, 1987a, "La gramática de los plomos ibéricos", *Veleia* 2-3, 35-56.
- _____, 1987b, "Repertorio antroponímico ibérico", *Archivo de Prehistoria Levantina* 17, 289-318.
- _____, 1999, "Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua", in J. Solà (arg.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'Estudi i homenatge*, Fundació Caixa de Sabadell, 183-92.
- Urgell, B., 1985a, "Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*", *ASJU* 19: 1, 65-117.
- _____, 1985b, "*Refranes y Sentencias*-eko hitz ordenaz", lan argitaragabea.
- _____, 1986a, *Añibarroren Esku-liburua eta literatura bizkaiera: aldaketen tipologiatik idazkera-
ren garapenera*, tesina argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1986b, "Egiaren kantaz: I. Testua eta iruzkunak", *ASJU* 20: 175-148.
- _____, 1986c, "Fraibartolomenen hiztegiak zertxobait" *ASJU* 20: 3, 857-866.

- _____, 1987a, «Esku-liburua-ren grafi aldaketak (1812-1821)», *ASJU* 21: 2. 357-388.
- _____, 1987b, "Hiztegi aldaketak Añibarroren *Esku-liburua*-n" *ASJU* 21: 3, 683-708.
- _____, 1987c, "Mítxelena eta euskal testu zaharrak", *Egan*, 133-139.
- _____, 1988a, "Añibarroren inguruan zertzelada batzu" in Lakarra (arg.), 141-174.
- _____, 1988b, "Añibarroren hiztegiak", eskuizkribu argitaragabea.
- _____, 1991a, "Añibarro Axularren itzultzaile" in *Memoriae*, 315-336.
- _____, 1991b, «Axular eta Larramendi», *ASJU* 25: 3, 901-928.
- _____, 1992a, «Martin Harriet Añibarroengan», *ASJU* 26/1. 221-258.
- _____, 1992b, «Literatur euskalkien sorreraz», argitaragabea.
- _____, 1994-95, (arg.), *Francisco Ignacio Lardizabal. Testamentu Zarreko Kondaira (I-II)*, EEE, Donostia.
- _____, 1997, "Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca", *ASJU* 31: 2ko ale honetan.
- _____, 1999, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*, EHU-ko tesia.
- Urkizu, P., (arg.), 1983, «Edward Lhwyd-en hiztegi poliglota (1703)», *Euskera* 28: 2, 387-401.
- _____, 1986, «Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan», *ASJU* 20: 2. 343-350.
- _____, 1987, (arg.), *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798)*, Durango.
- _____, 1988, «Pierre d'Urteren hiztegia», in Lakarra (arg.), 75-99.
- _____, 1989a, *Pierre D'Urteren hiztegia*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia, 2 lib.
- _____, 1989b, "Garibairen eskuizkiribu galdu bat (1592)", *Mundaiz* 37-38, 33-85.
- _____, 1989c, *Zuberoako irri teatroa: astolasterrak*. Donostia, GK.
- _____, 1989d, "Iraultza frantsesaren garaiko euskal bertsoak (1789-1799)", *Mundaiz* 37-38, 103-151.
- _____, 1991a, «Agosti Chahoren hiztegia», in *Memoriae*, 349-361.
- _____, 1991b, *Introducción a la Filología Vasca*. Madrid, UNED.
- _____, 1991c, "Aitzinsolasa" in Urkizu & Azurmendi (arg.), 9-29.
- _____, 1991d, "Iraultza frantsesaren garaiko euskal bertsoak (1789-1799)" in Orpustan (arg.), 221-237.
- _____, 1992a, «XVIII. mendean Larramendiren Hiztegi Hirukoitzak iparraldeko zenbait idazlerengan duen eraginaz», in Lakarra (arg.), 313-324.
- _____, 1992b, *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak (1811-58)*. Euskaltzaindia-BBK, Bilbo.
- _____, 1996 (arg.), *Juan Ignazio Iztueta. Vocabulario de vascuence*. Iztueta Fundazioa, Zaldibia.
- _____ & Azurmendi, X., (arg.), 1991, *Klaudio Otaegi olerkaria (1836-1890)*. Etor, Donostia.
- Urquijo, J., 1907a, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*, Paris. Berrarg. faksim. *RIEV* 28, Bilbo, 1976.
- _____, 1907b, "Notas de bibliografía vasca: I. El catecismo de Arzadún", *RIEV* 1, 84-89, 416-420.
- _____, 1908-09, "Los refranes vascos de Sauguis", *RIEV* 2, 677-724, 3, 144-157.
- _____, 1910, "Las citas del diccionario de Pouvreau", *RIEV* 4, 505-519.
- _____, 1911-12, "Axular y su libro", *RIEV*, 5-6, 538-555; 292-303 eta 537-551.
- _____, 1911-33, "Los Refranes y sentencias de 1596. Estudio comparativo", *RIEV*. Berrarg. [zati bat], Auñamendi, Donostia 1964, 2 lib.
- _____, 1912, *Una fuente del Guero (Axular imitador de Fr. Luis de Granada)*, Donibane Lohitzun.
- _____, 1919, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, 2. arg., Bilbo 1976.
- _____, 1923-24, "Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra (1602 y 1700)", *RIEV* 14, 335-52.

- _____, 1967, "De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los Refranes y Sentencias de 1596?", *ASJU* 1, 3-10.
- Vàrvaro, A., 1972-73, "Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa", *RPb* 26, 16-51 eta 509-531.
- _____, 1988, *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica*. Sirmio, Barcelona. Italiarazko lehen argitalpena 1968koa.
- _____, et al., 1991, *Problemas i métodos de la Història de la llengua*, Estudi General de Girona.
- Vennemann, Th., 1994, "Linguistic reconstruction in the context of European Prehistory" *TPbS* 92: 2.215-284.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, 2. arg. zabaldua, E.F.A. Oñati.
- _____, 1980, *La h en la ortografía vasca*. Oñati.
- _____, 1987, *(Juan Antonio Moguel ta Urquiza). Cristaubaren icasbidea edo doctrina cristiana*, Bilbo.
- _____, 1988, *Euskararen auziaz*, Oñati.
- _____, 1996, (arg.), *Juan Mateo Zabalen sermoiak (I)*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- Vinson, J., 1891-97, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Berrarg. faksim. Urquijoren oharrekin (*ASJU*-ren Gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- Vlasto, A. P., 1988, *A linguistic history of Russia to the end of the eighteenth century*. Clarendon Press, Oxford.
- Vogt, H., 1988, *Linguistique caucasienne et arméniene*, Oslo.
- Watkins, C., 1989, "New parameters in historical linguistics, philology and culture history", *Lg* 65, 783-799.
- _____, 1990, "Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment". In Baldi (arg.), 289-304.
- Winter, W., 1990, "Linguistic reconstruction. The scope of historical and comparative linguistics" in Polomé (arg.), 11-21.
- Zelaieta, A., 1978-79, "Peru Abarca-ren hiztegia", *ASJU* 12-13, 87-109.
- _____, 1988, "Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*", *Eusko Ikaskuntza, Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214.
- Zimmer, S., 1990, "Dating the loanwords: Latin suffixes in Welsh (and their Celtic congeners)" in A. Bammesberger & A. Wollmann (arg.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag, 263-281.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkiengana izan dituzten iritziez", *ASJU* 21: 3, 927-950.
- _____, 1988a, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Bilbo.
- _____, 1988b, "Bizkaieraren ezaugarriez gehiago", *ASJU* 22: 2, 367-377.
- _____, 1988c, "El verbo regular bascongado del dialecto vizcaíno gramatikaren ekarriez", *ASJU* 22: 2, 547-568.
- _____, 1988d, "Orixeren mendeurrenean", *ASJU* 22: 1, 243-252.
- _____, 1989a, "Arabako euskara", *ASJU* 23: 1, 3-48.
- _____, 1989b, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* 23: 2, 609-651.
- _____, 1989c, "Euskara ote da bizkaiera?", *RIEV* 34: 1, 75-90.
- _____, 1991, "Amerikako euskaraz", in *Memoriae*, 1109-1117.
- _____, 1994a, "Burundako euskaraz", in Gomez & Lakarra (arg.), 297-364.
- _____, 1994b, "Bonapartez geroztiko euskal dialektologia", in Gomez & Lakarra (arg.), 13-43.
- _____, 1995, "The Basque Country and the Basque language: An overview of the external history of the Basque language" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 5-30.
- _____, 1998a, "Betolatzaren hizkeraz", in Knörr & Zuazo (arg.) 71-86.
- _____, 1998b, "Arabako euskara" in Knörr & Zuazo (arg.), 125-189.

Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta barneberreraiketa

JOSEBA A. LAKARRA
(EHU)

Abstract: Reflections on proto-Basque reconstruction: comparison and internal reconstruction

Since Basque is a language not genetically related to its neighbours in historic nor prehistoric times, the study of its prehistory has been and still is a matter of considerable interest and debate amongst linguists and amateurs both locally and elsewhere. In this work I propose some reflections on the two classic techniques for the study of language prehistory (comparison and internal reconstruction) and I review some relevant applications that have come about since 1950.

The first part deals with the basic notions on which Historical Linguistics is based (comparison, reconstruction, phonetic laws and above all the arbitrary nature of linguistic signs, which makes us reject chance as the basis for our discussions). I then review (1) Martinet's and Mixtelena's classic (internal) reconstruction, (2) the application of glottochronology (Tovar) to the study of Basque's relationships, (3) macrocomparison (Greenberg) and its supposed consequences for Basque prehistory and (4) the (internal) reconstruction of the proto-Basque canonical root (Lakarra 1995, etc.)

It seems obvious that whereas comparison —regularly performed by amateurs and effected without following Historical Linguistics' general criteria— has turned out to be unfruitful, internal Historical reconstruction, on the other hand, has shown substantial evidence of its explanatory validity and its capability to face the numerous problems still remaining in this area of study.

0. Laburpena:

1. Hizkuntzen historiaurreaz eta berreraiketaz;
2. Lehen barneberreraiketaz: eredu klasikorantz;
3. Glotokronologiaren laguntzaz;
4. Makrokonparaketa eta euskara;
5. Bigarren barneberreraiketa: erro egitura;
6. Aitzineuskara zaharraren erro egituraren berreraiketaren ondorioak;
7. Azken gogoetak;
8. Bibliografia.

1. Hizkuntzen historiaurreaz eta berreraiketaz

En otras lenguas se han escrito la *Iliada*, el *Quijote*, la *Divina Comedia*, pero la lengua vasca tiene una epopeya propia: la de su conservación desde los tiempos prehistóricos y ser el archivo del pueblo vasco. Esta epopeya, misteriosa e implícita en los vocablos, se manifiesta en las etimologías (Tovar 1959: 116).

1.1. Hizkuntzalaritzaren barnean eta beronen historian berreraiketak duen tokia bitxia da: Saussure *Memoire*-eko berreraikitzailearen bitartez bertatik atera delarik hizkuntzalaritza osoa, egungo egunean ez da ikerketa alor zabal horren zati anitzetarik bat baizik, enborretik urrutien den txikietarik gainera Haudry-ren ustez (1990: 35).¹ Jatorrizko hizkuntza, zeinetarik sortu diren hizkuntzen edo dialektoen sorburua eskuratzeko —zati bat bederen— azterketa diakronikoa dugu berreraiketa. Hasiera batetik oraindik izankizun zen zientzia baten ariketa gisa ulertu zen berreraiketa; hizkuntzalaritzaren sorreraz geroz, berreraiketa hizkuntzalaritza diakronikoren ariketetarik dugu. Bertan fonologian eta morfosintaxian hizkuntz-esparruan gordetzen bada ere lexikoan, *realia*-ren azterketaren bitartez hortik aldentzen delarik. Izan ere “paleontologia linguistikoak” [‘linguistic archeology’ deritzo Haas-ek (1969: 14)] berreraikitako hizkuntzaren hitzunen zibilizazio materiala, erakundeak eta kultura aztertzen du, hitzunez, amankomuneko garaiaren datazioaz edota aitzinaberriaren kokaguneaz hipotesiak eraikiaz (Haudry 1990: 33-34).² “The usual technical term for this method is simply the ‘comparative method’ and the usual technical term for what can be reconstructed of the ancestor language is ‘protolanguage’ laburtzen du Haas-ek (1969: 14).³

Hizkuntzen historiaurrea ezagutzeko bide honen barnean, bada, bi gailu edo bi bide ditugu: konparaketa eta barneberreraiketa.⁴ Lehendabizikoa, noski, delako hizkuntzarekin erka daite(z)keena(k) eskarzen d(it)u; bigarrena hizkuntza bat bakarra edo bakartua denean erabili beharra dago, batez ere.

(1) “Paradoxe de l’histoire de la linguistique, c’est par sa forme la plus complexe, la plus élaborée, qu’elle a commencé: par celle qui se fonde sur plusieurs autres, et qui n’en fonde aucune” gehitzen du Haudryk (ibid.).

(2) “Bien entendu, la recherche prend alors un caractère pluridisciplinaire, mais le linguiste en reste le maître d’oeuvre, puisque la notion de base, celle de “communauté linguistique” relève uniquement de sa discipline” (ibid.). Haudryk (cf. 1990: 54) eta zentzuzko edozein berreraikitzailek ez du ametsik egiten “bigarren gradu” (berreraikitako lexikoaren gainean eraikitako) hipotesi horiei buruz. Hara Dixonek Renfrewz diokuna: “A similar date [aintzinindoeuoperaren fetxaketaz ari da] is suggested by the archaeologist Renfrew (1987) in a work which has received wide publicity; the author has an agile mind but lacks an appropriate training in the methodology of historical linguistics for his work to constitute a linguistically significant contribution to the debate” (1997: 48, 15. oh.).

(3) Proto- konparaketaz eta pre-language barneberreraiketaz lortutakoari deitu ohi zaio (cf. Crowley 1992: 90-91 eta 122; Fox 1995: 150; Campbell 1998: 202).

(4) “The ‘prehistory of languages’ is not to be confused with a different topic which might be called the ‘prehistory of language’. Among other things, the latter would inevitably involve us in the problem of the origin of language” diosku Haasek (1969: 14) eta famatua da Parisko Hizkuntzalaritza Elkarteak gai honetaz hartu zuen aspaldiko erabaki hura. Haasek, bidenabar, gizakiak bi milioi urte edo izaki, “This means that language may very well have been slowly evolving over hundreds of thousands of years” uste du; Dixonek (1997: 2), aldiz, ehun bat mila urtetan edo.

XIX. mendean aintzinindoeuoperarekin lortutako garaipenaren ondoren, norbaitek pentsa zezakeen hizkuntzalariak ez zirela geldituko munduko hizkuntza guztien historiaurrea argitu arte. Alabaina, aitzinhizkuntza horren ikerketan ondoko hizkuntzen lekukotasun ugari eta aberatsak garrantzia handia izan zuen, inoiz lekukotasun idatzirik ez zuen edo urri zuen hizkuntzaren historiaurrea egiterik ez zela pentsatzera ere iritsiaz,⁵ hizkuntza idatzia *hizkuntza* jator bakartzat hartuaz;⁶ hau, ordea, zuzendu da dagoeneko, horietan ere ikertzaile berriek alor zahar eta garatua-goetan landutako metodoak ezartzean kalitate bereko emaitzak erdietsi dituztelarik. Berreraiketa eta metodo konparatuaren erabilerak hedadura orokorra izateko pairatu zuen esames garrantzitsuena, halere, besterik genuen: delako "hizkuntza primitibotetan" lege fonetikoek ez zutela indarririk zioen, alegia; lehenago Sapir eta Bloomfield-ek⁷ egin bezala, horrelako bereizkuntzarik ez dela oraindik orain aldarrikatu beharra dute hizkuntza eta familia ezezagunagoetako berezilariek (hara Baldi 1990ko zenbait esaterako) eta gure artean Mitxelena *Fonética histórica vasca*-ren hitzaurrean [1961] sineskeria hori espresuki eraso beharra ikusi zuen:

Como alguien podría dudar de que tal regularidad sea observable en una lengua "primitiva" como la nuestra —siempre quedan por ahí gentes así—, aduciré, por más que sea innecesaria, la autoridad incontrastable de Sapir: "Is there any reason to believe that the process of regular phonetic change is any less applicable to the languages of primitive people than to the languages of the more civilized nations? This question must be answered in the negative. Rapidly accumulating evidence shows that this process is just as easily and abundantly illustrated in the languages of the American Indian or of the Negro tribes as in Latin or Greek or English" (*FHV*, 15, 5. oh.).

Besteren ariketa edo aplikazio den bezainbatean, berreraiketa linguistika teorikoren morroi bilakatzen da eta honen eta linguistika deskriptiboaren aurrerapenen zordun dira datu aurkikuntza eraldatzailerik izan ez duten familietan, 1917tik ezagutzen den hititaz geroztik gauza berri handirik izan ez duen indoeuoparrean, esaterako (cf. Haudry 1990: 38).⁸ Inon egitekotan, menpekotasun hau berreraiketarako tipologiarenaganako izan behar duen arduraren nabarmentzen da, dela hizkuntzen egi-

(5) Horrezaz gain, jakina, konparazioa lanabes bakartzat hartzean historiari izateko aukerarik ere iragartzen ez zaien isolatu ugarien kasua genduke, euskararekin berarekin inoiz gertatu bezala; ikus Lakarra 1997 laburpen baterako.

(6) Lakarra 1997a-n aritu naiz idazkerak aurkezten dituen zenbait arazoz (eta ematen dituen zenbait aukeraz); bertan Campbell (1990) jarraituaz erakusten denez inoiz (hizkuntza mayekin, esaterako) Europako hizkuntzekin bezalako filologi lana egin liteke. Ikus orobat Haas (1969: 21, 8. oh.) eta, batez ere, Goddard (1973 eta 1990) hizkuntza algonkinoen lekukotasun idatziatarako.

(7) "I hope, also, to help dispose of the notion that the usual processes of linguistic change are suspended on the American continent (Meillet and Cohen, *Les langues du monde*, Paris 1924, p. 9). If there exists anywhere a language in which these processes do not occur (sound-change independent of meaning, analogic change, etc.), then they will not explain the history of Indo-European or any other language. A principle such as the regularity of phonetic change is not part of the specific tradition handed on to each new speaker of a given language, but is either a universal trait of human speech or nothing at all, an error" zioen erdialdeko algonkinoari buruzko bere lanean (apud Haas 1969: 23).

(8) Cf. Lakarra 1997a (§ 2.2. "Datu gehiketa eta ulerpen hobekuntza") eta hor aipatzen den Schmidt 1992.

turaz dela haien aldaketaz erakusten duena jarraiki, hizkuntza naturaletan kausi litekeenaren aurka ez doazen egiturak eta bilakabideak proposatuaz.

Bai barneberreraiketa eta bai konparaketazko berreraiketa metodo enpirikoak dira, ez metafisikoak (cf. Mitxelena 1963:):⁹ alde batetik, benetako hizkuntzetako benetako datuetan oinarritu behar dutelako eta beren balioa hizkuntza horietako formak azaltzean ikusten delako hain zuzen; bestetik, guxxienetan bada ere, inoiz berreraiketa zuzenean erdiets daitekeen edo ezagut daitezkeen gertakariekin pareka daitekeelako. Hori da latina eta aitzin-erromantzearekin jazotzen dena. Beste zenbait kasutan hori ez da gertatzen, euskaraz adibidez. Halere, ondoko hizkuntza hauetarikoko batzutan datu berri esanguratsuak sor daitezke, bihar-etzi aurreko berreraiketen alde edo kontra lehen jazo bidetik; aski izan bitez, bi adibiderik klasikoena: hititarren lekukotasuna Saussureren indoeuroperazko “coefficient sonantiques” direlakoez, edota Ventries-en desziframenduaren ondoren mizeniko irakurriberriak mende honen erdialdera emandakoa hura gabe berreraikitako aitzingrekeraz.

Honelako kasu zoriotsuetan lehenago burututako berreraiketen egokitasun orokorraren alde etorri direnez eta etorri diren neurrian lekukotasun berriok, izan gaitzke seguru edo pozik berreraiketa metodo eta irizpideen balioaz.¹⁰ Pena da, nola ez!, linguistika diakronikoari falta zaion hainbat datu jasogabe galtzea; halere, honek ez du ukatzen zientzia honen zilegitasun eta enpirikotasuna, hain zuzen ere datuen morroi baita eta ez asmakerien menpeko.¹¹

1.2. Konparaketarako baldintzak. Hizkuntz zeinua Konparaketaren oinarri

“Gramatika konparatua” deritzogun zientzi-sailaren helburua hizkuntza ezberdinen arteko erkaketen bitartez hizkuntz aldaketen historia egitea da. Konparatzaileak kasu bakoitzean miaturiko gertakarien artean kausitu behar du zer den antzinako hizkuntza bat eta bakarra nahita nahiez suposatzen edo eskatzen duena, hots, zer den areagotuz joan den desberdinketa baten ondorio gisa antzina hizkuntza soil gisa mintzatzen zenaren zatikatzetik datorrena. Hau da, alorrari axola zaizkion fenomenoak ezinbestez beren buruak azaltzeko etorki bera eskatzen dutenak dira.

Meilletek zioenez bi eratako konparaketak dira: a) lege unibertsalak bilatzen dituztenak; b) ondorio historikoen xerka doazenak. Bata eta bestea bereizteko berak

(9) Euskal linguistika diakronikoan bi garai bereizten dituen obra Mitxelenarena dugu (*FHV* eta 1950-64 bitartekoez batez ere), noski, Trasken berrikitan zenbait makrokonparaketa-zalari gogoratu behar izan dien bezala; hemen ere, bestetan bezala, legea ez ezagutzeak (edo ezagutu nahi ez izateak) ez bide ditu erruak zurrizten, jakina. *Linguas y protolinguas*-ek, bestalde, argiro erakusten du edozein zientzia alorretan ariketa eta teoriaren artean den ezinsaihestuzko lotura; ikus § 2-ko hasierako aipua aitzineuskara berreraikiaren eredutasunaz.

(10) Cf. “Les méthodes ne valent que par rapport à leur objet, et les formes appliquées d’une science par leurs résultats” (Haudry 1990: 54).

(11) Haudryk egoki burututako berreraiketen segurtasunaz ez du zalantzarik, bai aldiz aitzinformen garaikidetasunaz: “Mais cette certitude se limite à l’existence de la forme elle même; elle ne s’étend pas à ses rapports chronologiques avec d’autres formes reconstruites” (1990: 39). Honetaz landa, berreraiketan *argumentum ex silentio* delakoa erabiltzerik ez dela markatzen du; izan ere, ez da sinesteko (ez onartzeko, cf. haren “Une illusion de la reconstruction”, *BSL* 1975) aitzinhizkuntzan esaldi motaren bat edo paradigman bat falta zela gu ez garelako gai berreraikitzeke datu edo trebetasun faltaz.

honako adibideok dakartza *La méthode comparative* klasiko ezinutzizkoan (19__):¹² mundu osoan dira animaliak gizakiak bailiran jokaten duten animalia ipuinak. Kontu hauek beren artean konpara daitezke formak, izaerak, erabilera eta, oro har, animalia ipuinen teoria orokorra lantzeko; Propp-ek (*Ipuinaren morfologia*-n) dakizuenez erakutsi zuen munduko ipuin harrigarri guztietan pertsonaien funtzioak behin eta berriz errepikatzen direla eta beren kopurua 31koa dela: hurruntze, debeku, galdeketa... gaiztakeria... heroiaren erreakzioa, itxuraldaketa, zigorra, ezkontza. Guztiak ez dira beti batera agertzen baina agertzen direnean ordena horretantxe agertzen dira. Pertsonaien paperak ere berdin muga litezke: kontrakoa, emailea, laguntzailea, printzesa, agintaria, heroea, sasi-heroea, zazpi, hain juxtu. Eskema antzekotasunak gorabehera, bi ipuin ez dira, besterik gabe, etorki berekoak. Alabaina, indoeuopar mitoak azter bagenitza, batez ere betierekotasunari dagozkionak, bestelako ondorio-etara iristen gara. Beharbada edari batez hori jaresteak ez du ezer berezirik; baina horrekin batera herri indoeuopar guztietan dupin handi batean egin behar dela (gogora *Asterix*), jainkoen eta deabruen arteko borrokak eta beste hainbat xehetasun bat datozenean, orduan hau ez da halabehar hutsa.

Meilleti eta alorreko tradizio hoberenari jarraiki, Touratierek (1990: 16hh) “la comparaison génétique ou historique ne se fait pas n’importe comment” gogoratzen digu, erregela zehatz horiek osatzen dutelarik metodo konparatu historikoa.¹³

Lehen araua, oinarrizkoa, ez gutxi-gora-beherako antzekotasunak baizik eta forma eta esanahizko korrespondentziak bilatzea dugu. Izan ere, ofizioko ez denak beti ulertu ez arren, korrespondentzia erregelez dihardu konparatistak eta ez antzekotasunez. Honela, lat. *fero* “nik daramat”, sanskr. *bhārami*, gr. *pbero*, esl.zah. *bero* eta gainerakoekin doa, ez nolabaiteko antza dutelako hasierako kontsonanteek (ezpainkariak dira

(12) Bidenabar, komeniko litzateke ahalik eta lasterren argitaratzea aspalditik Mari Jose Kerejeta eta Blanca Urgellek burutua duten euskal itzulpena.

(13) Ross-ek eta Durie-k (1996: 6-7) honela formalizatzen dituzte metodo konparatuaren urratsak: “1. Determine on the strenght of diagnostic evidence that a set of languages are genetically related, that is, that they constitute a ‘family’; 2. Collect putative cognate sets for the family (both morphological paradigms and lexical items); 3. Work out the sound correspondences from the cognate sets, putting ‘irregular’ cognate sets on one side; 4. Reconstruct the protolanguage of the family as follows: a. Reconstruct the protophonology from the sound correspondences worked in (3), using conventional wisdom regarding the directions of sound changes, b. Reconstruct protomorphemes (both morphological paradigms and lexical items) from the cognate sets collected in (2), using the protophonology reconstructed in (4a); 5. Establish innovations (phonological, lexical, semantic, morphological, morphosyntactic) shared by groups of languages within the family relative to the reconstructed protolanguage; 6. Tabulate the innovations established in (5) to arrive at an internal classification of the family, a ‘family tree’; 7. Construct an etymological dictionary, tracing borrowings, semantic change, and so forth, for the lexicon of the family (or of one language of the family)”. Beraiek aitortzen dutenez, bestek bestela laburtu arren guztiek antzera batean burutzen dute ariketa.

Bost “misunderstandgs” ere aipatzen dituzte (1996: 4-6) metodo konparatuaren inguruan: 1) meto-
do-a hizkuntza indoeuoparretan izan duen aplikazioarekin identifikatzea (Szémerenyi-ren liburu ezagu-
nean gertatu bezala); 2) metodo konparatua lexikoestatistika eta glotokronologiarekin nahastea; 3)
“mass comparison” delakoarekin nahastea (nahaste hau “a more dangerous one” dela dioskute); 4) meto-
do konparatua eta fonologia eta gainerako alorretako konparaketa tipologikoak nahastea eta 5) hizkun-
tzalaritza diakronikoan eta antropologian edo arkeologian “metodo konparatuak” duen esanahia
berdintzea.

guztiak) baizik eta esanahi bera izateaz gain, latinezko *f-* bati sanskrito *bb-*, grekeraz *pb-* eta eslabiera zaharrea *b* dagozkiolako enparatutako hitzetan. Are gehiago, inoiz itxuraz anomaliaren bat denean (lat. *nebula*-n *b* dakusagu, sanskr. *bb* eta grek. *pb*-ren aitzinean) erakutsi izan da hainbat aldiz hor ere korrespondentzia formula heresia dugula, hitz barneko eta ez hasierako ingurune horri dagokiona, alegia.¹⁴

Arau honen garrantziaz jabetzeko hara Meilletek famatu egindako indoeuropearazko “bi”-arekin gertatua:

SKR	GR	LAT	ARM	
d(u)va	dyo	duo	erku	“bi”

Itxura batean, antzekotasun hutsez arituaz, sanskrito, grekeraz eta latinez ez da arazo larriarik ez hasierako kontsonanteetan ez gainerako soinuetan, berberak edota oso hurbilekoak baitira; armenieraz, ordea, gauzak oso bestela dira eta antzekotasunen arabera epaitu beharko bagenu morfema hori (eta hizkuntza bera!) ez dela gainerako kide eta ahaide esango bide genuke. Alabaina, *erku*-n lehen bokala protesi erregularra dela, hizkuntza horretan eta armenierako formaren eta gainerako hizkuntzetako arteko diferentziak beste hainbat hitzetan (cf. Touratier 1990: 18) aurkitutako berberak direla jakinik, ondorioak oso bestelakoak dira: morfema horiek kognadoak ditugu eta hizkuntzak eurak ahaide. Alderantziz, euskarazko *hoge*i eta bere ustezko ordain zeltekin (gal. *ugeint*, korn. *ugens*, bret. *ugent*) jazotakoa ere ez da ahaztekoa: Tovar eta “eskuzabal” zenbaitek horien antzean (eta herri zeltek hedatu omen duten hogeinakako kontaketan) oinarriturik euskarazkoa mailegutzat jo zuten; kontua da *hoge*i-rekin antzen bat duten formak oso berriak direla (Erdiarokoak), berriegiak 1.000 edota 1.500 urte lehenago euskarak aitzinzeltetik (**wi-kenti*) har zitzakeenean horrelatsu izateko: zorigaitzez, antzekotasunak behar ez direnean (garai modernoetan) eta diferentziak haiek beharko liratekenean (aitzineuskara eta aitzinzeltan) gertatzen dira.¹⁵

Bigarren araua ere Meilletengandik datorkigu: “La différence de sens entre les mots rapprochés doit être expliquée par des raisons précises” (Touratier 1990: 19) eta, gainera, arrazoi horiek paralelo ongi lekukotuak beharko dituzte, semantikan ez bai-

(14) Analogia eta mailegaketaren eragina korrespondentzia erregularrekin ez nahastea izan da neogramatikoek konparatzaileei ezarritako helburu nagusietarik; salbuespenak ondoren azaldu behar ziren lege meharrago bezala tratatzeak eta ez eta lege zabalagoen edota metodoaren beraren deuseztatze gisa (cf. Mitxelena 1963 Adradosen aurka) ekarri du ez soilik lege fonetikoaren garapena (Grimm-en legetik Verner-enera dagoena, demagun) edo metodoaren finkatze eta sendotzea baizik eta analogiaren eta mailegaketaren azterketaren aurrerapena ere. Hala izan da neogramatikoen ikerketa asmoa hedatu den tradizioetan; gurean, Schuchardtek “Euskal Herrian zorionez ez da lege fonetikorik” behin eta berri aldarrikatu ondoren, ez erregularitasun fonologikoaren, ez analogiaren, ez maileguen bilakabide estrukturalaren ikerketa aitzinatu zen gehiegi Mitxelenaren lanen aurretik (cf. hemen § 2). Bidenabar, logikak eta historiografiak agiantzen zuen legez, analogia ez zen izan Mitxelenak berariaz tratatu zuen alorra eta orain ere ezin esan asko jorratzen denik, hizkuntza eransle batean zeresana izan lezakela pentsatzea-ri zilegi baderitzor ere.

(15) Ikus Mitxelena 1964: 49 (eta gero De Hoz 1981 eta Gorrochategui 1987) zelta hizkuntzetako formek, soilik euskararekin izandako edozein kontakturen ondoren, pairatu dituzten aldaketa ugari eza-gunetarako.

tira beti erdietsi ahal forman lortutako erregela hertsia (cf. Benveniste 1959a eta 1969, Blust 1987, 1988, etab.).

Lehen ipuinen ikerketan bezala, hizkuntzak begiratzean ere horietariko batzuen artean adierazleen gertuagoko edo urrutiagoko konkordantziak ediren daitezke; konkordantziotarik zenbait ezin azal daitezke noizbait izan ez balitz hizkuntza guztiok jarraitzen duten forma bakarra. Demagun hizkuntza erromanikoetako izenordain sujetoen kasua:

	NI	HI
errumaniera	eo	tu
espainiera	yo	tu
frantses zaharra	jo	tu
italiera	io	tu

Ez da inongo arrazoi orokorrik hitzegiten duen pertsonak eta hizkuntza talde oso batek bere buruari *eo*, *io*, *jo* edo *yo* bezalako deituez deitzeko; urrutiegi *jo* gabe *ich* da alemanieraz, *ja* errusieraz edo *ni* euskaraz; beste hainbeste entzulea *tu* deitzeko. Izan ere, errumanieraren, italieraren, frantses zaharraren eta espainieraren fonologi sistemetan diren elementuak ugari dira eta beren arteko ia ezin kontaahala konbinaketa onartzen dute. Esanahi bera adierazteko hizkuntza batek baino gehiagok konbinaketa berera (edota etorki beraren bitartez azal daitezkeenetara) jotzen badute, gertakari honek azalpena behar du.¹⁶ Oro har, hotsen naturaren arabera hitzen zentzua azaldu nahi izan dutenen saioek (Astarloa eta Errorenak gure artean) ez dute ezer erdietsi (cf. Gomez 1997a eta hango bibliografia). Izan ere 1) esanahi bera giza-hizkuntza anitzetan soinu eta soinu bilkura anitzez adierazten da, 2) hitzen soinuak mantenduaz esanahiak alda daitezke, 3) esanahiak mantenduaz hotsak alda daitezke. Alde honetatik ezin ezer espero, beraz, naturalismotik abiatutako azalpen historiko-etarako.

Bestalde, esperientziaz dakigu hizkuntza bat era aski ezberdinez hitzegiten dela; are era ezberdinagoak eremu zabalean hitzegiten bada eta areago kontuan harturik erabili izan deneko garaiak oro, ezberdintasun hauek gainera beti gehitzera baitoaz. Hortaz, bi hiztun taldek modu berean edo itxuraldaketaz modu bakarrera eraman daitezkeen eretan hitzegiten dutela aurki bageneza, bi hiztun talde horiek hitzegiteko forma bakar baten tradizioa jarraitzen dutela ondorioztatu beharko dugu.¹⁷

Zentzua eta soinuak elkarri naturazko loturaz atxikiak balira eta ez tradizioz, hitzarmenez edo egiunez, orduan hizkuntzalariak Meilleten 1.ko konparaketa mota

(16) Hurbilketa hau funtsezkoa da alorrean eta azken urteotako eztabaida interesgarrienen iker-tzaileek berriz hartu behar izan dute mintzagai; ikus Nichols 1992, 1996 (eranskina), Ringe 1995, 1996, 1998 (eta honen lanei Manaster Ramer, eta Greenbergegek egindako erantzunak) eta, hurbilago eta egokiro Igartua 1996a. Lehenagoko oihartzunetarako ikus hemen § 3 osoa eta Bender 1969 eta Campbell 1973 bereziki.

(17) Goiko hizkuntza erromanikotako adibideetara bihurtuaz, halabeharrez ezin azal lau hizkuntzatan *yo*-ren antzeko formak agertzea; askozaz nekezago horri bigarren pertsonako batasuna ere erantsirik.

(lege unibertsalak bilatzen dituen) baino ezingo luke egin. Baina hain zuzen ere, horrela gertatzen ez delako, eta hizkuntz zeinua arbitrarioa delako du bere lekua hizkuntzalaritza historikoan metodo konparatuak.

Meilleten beste adibide klasiko batekin jarraitzeko, har bitez zenbakien izenak frantsesez, italieraz eta espainieraz:

FR.	IT.	ESP.	EUSK.
un, une	uno, uno	uno, una	bat
deux	due	dos	bi
trois	tre	tres	hirur
quatre	quattro	cuatro	laur
cinq	cinque	cinco	bortz
six	sei	seis	sei ¹⁸
sept	sette	siete	zazpi
huit	otto	ocho	zortzi
neuf	nuove	nueve	bederatzi
dix	dieci	diez	hamar

Era honetako antzekotasunak ezin izan daitezke halabeharrez, kasualitatez. Are gutxiago lehen hiru hizkuntzen arteko ezberdintasunak beti korrespondentzia eredu tinko batzuetan sar daitezkeenean, haien eta laugarrenaren artean gertatuaren aurka: *huit / otto / ocho*-ren alboan *nuit / notte / noche*, *lait / latte / leche* eta beste asko ditugu. Lehendabiziko mementutik hemen garbi dago zein den bide zuzena konkordantziok azaltzeko, baina soilik fonetikazko korrespondentziak dira fruituak ematen dizkigutenak.¹⁹ Xehetasun apartek birretsi egiten dute segurtasuna edota susmo sendoak sortu, hobe: esanguratsua da hiru hizkuntzek bereiztea mas. / fem. 1.ko zenbakian eta ez beste inon.

Honen guzti honen ondoren esan beharko genuke frantsesezko, italierazko eta espainolezko (nahiz familia horretako este hizkuntza askotako) zenbaki izenak tradizio beretik datozela. Bi eratakoak izan daitezke tradizio horiek: a) hiru hizkuntzak datoz etorki beretik (hiruretarik bat ere ez delarik etorki hori) edo b) bi hizkuntzak hirugarrenetik mailebatu du. Nola kasu honetan hau ez den egia ezin baitira hizkuntza batekoak ere besteetarik sortu, (a)-ko azalpena beharko dute.

Eman diren adibideetan konkordantziak ugariak eta korrespondentziak errazak eta osoak ziren eta ez da beharrezko hizkuntzalari trebätua izatea hortaz ohartzeko. Alabaina, norbaitek pentsa lezake arrazoi osoz, gauzak ez direla hain begibistako hizkuntzek denboran eta eremuen aldetik urruti izaki. Hara kasurako:

(18) Oinarri-oinarriko zenbakietarik izan ezarren honen mailegu izaera ez da *bake* edo *domeka*-rena bezain arazogabea: zaharra izatera ***zek* edo ***zetz* behar luke eta berria izatera ez dakit zergatik galdu duen azken txistukaria.

(19) Campbellek (1998: 146-7) ondoko laurok ematen ditu eskuliburuetan zerrendatu ohi diren metodo konparatuaren hasarriztat: (1) "The proto-language was uniform, with no dialect (or social) variation", (2) "Language splits are sudden", (3) "After the split-up of the proto-language, there is no subsequent contact among the related languages" eta (4) "Sound change is regular". Alabaina, iruditzen zait azken hau ez dela soilik "extremely valuable" baizik eta metodoaren beraren oinarri.

SKR	GR	LAT	ARM	EUSK
d(u)va	dyo	duo	erku	bi
tráyah	tres	tres	erek	hirur
catvárah	téttares	quattuor	cork'	laur
páñca	pénte	quinque	hing	bortz
sát	heks	sex	vec	sei
saptá	heptá	septem	ewt'n	zazpi
ásta	ókto	octo	ut'n	zortzi
náva	ennéa	nouem	iun	bederatzi
dáça	déka	decem	tasn	hamar

Izan ere, lehen aipatu kasuetan —italiera, espainiera, frantsesa, errumaniera, etab.— konkordantziak erraz azal daitezke: hizkuntzok mende luzez latina hizkuntza zuen erromar inperioaren parte ziren lurraldeak populatzen izan dituzten herrienak dira. Latinak, dakigunez, lekukotasun abondo du, eta oso ezaguna da. Esan dezakegu, bada, lehengo forma guztien arteko konkordantzia guztiak latinezko *ego* eta *tu*-tik datozelako azaltzen direla. Konparazioz lortu dugun etorki beraren frogantza bermatzera dator honela azalpen historikoa. Alabaina, horrek ez dio hizkuntzazko frogari ezer gehitzen. Alde batetik, hori gabe ere hizkuntzek jatorri berbera zutela frogatua genuen; bestetik, hizkuntza horietariko bat erromanikoa ez izatea gerta zitekeen, lehen erromar inperioa eman zen zenbait eremutan (Grezian, Ekialde hurbilean, Afrika iparraldean, Britania Handian) horrela agitzen baita; orobat kontrakoa ere: hizkuntza erromanikoak hitzegiten (izan) dira inoiz erromatar inperiorik izan ez zen eremu zabaletan Ameriketa, Afrika eta Asian. Beraz, hizkuntzen ahaidetasuna frogatzeko aski da metodo konparatzailearekin eta soilik berak segurta lezake.

Paradigmaren bigarren adibidera bihurtuaz, ikusi dugu, lat., gr. eta sk-ren arteko erlazioak argiak eta armenierarekikoak erabat ilunak izan arren —ia hau eta euskararen artekoak adina—,²⁰ azken honen zutabe arretaz miatuaz konkordantzien froga balioa areagotu egiten dela. Gertakari horri orain gehi geniezaioke “3”-an eta “4”-an grekerak eta sanskritoak plural marka arrunt eta familian hedatuak (-s) dituzten bitartean, armenieraz horien kognadoek -k' daramatela, hizkuntza horretan burutu den lege fonetiko partikular batek hala eskaturik. Areago dena: armenieraz nahiz gainerakoetan “5”-etik aurrera pluralerako nahiz genero moziarako aldaezinak dira; berriz ere, ez euskarazkoak.

Hizkuntza batzuen artean baldintza anatomiko, fisiologiko, psikologiko orokorrek azaltzen ez dituzten edota historiak eta kulturak eragin ez dituzten berdintasunak izatea da etorki bera erakusten duena. Metodoaren arabera, gramatika konparatuan gertakari bereziak dira ahaidetasuna probatzen dutenak, arrazoi orokorren batek azal ezin ditzakeenak. Proba garbiak izaten dira bat datozenean morfologiako ablaut, alternantzia eta enparatuko bariazioak: fr. *est* / *sunt*, gazt. *es* / *son*, it. *é* / *sono* (< *est* / *sunt*; cf. alem. *ist* / *sind*). Hizkuntza i.e. guztietan “izan” aditzean *es-* / *s-* alternantzia da erroan eta *-ti* (s.) / *-enti*, *-onti* (pl.). Hortik at ez da horrelakorik inon kausitzen. Gertakari

(20) Vs. Harkisian.

hauek eta era honetan ezin eman daitezke halaberharrez bi hizkuntzatan batera; hortaz, guztiak dira mementu batean delako hizkuntza batek hartu zituen forma ezberdinak. Honako probak dira —eta ez egitura berdintasun hutsak—²¹ hizkuntz ahaidetasunak ezartzen dituztenak. Hots, bi hizkuntza ez daude genetikoki loturik esaterako soilik bietan SOV ordena azaltzen delako, edota ergatibo morfologikoa nahiz sintaktikoa dutelako edota morfologia eranslea zein isolatzailea izateagatik; bai aldiz x: x', y: y', z: z' ematen bada beren hotsen artean sistematikoki mailegatugabeko morfemetan eta paradigma gramatikaletan.²²

1.5. Barneberreraiketaz

Ikusi dugunez barneberreraiketa hizkuntza bat bakarra edo bakartua denean erabili ohi da, batez ere. Egia esan, ahaideak dituen hizkuntzarekin ere erabil daiteke eta erabili beharra izaten da inoiz barneberreraiketa:

Gaztelania.....> latina, alemaniera.....> aitzingerman., etab.

Zehatzago hitzeginaz, barneberreraiketa eta konparaketazko berreraiketa funtsean berdinarak dira eta bata bestearen eskutik joan ohi dira. Barneberreraiketara besteak ezin duenean jotzen da (zerekin erka ez denean) eta baita konparazioak ahal zuen guztia egin duenean ere. Horrela, ahaide gabeko hizkuntzez landa, barneberreraiketa erabili ohi da bi hizkuntzaren arteko eten luzea ematzeko edo, orobat, laburtzeko hizkuntzaren baten eta aitzin-hizkuntzaren artekoa edota bi aitzin-hizkuntzaren arteko jauzia.

Barneberreraiketak kronologia erlatiboak egiteko ere balio du:

1) ovus > huevo, ferrum > hierro	>	cuelgo
	coloco	
2) compárare > comprar, tábula > tabla	>	coloco

Fox-ek (1995: 145hh) eta hark baino lehen beste askok teoriarik eta praktikan erakutsi bezala, bere langileen artean Saussure gaztea (*Memoire*-eko hogeitabatekoa) duen barne berreraiketa hizkuntzen egitura ereduaren (*patterned*) zordun dugu, egitura horren zenbait alderdi hizkuntzen historiaren iraganeko garaiak zehazteko balia daitezkeen neurrian:²³

(21) Ezaguna da argudio tipologikoen pisua euskarari buruz egindako proposamen genetikotik; ikus Gómez 1989 eta Trask 1997. Ipar-Ameriketara ere gauzak antzera batean ibili direla diosku Mit-hunek (1992).

(22) Cf. "Thus principle, which came to be known as 'the regularity of sound change' is one of the truly great discoveries in the history of linguistics" (Haas 1969: 14). Ohar bedi honen gainean eraikitako metodo konparatuak eman diola hizkuntzalaritza historikoari bere "goren gradoa": "In a survey of scientific method it should serve as a model of one type of investigation, since no other historical discipline has equalled it" zioen Bloomfield-ek eta "In the course of their detailed researches Indo-European linguists have gradually developed a technique which is more nearly perfect than that of any other science dealing with man's institutions" (apud Haas 1969, *ibidem*).

(23) Gai klasikoa da, noski, berreraikia ixuraz bateratua dela, barneko dialekto eta kronologia bereizkuntzarik gabea... hots, benetako hizkuntzek berezko dituzten tasun funtsezkoak peitu dituelarik; askoren artean ikus bedi Dyen 1969.

The principles of Internal Reconstruction can be applied to phonological systems, and also to the structure of morphemes. This can, in a sense, be seen as an extension of the standard methodology of Internal Reconstruction presented earlier, which consists in the elimination of alternation by the reconstruction of a single non-alternating source. Here it is variations within systems and between different morpheme structures that are eliminated in favour of uniform patterns, and the consistent application of this principle results in considerable regularization and simplification (Fox 1995: 178).

Barne berreraiketaren izaeran bertan dugu beste hizkuntzetara jo gabe hizkuntza baten barneko eredu zenbaitetan, hizkuntza horren lehenagoko garairen bati buruzko frogak aurkitu ahal izatea. Egia osoa dio Foxek gertakari hau gauza ezagun eta berrikuntza gutxikotzat aurkeztean, hizkuntz hondarrak eta anomaliak hor baitira beti hizkuntz aldaketaren lekuko. Halaber, arrazoi du aipatzean barne berreraiketaren boterea anomaliak modu sistematikokoan erabiltzetik datorrela eta ez dugu bere ondorioarekin ados izatea baino: "The principle is that regular changes within a language will result in systematic alternations between forms, and that examination of these alternations will allow us to recover the original state of affairs" (Fox 1995: 147).

Euskaran beste gutxitan adinako garrantzia duen mailegaketa eta ahaztu nahi ez ditudan lekukotasun akitaniarrak alde batera utzirik ere, badugu atzerago jotzerik benetako ahaideez²⁴ eskas izan arren. Metodo konparatua ez da hertsia hertsian hizkuntzen historiaurrea egiteko bakarra, erabiliena, boteretsuena edo ezagunena bada ere. Isolaturik diren hizkuntzetan batez ere, —baina baita beren lehen lekukotasunetarik familiaren aitzinhizkuntzarako bidai luze edo laburra egin nahi duten gainerakoetan— barneberreraiketa ezinbartzeko lanabes dugu, are historia barneko lekukotasun gabeko garaietarako: zer egin, esaterako 1545az geroz urte-tan lekukotasun haboro ez duen ekialdeko baxenafarrerarekin? Edota Amilletaren dotrinatik (1678) 1825ekora bitartean lekukotasunik ez duen Antzuolako hizkera-ekin?

Erkatzen diren hizkuntzetan, gainera, barneberreraiketa nahiz konparaketaren aurretik nahiz ondoren egin ahal da.²⁵

Mitxelenaren metafora batez esatearren (eta berak ohartu legez, agian ez da metafora hutsa) "todo estado de lengua es un sistema ordenado que por su misma ordenación conserva registrado un mensaje que el paso del tiempo vuelve borroso e ilegible. Esta degradación, si no es necesariamente rápida, es continua y se prosigue incesantemente a medida que las unidades y la ordenación correspondiente a las nuevas estructuras van suplantando a las unidades y a la ordenación antigua" (1963: 11). Izan ere, hizkuntza batek, bere historiaren edozein garai eta egoeratan, komunikazio sistema izateaz gain bere iraganaren berri ere ematen digu.

(24) Hots, guztientzako aitzinhizkuntza berreraikitzen zein batabestearen arazoak konpontzen lagun dezaketenez.

(25) Ikus BIBLIO eta Campbell 1998 finougriozko adibide interesgarri baterako.

1.6. Aitzinhizkuntzaz

Edozein hizkuntza izan liteke besteren aitzinhizkuntza. Izan ere, denbora aski iragan ondoren hain hizkuntzaren ondokoak beren artean aski aldenduak izan litezke haiek erkatu eta guztien jatorrian dugun hizkuntza berreraikitzeke; bestalde, berreraiketa horren emaitzak ondokoetan ezagut litekeen materiala bil lezake. Hori bai, delako ondoko hizkuntzen bitartez berreraiki dezakegun aitzinhizkuntza ez da inoiz ere hizkuntza horren lekukotasun idatzietan kausitzen dugun berbera aitzinerromantzearen eta latinaren erkaketaren adibide famatu eta esanguratsuak dioskunez: forma eta ezaugarri asko, bereizkuntza garrantzitsu ugari, galdu egin dira ondoko hizkuntzetan eta, beraz, ezin berreskura litezke aitzinhizkuntzarako, ama hizkuntzan izan zirela segurtasun osoz jakin arren lekukotasun askeen bitartez: gogora latinaren deklinabidea izen morfologian edota hainbat denbora eta modu aditz sintetikoaren morfologian. Halere, egungo eguneko lekukotasun idatziak ahozko hizkerarekin eta hizkuntzaren osotasunarekin erka bagenitza, erraz ohartuko ginatete lekukotasun idatziek ere ez digutela ematen hizkuntza osoaren (dialekto ezberdintasunen, lexiko aldaketen, erregistroen...) berri. Gainera, kontuan izan bedi berreraiketak inoiz idatzi ez dena berreskuratzeko aukera ematen digula; izan ere, hori da bere helburu nagusia historiaurrea argitzera abiatutako ikersail legez.

Aitzinhizkuntza ondoko hizkuntz(ar)en lekukotasunean oinarrituaz berreraikitzen da, hasieran lekukotasun horretan kontraesanik gabeko alderdiak, garbienak, bilduak eta gero berreraiketa finduak analogiak eta bestelako etsaiek sortutako irregularitatea deseginaz ezkutukoagoa. Egin litezkeen konparaketa eta berreraiketa arazoizko guztiak egin ondoren eskuratua ondoko hizkuntzen eredu prototipikoa genuke, hots, aitzinhizkuntza deitu ohi duguna (Haas 1969: 31-33).

Orain aitzinhizkuntza eta ondoko hizkuntzak erka bagenitza ikusiko genuke azkenak beren artean ezberdin izateaz landa, berezi egin direla aitzinhizkuntzatik ere; bereizkuntza honi deitu ohi zaio "hizkuntz aldaketa". Aldaketa honetan fonologiak erregulartasun handia erakusten du, usuenik hizkuntzalariak gai direlarik hori gobernatzen duten "lege fonetikoak" antzeman eta zehazteko. Lege fonetiko horiek duten ahalmen jakingarria dugu aurreikuspenarena; ez dute, ez, etorkizuna aurreikusten korrespondentzia fonetiko ezagunak dituen hizkuntza bateko edozein kognadoren forma fonetikoa baizen. Gramatikaren enparatuko alderdiek (inflexioa, gainerako morfologia, lexikoa, sintaxia) ez dute erakusten fonologiaren erregulartasun berbera, edota gu ez gara antzemateko gai oraindik, hobe: "But since it has not yet become possible to make predictable statements about any of these kinds of changes, the verifiable regularity of sound correspondences is seen to be even more precious than it may have seemed at first" (Haas 1969: 33).

1.7. Berreraiketaz

Berreraiketa bat egiterakoan, dela konparatua, dela barneberreraiketa, pausu eta arau batzuk bete ohi dira:

1. Baldin eta H-tik atera badira H' eta H" eta H-ko *a*-ri H' eta H"-ean *b* eta *c* badagozkio, orduan $a = b = c$ berdintzen dira; alderantziz, H' eta H"-tik abiatzen

baga $b = c$ berdinketak aitzinhizkuntzako unitate bat, $*a$, definitzen du. Ohar bedi $*a$ ez dela a baina haren ordezt dagoela; postulatutako aitzinformak kasu askotan hizkuntzaren estatu batean ezagutzen ditugun egiazko formekin propietate homologoak dauzkate, ikusi bezala —horrela hititaren laringalekin edo grekeraren ezpainbelareekin— baina ez gehienetan (cf. latina eta aitzinerromantzea).

2. Hurrengo pausua estrapolazioaren bidez ematen da: H, hizkuntzaren delako estatu bat, ezagutzen ez dugunean, bakarrik H' eta H'' (hizkuntzaren ondoko egoe-rak) ezagutzen ditugunean eta H' eta H'' hauen formetan egokitasun erregularrak nabaritzen direnean, $*H$ aitzinhizkuntzaren aitzinformak postula ditzakegu.²⁶

Berreraiketari oinarrikoa da suposatzea fonema bat ezin zatika daitekeela edozein testuingurutan bi edo gehiagotan. Hau da, ezin esan daiteke lat. $a >$ gazt. a , e edo aitzineuskara $*o >$ zuberera o , u . Izan beharko du lat. $a >$ gazt. a / x_y eta lat. $a >$ gazt. e / x'_y' gehi AE $*o > Z o / w_z$ eta $*o > Z u / w_z$.²⁷

Bestalde, hizkuntza batean aitzinhizkuntzako bi fonema erabat batu badira —latinaren a luzea eta a laburra, demagun— testuinguru guztietan, ezin berreraiki daitezke harentzat biak, bat bakarra baizik. Gainera, berreraiketari sinpletasunaren postulatuekin dihardu: $b > f$ bezalako hots lege batek prozesu baten bi muturrak baino ez ditu adierazten; litekeena da, bada, batetik bestera oso bide ezberdinetatik iristea. Gerta daiteke ere zah. $b >$ berri b bezalako lege baten atzean $b > p > \dots > b$ ego-tea. Alabaina, inor ez da horrelakoak proposatzen hasiko bestelako argudio oso bortitzak ez baditu.²⁸

Oro har, soinuen arteko egokitasunek —hizkuntza bateko testuinguru artean nahiz konparazioan— garai zaharrago bateko fonemak definitzen dituzte: zenbat korrespondentzia hainbat unitate. Halere, batzutan egokitasun bakoitzagatik mekanikoki unitate bat berreraikitzen bada aitzinhizkuntzarako absurdoetara iritz gaitzke: gogora (cf. Mitxelena 1964) hizkuntza kartvelikoetan bost bokal edo gutxiagoko sistematarik hamarreko latinaren antzeko bat eraikitzeke Polack-en saioak. Euskaraz ere hotskidetasun irregularrak ditugu ondokoetan baina inork ez

(26) Bideabar, ez dira nahasi behar $>$ eta $<$ ikurrak. Lehendabizikoa kalkulu erregela bezalako da. Baldin eta badakigu lat. $o >$ fr. o (silaba azentudunetan), orduan *fortem*, *mortem*, *portum*, *sortem*-etik *fort*, *mort*, *port*, *sort* aterako dira. Berdin euskararentzat VnV $>$ VøV proposatzen bada, *ballena*, *arena*, $*gazta$ -na, $*ardano$ -tik nahi eta ez *balea*, *area*, *gaztae*, *ardao* aterako dira. Alderantziz ez da egia: hots, soilik *balea*, *area*, *gaztae*, *ardao* baditugu, horietarik ez da automatikoa aitzinformetara iristea, beste hainbat gauza segurtatu gabe. Egia esan, nahiz eta euskaraz VnV $>$ VøV eman dela jakin eta formok euki, etor zitezkeen fenomeno hori pairatu ez zuketean, $*baLea$, $*alea$, $*gazdae$ eta (disimilazioz) $*ardado$ -tik, demagun. Hemendik ikusten da aitzinformen interes bakarra benetako formak ahalik eta egokien eta errazen azaltzea dela; cf. Mitxelena 1963.

(27) Hemendik Boudak ezin erabilia euskarazko $b > m$ erregela *abeto > ametz* justifikatzeko (cf. Mitxelena 1950), erregela hori hitz hasierakoa baita funtsean; hitz amaierarako euskarazkoarentzat suposatu beharko lirakeen aldaketek ere ez zuten laguntzen, jakina.

(28) "Onarpen postuluak" (cf. Mitxelena 1963:) dioskuna zera da, hizkuntza bateko hots batek beste hizkuntza batean egokitasun bat baino gehiago badu, konparatzaileak berak hautatu behar dituela kide egokiak bestelako arrazoietan (semantikotetan, esaterako) oinarrituaz: cf. gr. *sákos*: ind.zah. *tvacas* baina gr. *sebo*: ind.zah. *ryab-* eta are gr. *seúo*: ind.zah. *cyav-*. Marka bedi hemen ez dela inongo tranparik: metodoak eskatzen diguna ez da hizkuntza batek beste ahaide batean egokitasun bakarra izatea, aitzinhizkuntza ondoko bateko testuinguru jakin batean hori izatea baizik.

du aitzin fonema ezezagunik edo berririk postulatu behar izan horietarako: B *lo*: G, etab. *lo*, baina B *narru*: G, etab., *larru* edota B *izter*: G, etab. *izter*, baina B *ule* / Gain. *ile*.

Izan ere, horrelakoak gutxi dira eta ez dira oinarririk sendoena konparaziorako. Uler bedi metodoaren indarra erregulartasunak kasualitate hutsez ezin gertatzen datzala; hobeko dugu, beraz, lekukotasun ugari berresten dituzten egokitasunetan oinarritu, ez besteetan.²⁹

Egokitasun edo korrespondentziak ezarri ditugunean hurrengo pausua aitzinhizkuntzako unitate abstraktoei sustantzia fonetiko eta forma fonologikoa ematea da. Horretarako hizkuntza edo hizkera erkatuetako gehienetan agertzen dena izan daiteke erizpide bat, geografi distribuzioa beste bat, hots aldaketan joera ohikoena ere hor da, etab. (ik. Crowley 1992: 90hh eta hemen beheaxeago)

Berreraikitzen diren fonemek eta, oro har, formek, benetako hizkuntzetakoek betetzen dituzten baldintzak bete beharko dituzte eta sistema bat osatuko ezagutzen diren hizkuntzek bezalaxe: gogora, adibide famatuena bide den indoeuropearen kontsonantismoari buruz Jacobsonek sortu eta beste hainbatek garatutako eztabaida (cf. Bernabé 1988 eta Igartua 1996b).

Bestalde, aitzinhizkuntzaren fonemen ezaugarri bereizleak zehaztea errazago izango da hura hizkuntzetarik gertu bada; bestela abstrakzio handiak egin beharko dira eta ilunago gertatuko. Mixxelenak (1963) markatu bezala, ez da indoeuroparlarrien berreraiketak eta erromantzelarrienak erkatzea baizik: bigarrenak erraz asma daitezke nola ahoska baina ez besteak askotan.

Pausu oinarrizko hauetarik aurrera berreraiketean zailtasun eta arrisku ugari da: analogiaren eragina, alternatzen testuingu eta arrazoiak asmatzea, esanahiak zehaztea, kategoria gramatikalen ezarketa, sintaxia... Mailegaketak inoiz korrespondentzia faltsuak eta hortik etimologia faltsuak sor litzake eta baita jatorriko lexikoan gordetako benetakoak estali ere; arazoa ez da txikia ohartzen bagara frantsesaren hiztegian gutxiena dela haren aitzinhizkuntzatik, latin arruntetik, datorrena eta gehiena liburu-tako latinetik, alemanieratik, arabetik, gaztelanatik eta beste hainbat hizkuntzatik (cf. Meillet apud Touratier 1990: 21).

Berrikuntza paraleloek ere aitzinhizkuntzan han inoiz izan ez den ezaugarriren bat kokatzera eraman lezakete hizkuntzalaria: sabaikariak latinez, euskalki guztiek diferentzia txikiekin duten artikulua aitzineuskaran, esaterako (cf. Lakarra 1996:).

Korrespondentzia faltak ere burukomin eta kalapitarik sor lezake: "s'il n'y a rien à comparer, il est bien évident que la méthode comparative est désarmée et n'a plus rien à dire" (Touratier 1990: 23). Alabaina, hortik ez da jarraitzen aitzinhizkuntzan delako elementu hori ez zenik. Huts honen adibide nabarmena izan da (cf. 11. oh.) indoeuropearak soilik paratxia zuela pentsatzea, ondoko hizkuntzetan subordinazioa

(29) Hau idatzi eta gero ikusi dut, harriduraz egia esan, Rebuschik (1999:) *i* eta *u*-ren bitarteko bokal bat proposatzen duela; alabaina, kognado gehienek ez dute lehen ezagutzen ez genuen oposakerik (ez aitzinhizkuntzako) unitate berririk erakusten: *ile* / *ule* < **eule*, *utzi* / *itxi* < *eutzi*, *urten* / *irten* < *egorten*, etab.

modu diferentez egiten zela aurkitzean aitzinhizkuntzarako ezer ezin berreraikiaz. Baina ez da hizkuntza naturalik subordinaziorik gabe...³⁰

Analogiaren arriskuak ikus litezke *ene* eta *dauz* adibide ezagunak (cf. Lakarra 1997a, Mitxelena 1964) aztertzean. Oro har, aldaketa fonetikoak irregulartasunak dakartzkion bitartean sistemari, analogiak berdindu egiten ditu ezberdintasun zaharagoak. Berreraiketean ari denak kontuan izan behar du hots aldaketa bat gertatzen denean, hots hori agertzen zen kasu guztietan agitzen dela (testuingurua kontuan !) ez, aldiz, analogiaren kasuan. Hau fenomeno morfologikoa da eta hitz klase batzutan ematen da, baina ez besteetan. Ondorioak ezberdinak dira eta berreraiketarako balioa edo oztopoa ere bai.

Alternantziak, hots aitzinhizkuntzaren fonologi sistemako unitateak ezagutu ondoren formetan zuten distribuzioa atera behar da oraindik (ik. Mitxelena 1963). Alegia, jakin behar da zergatik batzutan *cerrar*, *cerradura*, *pedregal*, *pedrea*, *portal*, *portero* eta besteetan *cierra*, *pedra*, *puerta*, etab. Kasu honetan eta beste askotan azentuaren arabera batzutan bat eta besteetan bestea, baina asmatu beharra dago aitzinhizkuntzan hotsek zuten distribuzioa eta baldintza multzoa. Hemen ere zenbat eta urrutiagokoa zen alternatziaren atzean zen legea, zailagoa asmatzen.

Esanahiaz zer esan! Benetako hizkuntzen propietateak izaki aitzinhizkuntzek, beren adierazleak ere esanahi zehatzak edota benetako hizkuntzetakoak bezain zehatzak beharko dituzte. Askotan hain ezbedinak dira ondoko hizkuntzetako forma kideen esanahiak non aitzinhizkuntzarako haien intersekzio moduko esanahia berreikitzean hau oso ilun eta zehaztasun gabea izan ohi den. Gramatika kategoriak eta sintaxiaren aldetiko bereraketak oso zailak direla garbi gelditu da aitzinindoeuropearaz egindako saioetan; aitzin-aitzineuskarazkoak ez dira oraindik ia hasi eta hemen ere ez bide dira gauzak errazegi izango.³¹

Aipatu ditugun zailtasunak eta beste zenbait nolazpait ematzeko berreraikitzaileak baditu zenbait erizpide lagungarri (inoiz ere erabat seguru gertatu ez arren).³²

1) aldaketa ohikoagoen irizpidea: baldin eta H-n *s* eta H'-n *b* baditugu, *b* > *s* baino naturalagoa da *s* > *b* eta hau hautatuko dugu hainbaterik hainbatean; orobat *n* > *b* edo *n* > \emptyset eta ez alderantzizkoak.

(30) Argudio tipologiko honetaz landa eman daiteke beste bat familia horretatik atera gabe: subordinazioa (erlatiboa, demagun) hizkuntza i.e. guztietan agertzea, nahiz eta modu diferentean, ezin azal liteke aitzinhizkuntzan horrelakorik ez izaki. Funtzioa eta forma berezi beharra dugu.

(31) Mitxelenak (1964: __) *gose* (iz.) / *gose* (adj.), *ilun* (iz.), / *ilun* (adj.) / *ilun* / (adlag.), etab. jatorrizko lexiko zaharrekoak direla eta antzekorik maileguetan ez dela aurkiturik aitzineuskaraz kategoria berezikuntzak inguruko hizkuntzetan bezain argiak ez zirela atera zuten. Dixonen (19__) analisia aplikatuaz aitzineuskararik zaharrean adjetibo kategoria berezirik ba ote?

(32) Ahapaldi hauetarako ikus Mitxelena 1963. Haasek (1969: 51-52) erakusten duenez, berreraiketara zaildu egiten da morfologian: paradigma osoak soilten dira batzutan eta ñabarragoak sortzen besteetan, lege fonetikoak aldatzera doazen (edo haiei aurre egiten dieten) aldaketa analogikoak abiatzen dira... "If the analogical leveling has been extensive enough, it will not be possible to find the solution by making a conventional phonological reconstruction of each term in a paradigm. Instead it may be necessary to make a series of hypotheses about the structure of the paradigm as a whole until a model is arrived at which comest nearest to explaining what is actually found in each of the daughter languages".

2) hitzak laburtzeko joera: Konposaketaren bat ez bada tartean, zaharragoak dira forma luzeenak, berriagoak laburrenak: *edo* > *o*, *deu* > *do*, *abate* > *ate*, *leben* > *len* eta *mahats* > *mats*, nahiz eta Schuchardt eta Boudari ez gustatu (cf. Mitxelena 1950).

3) Hitzen luzeraren erizpidea: Hitzen luzera hizkuntza baten forma kanonikotik gorakoa bada bi aterabide ditugu: a) maileguak dira, b) konposatuak (edo eratorriak), nahiz eta guk zatitzen jakin ez; erizpide honen garapenak dira, demagun Lakarra 1995 eta ondoko lanetan aitzineuskararen erroaren inguruan (cf. § XX).³³

4) Irregularitasunen erizpidea: Zenbat eta arrarago izan forma bat sistema baten barruan, hainbat eta zahar izateko aukera gehiago du forma horrek. Izan ere "erregularrak" gureztat (dugun gramatikaren eta historiaren ezagutzaren arabera) normalak suertatzen direnak ditugu, hots hizkuntzaren azken garaietan indarrean diren prozesu guztiak. Mitxelenak Lafon eta Orixerekin eztabaidatu *edun*-en lehenaldian, hark proposatu (c)-k beti izango du aukera gehiago —testuen lekukotasuna ere bere alde joateaz landa— beste bien (a) eta (b)-k baino:

A	B	C
<i>nenduan,</i>	<i>neban</i>	<i>nuan</i>
<i>genduan,</i>	<i>geban</i>	<i>genduan</i>
<i>zenduan</i>	<i>zeban</i>	<i>zenduan</i>

Izan, nahiz **edin* -en paradigmek ere *etorri*, *ibili*. eta antzekoek baino irregularitasun nabarmenagoa dutelarik *edun*-ez esandakoa hedatu ahal zaie hauei ere; hots, irregularitasunak direnak gureztat garai zaharrago bateko erregularitasun ezezagunagoaren ondorioak besterik ez dira.

5) Geografia linguistikoaren erizpidea: Batez ere berria eta zaharra bereizteko balio dute: zenbait aldaketa fonetikoaren norabidea, arkaismoak, hiztegi berrizkuntzak etab. Baldin eta ezaugarriren bat eremu baten bi muturretan azaltzen bada eta beste bat erdialdean, pentsatzekoa da bigarren hau garai berriago batekoa dela eta ez duela lurralde osora iristea lortu; cf. *ilbeltz*, *esnatu* / *urriarri*, *iratzarri*.

6) Lege sinkronikoen erizpidea. Delako mementu batean hizkuntza baten sisteman edo haten distribuzioan hutsuneak badira, litekeena da hori lehen betea izatea eta gero zerbaitegatik galtzea. Adibidez, grekera zaharrerako **galakt* berreraikitzen da, nom-ac. *gála*, gen. *galaktos*, etab., bi aukera genituen arren (**galakt* > *gala* edo *gala* > *galakt* / ___os). Ohar bedi grekeraz hitz bukaeran soilik -s, -n eta -r ager daitezkeela; beraz, ustezko bigarren aukera *ad hoc* da eta lehenbizikoa bestelako arauak, sinkronikoak, azaltzen digutelarik arazoa ez dugu suposaketa berriren beharrik. Orobat, euskaraz **duga*, **duga* berreraikitzen dira *dut* / *dudan* eta *duk* / *duan*, hurrenez hurren. Hemen ere bi aukera genituen itxuraz: ahostunak berreraiki eta amaierako bokala galtzean ahoskabe bilakatu direla esan edo, bestela, *dut* eta *duk* oinarritzat hartu eta bokal artean gelditzen direnean ahostun bilakatu (eta bigarre-

(33) Honetaz landa, zenbat eta handiagoa izan erkatutako formetan korrespondentziaren luzera orduan eta sinesgarriago dateke etimologia eta halabeharra ekiditen errazago (cf. Meillet 1970: 36), aitzinhizkuntzarako proposatutako forma batek aukera gehiago duen legez zenbat eta ondoko hizkuntza edo hizkera gehiagotan azaltzen den neurrian (1970: 38).

nean are galdu) egiten direla suposatu; alabaina, bokalarteko ahostuntze hau erromantzez bai baina euskaraz ez da horrelakorik lekukotzen. Beraz, hobe dugu momentu baterako aitzinformetarik -V > -ø erregela ezagunaren (cf. *barda* > *bart*) sortutako **dug*, **dud* suposatu eta gero beste hainbat forma azaltzeko ere behar dugun erregela orokor batez +ahost. > -ahost. bilakatu bukaeran.³⁴

7) Tipologiatiko erizpideak: Badira zenbait aztarna tipologiaren aldetik hipotesi diakroniko aski seguruak egiteko. Pentsatzekoa da hizkuntza atzizkibera bat ez dela goizetik gabera aurrizkibera bilakatuko. Hots, aitzineuskararen sistiman ere askoz garrantzia gehiago bide zuten atzizkiek aurrizkiek baino, geroko euskaraz bezalaxe.

Alabaina, irizpide guzti hauek³⁵ lagungarri izan arren, ez dute erabateko baliorik; azken finean, gogotan izan behar da berreraiketan lehendabiziko pausua eta gainerako guztien oinarria aldaketa fonetiko erregularretan datzala.³⁶

1.8. Berreraiketa eta historiaurrea

Orain arte hizkuntzen historiari edo historiaurreko bilakabideari buruz beren barneko egiturari dagokionez mintzatu gara soilik; alabaina, hizkuntzak hiztunak ditu bere garai guztietan eta hauek ere beren historia dute arlo askotarik (politika, ekonomia, kultura...). Galdera zera da, hizkuntza batentzat berreraiki historian oinarrituta, zer(bait) ikas dezakegu hura mintzatu dutenen historiaz?

(34) Ez bedi hau guztia nahasi Vennemannek (1994, 1997 eta, argienik, 1998) euskarazko zenbait "hutsune" (muta cum liquida edota hitz hasierako kontsonante taldeak) bere aitzineuropera sendotzeko egin saio etimologikoekin (**grandi* > *bandi*, etab.); cf. Lakarra 1996: eranskina.

(35) Cf. Crowley 1992: 96hh: "In reconstructing the shapes of these original phonemes [eta bestetan ikus litekeenez], you should always be guided by a number of general principles: (i) Any reconstruction should involve sound changes that are plausible (96), (ii) Any reconstruction should involve as few changes as possible between the proto-language and the daughter languages (96), (iii) Reconstructions should fill gaps in phonological systems rather than create unbalanced systems (98), (iv) A phoneme should not be reconstructed in a proto-language unless it is shown to be absolutely necessary from the evidence of the daughter languages (101), (v) you must look for sound correspondences that involve phonetically similar sounds (106), (vi) For each of these phonetically 'suspicious' pairs of sound correspondences, you should try to see whether or not they are in complementary or contrastive distribution (106)".

(36) Ohar bedi berreraiketaz ari garela eta ez konparaketaren lehen urratsa den ahaidetasunen eza-gutzan. Honetan Meilletengandik hasita ez lexikoan edo fonetikan baizik eta morfologian aurkitu izan baitira diagnostikoak; hots, paradigmetan gertatzen diren amankomuneko xehetasunetan:

Les concordances grammaticales prouvent, et elles seules prouvent rigoureusement, mais à condition qu'on se serve du détail matériel des formes et qu'on établisse que certaines formes grammaticales particulières employées dans les langues considérées remontent à une origine commune. Les concordances de vocabulaire ne prouvent jamais d'une manière absolue, parce qu'on ne peut jamais affirmer qu'elles ne s'expliquent pas par des emprunts ([1914], apud Poser & Campbell 1992: 215).

Plus sont singuliers les faits dont on constate entre deux langues la concordance, et plus grand est la force probante de la concordance. Les formes anormales sont donc celles qui sont les plus propres à établir une "langue commune" ([1925], apud Poser & Campbell 1992: 215).

Poser & Campbell (1992: 217) erakusten da Sapir ere azken finean iritzi bereko zela eta baita hizkuntzalaritza indoeuroparrean lehenetsuna izan zuela morfologi sistemen antzekotasunak lexikoaren azterketaren gainetik. Oso jakingarriak dira Sir William Jonesek berak egindako sailkapen-hutsak (zenbait hizkuntza iraniar edo malayera semitikotzat, eta zenbait hizkuntza austronesio indoeuropartzat jo zituen) lexikoari gramatikari baino garrantzia handiagoa ematean.

Bi hizkuntza edo gehiago genetikoki lotuak izateak berarekin dakar hizkuntzaz kanpoko zenbait ondorio. Hasiera batean behintzat hiztun taldeak beren artean hurbilago —azken finean herri bera— izango ziren eta soilik gero bereziko, ondorioztat beren hizkerak ere ezberdintzen zirelarik. Batasun batetik datozen herri horien berezketa oso forma ezberdinetan jazo ahal izan da: gune batetik kanporanzko zabal-kunde orokorra, biztanlegoaren zati soil baten migrazioa, mugimendu horretan biztanle ia gabeko lurraldea popula daiteke edota aurretiaz populatua zena bortxaz menderatu...

Era guztiotako fenomenoak eriden ditzakegu hizkuntza indoeuroparrek bete duten eremu zabalean hedatzeko; aski ongi ezagutzen ditugu, gainera, gehienbat historiaren barnean jazo baitira, ez historiaurrean: horrela hizkuntza germanikoak Ingalaterrara, ingelesa Iparrameriketara eta Australiara, latina Hispanian eta espainiera eta portugesa Ameriketara... Harrapatutako eremu berrietara hedatu ziren hizkuntzak biztanle talde handien bitartez lehengo gizarteak eraldatuaz, maiz prozesu honetan bertako biztanlegoa barne hartuaz eta bere lehenagoko hizkuntza berriaz ordezkaturaziaz.

Honelako gertakarietan lekukotasun gehiago izan ohi da, noski, hizkuntza garai-leari buruz galtzaileaz baino. Sarri hizkuntz historialariak berreskura lezake zenbait xehetasun lehengo biztanleen hizkuntzaz *sustratoaren* bitartez. Hizkuntz sustratoa ondoren ordezkatu duen hizkuntza batean gordetzen diren aurrekoaren ezaugarrien multzoa dugu. Sustrato hau hizkuntzaren eremu guztietan eman daiteke baina nabarmenena lexikoan eta horren barnean toponimoetan izan ohi da.

Toponimiaren azterketa on batek asko esan liezaiguke aspaldiko biztanleen bizileku eta historia erlazioez; Bizkaiko Enkarerrietako toponimia lurralde horretako gainerakoarekin erkatzea esanguratsu izan liteke, esaterako.³⁷

Toponimiaren balioa gertakari honetatik dator: 1) Bynon-ek (1977:) erakusten duenez, herri eta lekuei ezarritako izenak oso iraunkorrak izan ohi dira are eremuan hitzegiten den hizkuntza aldatzen denean ere. Horrela, *Thames* eta *London* deitu izan dira Ingalaterran hurrenez hurren ibai eta hiri horiek dagoeneko 2000 urtez, nahiz eta herri eta hizkuntza asko kokatu han edo iragan bertatik. Lexikoan, ostera, cf. *Valle de Aran* eta Arratzuko *Huarkako presa*. 2) Toki bat izendatzen denean izen hori ezartzen duten pertsonak hitzegiten duten hizkuntzaren arabera egin ohi dute. Hortaz, tokiizen bat delako hizkera batean azal badaiteke, orduan pentsatzekoa da hizkuntza horren hiztunak delako lurralde hartan bizi zirela izen hori sortu zenean. Adibidez *Ulzama* < **Upsama* izanik, pentsatzekoa da noizbait inguruetan (eta *Lezama*-n, *Beizama*-n, *Zegama*-n) zeltaz mintzo ziren batzu izatea.³⁸ (halere cf. *Gordoa*, *Absinia*, *Samoa*).

Bigarren ikerbide garrantzitsuak herri baten historiari hizkuntzaren historiatik abiatuaz *aitzinlexikoa* eta maileguen sarrera hurrenkera izan daitezke. Era honetako

(37) Bestalde, gogora Landucciren hiztegiko harako çapatari calea hari Mitxelenak (1958) atera zion etekina testu horretako A eskuaren jatorria Gasteizen zehazteko.

(38) Horrek ez du esan nahi onomastikaren hedaturarik edota moda fenomenorik ez denik: hor dira *Gordoa* eta aldaerak nahiz *Hiriberri*, esaterako; ez dirudi, halaber, *Absinia* mendi izenetik (Arratzun) bertakoek inoiz koptoz edo antzeko hizkuntzaren batez mintzatu direnik.

ikerketa zehatz batek aitzinhizkuntzaren hiztunen etorkiaz, beren kultura eta erlijioaz eta zituzten beren arteko eta kanpokoekiko erlazioez aztarrenak argi diezaizkiguke.

Ikerketa hau indoeuoparrekin egin da batez ere (cf. orain Kitson 1997), eta ikerlariak esan ohi dute hizkuntza haren hiztegi berreraikiak frogatzen duela hiztunek ezagun zituztela urre eta zilarra, zaldia, txakurra, behia, ardia, zerria eta, agian, ahuntza, baina ez segurki astoa eta oiloa; orobat, ehotzen eta iruten zutela, ingudea eta arrodadun gurdia erabiltzen zituztela eta, beharbada, baita goldea ere. Halaber gizarte patriarkala omen zuten, buruzagi eta erregeekin, eta naturaren gertakariei (eguna, eguzkia, egusentia, ura, etab.) lotutako jainkoak gurtzen zituztela.

Honek guztiak, alabaina, arazo anitz du (kasu honetan lekukotasun abondo izan arren), areago botanika izenen bitartez aitzinlurra ikertzeak. Paleontologi linguistikoak dituen arriskuak hobeki erakusteko Andersonek (1977) dioenez erromatarren gizartea erromantzeen konkordantzia hutsez berreraikirik *apezpiku*, *garagardo*, *gerla* edo *zaldi* bezalako hitzetan oinarrituaz, lirudike erromatarrak kristauak, garagardodale eta guduan zalditan egitearen zale zirela, guztia gezurra delarik (erromantzeetako hitz horien ordezkioak oro mailegu germanikoak dira).

2. Sistema klasikoa³⁹

Nous avons vu que la méthode comparative utilisée par le linguiste diachronicien a des règles et des limites très précises, que Meillet a du reste été le premier à formuler de façon systématique. On pourrait maintenant pour conclure se demander s'il existe d'autres moyens que cette méthode comparative pour faire de la linguistique historique. Meillet a pour sa part prétendu que non, en écrivant notamment: "La comparaison est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues" [...] "tant qu'une langue est isolée, elle est dénué d'histoire" [...] Et il donnait notamment l'exemple du basque, qui n'est apparenté à aucune autre langue. Mais depuis, sans qu'on ait réussi à faire sortir le basque de son isolement, certains linguistes comme André Martinet et Luiz Michélena (sic) sont parvenus à reconstituer des stades anciens de cette langue. Ils ont obtenu ce résultat en recourant à ce qu'ils appellent la reconstruction structurale [...], et que, par opposition à la reconstruction comparative, on appelle communément la reconstruction interne (Touratier 1990: 29).

2.1. Martinet

Euskararen herskariari buruzko Martineten lanaren bigarren moldaketaren (1955) titulua ezin esanguratsua dugu bere helburu eta jokamoldeaz: "Berreraiketa estrukturala: euskararen herskariak"; lana, gainera, aurreko urteetan egindako zelta, erromantzea, ingelesa, eslabiera eta beste hizkuntza eta hizkuntz familia batzutako antzeko zenbait kasu-azterketarekin batean, bere hizkuntzalaritza historikoazko ustek biltzen dituen *Aldaketa fonetikoaren ekonomia: saioa fonologia diakronikoaz* zeritzon liburuan biltzen zen. Lehen agerraldian (1950) titulua apalxeagoa bazen ere ("Euska-

(39) Atal honetako zenbait alderdiz Lakarra 1999b-n mintzatu naiz.

raren hasierako herskarién ahostuntzeaz”), ordura arteko euskal hotsei buruzko lanak ezagutuaz nabarmena zen arazorik larrienetako bati aurre egin nahi ziola.⁴⁰

Martinetek hasieratik bertatik aldarrikatuko du ikuspegi estrukturalista baten beharra: izan ere, beste hizkuntz familia batzutan (indoeuropea, semitikoa) aitzin-hizkuntzak konparaziotik sortutako sistema bezala ulertu beharrean familiako baten (sanskrito, arabiera) erdi-kalko legez eraiki izan dira eta euskararen kasuan, haren historia fonetikoari buruzko lanak izan arren, aitzineuskararen kontsonante-sistemaren ideia gutxienez ere ez zen.

Lehenago Schuchardtek eta gero Mitxelenak legez, mailegaketa etengabearen eta euskalkien arteko kontaktuek euskaraz erregularitatea eta auzi-abartza batzea zuen Martinetek horren arrazoi nagusitzat, korrespondentzia bakoitzeko aitzinhizkuntzarako unitate bat ezartzea inongo euskalariri ez zaiola bururatu markatuaz, hain baitzatekeen sinistezin emaitza (cf. XX oharra *i- / u-* alternantziez).

Aurrekoak bezala, baina berariaz eta zuzen zuzenean latinetik maileguen azterkera jotzen du, hor idoro baititu oinarri seguruenak eta baita fenomeno harrigarrien arrasto garbienak ere:⁴¹ belarak bokal altu baten aurrean txistukari bilakatugabe gordetzen dituzte oraindik berbarik zaharretan (*bake, bike*), lehen silaban herskaririk denean ahostuna izan ohi da hori; bokalarlean, aldiz, ahoskabe gordetzen dira latinez horrela zirenean (*pacem, picem*). Uhlenbecken azalpena (ahoskabe-ahoskabe > ahostun-ahoskabe disimilazio gisa) bai horrelakorik beste hizkuntzetan kausitzen ez delako eta baita ahostuntzeak leherkari bakarrarekin ere (*golu < colus*) gertatzen direlako baztertuaz, Gavelen hasierako ahoskabe ororen (mailegu nahiz jatorrizko) ahostuntzea aztertzen du.

Dela (a), dela (b) hauta dadin abiapuntua,

		*p-		*p-	*p-
(a)	*p-		(b)		
		*b-		*b-	*b-

ez dirudi ahostuntzea azaltzeko gai: (a)-ren kasuan ez da ikusten zergatik bereizkuntza gehieneko kokagunean (hasieran) ez den ahostun / ahoskabe bereizten eta gainera gero horko ahoskabea soinu markatuagoa (ahostun) bilakatuko den; bigarren kasuan are gutxiago, kontuan izanik gainera inguruko hizkuntzetan sistema hori betidanik izan delarik indar handia egingo zukeela mantentzearen alde.

Martineten ustez latinaren eta haren ondoko hizkuntzen eragin bortitzean bide datza ahostuntzearen arrazoiak; abiapuntua ez da, ordea, Gavelen ahostun / ahoskabe oposaketa nagusian oinarritua, oso bestelakoan (bortitz / ahulean) baizik. Latinetik

(40) Hortik urte berean Mitxelenak (1950) euskalariak eskurago izan zezaketen aldizkari batean haren berri ematea, laburtuaz eta iruzkinduaz. Martineten lanaren bigarren emanaldiko berrikuntza gehienak Mitxelenaren artikuluko ohar eta proposamenak bildu nahian eginak dira.

(41) Ohikoa da eskuliburuetan (cf. Campbell 1998: 69 [“Loans as clues to linguistic changes in the past”]) maileguen bitartez hizkuntza emailearen fonologia eta, oro har, historia argi daitekeela gaztigatzea; askozaz urriago dira hizkuntza hartzailearena ere iker litekeela markatzen dutenak. Mitxelenak behin baino gehiagotan aipatu zuen kasu guretzat eredugarria zeltarena dugu (cf. Jackson 1953 klasi-koa); ikus Lakarra 1996b adibide gehiagotarako.

maileguen tratamenduak erakusten dio, hain zuzen ere, hitz hasieran ahostun / ahoskabe izaera baino esanguratsuago den beste zerbait behar dela eta horretarako, danierra lagun, hitz hasieran hasperendun eta barnean soil ahoskatuko lirarekeen herskari bortitzen eta hitz hasieran “goxo” (hasperen batere gabe) eta barnean irristakari lirareteen ahulen sistema proposatzen du.

/P/	*ph-	*-b-
/p/	*b-	*-b-

Horrela gauzak, latinetiko hasiera ahostunak bigarren soinuaren bitartez (fonologikoki ahul) islatuko ziren, izan ere fonetikoki oso gertu baitzuten aitzineuskarakoa ahoskabe zen arren; ahoskabeak ere, orobat, bigarren horretatik joan ziren⁴² hurbilago egiten baitzitzaien euskarazko ahoskabe hori bortitzari zegokion alofono hasperenduna baino. Honela, hitz hasieran aitzineuskararen herskari bortitzen saila latinetiko barbarik gabe gelditu zen. Beranduago eta inguruko hizkuntzen eraginez sail hori desagertu egin zela suposatzen du Martinetek (eta ahulena ahostun izatera iragan), artean horrelako hotsik zuten jatorrizko morfemetan hasperentasuna areagotuz eta hortik irristakaria > *b* (> \emptyset inoiz) emanaz; Gavelek lehenago azaldutako “analogiaz” sortuko zen historikoki hitz hasieran ere aurkitzen dugun herskari fonologikoki ahoskabeen saila, inoiz hauetariko zenbait fonetikoki hasperendun egiten delarik.⁴³

2.2. Mitxelena

Bere ikerketa jardun guztian legez (ik. Lakarra 1997a), latinaren eta euskararen arteko harremanenean ere Mitxelenak hizkuntz teoriaren eta filologiaren aldeko aldarrikapena egingo du. Bestalde, inorentzako baldintza ez eze bere lanen ezaugarri argia dugu.

Mitxelenarentzat bi etimologia-bide seguru, eta hortaz bi laguntza seguru, ditugu euskal hizkuntzalaritza historikoan: elemendu konplexuen (konposatu eta eratorrien) analisia eta mailegatutako altxorraren azterketa. Bi alor horiei lotu zitzaizen izan ere bere bizitza osoan, hasiera hasieratik erizpideak landuaz (ikus Mitxelena 1964a). Esaterako, sistemen arabera hartzaileak informazio gehiago edo gutxiago gorde lezakeela ohartuaz, euskarak bokaletan latinaren bilakabidea ezin gehiegi argi zezakeela baina txistukarrietan oso bestelakorik gerta zitekeela aldarrikatu zuen azken bide honi lan berezia ere eskeiniaz (Mitxelena 1965).⁴⁴

(42) Gehienetan, inoiz ahoskabe mantentzen zitezkeela suposatzen du.

(43) Martineten saioan bada txistukariaren azpisailari eta /mb/, /nd/ fonema konplexuei buruzko proposamenik eta are hitz hasierako leherkari bortitzen lekukotasun bilaketarik; alabaina, azken honetan errazago ulertuko denez testuan esandakoaren arabera, funtsean proposamen horiek “estrukturalak” izateaz landa, soilik atzeratuago jatorrizko altxorreko lexikoan azter litezke. Bidean fonema konplexu horien beharra aitzineuskararako zalantzan jartzen du Mitxelenak (1957a: 157-8).

(44) Germanikoan edo zelta britonikoan (luze eta labur sistemarekin) gauzak justu alderantziz dira Mitxelena 1964b-n erakusten den bezala: ik. Jackson 1953 eta orain Sims-Williams 1990 eta Zimmer 1990b.

Latinaren eta euskararen arteko harremanak berariaz⁴⁵ ukitzen zituen lehendabiziko lanak izenburu esanguratsua zuen egileak berariaz markatu bezala: "Basque et Roman" (1957b), Schuchardten mende erdi lehenagokoaren itzulpena hain zuzen ere. Austriarraren lanaz geroztik etimologia berri garrantzitsurik eta aurkikuntza erabatekorik ez dela izan eta, beraz, alorreko arazoak ez direla gehiegi aldatu gazti-gatu ondoren hara haren jokamoldeez zioskuna:

Etant donnés l'autorité indiscutable de Schuchardt ainsi que le rôle prépondérant qu'il a joué dans ces recherches, on ne saurait que regretter certains aspects de son oeuvre qui découlent de ses conceptions théoriques: son penchant pour l'étymologie intuitive, presque impressionniste; son insouciance à l'égard des sons; sa tendance à expliquer *ignotum per ignotius*; le fait qu'il renonce fréquemment à considérer l'histoire des mots en question, qu'il connaissait du reste assez bien la plupart des cas. Tout ceci était bien plus dangereux dans le domaine basque que dans d'autres beaucoup plus étudiés où les critiques de Schuchardt, dont on ne peut souvent nier le bien-fondé, n'ont pas réussi à ébranler les convictions de base ou à introduire des changements profonds dans les méthodes usuelles. Voici ce que nous voudrions montrer ici dans le concret à l'aide d'un certain nombre d'exemples, pas toujours neufs. Nous allons commencer par l'histoire des mots (1957b: 108).⁴⁶

Berrogeitamarreko hamarkadaren hasieran atera zituen bere lehen lanetarik berre-raiketarako erizpideez funtsean, baina horrenbestez baita hizkuntzaren funtzionamendu sinkronikoaz eta bilakabide diakronikoaz ere zuen arta ageri da. 1950ean Martinetek bere euskal herskariei buruzko lana atera bezain laster horren berri ematen du Euskal Herriko aldizkari batean; hizkuntzalari frantsesaren lanaren laburpen egokiaren ondoren haren teoria oinarritzera eta hedatzera zihoazen oharrak gehituko dizkio, hala nola hasierako kokagunearen segurtasun eza, erorketa gehiagoren froga⁴⁷ leherkari ahostunenen bokalarteko ahoskera isurkaria, txistukari ondorengo neutralizazioa, txistukari ondorengo *h*-aren falta...

Baina aurreko ahapaldietan aipatutako ezaugarriak hobekien biltzen eta erakusten dituen lana "Las antiguas consonantes vascas" (1957a) bide dugu.⁴⁸ Ezagun denez (cf. Lakarra 1996 eta hor aipatu Mitxelena 1963), Saussurek eta Meilletek, ahaideak peitu, euskararen historiaren ezagutzeko aukeraz zuten zalantza edo ezezko sinismen osoari aurre eginaz, barneberreraiketa aurkezten du horretarako lanabes arazotsu

(45) Zeharka aitzineko guztiek eta bereziki "De etimología vasca"-k (Mitxelena 1950); honetan Boudak *ad probandum* egindako asmakeria fonetiko eta morfologikoez landa, maileguak (latinetikoak eta erromantzeetarikoak gehienbat alderdi honetan) jatorrizkoetarik ez bereziak konparaketa euskara-kaukasikoari zekarzcion ondorio gaiztoak erakutsi zituen (orobat, Mitxelena 1957b-ren amaieran ere; cf. Lakarra 1998b eta hain aipatu bibliografia konparaketaren beste alderdiaz).

(46) Schuchardt buruzko eritzi gehiagotarako bere ondorengo hainbat lanetara eta *Fonética histórica vasca*-ra jo liteke; larrienean ez zuen aldatu eta ez da ikusten zergatik aldatu behar zuen ere.

(47) Hortzetakoan (/ t-/ baina baita / d-/ ere) faltaz latinarekin kontaktuan sartu aurrekotzat du (), baina t-, d- > l- edo ø- zenbait aipatzen ditu; *e-dun, *e-tborri eta bestek lehenago hasieran ere bazela erakutsiko lukeelarik (1951: 209). Ikus Lakarra 1998a beste (*adar, odol, eder*, etab.) d- > ø- batzutarako.

(48) *Fonética histórica vasca* (1961) bera honen garapen dugu, oso landu eta oso zabala, hori bai; hemen inon baino nabarmenago egin dakiguke dialektoez eta hizkuntzaren historiak (testuek) emandako lanabesez zuen ezagutza, ez artean ez ondoren berdindu ez dena.

baina ezinbestekotzat. Bat dator Martinetekin euskararen historiarekin lotutako gertakari asko nahasgarri eta oztopo bilakatzen direla berreraikitzailearentzat: hizkeren banaketa bai, baina inoiz ere beren arteko (noiz batera noiz besterako) kontaktu eten-gabea, inguruko hizkuntza diferenteen eragin kontrajarriak garai ezberdinetan baina mailegaketa hau ere etenik gabe —zeltaren kasua zailduaz—, material zahar eta berria gradu diferenteetan hedatua, zokoratua, aldatua, bertakotua... behin baino gehiagotan ez lege fonetiko argiak baizik eta “tendances qui n’ont pas abouti” dituelarik eskuartean.

Gauzak honela, berreraiketaren iratxoei eta lilurei aurre egin ziezaiekeen giriseilu gisa artean euskal linguistika historikoan —hizkuntzalaritzaren aurrerapenereriko beste asko bezala— ezezagun zen neutralizazioaz baliatuaz, Martinetek axaletik baino ezin erabil zezakeen azken bost mendeetako eta erdiaroko euskararen eta akitanieraren laguntzaz, berreraiketa estrukturala euskal sistema fonologiko osora zuzentzen du;⁴⁹ komeni da esatea, aurrera baino lehen, latinetiko altxorrek izan duen bilakabidearen analisi zehatzagoa erabat funtsezko bihurtu dela.

Aitzineuskararen unitate fonologikoen zerrenda hori eraikitzeko orduan, hots bustien azpisaila aitzineuskarako fonema-hautagaietarik bere menpekotasuna dela eta⁵⁰ albo batera uztea izango da lehendabiziko erabakietarik; gero [m]-ak ere bide bera jarraituko du bere joko morfologiko urria, maileguen bitartez hartu duen hedadura, / n /-aren alofono-izaera edota, gehienbat, / b /-ren asimilazio-emaizta dela erakustean. Herskariak,⁵¹ lau txistukariak, ozenak eta / h / dira, bada, berreraiketa-hasierako taldean kokatuko dituenak.

Aurreko lan batean (Mitxelena 1951) Martineten sistema herskarientzat egoki aurkiturik hura sakontzen eta sendotzen du kontsonante-sistemaren gainerako azpisaila igaro baino lehen. Izan ere, hiru lekukotasun mota berri aurkezten ditu Martineten aitzineuskararako [bortitz] / [ahul] sistemaren alde:

- a) geminatuen bilakabidea,
- b) [f]-arena eta
- c) akitanierazko eta iberierazko < tt > eta < cc > grafiena, hurrenez hurren.

Lehena ezin ahantz hemen ia erabat latinetiko eta erromantzetiko geminatu ahos-tunen gainean eraikia baita:⁵² aurretiaz aparteko kasurik egin ez arren *sabbatu*, *abbas*

(49) Bokalak ez dira berariaz aipatzen begibistakoa baita ez direla —salbuespenak albuespen— gehiegi aldatu harako *Nescato*, *Cison*, *Sembe* edo *Ummesabar*-etik, edota bestela esan, eskura daitezkeen lekukotasunen bitartez ezin irits gaitzkeela euskara historikoan aurkitzen dugun bokal sistematik urrutiegi den bestetara aitzineuskararako.

(50) Zenbait aldiz Mitxelenak markatu legez “menpekotasunak” ez dakar berarekin nahita nahiez “berankortasuna”; izan ere euskaraz mila urte eta beharbada gehiago baititu. Bustidura fenomenoak zenbat eta urriago (eta zenbait erromanikoak dira zalantzarik gabe) hainbat eta gardenago behar zuen izan, jakina, horien balioak.

(51) / p / hor azaldu arren horren izaera fonologikoaz —ez alofonikoaz— zalantza handiak azaltzen ditu Mitxelenak, izan ere *ibar* / *ipar* (“lehenagoko konposatu analisaezinak”, Mitxelena 1951: 209) eurak ere ez jakin benetako bikote minimoa diren; [f]-az ikus aurrerago.

(52) Kasurako /-bd-/ edo /-db-/ taldeak ere (*gutizia*, *apal*) berdintsu dira; arabierazko adibiderik ere bada (*atorra*). Argudio hau ahazteak ekarri zuen, besteren artean, Traskek 1985ean [soil] / [geminatu]

eta beste zenbaitek ez dute euskaraz ordain ahostuna, ahoskabea baizik (*zapatu, apaiz*), [ahostun] / [ahoskabe] oposaketan oinarrituak diren erromantzeetan ez bezala. Mitxelenaren ustez hau edota [f] lehen / b /-ren eta orain / p /-ren aldaera izatea errazago uler daiteke ez erromantzeena bezalakoa izanik nagusi, [b̥ortiz] / [ahul] oposaketan oinarritua baizik.

Txistukarietara Martineten sistema errazki heda zitekeela lehen ere erakutsia zuen (1951): izan ere bi azpisailok dituzte neutralizazio-gune berak (hitz hasiera eta amaiera) eta zilegi da pentsatzea oposaketa bera izan daitekeela (eta ez bi aske) azpisail bietan berdin gertatzen dena, soilik bokalarlean gauzatzen direlarik aukera guztiak.

Dardarkarietan ere lana ez da zailegi —lekukotasun grafikoak eta bestelakoak argiak dira—, nahiz eta hitz hasieran ez [r] eta ez [R] ager daitezkeen; zailtasunak gainerako ozenetan ikusten zituen Mitxelenak eta aurretiaz gaztigitzen du azalpen honek dakarren berrikuntza. Alabaina, Gavelek uste zuenaren aurka, mailebuen lekukotasunak argiro azaltzen du euskaraz *-n* > (*-h-* >) *-ø-* (*arena, bonore, frenu* > *area, obore, freu*) gertatu dela baina *-n*- zenbait morfematan, latinez bikoitza zutenean hain zuzen, gordetzen direlarik (*capanna* > *Kapanaga*);⁵³ mailegatu ez direnetan ere bietarik dugularik (*ardão, gaztãe*, cf. *ardan-*, *gazan-*, baina *anaia, Eneko*), latinarekin kontaktuan izan aurretik (eta gero hainbat mendetan) euskarak bi *n* mota (bortitza eta ahula) zituela atera behar. Albokoetan, orobat, bazen zehazterik: *aingeru, goru, gura / angelu, gaztelu, balea* eta bestek *-l-* > *-r-* (ezaguna) baina *-ll-* > *-l-* erakusten digute modu aski sistematikoan;⁵⁴ latinaurretiko morfematan ere bi bilakabideak aurkitzen ditugularik (*biri, Araba / ilun, alaba*) bi unitate onartu behar aitzinsisteman eta ez bakarra. Honek guzti honek ozenetan /r / ~ / R /-rekin batean / n / ~ / N /, / l / ~ / L / ezartzera garamatza. Hara⁵⁵ kontsonante-sistema osoa:

bortitzak	(P)	T	C	C	K	N	L	R	
ahulak ⁵⁶		p	t	s	s	k	n	l	r (gehi h) ⁵⁷

oposaketara jotzea hizkuntza zapoteketan gertatuari lotuaz. Trasken abantailarik handiena ahostun + ahostun > ahoskabe (*errege + bide* > *errepede*, etab.) asimilazioak omen lirerateke; Lakarra 1996an erakutsi uste dut argudiaketa horrek aitzineuskararako ez lukela balioko, ez baitzen hor T + T talderik. 1997an Mitxelenaren sistemara bihurtu da puntu honetan baina ez beste batzutan (hasperenaren tratamenduan, esaterako; ik. 42. oharra).

(53) *anoa* < *annonna* izan liteke bi jatorri etabilakabideak biltzen dituen gutxietariko baliabide nemo-teknikoa.

(54) Gaskoian justu alderantziz Gorrochateguik (1986: 602) Echeniqueri gogoratu bezala.

(55) Mitxelenak (*p*), *t*, *tz*, *ts*, *k*, *N*, *L*, *R* / *b*, *d*, *z*, *s*, *g*, *n*, *l*, *r* eman arren nahiago dut honela irudikatu benetako oposaketa fonologikoa zein den hobeki isla dadin.

(56) Gogora 28. oharra Martineten /mb/ eta /nd/-z.

(57) eta fonema sabaikariak (1957a: 186). *Fonética*-n “En otras palabras, el sistema, dejando aparte /h/, no conocía más que una sola correlación que oponía fonemas fuertes, de articulación tensa, a lenes, de articulación más laxa o más breve, sin que sonoridad o aspiración fueran rasgos pertinentes. Faltaba una oclusiva labial fuerte y también una nasal labial [...] aunque muy pronto entraron a formar parte del sistema” (374). Trask (1997: 158-9) “With just a tiny handful of possible exceptions, the basque aspiration is not etimological —that is, h does not continue an earlier segment, and the aspirated plosives are not distinct in origin from the unaspirated voiceless plosives. Instead, the aspiration originated as a

Berreraiketari dagokionez, Mitxelenaren lanak fonologiari dagozkio gehienbat, “begibistan diren arrazoiengatik” iruditurik premiazkoena eta horien emaitza dugu bere *Fonética histórica vasca*.⁵⁸

Ez agunak dira goiko sistema horren murriztapenak eta baita horien iberieraren fonologiarekiko antzekotasunak ere (ikus Mitxelena 1979 eta Gorrochategui 1993):⁵⁹ /j/ zein /w/ erraz azal daitezke lehenagoko /i, e/ edo /o, u/ bokalen bitartez. Ozenetako bortitz / ahul oposaketa (n / N, r / R, l / L) hitz hasieran ahulen alde eta amaieran bortitzaren alde neutralizatzen da; orobat txistukariei dagokienez: frikariak hasieran, afrikatuak amaian, oposaketa soilik bokalaratean aurki genezakelaririk. Ez da /m/ ezpalkari sudurkaririk⁶⁰ eta ezta /r/ nahiz /R/ hitz hasieran.

	*-p-		*p-	*-p-
s-	-s- /-ts-	-ts	z-	-z- / -tz- -tz
<i>seme</i>	<i>oso / otso</i>	<i>hots</i>	<i>zu</i>	<i>aza / (h)atza hots</i>

Silaba eta erroari dagokienez iberierarentzat proposatzen zuenetik gertu ikusten zuen euskara zaharra; silaba —“semblable à celle qu'on doit postuler pour le basque préhistorique”—

(C) V (W) (R) (S) (T),

non C = kontsonantea, V = bokala R = ozena, S = txistukaria, T = herskaria. Ikus litekeenez, gune silabikoaren aurretik soilik kontsonante bat joan daiteke —*ez muta cum liquida* edota C+ jod / wau hizkuntza indoeuoparretan legez.⁶¹ Gunearen ondortik semibokalak, ozenak, txistukariak eta leherkariak joan litezke, ordena honetantxe bat baino gehiago izaki. Garai horretako beste lan batean (Mitxelena 1977: 485) eskema horretaz “pudo ser históricamente válido y todavía lo es hoy en buena medida” markatzen du, beste bi ohar ere gehituaz:

suprasegmental feature, possibly one correlated with the position of the word-accent in Pre-Basque. It is this suprasegmental origin which is chiefly responsible for the restricted distribution of the aspiration” diosku, latinetik maileguetako hasperenean bere aldeko argudioak bilatuaz. Mitxelenaren ikuspuntua justu alderantzizkoa zen: beti sekundarioa dela frogatzerik ez denez aitzineuskararako (cf. *FHV* 208-9) ze baldintzatan galdu zen —baita zeintzutan sortzen (beranduago ?)— aztertu zuen.

(58) Halere, **Euskararen historia* edo **Euskal morfologia historiko*-tik eman ez zigun arren, haren lanak ikergai horietarako ezinutzizko oharrez josiak dira, dela etimologiaz, dela gramatika historikoa hainbat alderdiz.

(59) Ez gara mintzatuko bokal sistemaz aldaketa gutxi izan baita bertan aitzineuskaratik zein akitanieratik dialekto modernoetara eta, ondorioz, berreraiketaren historiografian ere bigarren mailako gaia dugu.

(60) Ikus murriztapen honen aldeko hainbat arrazoi Trask 1996 eta 1997-n.

(61) Cf. Henderson 1951 Asia Eialdeko hizkuntzetan bertako morfemek ezinezko duten egitura horretako maileguen bilakabideaz; interesgarria da haietan gertatzen den bokal neutroaren errekursoa euskarazko ondoko silabaren bokal kopiaren aurka, ik. Mitxelena 1974 eta Artiagoitia 1990. Cf. Vennemann 1994 “Europa Zaharraz”, non ez soilik sCc-, baizik eta are w- eta j- ere suposatzen dituen (gogora Gorrochategui 1984-k azaldu galieratik akitanierako mailegu egokitzapenak) nahiz eta euskaraz berriak izan (j < *eV-).

1. (C) ezin izan zitekeen edozein kontsonante, batez ere hitz hasieran,⁶² eta
2. “es extremadamente improbable que en algún momento hayan existido ejemplos de sílabas en que todas las casillas estuvieran cubiertas a la vez” (ibid).

Lehen baieztapena ezaguna den arren euskal fonologoen artean —ez, ordea, erabat ulertua eta azaldua— bigarren baieztapenak ez du oihartzun berezirik ez azterketarik izan dakidanez. Bestalde, Mitxelenak (1979b: 350) iberiar onomastikako konposatu eta eratorrien forma kanonikoa 2+2 eta 2+1 dela suposatzen du, hizkuntza horretan 2 litzatekeelarik erroaren silaba kopuru handiena eta, testuinguruagatik euskaraz (akitanieraz) ere bai beharbada (1979: 350):

Quant à la “forme canonique” des noms de personne, on dirait qu’elle est représentée pas des composés à deux membres qui sont tout les deux le plus souvent des dissyllabes /bilos/ + /tibas/, /balce/ + /adin/, etc. On rencontre aussi des formations plus complexes, ainsi que certains dérivés du type courant dans l’anthroponymie aquitaine: *iltutas*, /ildu-/ + /-tas/, etc., tout comme aquit. *Andere-se*, *Cison-bonn-*, *-tenn*, etc.⁶³

3. Glotokronologia eta “konparaketa”

1961ean Tovarek (Bouda, Lafon, Mitxelena, Vycichl eta Swadesh-en ohar eta laguntzarekin) argitara eman zuen euskararen konparaketa ikerketetan eragin larria izan duen lana:⁶⁴ “El método léxico-estadístico y su aplicación a las relaciones del vascuence”, *BAP* 17, 249-281. Bertan, Swadesh eta beste zenbait hizkuntzalarik II. Mundu Gerra ondoren metodo historiko-konparatuarekin umezurtz gelditzen ziren hizkuntzentzat prestatua egokitzen zitzaion euskarari, “no por simple afán de novedades, sino con el deseo de experimentar en un campo más el método, y de contribuir con ello al problema de la situación lingüística del vasco” egileak⁶⁵ zioenez (Tovar 1961: 250). Ameriketako hizkuntzen historiaren luzeetan (gero baita Ozeania, Afrika eta Asiakoetan) testu zaharrik gabe —inoiz ez lekukotasun zaharrik eta ez berriagorik— barneratu eta haien arteko hausturaren kronologia absolutoa lortu nahian prestatua dugu glotokronologia.⁶⁶ Tovarek bi aldetatik ikusten zuen metodo berriaren garaipena ohiko metodo konparatuaren gainetik:

Las limitaciones del método histórico-comparativo se hacen sentir en dos direcciones: en primer lugar. porque es incapaz de darnos una cronología absolu-

(62) Cf. “If a word begins with a single C, then any true consonant is permitted” (Vennemann 1994: 236) europera zaharrerako; cf. Lakarra 1996a Vennemannen eraikuntza horretarako.

(63) Denbora faltaz ez naiz hemen mintzaruko aitzineuskararen datazioaz eta dialekto modernoan sorreraz; ikus Mixelena 1981, Lakarra 1986 eta Lakarra 1997a-n egindako oharra.

(64) Arestian (Martinez 1998) “metodo lexiko-estatistiko edo glotokronologikoa” jartzen digu mahai gainean (53hh), hala-holako definizioa emanaz eta euskararen ahaidetasunak argitzeko asmotan egin zen aplikazioa gogoratuaz; ikus orobat Estornes eta Lakarra 1999.

(65) Nabarmenki Mitxelenak nekez onartuko zukeen Tovaren zenbait baieztapen eta lilura metodoaz (cf.); lanaren akabuan euskal ordainez ezarritako oharra ere aski kritikoak dira horietaz eta saioaren emaitzen balioaz. Markagarria da Bustamantaren edizioan oharrok edota Swadesh-en jakingarriak ezabatu egin direla, dirudienez Tovaren gogoari jarraiki.

(66) “Lexikoestatistika” zabalago da, noski, eta helburu sinkroniko nahiz diakronikorik izan lezake.

ta, y en segundo, porque sólo sobre la base de una fonética histórica bien elaborada cabe establecer comparaciones. Por otro lado, el método histórico tiende a representar la etapa “primitiva” o “común” como algo fijado y estático casi “anterior a la historia” (Tovar 1961: 251)

Glotokronologiaren oinarrian hizkuntzek berezko duten aldaketa genuke; hots, aldaketa horren erritmoa garai eta hizkuntz tradizio diferentetan berdintsua litzateke 100 edo 200 hitzetako oinarrizko lexikoan⁶⁷ (%20tsu milurtekoan)⁶⁸ eta, hortaz, hori erabiliaz hizkuntzen etena fetxatu ahalko.⁶⁹ Tovarek berak aitortu bezala, “konparaziogaia” erabat aldatzen da: “El término “comparación” adquiere así un valor completamente nuevo y distinto del que tiene en el método histórico basado en la aplicación de las leyes fonéticas” (1961: 254).⁷⁰

Tauletan %4ean edo kalkulaturako halabeharra baztertzeko, CVC baino antzekotasun txikiagoak —erakusleetan salbu— kontuan hartu gabe ere, ondoko formulak bihurtzen du fetxatan ikusitako antzekotasunen kopurua (Tovar 1961: 254-5):

$$t = \frac{\log C}{2 \log r}$$

Hara Swadesh-Tovaren taulak (1961: 255):

(67) Horrela omen (cf. Tovar 1961: 253) anglosaxoiti ingeles modernora, txinera klasikotik mandarinerara, Inperio Ertaineko egipzieratik koptora, latinetik erromantzera edota koinetik grekera modernora bitartean.

(68) Horrela Tovar et alii 253an; 255.ean Swadeshen taula berri bat aurkezten da, oraingo hau bereizketaren ondoren hizkuntzen artean izandako kontaktua kontuan harturik.

(69) Cf. “Nola bilatu, ordea [euskararekin lotura izan zezaketen beste hizkuntza batzu]? Elkarren ondoan konparatzeko hizkuntza bat baino gehiago bagenitu, hiztegiak konpara genitza: hiztegien alderdi jakin batzuk, zehazkiago, arunt iraunkorrak direnak, denborak joan ahala bere hartan aldatzeko jarraitzen dutelako; hala nola zenbakiak, pertsona-izenordainak, naturaren gorabeherak adierazten dituzten hitzak, etab. Honek guztiak, hizkuntzen arteko ahaidetasunari buruzko informazioa eman ez ezik, denbora iragan ahala ahaidetasun horrek nolako bilakaera nozitu duen ere jakinaraziko liguke. Elementu hauekin diharduen hizkuntz metodologia, glotokronologia da” (Martinez 1998: 46).

Aipatzen diren kategoria lexikoen artean badira zenbait zahatu beharko lirakeenak —zenbakietan soilik txikiak, demagun— eta beste zenbait gehitu beharko genituzkeenak —ekintza ohiko eta arruntei buruzko aditzak, gorputz zatiak, ahaidetasun hitzak, kontzeptu kulturalak adierazten ez dituzten izen eta adjetiboak, etab.— Swadesh eta gainerakoen “oinarrizko lexikoa” osatzeko (cf., beherago restuan, halere, horren balioaz). Bestalde, nola hartu behar da “ahaidetasun bilakaera” delakoa? Gutxitu edo gehitu —edota bere izaera aldatu— egiten dela uste ote? Esango nuke glotokronologiazko bibliografian honako hau berrikuntza bat dela eta Martinezek gehixeago azaldu eta arrazoitu behar zukeela aitzinamendu garrantzitsuztat jo genezan.

(70) Ross-ek eta Durie-k (1996: 4hh) metodo konparatuarekin nahasi diren zenbait ideia oker aipatzen eta iruzkintzen dituzte, horietarik bigarrena glotokronologia delarik: “The second misunderstanding confuses the comparative method with the techniques of lexicostatistics and glottochronology. Lexicostatistics is the use of the percentages of assumed cognates (that is, items in related languages which are directly inherited from a common ancestor) shared by pairs of languages on a standard word list to arrive at a ‘family tree’ of those languages [...] the lexicostatistical method is different in both practice and principle from the comparative method (despite occasional claims by lexicostatisticians that they are practising the comparative method [...]). Ikus XX oharra metodo konparatuarekin egindako beste nahasketa batzuetarako.

Mendeak	Gordetako %	Mendeak	Gordetako %	Mendeak	Gordetako %
5	86	65	14	125	2
10	74	70	12	130	2
15	64	75	10	135	2
20	55	80	9	140	1
25	47	85	8	145	1
30	40	90	7	150	1
35	35	95	6	200	0'2
40	30	100	5	250	0'05
45	26	105	4	300	—
50	22	110	3,6	350	—
55	19	115	3		
60	16	120	3		

Beste era batera:

%	<i>erlazioa</i>	<i>mende banaketa</i>	<i>sailkapena</i>
100-81	elkar ulertu (dialektoa)	0-5	hizkuntza
81-36	argia, berezilaria izan ez arren	5-25	familia (errom., germ.)
36-12	konparatistak ikustekoa	25-50	enborra (IE, semit.)
12-4	antzekotasun urriak	50-75	mycrophylum
4-1	antzekotasun oso urriak	75-100	macrophyllum

Erizpideok euskarari ezarri aurretik beren mugak aitortzen ditu Tovarek:

Las limitaciones en la aplicación del método léxico-estadístico son grandes. El método histórico-comparativo puede asegurarnos de parentescos allí donde el método léxico-estadístico sería mudo. Ejemplos brillantes son las equivalencias etimológicas ciertas, pero invisibles, entre al. *kommen* y port. *vir*, al. *voll* y port. *cheio*. Y por otro lado el método estadístico, en lenguas de historia fonética desconocida, no es capaz de eliminar semejanzas aparentes pero demostradamente falsas, como al. *haben* y lat. *habere*, fr. *feu* y al. *Feuer*, ing. *much* y esp. *mucho* (1961: 257-8).

Egindako kritiken artean aldaketa erritmoaren iraunkortasunari buruzkoak eta antzekotasunen artean jatorri bera izateri eta halabeharrari zor zaizkionak ezinberetia iruditzen zaizkio garrantzitsuen; azken hauei dagokienez, Europa aldean aurkitzen diren antzekotasunak ez antzinako jatorri bakarrari baizik eta bi hizkuntzak (euskarak eta bereberak, demagun) hondar amankomun batetik jasoak. Bestalde, bere ideia kutun bati jarraiki, hizkuntza guztiak mixtoak izaki (hitzez hitz esaten du haxe 261.ean)⁷¹ metodoaren egokitasun kronologikoa hondatu arren ez du uste hainbeste gertatzen denik ahaidetasunarekin.

(71) Cf. "Hipotéticamente, cabe suponer que el bereber sea, en este ejemplo, una lengua mixta de elementos orientales camíticos y de elementos euroafricanos occidentales que podrían hallarse en el vascuence. A su vez la lengua vasca, podría ser una lengua mixta de elementos africanos, que tiene en común con el bereber, y de elementos euroasiáticos, que pueden pervivir en lenguas caucásicas u otras. Ello compromete sin duda la validez cronológica del método, pero no la medición estadística de los parentescos" (Tovar 1961: 258).

Hara emaitzak:⁷²

Hizkuntz bikoteak	antzeko hitzak zerrendak	antzekotasun %
eusk.-txuktxiera	18, 32, 57, 68, 72?, 90?, 123*, 131*?, 144*	2'08 edo 2'17*
eusk.-zirkasiera	9*, 20, 22, 24*?, 27*, 58, 76*, 83?, 89*, 100*, 104*, 137*, 149*, 173, 185, 190?, 191?, 197	6'62 edo 7'52*
eusk.-avarera	9*, 17, 24*, 27*?, 32, 89*, 94*, 111?, 185,	3'8 edo 5'37*
eusk.-georgiera	209*	4'73 edo 7'52*
eusk.-bereb.(Rif)	12?, 24*, 27*?, 39*?, 54*, 76*, 89*?, 93*, 103, 115*, 121*, 146*, 187, 206, 215*	6 edo 9'67*
eusk.-bereb.(Sus)	1*, 12?, 24*, 34, 39*, 81*, 119*, 121*, 141*, 159?, 165, 168*, 172*, 173, 191?, 195?, 207*	7'38 edo 10'86*
eusk.-egipziera	1*, 2*, 4*, 12?, 24*, 34?, 61?, 64?, 81*, 119*, 120, 121*, 172*, 173, 174*, 191, 195, 207*	3'35 edo 2'29
eusk.-koptoa	1*, 61, 74, 97, 207*, 213	5'18 edo 6'59*
eusk.-arabiera	1*, 7*, 22, 55*, 60, 61, 130*, 176*, 191, 207*	4'9 edo 3'26
	1*, 18, 60, 61, 72, 146*, 160, 163, 191	

Hauk eta gainerakoak “hurbileko ahaidetasuna”, “aski hurbilekoa”, “urrutikoa”, “litekeena” eta “egiantz gutxikoa” sailkatzen ditu; soilik Rifeko eta Suseko berebereak dira lehendabizikoan eta hizkuntza hamito-semitikoak batetik eta Kaukasoko zenbait bestetik, bigarrenean. Euskararekikoak oro “urrutiko” (eusk.-zirkasiera, eusk.-georgiera, eusk.-berebera, eusk.-koptoa), “litezkeenak” (eusk.-avarera, eusk.-arabiera) edo “egiantz urrikoak” (eusk.-txuktxiera, eusk.-egipziera) dira. Hara Tovaren ebaluazioa *in extenso*:

Entremos en el tema de las relaciones del vasco con estas diversas lenguas. El alejamiento geográfico es tan grande que podemos elegir este caso como típico del aislamiento total. Nos inclinamos, mejor que a pensar en un origen genético común, a suponer que las lenguas han tomado de los fondos primitivos que pudieron existir en su región, sobre los que se han sobrepuesto elementos viajeros. Por ejemplo, los elementos que el vasco tiene comunes con las lenguas del Norte de Africa pueden pertenecer a un fondo occidental, mientras que los que tienen semejanza en las lenguas del Cáucaso pertenecerían a un fondo europeo, que no llegaba al Sur del Mediterráneo.

Contra las teorías ahora más favorecidas por la atención y el prestigio de los estudiosos, el parentesco vasco-bereber se acredita como más próximo que el vasco-caucásico: los índices numéricos nos llevan a la hipótesis de 80 siglos de separación. Si hubiera un origen común, estaríamos en los albores del neolítico. La comparación de los elementos comunes con vasco por un lado, y con egipcio (y árabe) por otro, acaso permita reconocer en los dialectos bereberes dos capas: una occidental y otra camito-semítica [...]

(72) Bakarrrik euskara biltzen duten pareei dagozkienak ezartzen ditut labur beharrez; gainerako hizkuntzeen konbinaketei dagozkienetarako jo bedi Tovaren laneko 259-260 orrialdeetara. Zenbakiak Swadeshen tauletako kognadoei dagozki (izartxodunak taula laburrekoei, besteak zabalekoari) eta zalantzaz marka dutenak ez dira portzentaiaik eta bestelako ondorioak ateratzerakoan erabili (Tovar 1961: 259, 22. oh.).

Con las lenguas caucásicas los índices del vasco son más próximos para el circasiano y el georgiano, y queda en los umbrales del parentesco seguro el avar, como corresponde a su posición lejana en el Nordeste. El parentesco con las lenguas caucásicas nos lleva a una profundidad temporal que supera seguramente el neolítico.

Es interesante que podamos atribuir al vasco una situación "central", es decir, con índices significativos tanto en la dirección del bereber, como en la del caucásico. Los números índices de las relaciones egipcio-georgianas, bereber-georgianas o árabe-georgianas no permiten considerar esa relación. El caucásico queda separado del mundo camito-semítico, mientras que el vascuence queda en el centro de las relaciones remotas tanto con uno como con otro de estos mundos (Tovar 1961: 262-63).

Alabaina, zenbaterainoko fedea jar liteke Tovaren hitzotan? Hemen euskarari bilatutako kognado guztiak eta horien ondorioak hizkuntzaren erlazio genetikoetarako ezin azter genitzakeenez (cf. Lakarra prestatzen-c), bereberarekikoez gogetaren bat egitera mugatuko naiz, izan ere bera aurkezten baitu Tovarek euskaratik hurbilen. Hara ondoren S(useko) eta R(ifeko) bereberarekin euskarak izandako ustezko kognadoak (soilik Tovarek goiko zerrenda numerikoan segurutzat emanak ezartzen ditut, kalkuluak ere horien gainean egin baitira).

	Eusk.	Berebera	
	1. ni	S. nekk(i), nekki:n;	R. nes, nis
	2. i	S. kiyin, kiy	
	4. gu	S. nekn: f. nkwenti	
	24. au	S. guad;	R. wa
	34. itzuli	R. emgulii	
	39. etzan	R. zen	
	81. izar	S. aʕris	R. izri
	119. emakume	S. tamgart	R. tamʕart, tamettut, tisedent
	120. aur	S. arrau	
	121. gizon	S. argāz	R. argaz
	165. negar egin		R. seʕoi
	168. beltz		R. abersan
	172. ori	S. aurag	R. awareʕ
	173. zaar	S. asser	R. awessar
	174. legor	S. ʕgar	
	191. ama	S. ʕimmi	
	195. soka	S. iziker, asʕun	
	207. izen	S. isem	R. isem

Iruzkina.

(1) oso ahula da: *-i* dugularik 2. pertsonan ere (eta *-u* pluraleko lehen bietan) *n*-hutsa gelditzen zaigu; VC genuke **en-* batekin arituaz (cf. *ene, eni*).

(2) ezerezean gelditzen da (1)en iruzkinaren ondoren: **kbi* batetik abiatuaz ere soilik C- genuke.

(4) kognado segurutzat izatea harrigarria da; aurreko sarreretan esandakoaz gainera, nabarmena da bereberez singularraren gainean eraturia dela.

(24)-an *haur*-etik (< *Kaur*) abiatu behar dugu, honela CVV edo genukeelarik. Alabaina *-ur* amaiera berezi ahalko bagenu CV baino gutxiago geldituko litzaziguke.

(34) itxuraz hobetu egiten da **e-* batetik abiatuaz, baina hori aurrizki bat dugu; VC (*-ul*) baino ez zaigu erroan gelditzen.

(39)an CC garbi garbia genuke euskarazkoaren bigarren silabako bokalismoak (*-in*, *-un*) forma luzeagoa eskatuko ez balu.

(89) CC (txist.-dardark.) itxuraz.

(119)-an euskarazkoa konposaturia izateaz landa, *eme-* mailegua dugu.

(120)-an VVC dugu; *haur*-etik abiatuaz ez da ulertzen bereberez zergatik galduko zen hasierako leherkaria edo hasperena.

(121) CC (leherk.-txist.) itxuraz.

(165)ean VC genuke bereberez bokalak kontuan hartu ahal balira ere.

(168) ia CCC (b-l/r-txist.) dirudien arren euskarazko txistukaria atzizkia delarik, CV baino ez da gertsia-hertsian.

(172) C edo ia VC baino ez da gehienez ere; kontua da kognadoa desagertuko litzatekeela euskarazkoa ezingo balitz *bor*-etik berezi.

(173)-an *zabar*-etik abiatuaz gauzak zaildu egingo bide lirateke (cf. 120), batez ere **zandar* < **zan-or* edo balitz (cf. *azkar* < *baz(i)-gor*).

(174) oso ahula da; euskarazkoan bokalarteko herskaria berankorra baita.

(191) ez dirudi oso erabilgarri inongo konparaketatarako eta are gutxiago euskaraz bere *-m* horrekin; bidenabar C bakarra dugu eta bokalismoak ere ez dirudi egoki.

(195) mailegua da, euskaraz bederen.⁷³

(207) orain bereberez da mailegu argi; euskaraz, bestalde, bada *uzen* ere.

Azken finean, dozena t'erdi ustezko kognado hauetarik gutxienean da (89 eta 121.a ?) azterketa zehatzago baten ondoren irauten duena. Halabehar hutsa genuke, beraz, ez % 6tik 11ra bitartean (7.500-10.000 urtetako etena) baizik eta %1en inguruan baino (14.000 urte); VC edo CV onar bageneza 9 kognadotzakok igaroko lukete gure baheketa, Tovaren erdiek eta %3-6 liratekeelarik, gutxienezko 10.000-12.000 urtetako etena suposatuko lukete.

Tovarek eta bere lagunek metodoaren sorlekuan bertan (EEBBetan) hizkuntzalari zientifikoaren artean eta modu estandardean antolaturiko hizkuntz familietan eztabaiatzen hasia zenean, 1961ean Euskal Herrira inportaturiko ustezko alternatiba horrek ez du inoiz lortu metodo konparatu klasikoa gainditzea, eta metodo onarga-

(73) Honetan eta aurrekoan ez da ikusten zergatik ez den ematen, hainbatetik hainbatean, Rifeko bereberek forma.

rrien zerrendan ia mende erdi honetan sartzea ere lortu duenik ezin esan:⁷⁴ aspaldi ahaztuxea eta baztertua dugu ofiziokoen artean.⁷⁵

En conclusion, la glottochronologie nous paraît être une technique mal fondée, fause et même théoriquement absurde. Et de par sa facilité même —et superficialité— elle nous paraît représenter un danger pour la linguistique contemporaine. Un danger encore plus grave que ne l'est la glottochronologie en elle-même: c'est celui qu'implique la quantification de ce qui n'est pas quantifiable, la prétention de remplacer la méthode comparative et l'histoire par les mathématiques et le calcul. On a souvent l'impression qu'en employant des symboles et des chiffres, l'on est exact et cohérent. Mais l'exactitude réside en réalité dans la pensée et dans sa correspondance aux faits, et non pas dans les symboles et les chiffres, qui sont de simples instruments, parfois commodes, pour l'expression de la pensée. Si la pensée est fautive ou absurde, les symboles et les chiffres ne nous permettent pas de la rendre exacte et cohérente en elle-même: ils nous permettent seulement d'être d'une fausseté et d'une absurdité mathématiquement parfaites (Coseriu 1972 [1965]: 452).

Ene iduriko, egungo hizkuntzalari historiko gutxik onartuko du gure artean agertu berri den ondoko hau:

Metodo lexiko-estatistikoak bi hizkuntzen artean gaur egun dagoen lotura erakutsi ez ezik, substratu baten osakide inoiz izan ziren ere kalkulatzeko balio du. Lorturiko koerlazio-zifreei (sic) esker jakin dezakegu hizkuntza horien arteko ukipena K.a. 10.000 urte gauzatu izan zela. Zerbaki horrek garrantzi handia dauka, paleolitiko —magdalenieneko, zehazkiago— Europan jartzen gaituelako; artean, gailur-gailurrean zebilen (eta hedatzen ari zen) euskal-akitaniar zibilizazioa. Estornesen arabera, kaukasierarekin izaniko ukipen edo harreman hori, paleolitoko euskal-akitaniarrak Erdialdeko Europa eta Ekialde Ertainera jalgi zirelako da (Martinez 1998: 55).

Nahi genuke metodo lexiko-estatistikoak horrelako boterarik balu! Ez dakit Martinez benetan ohartu den, begibistakoa den arren, metodo hori zenbait asmakizunen gainean eraiki zela: oinarritzko lexikoaren kontzeptua eta bere partaideen iraunkortasuna.

(74) Ikus Coseriu 1965, Haarman (1990)an eta bestek emandako bibliografia eta frogak; Blust-ek (19__) bere iruzkinean garrantzi handia ematen dio Lehman-en linguistika historikoko eskuliburu famatuaren edizio berria gaitzesteko honetan egilea glotokronologiaz lehendabizikoan baino biguñago agertzeari.

Gure artean bada Echenique-k (1987:) ustezko erlazio euskara-uralikoan ikerketa glotokronologiko gehiago beharko liratekeela suposatuz ez ote dion abegi gehiegizkoa egiten pentsatzen duenik (cf. Gorrochateguiaren iruzkina, 1986b:). Bidenabar, Décsy-ren (1990) aitzinuralikoaren berreraiketan ez da inongo hurbilketa ez erreferentziarik euskarak guzti hartan izan zezakeen inongo egitekoz.

(75) Cf. "Lexicostatistics and glottochronology are still practised in a few odd corners of the world (including Russia, where these methods were introduced in the 1980s, twenty years after being discarded by serious linguists in the West). I am sorry to have to report that one of these corners is in Australia" (Dixon 1997: 36, 5. oh.). Halere, amatteurrek eta atzeratuek darabilte gehienbat han ere. Bidenabar, barregarri xamarra da Txillardegiren 1977ko lanaren akabuan agertzen den presa "gure Kaukasoko anaiei" glotokronologiaren berri ona(k) helerazteko; Mitxelena 1979b-n adierazten den bezala, ez da bertan Tovar eta gainerakoek 1961eko lanarekiko aitzinamendu funtsezkorik, ezta aurreko bi hamarkadetako uholdeen berririk ere.

suna onartzean batetik eta hizkuntzen aldakortasun-indizea unibertsal eta iraunkortzat ematean, bestetik (cf. Campbell 1998, beste hainbaten artean). Are gehiago, nabarmena da glotokronologiak ez duela inongo ahaidetasun genetiko *berririk* erakusten; izan ere, ez da horretarako diseinatu.⁷⁶ Gehienez ere lehendik norbaiten sinismenean zen bat neurtzeko asmatua dugu. Hots, “lotura” hori eta beste hainbat gauza aurretiaz onartuaz, zenbakien bitartez frogatu nahi luke.

Bada, ez da soilik bere “oinarrizko lexikoa” uste baino askozaz aldakorrago izatea —mailegaketaren aurkako xertakuntza ahulekin— edota aldaketa erritmoa ez dela bera (% 1,4koa edo) mende, garai eta lurralde guztietan.⁷⁷ Bi horien ahulezia aski izan arren glotokronologiaren oinarri eta asmo eta asmakeriak oro deuseztatzeko, bada oraindik larriagorik: zerk eragin lezake ondoko hirukotean “antzekotasunetan” abiatuturik gure erantzuna zuzena izan dadin?

(house) etxe [ece] chez [se] casa [kasa]

Itxura hutsak erdiko biak lotzera garamatza zalantzarik gabe, ez azken biak; egia historikoa, ordea, kontrakoa da, hain justu. Frantsesaren eta euskararen forma *modernoetako* berdintasuna halabehar hutstzat salatzen dute beren historia ezagunek:⁷⁸ frantsesezko morfemaren kasuan badakigu noizbait bokal gehiago eta irekiak zituela eta sabaikaria belarea zela; euskarazkoarenean ere baita, gutxienez, sabaikaria ez dela betidanikoa, bestela bizkaieraz ez bailitzateke /ece/ gertatuko. Baina, eta historia ezagunik ez duten hizkuntzetan edota historia ezagunekoen historiaurrean: zerk saihestuko ditu glotokronologia itsuaren halabeharreko hutsak?

Alderantzizko bidetik, edozein hizkuntzalari historikok —edota hizkuntzaren eboluzioaz artatut— badakike Meilleten adibide klasikoaren berri: “bi”-arentzako latineko *duo* (eta hizkuntz familiako gainerako kideetakoak) eta armenierazko *erku* jatorri bereko dira, antzekotasun material arrastorik izan ez arren; Matissoff-ek (1990) eta Puyllleblanck-ek (1992) erakutsi dute, aldiz, mandarineraz badela *er* “bi”, ez batarekin ez bestearrekin inola ere “lotua”,⁷⁹ *lotura* hitzak linguistika genetikoan izan dezakeen adiera hertsia eta, beraz, interesgarritan (cf. Meillet 1925): halabehar hutsaren ondorena dugu euskarazko *alkar* eta holandesezko *alkaar* bezala (cf. Mitxelena 1964).

(76) Ezta “ukipenak” miatzeko ere; ustezko kognadoen artean zeintzuk salatzen duten jatorrizko lotura eta zeintzuk mailegaketa ez bereztea da, hain zuzen, metodo honen akatsik larrietakoa. Beste kontu bat da oinarrizko lexikoa erabiltzea jatorri eta erlazio *ezaguneko* morfema eta hizkuntzen artean mailegaketa neurtzeko corpus gisa, Chaker-ek (1984b) bereberaren zenbait dialektorekin egin legez. Martinezek ongi ezagutu beharko lukeen Tovar et alii (1961: 258, 21. oh.)-en argi irakur liteke: “Swadesh *Perspectives* 194 examina con cuidado el problema de la eliminación de los préstamos en la aplicación del método. Pero sólo la historia conocida de la palabra es la que puede darnos seguridad, y la aplicación principal del método, y donde tiene sus plenos valores, es allí donde no sabemos la historia”. “Mass comparison” delakoarekin berdintsu: “Without demonstration that the etymologies are based on cognates rather than borrowings, his conclusions are unsupported” markatzen du E. J. W. Szathmary-k Greenberg, Turner & Zegura-ri egindako iruzkinean (1986: 490).

(77) Euskal testuek, beren urritasunean, 16. mendetik 17.era bitartean gertatu zen aldaketa —aditzaren egituran, demagun— 18.etik 19.era bitartean adinakoa izan zela ote dioskute?

(78) Cf. § 1.4.ean *bogei*-ren kasua.

(79) Ezta, gehi genezake, euskarazko *ber ere (*birur* < *ber-ur; cf. *ber-en* eta **la(C)-ur*).

Behin eta berriz lege fonetikoaren eta egokitasun semantikoaren beharra ikusi da glotokronologia edota beste edozein metodo ezertarako izango bada; hainbat hizkuntzalarik konparaketa lexikoa okulista eskuzabalaren azterketa antzeko izan beharrean segurtasun minimo batekin aritzeko egindako saioren artean ezagunena Bender (1969) dugu. Gainerako erlazio linguistiko guztiak bezala, urrutikoak ere hizkuntzen arteko antzekotasunen menpe direlarik⁸⁰ arazoa antzekotasunen azalpen genetikoa aldeztu duen eta halabehararren, hedakundearen edo unibertsalen bitartezko azalpenak saihesten dituzten kasuak aurkeztea litzateke. Usuko jokabidea hitzzerrendak prestatzea eta hots- eta esanahi-antzekotasunak dituzten hitzak berdintzea izan da, aski den adinako antzekotasun kopurua zenean erlazio genetikoa aldarrikatuaz. Bender-ek (1969) 21 hizkuntza aztertuaz honelako ondorioak atera uste zituen kognado egokiak hautatzeko eraz: 100 hitzetako zerrenda batean bi egokitzapen CVC-k % 94ko segurtasuna eta hiruk % 99koa emango omen liguke, bokalak eta kontsonante pareetarik bat berbera izanik eta beste pareak soilik ezaugarri bateko ezberdintasuna badu edota bokalak albo batera utziaz kontsonanteak berberak badira.

Benderena kuantifikazioaren bitartez halabehararren, hedakundearen eta unibertsalen eragina ezabatzeko ahalegina izan arren, Campbellen ustez (1973: 66), honela ere ez dugu aski erlazioaren froga asebeteko izan dadin.⁸¹ Horren froga gisa, proposatutako urrutiko erlazioetarik bat aztertzen du, ustezko Boliviako uru-chipaya eta hizkuntza mayen artean proposatutakoa, hain zuzen.

Sapir-ek egiteko horietarako proposatu zituen “ezkutuko ezaugarriak” ere ez dira beti halabeharretik, hedakundetik edo unibertsaletatik aske (Campbell 1973: 68-70), eta Campbellek horiek —lehen aipatu baldintzetan— *eta* egokitzapen fonetikoak, biak, ikusten ditu beharrezko urrutiko erlazio genetikoa frogatzeko. Greenberg-en *mass-comparison* metodoa kritikatuaz Campbellek ez du uste onargarria izan daitekeenik gutxi-gora-beherako egokitzapenak eta berauek CV edo VC segida laburretan onartzea. *Matching* eta *sound correspondence* bereziaz,⁸² edozein erlazio-proposamenek egiantzik izan dezan Campbellek oinarrizko hiztegiko hainbat *matching* eskatzen ditu (ibid.). Bestalde, gogoratzen du CV formako *matching*-ak ez direla CVC-enak bezain askeak halabeharretik, onartezin begitantzen zaizkiolarik horietan

(80) Eta hortik inoiz ezin erabaki izana ere, cf. Campbell 1995. Bidebatez, “the syllable structure and morpheme structure largely coincide” diosku (161) ketxuera eta aimararenei buruz. Halere, “The combined weight of the grammatical and lexical evidence, while not sufficient to ‘demonstrate’ a genetic relationship between Quechuan and Aymaran languages, is adequate enough to make the hypothesis tempting” (195); cf., aldiz, A. D. Rodrigues & W. Dietrich “On the linguistic relationship between Mawé and Tupí-Guaraní”, *Diachronica* 14, 265-304: “The conclusion points to the probability of Mawé having split from a Mawé/ Aweti/ Tupí-Guaraní branch of the Tupí stock before the dispersion of the Tupí-Guaraní family as such”.

(81) Bouda 1950-ean (eta egileak berak diosku hor bere “perlak” bildu zituela) ez dira Benderen baldintza minimoak ere betetzen; ikus Lakarra 1997 zenbait adibidetakoa.

(82) “A matching is a tentative sound correspondence which becomes a real correspondence only when one is able to reconstruct a valid protoform. Correspondences are assumed to descend from a common source genetically, whereas matchings may in fact be due to a number of other things as well, borrowing, onomatopoeia, etc., not excluded” diosku (1973: 71).

eta luzeagoetan kontsonante soila bat etortzea.⁸³ Azkenik, egokitzapen semantikoa nahita nahiezkotzat du eta onomatopeiak bazterkizun dira hots-kidetasunak ez historiari baizik eta erreferenteari zor baitakizkioke (1973: 72).

Laburtu ditugun gogoetok Olson-ek proposatutako uru-chipaya eta hizkuntza mayen arteko 121 kognadotako zerrindari ezartzean, Campbellek (1973: 85) hoskidetasunak 35 kasutan gutxienez irregularrak direla aurkitzen du, bi hizkuntz familien lotura genetikoaren aldeko proposamena horrela larri ahulduaz. Gaietik, 40 etimologia eman ziren aitzin-mayaren beste horrenbeste berreraiketa okerretarako eta 6 kognadotan Olson-ek mayazko formak chipayako binarekin lotu zituen. Bi ustezko korrespondentzia ezabatu behar dira, mayak jatorriz zapoteketik mailebatuak direlako eta beste hiru susmagarriak dira chipayan (beharbada quechumaranetik hartuak). Olsonen adibideetarik 30etik gora ez dira CVC izatera iristen eta sail horretatik hoskidetasun erregularrak ez dituztenak ere kendu behar dira. Guztira 121 kognadoetarik portzentaia handia da halabeharrari atek itxi ez dizkiona, are handiagoa bederatziz onomatopeia, dozenerdi zatiketa morfologiko oker —gogora, halaber, aurreko oharrean esana— eta berrogeitsuren erlazio semantiko ahulak kontuan izanik.

Bildutako informazio negatiboaren arabera Campbellek (1973: 86) aurkeztutako kasu gehienak proposamen genetikoaren sostengutzakoetarik kanpo utziko ditu. Alde izan daitekeen guztia bilduta ere dozena bat kasu edo baino ez da, eta hauetan ere arazo fonetikoek edo semantikoek beraiekin dakarte Campbellen ondorioa:

I do not deny that there may be a genetic relationship between these two families, but Olson has not been shown that his similarities are indeed to be attributed to some special relationship and not possibly to chance or other factors (1973: 87).

Bestalde, Benderen baldintzak beteaz Campbellek suomieraren, cakchiquelaren eta quechuaren arteko “antzekotasun” haboro aurkeztean haren ondorioak ez direla sinisteko eta areago dena lexiko-miaketan oinarritutako metodoek erlazio genetikoak suposatu bai baina frogatu ezin dituztela erakusten du: “I conclude, therefore, that no method of lexical scanning or counting in and of itself is valid for finding distant genetic relationship” (Campbell 1973: 68).

Alabaina, bide horretatik aitzinatuz —morfologiaren eta korrespondentzia fonetikoaren egitekoa onartuz, alegia—, eta glotokronologiazko ikerketek har zezaketen hoberena dela begibistakoa da aspaldidanik, zein litzateke metodo konparatuarekiko funtsezko diferentzia edota funtsezko aurrerapenik? Bestela esan, hoberenean ere, glotokronologiaren formalizaziorik hertsiena ere ez da iristen (baldintzetan zein horien ezarpenetik ateratako emaitzetan) metodo konparatuaren ariketa arinenaren pare izatera.⁸⁴

(83) Hizkuntza IE-tan CVC baino txikiagoak onartzea zilegi da hor aurretiaz dakigularik hizkuntzok jatorri berekoak direla; alabaina, ez da gauza bera gertatzen beren ahaidetasuna erabakitzeke aztertzen ditugunekin eta hauetan forma laburrekin ez dakigu halabeharra ala erlazio historikoa den.

(84) Ross eta Durie-ren (1996) metodo konparatuaren urratsen formalizazioan (ikus XX oharrean) lehendabiziko puntutik diferentzia larriak dira glotokronologiarekin, (3)-ko lege fonetiko zehatzen beharrari buruzko duten portaera bateraezinerari iritsi aurretik ere. (4)-ko berreraiketa eskakizuna (glotokronologian zein mass-comparison delakoan agertzen ez dena) diferentzia garrantzitsua da eta azken urteetan Greenberg eta bere taldekideen aurkako eztabaidan sarri agertu dena; gainerako puntuetan ere edozeinek dakus metodo konparatuak enparatuei egiteko horietan hartzen dien aldea.

4. Euskara eta makrokonparaketa

Nonlinguists are not always able to distinguish easily between genetic groupings established by the comparative method and those proposed on other grounds. A much-publicized recent example is Cavalli-Sforza et al. (1988), where the very deep macrogroupings the authors assume for languages of the Pacific and New World are treated as the same kind of groupings as Indo-European or Uralic. Another example is Renfrew 1991 [...] Comparative linguists distinguish between genetic groupings established on the basis of the standard comparative method and those not so established, which they generally view as probabilistic or speculative or even fanciful.

Ross eta Durie ere (1996: 4-9) ez dira arestian goxoago izan:

The third misunderstanding⁸⁵ is a more dangerous one. It confuses the comparative method with the technique of 'multilateral comparison', sometimes known as 'mass comparison', used for example, by Greenberg (1987) in his work on the linguistic prehistory of the America [...] The attraction of multilateral comparison and other techniques of 'long-range comparison' is that they claim to reach much further back into time than the comparative method has been able to do. However, if they do not provide evidence of relatedness which could not have arisen by chances, the 'families' they establish must be treated with skepticism.

Campbellek (1998: 312-313) ondokoak zerrendatzen ditu makrofamilia proposamenen artean: "Afroasiatic, Altaic, Amerind, Athabaskan (or Na-Dene) plus Sino-Tibetan, Austric (Austro-Asiatic with Austronesian), Austro-Thai (Japanese-Austro-Thai), Basque-Caucasian, Basque-Sino-Tibetan-Na-Dene, Dravidian-Uralic, Dravidian-Japanese, Elamite-Dravidian, Eskimo and Indo-European, Eskimo-Uralic, Eurasiatic, Hókán, Indo-European and Afro-Asiatic, Indo-European and Semitic, Indo-Pacific, Indo-Uralic (Indo-European and Uralic), Japanese-Altaic, Japanese-Austronesian, Khoisan, Macro-Siouan (Siouan, Iroquian, Caddoan, sometimes Yuchi), Maya-Chipayan (Mayan, Uru-Chipayan of Bolivia), Na-Dene, Niger-Kordofanian (including the very large Bantu family), Nilo-Saharan, Nostratic, Penutian, Proto-Australian (all twenty-six or so of the Australian families), Proto-Wrold, Ural-Altaic, Ural-Altaic and Eskimo-Aleut, Yukagir-Uralic".

Horien aurkezpenen ezarria gaztigu garbia du:

In order to give an idea of what is at issue, the following is a list of some of the better-known hypotheses which would group together languages which are not yet known to be related. None of the proposed genetic relationships in this list has been demonstrated yet, even though some are repeated frequently, for example in encyclopaedias and text-books. Many other unconfirmed proposals of distant genetic relationship (not listed here) have also been made.

Na-dene familiarekikoek merezi dute aipu berezirik azken hamarkadetan: "biltzaileen" (*lumpers*) eta "zatitzaileen" (*splitters*) artean den eztabaidan Greenbergekin (1987) Amerika osorako proposatu hiru familietarik batek lortu du guztien adosta-

(85) Gainerako erruez ikus XX oharrean.

sun orokorra: aleuto-eskimoak, alegia. Alabaina, familia horren proposamena ez zaio Greenbergi zor, joan den mendetik ere aitortua baitzen Siberia iparraldetik Groenlandiara bitartean diren doenerdi hizkuntzen batasun hori. Na-Dene delakoa dugu Greenbergen bigarren familia Ameriketan, Alaska eta Kanada mendebaldeko zenbait hizkuntza eta askozaz hegoalderagoko navajoa (hortik *na*- hori) besarkatzen dituelarik haren ustez.⁸⁶ Egia esan, familia hau ere —familia proposamen hau, hobeto— Greenberg baino lehenagotik ezagun zen, mende hasierako lanak eurak lekuko.⁸⁷ Areago dena, Greenberg baino lehenagokoak dira, orobat, na-denea Ameriketatik atera eta (tonua, isolamendua eta antzeko arrazoi tipologikoengatik) hedadura handiagoa eman nahi izan ziotenak: hau izan zen —na-denea eta rxino-tibeteraren arteko lotura, zehazki— Sapirek burutan izan zuen eta gainerako hizkuntzalariek onartzea lortu ez zuen sailkapen-proposamen famatuenetarik.⁸⁸ Haren ikasle Swadeshek eta bestek hipotesi honen alde egin izan zuten arren berrogeitahamar-hirurogeitahamarretan eta Shevoroshkin eta enparatuek familia hori hedatu guri hurbilago egingo bide litzazkigukeen buruhaskira, Kaukasoko hizkuntzetara eta bestetara,⁸⁹ nekez esan liteke na-dene familia lehen aipatu den adiera hertsienetik kanpo onartu izan denik ofizioko hizkuntzalarien artean.

Campbell *Language*-eko bere iruzkin famatuaren hasieran bertan “Greenberg’s *Language in the Americas* has a detrimental impact on the field; its classification should not be accepted; the record should be set straight” zioen (1988: 591);⁹⁰ horrezaz gain ez zuen hain berritatz aurkitzen (ibid), akritikoa (593), konparaketa lexiko huts ahulean oinarritua (595), bera bezain ahul den glotokronologiaren lagun (596), maileguak ezagutzeko edo kognadoen zehaztasun semantikoaren axola handirik gabe (598-600), azterketa morfologiko okerrekin (605) eta sasiko forma anitzekin (606) ornitua. Azkenik, Greenbergek beti hizkuntzak zein diren ere ez zekiela markatzen zuen, horiek bailiran hartu baitzituen dialekto eta are ikertzaileen izenak ere.

(86) Hirugarren familia, amerindiarra, litzateke hortik eta Tierra de Fuego bitarteko hizkuntza guztiak bilduko omen litzukeena; eraikuntza honek ez du berezilarien adostasunik lortu eta bai hehetasunei eta oinarri buruzko kritika gogorrek jaso. Honetan ere Greenbergek aitzindaririk izan zuen, ortodoxoek ezagutzen dituzten 150 bat familiak Sapirek doenerdi phylatara eraman nahi izan baitzuten (nahiz eta ez frogatuztat baizik eta behinbehinekotzat eman). Hortik aurrera egiten du, bada, Greenbergek, teilatugintzan ari bailitzan, oinarriak basaren gainean izan arren, lehen eta orain ezagun den bezala.

(87) Cf. “Although there are some antecedents (...) the Na-Dene hypothesis is usually attributed to Sapir (1915), who proposed a relationship between Haida, Tlingit and Athabaskan. (Eyak was rediscovered by American linguists in the 1930s).” (Campbell 1997: 284).

(88) Oregon eta Kalifornia aldeko hizkuntzak bilduko omen litzukeen penutierarekin batean, esaterako; ideia honen aldeko izan ziren Sapir, Kroeber eta beste hainbat (Uhlenbeck gure artean) baina ez da frogatuztat eman ahal —are gutxiago berreraikitatz aitzin-penutiera— ezaugarri amankomunak (tipologikoak edota hizkuntz-batasunekoak) beraien artean aipatu arren.

(89) “The more extreme proposals of distant linguistic kinship involving so-called Na-Dene languages —such proposed groupings as Athabaskan - Sino - Tibetan, Na - Dene - Basque (- North-Caucasian)— should be discounted, given the extremely poor quality of current evidence” (Campbell 1997: 286).

(90) “This is a strongly negative evaluation, but necessary. G’s well-deserved eminence draws unwarranted attention to L[anguage] I[n the] A[mericas], as evidenced by frequent positive reports of it in the popular press” gehituaz.

Zylharz-ek behinola Schuchardtekin egin bezala, Campbellek ere Greenbergen kognadoei parra egiten die beste suomierazko batzukin⁹¹ eta dagoeneko bibliografian Greenberg eta jarraitzaileen *reductio ad absurdum* mota klasiko bat —gogora aurreko ataleko Campbellen suomi-amerindiera— agertu da. Hots, haien hatsarri eta metodoak (hobe, horien falta) indoeuropar familiako edo semitiko zein uralikoko historia ezaguneko hizkuntzei ezartzen zaizkie, lehen glotokronologia modatan⁹² zenean haren ahulezia nabarmentzeko egin zen legez. *Reductio* klasiko hau da, demagun, Peter-ena (1992), batetik ingelesa eta suomiera eta bestetik hindia eta suomiera *à la Greenberg*, hindia eta ingelesa taldekidetzat sailkatzeak suomiera eta ingelesa egiteak baino arrazoi gehiago ez duela ondorioztatuz:

After using mass comparison, followed by the comparative method, I arrived at different percentages for the various groupings. Of the 8,3 % correspondence between English and Finnish uncovered by mass comparison, none was due to actual genetic relationship, 28,6 % were attributable to borrowings. Thus, 71,4 % of the items scored as (possible) cognates were due to pure chance. An initial percentage of 19,1 % were uncovered for Hindi and Finnish. None of this 19,1 % was attributable to actual genetic relationship, 12,5% were due to borrowing, and 6,3 % each were due to onomatopoeia and nursery language. In the end, a full 75 % of the 19,1 % were due to the chance (Peter 1992: 339).

Peterek berak (1992: 340) markatu legez, hoberenean ere emaitza (ezagun) zuzenak % 50eko ahalmena duen metodo batek laguntza urria eman liezaiguke munduko hizkuntzak sailkatzeko. Hemen ere —lehen glotokronologian eriden bezala— arazo nagusia oinarrian bertan dugu, kognadoen hautaketan, alegia:

2.1. Selecting affinities. The putative correspondences were established by scanning the list of the English glosses of 84 core concepts taken from Greenberg 1987, and comparing these to Hindi and Finnish equivalents. Selection was made on the basis of rough similarities encountered while visually scanning the list. To the best of my ability, I have tried not to let prior knowledge of cognates affect my judgment. There were, to be sure, difficulties in selecting the groups (pairs or triplets) that should be regarded as 'bespeaking a common origin'. The question that arises is: how close do words have to be in order to be scored as similar? Are English saliva and Finnish sylki sufficiently close, if they are, are Hindi *pissu* "flea" and Finnish *kirppu* "flea"? I have found nowhere in Greenberg's work explicitly stated criteria by which to make this judgment (1992: 335).⁹³

(91) Cf. "Many scholars have attempted reductions ad absurdum of megalocomparison by taking any two languages at random and finding large numbers of "cognates" between them, often to very amusing effect" (Matisoff 1990: 112). Berak ere sinotibetera eta amerindierazko zerrenda bat egin omen zuen "List furnished upon request to adults 18 years old or over" dio; Trask-ek (1997: azken atala) ematen digu euskara-hungariera zerrenda ederra ere, hungarieraz —"zorionez"— ezer jakin gabe eta hizkuntza horren ingelesezko hiztegi on bat izanik laupabost ordutan etxean egina. Traskek zuzen dioenez beste hainbat konparazio ez dira sendoagoak ez oinarrituagoak.

(92) Ikusi dugu (cf. xx oharra) Tovar (1977, 1981a), Echenique (1983, 1987) eta Txillardegi (1977) ez direla inolaz ere metodoaren erabat aurkakotzat sailkatu ahal.

(93) Sinestezina badirudi ere, izan da *reductio ad absurdum* hauek horrela hartu ez dituztenak, "erkatutako" hizkuntzen arteko lotura genetikoaren froga legez baizik: "[...] With a correct understanding of macrofamilies and the principle of external comparison, however, Finnish may indeed be "seriously

Izan ere, Greenbergen “alderdi anitzeko hurbilketa” —euskarazko itzulpen honek besterik pentsaaraziko balio ere norbaiti— ez da item lexikoen miaketaren bitarteko hurbilketa ezagunena baizik. Greenberg-ek berak dioenez hizkuntza askotako hitz gutxi batzu aztertzen dira metodo konparatu estandarreko hizkuntza gutxi batzuta-ko hitz anitz aztertzeko ohituraren aurka. Bestalde, azaleko (begizko) miaketaz aurkitutako antzekotasun lexikoak dira erlazio genetikoak onartzeko oinarri. Ez da harritzeko Campbellek (1998: 315) metodo honen egitekoa besteak hasten diren puntu- amaitzen dela esatea:

This inspectional resemblances must be investigated to determine why they are similar, whether the similarity is due to inheritance from a common ancestor (the result of a distant genetic relationship) or to borrowing, accident, onomatopoeia, sound symbolism, nursery formations and the various things which we will consider in this chapter.⁹⁴ Since multilateral comparison does not do this, its results are controversial and rejected by most mainstream historical linguists.⁹⁵

Campbell, azken finean, Meilletek eta Sapirek (ik. 24. oharra) aspaldi aldarrikatuari jarraitzen zaio. Greenbergek, aldiz, korrespondentzia fonologikoak ezartzen ez saiatzeaz landa, ez du bere “grammatical evidence” delakoan gainerako ikertzaileek hizkuntzen arteko lotura genetikoak onartzeko eskatu sakoneko korrespondentzia morfologikorik edota irregulartasun amankomunik bilatzen. Azaleko antzekotasunak dira hor ere: aspalditik (Meilletek berak, demagun) lekukotasun ahultzat jo ohi diren izenordainak, hitz askeak, morfema solteak (ez ablaut sistemak edo paradigmatik)... Eta morfologian ere lexikoan egileak hartu ohi dituen “askatasuntxoak” ahaztu gabe, jakina: erlazio semantiko zalantzazkoa, antzekotasun fonologiko eztabaidagarriak edota segmento bakarrekoak, morfologi-analisi oker eta interesatuak...⁹⁶ Azkenik, Greenbergek ez zuen frogetarik frogena ere onartzen:

taken” to be related to many American Indians languages, and its exact correspondence with the reconstructed grammatical forms of Amerind only supports the Amerind hypothesis” (Shevoroshkin apud Campbell 1998: 145). Ez dirudi iruzkin handiren beharrik denik.

(94) Matisoff-ek (1990: 113) berariaz markatzen du Greenberg eta bere jarraitzaileen metodoak ez duela hizkuntz-elkarte (*Sprachbund*) fenomenorik edo faktore tipologikorik baztertu ahal ere.

(95) Hara Campbellen liburuko urrutiko ahaidetasunen ikerketari buruzko atalaren amaiera: “Given the confusion that certain claims regarding proposed distant genetic relationships have caused, the methodological principles and procedures involved in the investigation of possible distant genetic relationships are extremely important. Principal among these are reliance on regular sound correspondences in basic vocabulary and patterned grammatical (morphological) evidence involving ‘shared aberrancy’ or ‘submerged features’, with careful attention to eliminating other possible explanations for similarities noted in compared material [...]. Research on possible distant genetic relationship which does not heed the methodological recommendations and cautions of this chapter will probably remain inconclusive. On the other hand, investigations informed and guided by the principles and criteria surveyed here stand a good chance of advancing understanding, by either further supporting or denying proposed family connections” (1998: 326).

(96) Bati baino gehiagori ekar bide liezaioke guzti honek Boudak konparaketa euskaro-kaukasikoan egindakoaren oroitzapenik; cf. Mitxelena 1950, Lakarra 1996.

If we want to say, with Greenberg, that demonstrating genetic relationship does not require any kind of reconstruction, then I think it's appropriate to ask what the purpose of our genetic classification is. I believe that most historical linguists value the classifications because they help us find out about the histories of the languages in a family. We reconstruct parts of their common protolanguage and then use those reconstructions to study and compare the changes that have occurred in the various daughter languages. In other words, to be useful to a historical linguist, a hypothesis of genetic relationship must be fruitful: a valid genetic grouping will permit reconstruction and thus lead to a better understanding of the member languages and their histories. If a genetic hypothesis does not lead to new insights of these kinds, then it is sterile and, within linguistics, useless (Thomason 1993: 494; *esan gabe doa hizkuntza isolatuetan ere argudiaketa berbera litzatekeela*).

Greenbergen liburu honen iruzkin ugari izan da mundu osoko aldizkari garrantzitsuetan eta, espero zitekeen bezala, *International Journal of American Linguistics*-en: haien artean ez dut bat ere ezagutzen egilearen metodologiaren eta ustezko emaitza orokorren aldekorik eta azkenen artean "Greenberg eta harako hizkuntz familia" sail edo estilo zabaldua aurki liteke. Ez da bakar bat ere delako (iruzkintzailak ezagunen duen) familia horri dagokionean haren oinarri eta sailkapenak gezurtatzen ez dituenik, ezjakintasuna, utzikeria eta faltsifikazio gradu ezberdinak agerian utziaz. Hara zenbait adibide:

When I first saw Greenberg's *Language in the Americas* I turned to the cognate sets which included Yurok and Kalapuya, both of which I have worked on, to see how Greenberg had treated them. The results were disappointing. Nearly every form required some sort of emendation [...] Obviously Greenberg should have gotten the aid of specialists in the various languages. The reader should be warned not to use the forms in *Language in the Americas* without first checking to be sure that they are correct. One wonders whether the low standard of accuracy seen in the Yurok and Kalapuya data is representative of the entire book (Berman 1992: 230, 233).

[...] Unfortunately, it is marred by errors in both methodology and data, which make it essentially useless for its intended purpose. I have experience in only one language family, the Muskogean, and feel qualified therefore to criticize the material in *Language in the Americas* pertaining only to that family [...] This survey of the Muskogean, "Gulf" and Yukian material in *Language in the Americas* has shown that a high percentage of the items quoted contain errors, from the trifling to the severe. Although my experience with other American Indian linguistic families is limited, I would expect that a similar percentage of errors would be uncovered by linguists familiar with those families [...] It is distressing that a work of this nature should be so untrustworthy; no linguistic item can be taken from its pages without checking with a reliable modern source. The saddest fact in that *Language in the Americas* is not necessarily wrong in its insights into the deeper relations of American Indian language families to one another, but without the rigorous application of the rules of comparative linguistics, and the use of accurate and verifiable data, a work such as this cannot be trusted, and should not be used (Kimball 1992: 447, 489).

Kimball-ek (1992) zortzi eratako hutsak aurkitzen ditu:

- (1) Datuen iturriak ez dira ematen (447),
- (2) Datuok zaharkituak dira (448),
- (3) Datuak gaizki transkribatzen dira, hiztegi eta gramatiketarik arin batean hartuaz inongo ezagutza filologikorik gabe (448),
- (4) Hizkuntza bateko eta besteko datuak nahasten dira (448),
- (5) Hizkuntzen arteko konparaketak ez dira explizitoki egiten, zerrenda hutsetarik irakurleak antzeman behar duelarik (449),
- (6) Aitzinhizkuntzak ez dira erabiltzen eskura direnean ere (449),
- (7) Kognadoak ez diren formak erkatzen dira (449), (8) Item bera kognado sare diferenteetan erabiltzen da (449).

Eta ez pentsa hutsak txikikeria batzuk direla:

Thus, out of a total of 268 Penutian sets containing Muskogean, "Gulf", and Yukian material in *Language in the Americas*, 185, or approximately 69%, had errors severe enough to require correction; 106, or approximately 39%, were of such a severity that the Penutian set was weakened or eliminated. The situation is much worse for the proposed relationship of the Yukian languages and the "Gulf" languages. Of the 40 Yuki-Gulf sets published in *Language in the Americas*, only 9 can be considered to have any validity. The number is so small that these resemblances seem to be due entirely to chance, and not to result from genetic origin (Kimball 1992: 488).

Greenbergek bere alde ekarri ohi duen Afrikako hizkuntzen sailkapena ez da berak aldarrikatu bezain onartua eta are gutxiago bere benetako metodoagatik (mass-comparison), hau zein zen argi gelditu denean batez ere; 1963an sailkapenaren zati on bat zaharragoa zelako eta gainerakoa behin-behinekoa zelakoan gehienek pasatzen utzi zuten (CAMPBELL); cf. orain, aldiz, Dixonen iruzkin labur bezain argia (1997: 32-35). Honek beronek zera diosku Greenbergen beste sailkapen proposamen batez:

There is also Greenberg's 'Indo-Pacific hypothesis' (1971) purporting to show that the 60-odd Papuan families from New Guinea, the extinct languages of Tasmania, and the various languages spoken in the Andaman Islands are genetically related (...) This idea lacks any substance, and is perhaps even more fanciful than Greenberg's American Indian work (1997: 33-34, 3. oh.).⁹⁷

Ohar bedi, halaber, kontinente batean ongi atereak (edota gutxi kritikatzek) ez lekarkela bestetan ere nahita nahiez egokia izatea edota metodo onartezina justifikatzea.

(97) Cf. "There is no reputable historical linguist, anywhere in the world, who accepts the claims of Greenberg and the Nostraticists" eta oharrean: "Lest this be thought circular, let me provide a criterion for recognising a large group of reputable historical linguists: anyone who teaches the subject at a leading university in the USA or in an EEC nation" (Dixon 1997: 44). Halere, bada (cf. Baldi 1991) nostratistak (horietariko zenbait, hobe) begikoago duenik.

4.2. Bengtson-ek hainbat lanetan (1995)⁹⁸ eman du euskara (eta iberiera) na-denea-ekin⁹⁹... iparraldeko kaukasiera, sumeriera, burushaskia eta yeniseikoa bitarte.

Joan den hamarkadaren akabuan eta hamarkada honetan *Fontes Linguae Vasconum*-en argitaratutako zenbait lanetan Schumacher-ek eta Seto-k erakutsi nahi izan digute Swadesh, Sapir (honetaz cf. Campbell 1988), Bouda eta beste jarraiki, na-denea, ez bakarrik txinera eta iparkaukasierarekin,¹⁰⁰ burushaskia eta hizkuntza paleosiberiarren batekin, baizik eta euskararekin, Himalayako hizkuntzekin eta are austronesioarekin ere lotua dela;¹⁰¹ zerrenda honi bestek etruskoa, nahalaia, gilyaka, txutxi-kantxatkeria eta almosan-keresiuarra ere gehituko omen lioke (Schuhmacher & Seto 1993: 7). Azkenik, (oraingoz?), euskara eta kikuyua ere askazi direla erakutsi nahi izan dute (Schuhmacher & Seto 1994).¹⁰²

Schuhmacher-ek eta Seto-k (1993) austronesiozko formak biltzen dituzte na-dene-kaukasierarekin 130 kognado, himalayerarekin (?) eta 52 kashmir eta burushaskhi. Euskara eta euskarazko morfemak zerrenda horietan agertzen ez direlarik, pentsatu beharko da jakintzat ematen dela Dene-Kaukasieraren barnean kokatzen dela. Zorigaitzez, ondoko "lekukotasunen" aurrean ezin esan erabat garbi gelditzen denik euskarak zer ikusteko duen guzti honetan:¹⁰³

1. austronesioa: *na-, no, nau, na, nu* "I"
2. id. *wau, v, vu, v, va* "thou"
3. id. *ko, ke, h>u* "thou"
4. id. *e, a* "he"
5. id. *va-, va* "he"
31. id. *age, ab* "not"
32. id. *kapwa, -jka-be* "not"
36. id. *benu-, gini* "below"
38. id. *kenekene, hnb* "girl"
39. id. *kaka, gag* "uncle"
43. id. *ranu, l'an* "water"
46. id. *gabea, jubur* "after"

(98) Michel Morvan (1992), makrokonparatista horietako baten lana aztertzean ondoko ondoriora iristen da: "Au total on émettra un avis très mitigé sur les rapprochements proposés par J. D. Bengtson, qui n'est pas seul en cause bien sûr, étant donné qu'il s'appuie sur une bibliographie omni-comparatiste de bonne qualité. Je le répète, les travaux des omni-comparatistes sont nécessaires et ceux qui ne veulent pas en entendre ont tort. Mais les erreurs sont nombreuses, inévitables. On ne progresse pas sans elles, ou alors on fait du surplace, on n'avance pas. Il reste que, afin de ne pas trop prêter le flanc aux critiques des négativistes systématiques, les omni-comparatistes devront rectifier certains défauts par trop évidents" (365).

Morvanek Bengtsoni egiten dizkion kritika gehienak oso arrazoizkoak dira; halere, oraindik gogortsoago edo hertsiago izan zitekeen, *mibi* < **bini* (< **bi* + *-ni* ?) dela gogoratuaz eta horrela bere ustezko kognadoetarik are urrutiago dela markatuaz.

(99) *Sensu stricto* (67): *haida, tlingit, eyak, athapaskan*.

(100) Dirudienez, orain kartvelikoa nostratikorako utzi beharra dago, cf.

(101) Austronesioarekin egia esan, jai dutela dirudi, aspalditik —joan den mendearen akabutik— garatua baita hizkuntz familien atzerketa konparatuaren barnean (cf. Dahl 1976, Blust 1990a, etab.).

(102) Zilegia begitantzen zait irakurlea gogoratzea hizkuntzalaritzan ere multzo teoriaren propietate trantsitiboak indarrean dirauela. Eta Greenbergek berak ere onartzen duela; cf. Matisoff XX oharrean.

(103) Egileentzat eta argitaratzailearentzat ez bide da horrela, ohar bakar bat ere ez baita eransten formen egitekoaz.

48. id. *gee, gay* "grandmother"
49. id. *raka-, laka-, lako, legam, rutsas* "to go"
50. id. *kori, qul* "top"
51. id. *-rasi, rata* "palm, hand"
52. id. *katu, ketui, kad* "small"
53. id. *karu, kbel* "rain", etab.

Goian aipatu dugun kikuyuaz lehen-lehenik bantu familia ezaguneko 500 bat hizkuntzetarik dela esan behar... eta familia horren sailkapen eta berreraiketa ere aski aitzinatua dela metodo ortodoxoen barnean, aitzinatuegia gure makrokonparatisten zorigaitzerako.¹⁰⁴ Halere, ikus bedi bi hizkuntzen arteko ustezko kognadoen zerrenda antologiko bat ezjakintasun, ausardia eta amarruen adibidetzat (k. = kikuyu, e. = euskara):

1. k.	<i>itboni</i> (=source, spring)	:	e. <i>iturri</i> (id)
2. k.	<i>iria</i> (=lake)	:	e. <i>ura</i> (=water)
3. k.	<i>-andûku</i> (large)	:	e. <i>andi</i>
4. k.	<i>-nini</i> (=small)	:	e. <i>ñimiño</i> (id)
5. k.	<i>guoko</i> (=hand)	:	e. (esku-) <i>xoko</i> (=palm)
6. k.	<i>mbegû</i> (=seed)	:	e. <i>bikor</i> (=grain)
7. k.	<i>aria</i> (=to speak)	:	e. <i>erasi</i> (id)
8. k.	<i>aka</i> (=to build)	:	e. <i>egin</i> (id.)
9. k.	<i>ura</i> (=to rain)	:	e. <i>uri</i> (=rain)
10. k.	<i>-kuî</i> (=short)	:	e. <i>gutxi</i> (id) ¹⁰⁵

(1)-ek okulistaren froga agian gaudituko du —eskuzabala edo itsua balitz harako hura— baina bestetan sartu aurretik jakin beharko genuke euskaraz zergatik (4)-n ere ez den *-r-* (edota honetan *-n-*).

(2)-n euskarazkoaren 3. fonema artikulua delarik ezin kontatu; bestalde, zergatik hemen *i-*: *u-* aurrekoan *i-*: *i-* genuelarik?

(3) Orain ere *-u-*: *-i(-)* dugu; alabaina, euskarazkoan *h-* segurua izateaz landa, amaiera ez ote atzizki ezagunen bat? (cf. Lakarra 1996).

(4) Forma hipokoristikoeak eta onomatopeiek ez dute konparaketan balio; are gutxiago *-m-* duen euskarazkoak. Cf. Trask (1996, 1997) fonema honek euskararen berreraiketan (ez) duen egitekoaz.

(5)-eko euskarazkoaren semantika aski urruti gelditzeaz kanpo, kikuyua hor joatekotan ere erromantzearekin eta arabierarekin lihoake bat.

(6)-ren hasierako "antzekotasuna" oso polita litzateke Martineten (1950) aitzineuskarazko kontsonanteen teoriarako; damurik, kognadoen "antza" urria izateaz landa, euskarazkoan konposaketa garbia dugu.

(104) Besterik da bantua onartzea edo ez azpifamiliatzat, Greenberg 1963 jarraituaz, "Niger-Congo" delakoaren barnean; cf. XX oharra.

(105) Schuhmacher & Seto 1994: 435-6ko lehen hamar adibideak dira (guztira 42 dira, gainerakoak ez nik iruzkinduak baino nabarmenki hobeak); bidenabar, 3 orrialde eskasetako "lanaren" —laburpenaren itzulpenak luzeago dira lana bera baino— azpi-izenburuan honela datza idatzia: "Examples for grammatical and lexical parallels of the basic vocabulary between the Bantu Kikuyu language and Pyri-nean Basque, dating from the beginning of the ancient Egyptian "Dynastic" period" (435).

(7) eta (8)-n ohar gutxi egin behar zaio euskal morfologiaz zerbait dakienari: morfema bat baino gehiago denez, ba ote bertan “grammatical parallel”-ik bi hizkuntzetako formen artean? (8)-n, bidenabar, “antza” ere zalantzan jar liteke; bokal korrespondentziaz hobe ezer ez esan.

(9)-n *uri*-k ez du “Egyptian Dynastic period”-eko aitzineuskararen izateko aukera handirik; bestalde, ez ote horren morfologiazko analisi sakonagorik?

(10)-eko *gutxi*-k badu beste aldaerarik eta *guti*-k, demagun, zaharragotzat jotzeko eskubide gehiago izateaz landa, bere *-ti* horrek ez ote digu urrutiago jotzeko eskurik ematen?; cf. (3).

Laburtuaz, maileguak, onomatopeiak, esanahi okerrak, analisi morfologiko gaiztoagoak, forma dialektalak eta berriegiak, gutxi-gora-beherako inspektzio- (okulista- / otorrino-) irazkinak, lege fonetikoak eraikitzeke edozein saioaren falta... Honela ez goaz inora, jakina, erreka jotzera ez bada. Hori bai, norbaitentzat *à la page* egoteko forma bat bada, bejondeiola...¹⁰⁶

5. Aitzineuskararen berreraiketan sakonduaz

5.1. Mary Haas-ek eta bestek behin eta berriz arrazoiz markatu duen legez, aitzin-hizkuntza bat ez da benetako hizkuntza bateranzko hurbilketa baizik, eta inoiz ere prototipo horretara erabat iristen ez den hurbilketa, gainera, nahiz eta hainbat berrikuntzak usu berreraiketa hori hobetzera eraman. Honela, errealitatearekiko hurbiltasuna areagotuaz doake, baina ikertzailea inoiz ere gutzizkoa lortzera iritsi gabe:

A reconstructed protolanguage is an approximation to a real language but it always falls short of being identical with the actual prototype language. The phones of a real language and the morphs of a real language ARE as they have been recorded at a given moment was the record made by a trained fieldworker yesterday or by a scribe in ancient times. The reconstructed phones and the reconstructed morphs of a protolanguage are of course expected to represent the best efforts of scholars in approximating the reality of these entities. But more evidence, or different evidence —the discovery of a new daughter language, for instance— can bring new insights which may at any time make necessary to change the reconstruction of a phone or a morph. And when this happens the reconstruction of MUST be changed. In this way the approximation to the reality can be increased even if never reached (Haas 1969: 45).

Haasen ustez ondokook izan daitezke berreraiketa bat aldatzeko arrazoiak:

“(1) A new interpretation of the material on hand”,¹⁰⁷

“(2) The discovery of a new daughter language”,

(106) Metodo orokorrenekin eta amerindiarren egindako aplikazioarekin bigun agertu arren ene aburuz (cf. Trask 1996), euskara eta ustezko familia horren arteko lotura erakustera zetozen lanei Trasken (1997: azken atala eta aurreko lanetan) egindako kritika zorrotza eta zuzena da oso.

(107) Bernabé-ren gogoetek (1988: 357) lagun lezakete berreraiketak (IE fonologiarenak bere kasuan) hizkuntz-teoriaren arabera nola aldatu ohi diren ikusteko; haren ustez IE ikerketetan eragina berantiarra litzateke, hizkuntzalaritza teorikoak beti lehen emaitzak hizkuntza modernoekin izan ohi dituelako. Bidenabar, Ivan Igartuaren lanean aurki liteke lanabesik teoria glotalikoaren inguruan Bernabérena gaurkotzeko.

“(3) Evidence from old loanwords” eta

“(4) The comparison of one protolanguage with another” (1969: 46-51).

Ikusi dugunez (§ 2) euskara genetikoki isolaturik —eta egoera aldatzeko itxaropen gutxiarekin— izaki, ezin Haasen bigarren eta laugarren bideetatik historiaurrean aurrerago jo. Hirugarren bidean aipatutako latinetik eta erromantzetiko maileguk laguntza ederra eman digute (cf. Mitxelena 1957, 1974 eta *FHV*) fonologiaren eta gramatikaren alderdi anitzetan. Izan ere, gutxienez Schuchardten garaitik datorren maileguen azterketa zehatzak euskal lexikoaren zati handi baten etimologia eskuratu digu.¹⁰⁸ Alabaina, honela euskal lexikoaren zati handi baten —are *begiratu* bezalako lehen behealdiko sasi-jatorrizkoen (cf. Mitxelena 1964: 102)—¹⁰⁹ berri eman arren, eta nahita aitzineuskararen berreraiketa batez ere maileguen azterketan oinarritu arren, zer egin hizkuntzaren historiaurrea aztertzeko berebiziko dugun jatorrizkoarekin, hots hizkuntza indoeuroparren edota ez-indoeuroparren batetik ez datorren lexikoarekin?¹¹⁰

Ez dirudi hatsarriko ezinik denik lehenagoko barne berreraiketa batetik abiatu eta aurrera jotzeko, atetiko lekukotasun berririk ez izanik ere, nahiz eta, ezagun denez, handiak izan zailtasunak hizkuntz egoera berreraiki batean aurreko egoera batera halabeharrez jotzera garamatzen barne-kontraesan aski aurkitzeko.

Gure ikerketa-asmo orokorra hizkuntzaren egitura zenbaiten (mailegatu ez diren morfemen egitura, distribuzio eta konbinaketaren) azterketaren bitartez ohiko ikerketak erdietsi sakontasun diakronikoa baino haratagokora jotzea litzateke. Zeinnahi hizkuntz-berreraiketatan bezala, gurean ere pausu eta ondorio anitz kontu handiz eta usuenik egiantzekotasun-maila hutsa gainditzen den epaituaz baino ezin har daitezke. Helburu hori, edota metodologoentzat oraindik onargaitzago izan daitekeen aukera horren justifikazioa da, nik uste, ene aitzineuskararen erroari buruzko lanaren (ik. Lakarra 1995 eta ondokoak) azken helburua, baina alferrik modernizatatzat geure buruak ez azaltzearren,¹¹¹ on da atal hau Fox-en aitorrarekin amaitzea: “Interestingly, however, although this application —morfemen egiturarekin egindakoa, alegia— of the method can be seen as a logical extension of the basic procedures, chronologically it antedates these procedures”.

Edozein hizkuntza IE-ko zeinnahi hitzen etimologiak lehendabizikoz hizkuntza beraren elementu ezagunen bitartez hitz horren egitura azaldu nahi luke, gero —

(108) Tovarek hasi eta M. Agud burutzen ari den euskal hiztegi etimologikoak latinaren eta erromantzearen hedadura euskal lexikoan zenbaterainokoa izan den argiro erakusten digu. Baitchura-k (1987: 169) dioenez “Comparativistics usually operates only with half of the vocabulary of the languages under investigation, because the other half is attributed to borrowings and left out of sight”. Alabaina, ondoren datorrena jatorrizko lexikoaren eta mailegatuaren arteko bereizkuntza aldarrikatzeraz dator, Meilletek (1918-19) eztabaida famatu batean Schuchardti aurpegitatu bezala.

(109) Antzeko arazoa dugu *aizkora* eta aldaeren etimologiarekin: *aizto*, *aiztur*, *aiztur* etab., bezala *baiz*-en eratorri iruditu arren lat. *asciola* (cf. *FHV*) jatorria asebetekoa dugu.

(110) Ikus Lakarra 1998a-ko (§ 8.4.) oharrak erroaz eta etimologiaz.

(111) Dagoeneko baliteke —Kurylowicz-en eta Ventries-en aurkikuntzetarik hainbat hamarkada igaro ondoren— barne-berreraiketaren metodoaren aurkako aurreiritzia (edota metodoa bera denik ere ahanzte Bengtson-ek *Word* aldizkarirako Hualde et alii-ren iruzkinean egin legez) gure edozein ausardia baino barregarriago suertatzea; cf. Foxek (1995: 181) Lindeman-*ez* dioena.

guztiak hizkuntz egoera amankomun iragan baten (IE-ren) oinordeko diren alde-tik— elementu ezagun horiek hizkuntza ahaideetan ere kideak dituztelarik. Euskarari dagokionez, *gizarte*, *gizaxo*, *gizontxo*, etab. edonork bana ditzake beren morfema-osagaietan eta *gizon* guztien oinarritzko osagai zatikaezina dela ondoriozta.

Banaketak aurrera egiteko elementu berberak edo lotuak aurkituaz jarraitu behar-ko dugu, euskara historikoan morfema autonomo biziak izan ezarren aurreko garai-
ren batean segurtasunez emankorrak izandakoen bila.¹¹² *Beltz* (mend. *baltz*),¹¹³ dugu kolore ezagun baten izena; alabaina, noizbait **bel* forma sinpleago bat izan zela supo-
sa dezakegu, historikoki konposatu zenbaitetan mugatua ikusi arren: *harbel*, *horbel*,
goibel, *ubel*, *ospel*¹¹⁴ non oraindik garbi antzeman dezakegun kolorearen erreferentzia
barri, *horri*, *goi* eta *ur*-i gehitutako osagaian. Bestalde, *gibel* organu baten izena nahiz
'atze, oste' dugu; kasu honetan banaketa hor bertan amaituko litzateke, baina goiko
adibideotan isolatu dugun *bel*-ekin erka bageneza, gibela organuaren koloreari dago-
kion elementu batez osatua dela pentsatu ahal dugu. Ez da zer esanik, **gi*- ez da eus-
kara historikoaren osagai autonomoetarik eta *gibel*-i buruzko gogoeta beharbada
antzua litzateke hau balitz *gi*- baten adibide bakarra. Zorionez *gibarre* edo *gizen* —
beharbada baita *giberri* ere— aurkez genitzake, agian **gi* 'haragi' oinarri bat defen-
datzeko eskura ematen digutelarik.

5.2. Hari berri bat? Erroaren azterketaz

5.2.1. Silabaren egitura murriztuaz

Zalantzarik gabe, Mitxelenak (ik. § 2.2. akabuan) proposatutako (C)V(W)(R)(S)(T) silaba-eskemak historikoki euskaraz lekukotutako guztiak biltzen ditu:¹¹⁵

V	: a-rin
VW	: oi-han
CV	: lo, ge-ro
CVW	: sei, neu-rrri
CVR	: gal-du, gar, han-di
CVS	: baz-ter, las-ter
CVWR	: laur, soin, sail
CVWS	: gaiz-to, goiz
CVRS	: hartz
CVWRS	: geurtz

(112) Cf., besteren artean, Haas 1969 hizkuntza amerindieortako adibideekin, Blust 1988 austro-nesioekin edota Lipinsky 1997 hamito-semitikoekin. Blust 1977 ere interesgarria da "konparazio paradigma berria" ren kontzeptua hizkuntza austronesioei ezartzeko egin saio legez.

(113) *beles* iberiarr elementu antroponimikoa euskal berbarekin eta akitanierazkoareekin lotua dela pentsatu ohi da; cf., aldiz, Lillo 1992-n emandako bestelako azalpena.

(114) Bide batez, *sa-bel* (cf. *sa-min*, *sa-kon*) ere gehi dakieke hor aiparuei; Paliga-ren (1989: 328) proposamenek ez dute bere sustrato teoria laguntzen. Ikus Lakarra 1998b.

(115) Jatorritzko nahiz mailegututako lexikoan agertzen diren silaba "normalez" ari naiz, ez zenbait nafar hizkeratako *zren*, *gra*, etab. edota muta cum liquida (*drauko*, *atra*) berankor eta bazterrekoetz.

Ez dirudi aitzineuskaraz geroztik sailen bat galdu denik ere eta ez genuke, beraz, gehiagoren beharrik aitzineuskararako. Baina astiroago begiratzan badugu eskemak ez soilik silaba eredu horiek baizik eta beste batzu ere aurreikusten dituela ohar gaitzke; hor zerrendatuen aldamenen peitu diren beste batzu ere aurkitu beharko genituzke, batez ere leherkariz (-T) amaituak, Mitxelenaren eskematik ateratzen baitira VI, VWT, CVT, CVRT, CVST, CWRT, CVWST, CVRST eta CVWRST ere.¹¹⁶ Euskaraz zenbait (C) V (W) (R/S) T izan arren (*dut, bart, bost*), ez da (C) V (W) R S T-ren ordezkorik. Hortaz, Mitxelenak bere formulari jartzen zion bigarren oharra zuzena da eta eskema, oro har, zabalegia aitzineuskararako.

-T duten morfemak, dakidanez, berriak dira guztiak: mailegu (*blok, tiket*, etab.), konposaketa eta eratorpeneko aldaera ezagunak (*erret- < errege, ot- < ogi*) edo aldaketa fonetiko erregularren ondorio (*dut < *duda, bart < barda*), etab., forma “adierazkorrak” edo onomatopeiak ez direnean (*zut, et, ok egin*). Eman ditudan adibide guztiak hitz amaierakoak dira, koda silabikorik zabalena hor baita: ez dirudi, bada, —T#V— edo —T#C— espero genezakeenik hitz barnean ere.

Hau guztia kontuan izanik proposatu izan dut (Lakarra 1995) aitzineuskarak aski zuela Mitxelenak proposatu baino silaba-eredu hertsia goarekin:

(C) V (W) (R) (S).

Silaba-eredu teorikoa betetzeko orduan, are Mitxelenarena soilduaz nik proposatu dudanean ere, badira zenbait “hutsune” bibliografian artean aipatu ez arren. Hutsune horiek morfemek edo erroek aitzineuskaraz zituzten zenbait murriztapeni zor zaizkiola dirudi eta hortik haiek askatzeko erroa aztertu beharra.

5.2.2. *Euskal erroaren azterketak*

IE-z, semitikoz edo austronesioz eta beste zenbait familia eta hizkuntzatan gertatzen denaren aurka ez da erroari buruzko lan gehiegi euskal linguistikazko lanetan, ez sinkronia ardatza hartzen dutenetan eta ezta diakronikoetan ere, alderdi honen garrantzia argiro gutietsirik.¹¹⁷ Azkueren ehundaka orritako morfologiako lan mardulean, esaterako —eta aski esanguratsua begitantzen zaigu— oso gutxi da erroari dagokiona. Izan ere hitzaurrean azaltzen duenez, euskaltzain lagunek eskaturik afijoei buruzko aurkezpen bat prestatzen ari zen eta horretaz oharren bat baino ez dugu eriden ahalko. Azkuek aintzinako izenkietako erroa monosilaboa zela suposatzen zuen (1923-25: 40-41) (kasu guztietarako frogatuezinezkotzat bazuen ere) eta oinarri guztiak erroa gehi atzizkiak osaturik zirela uste zuen, horrela azaltzen zelarik jatorrizko euskal hitzetan hainbat disilabo aurkitzea.

(116) Horrelakoak badira beste zenbait hizkuntzatan, indoeuropeaz eta europera zaharrenean, demagun; cf. bigarreneko Vennemannek proposatu (1994: 237) bokal gabeko leherkariak atzizkietan. Ez dirudi antzeko ezer onar daitekeenik ez beharrezko denik aitzineuskararako; ik. Lakarra 1996a.

(117) Darricarrère-k (1903, 1912) badu erroari buruzko lanik, jakina, horren bitartez euskara hizkuntza IE dela frogatu nahi baitu. Harentzat erro monosilabikoak eta disilabikoak lirareke bi familietan; Vinson-ek, aldiz, hizkuntza guztietan monosilabo txiki, simple eta abstraktuetarik (“un verbe à l’infinitif”) abiaru behar dela deritzo. Aditz abstraktuen teoriak ikus Gómez 1998. § 2, zabalago eta zehaztasun gehiagorekin, Lakarra 1997-n.

5.2.2.1. Uhlenbeck

Uhlenbecken euskal erroarekiko hurbilketa (1942, 1947) euskarak omen lituzkeen estrato-osagai ezberdinak erakusteko ahaleginaren barnean kokatu behar da.¹¹⁸ Egileak argiro aldarrikatu bezala, euskara "hizkuntza mixto"tzat hartzea ez zen apartekoa harentzat.¹¹⁹ Sinetsirik euskara Kaukasoko hizkuntzetarik ezin bereiz zitekeela alde batetik, eta, beranduagoko eragin iberikoari zor omen zitzaizkion Afrika iparraldeko elementu lexiko eta gramatikalak zituela bere barnean, bestetik, kaukasieraren fonetika konparatuaren peitu, euskara-kaukasierazko konparaketa sistemati-koa iritsi bitartean, interesgarri zeritzon euskarazko izen- eta aditz-erro analisatugabe ugariak sailkatzeari, ondoren haien artean Auiñamendi-mendebaleko zaharrak eta, eliminazioz, atetiko eraginez (kaukasikoa, hamitikoa, zelta, ilirioa, latinetikoa, etab.) azal zitezkeenak banatzeko.

Bere arrazoi eta metodoak egun onargarriak begitandu edo ez, kontua da dugun euskal erroen sailkapenik osoenetariko eman zigula. Hara hemen laburturik:

a) erro monosilaboak:¹²⁰

- 1) bokalez amaituak: *kbe, lo, so, su*, etab.;
- 2) diptongoz amaituak: *gai, gau*, etab.;
- 3) kontsonantez amaituak, "askozaz ere ugariagoak": *bar, gar, hil, lan...*;
- 4) afrikatuz amaitu ugariak: *baitz, antz, bartz, hats, gaitz...*;
- 5) forma erreduplikatuak, ez oso ugariak: *konkor, gogor, garagar*; etab.

b) erro bisilaboak:

- 1) VCV eta CVCV, "ohikoak eta euskarak berezkoago dituenak" (Uhlenbeck 1942: 559): *habe, abo, ale, harri, begi, behi, beso, xori, eme*, etab.;
- 2) VCVC eta CVCVC "usukoak oso": *abar, adin, bebor, behar, gizon, sagar*, etab.;
- 3) VCCV eta CVCCV "usukoenetarik": *albo, argi, garbi, zaldi*, etab.;

(118) Lakarra 1986-n (eta lehenago Mitxelena 1964 eta 1981-n) ondoko hipotesiari erantzuten zitzaion: "Si nous faisons attention aux particularités individualisantes du biscayen par rapport aux autres dialectes basques, nous avons plutôt l'impression qu'il nous faut partir de deux dialectes pyrénéens occidentaux anciens qui, pendant une certaine période, n'étaient pas immédiatement voisins, mais qui, entrés plus tard en contact immédiat, se sont rapprochés de plus en plus. De l'un serait donc issu le biscayen; du second, tous les autres dialectes en territoire espagnol et français. Le rapprochement entre le biscayen et le guipuzcoan, en d'autres mots l'effacement graduel des limites indubitablement nettes autrefois, est un procès en cours depuis longtemps et qui se poursuit toujours" (Uhlenbeck 1947: 544). Egia esan, hau guztia bidenabar eta inongo zehaztasunik gabe jaurti zuen eta Tovarek aspaldi egindako ihardespeneko filologi-gaitasun ezak ekarri zuen ondokook honelakoetan aritu beharra... beharbada lanean ziren arazo morfologiko interesgarriagoei kasu handirik egin gabe.

(119) De Josseling de Jong-ek Uhlenbecken nekrologikan dioenez (1952: 252-253), honek ez zuen neogramatikoen *erlazio genetiko, aitzinbizkuntza, jatorrizko lotura* eta beste hainbat oinarriko kontzeptu onartzen; euskara bezala, IE, uralikoa, eskimoa eta beste hainbat familia aztertu zituen, baina ez bakoi-tzaren hasierako homogeneotasunaren banaketaren bitartez, jatorri diferentetako isoglosa eta estrato konbinaketaz sortutako akulturazio prozesu gisa baizik. Antzeko jarrera da Baitchurarena ere (ikus 1987: 169 bereziki).

(120) Schuchardtengandik datorren (eta Boudarengan ere aurkitzen dugun "euskararen bokalen geminatze (ustezko) joerak" azalduko edo luke atal honetan sailkatzea zenbait bisilabo; Mitxelena 1950-en eta FHV-n bada aski ustekizun honetaz.

- 4) VCCVC eta CVCCVC “ohikoak, orobat”: *argal, azkar, bazter*, etab.;
- 5) diptongoarekin (DCV, CDCV, DCVC, CDCVC, VCD, CVCD, VCCD, CVCCD, VCDC, CVCDC, VCCDC, CVCCDC): *aita, leiho, oihu, aihen, leizar, etsai, garai*, etab.
- c) erro trisilaboak: arrarotzat du bai VCVV zein CVCVV: *egia, herio, lehia*.

Disilabikoez ohar orokor batean dioskunez (1947: 65), behin eta berriz desinentzia berberak —antzinako atzizkiak, beharbada— eta inoiz hasierako kontsonanteak (noiz ondoko bokalarekin konbinaturik, noiz bakarrik) aurkitzen ditu, aurrizki fosildu eta agortzat dituelarik azken hauek... Uhlenbeckentzat bada sail disilabiko bitxi bat, oinarriaren bi silabetan bokal bera duena, hain zuzen: *adats, apal, arrats, azkar... bele, xebe, eder, elbe... bibi, idi, ibintz, mibi... mo(s)ko, odol, olo, oro... buru, sudur, zubur*; aditzen artean ere badakuski eredu fonologiko bereko erro zenbait: *ahantz, atzar, etben, isil, leber, nabas*. Bokalismo bereko eredu hau uralo-altaikoan ematen den armoniaz oso bestelakotzat eta Kalifornia eta Oregoneko hizkuntzekiko paralelismo osokotzat du¹²¹ eta on deritzo behin-behinekoz “Auñamendi-mendebal zaharreko” gisa sailkatu eta hizkuntza kaukasiarrekiko erkaketetan oso kontuan hartzeari. Oinarri disilabikoak noiz edo noiz baino ez dira aditz erroetarik ateratzen eta orduan ere —baina ez dakar adibiderik— atzizki fosilduen bitartez. Horregatik Uhlenbeckentzat (1947: 67) eredu disilabikoa euskal hiztegiaren estrato oso zaharra genuke, errazki banatzen diren atzizki bizi eta emankorrez eraturiko izenki-eratorri aditzetikoak ez bezala.

Euskal lexikoiaren “esentzian” barneratzeko bidea behin eta berriz agertzen diren amaierena dugu harentzat. Artean aztertugabeko alorrean sartzen dela eta ezagun direnak ez dituela aipatuko aurreratuz, ondoko amaiera hauek zerrendatzen ditu:

- tz / -ts: *adats, bagitz, ahats, ahuntz...* (ehunetik gora adibide).
- ar: *abar, adar, azkar, behar...* (zenbait dozena).
- er: *akher, bazter, bider, eder* (“moins nombreux”).
- or: *agor, alhor, behor* eta beste dozena bat.
- ur: *ahur, aitzur, barur, beldur* eta beste dozenaren bat.¹²²
- el: *gibel, igel, sabel, ubel* eta besteren bat.
- il: ia guztiak berriak *bil*-ez landa.
- an: *aran, buztan*, baina ez omen Auñamendi-mendebal zaharrekoa.
- en: *aihen, auben, gizen, izen...* eta beste zenbait, jatorri diferentekoak baina inoiz ere genitiboarekin nahasi behar ez direnak.
- in: *adin, hagin, aitzin, arin* eta beste batzuk; horien artean *berdin* edo *urdin*, gero Mitxelenak (1971) aztertuak edota *samin* (cf. XX. oharra).
- un: *alhargun, asun, bigun, egun*, etab.
- rri (?): *bebarri*.
- ba: ahaidetasun berbetan.

(121) Cf. M. Swadesh “Problems of long-range comparison in Penutian” (*Lg* 32, 1956, 17-41 [batez ere 25-26] eta Lakarra 1997, zeinen laburpen den zati hau. “Familia” penutiarraz eta Ameriketako hizkuntzen sailkapenaz, oro har, ikus bedi orain Campbell 1997.

(122) Azterkizun diren enborrotan *-ur* inoiz atzizkia dela uste du baina besteren batean baita aurrizkidun erro baten zatia ere. “Mais il y aura aussi des mots importés et, peut-être, comme tels, des composés qu’il n’est pas possible de reconnaître” (Uhlenbeck 1942: 570).

5.2.2.2. Lafon

Gehienbat bere tesian (Lafon 1943) eta Uhlenbecken bi artikulu (1942, 1947) garrantzitsutan esana gogoratzen bazuen ere, Lafonek euskal erroari buruz argitara zituen ohar laburretan (Lafon 1950) erro hori zehazteko oztopoak gaintitzeko, berarentzat *ultima ratio* zen konparaketa euskara-kaukasikoaz (cf. Lakarra 1998b) landa,¹²³ bada bertan arretaz miatu beharrekorik. Esaterako, erroa ez dela abstrakzio hutsa erakusten du:

Dans nombre de cas, la racine, en basque, n'est pas une abstraction, mais une réalité: elle peut s'employer à l'état nu, sans préfixe ni suffixe. Au nominatif indéfini, un nom (substantif, adjectif ou pronom) se présente sous la forme du thème nu, et, si ce thème ne contient aucun suffixe de dérivation ni préfixe, la racine y apparaît à l'état nu. Il en est ainsi, par exemple, de *ur* 'eau', de *lo* 'sommeil; dormant', de *su* 'feu', de (*h*)*uts* 'vide', de *gor* 'sourd', de *gu* 'nous' (Lafon 1950: 303).¹²⁴

Aditzetan legez, *ur*, *su* edo *gogo* "qui est un mot à redoublement (rac. *go*)" (1950: 305) bezalakoetan ez da zail erroa ezagutzen. Beste zenbait kasutan esanahiz lotutako zenbait hitzetako zati amankomuna bana daiteke: horrela bide dagokio **bel-i bele*, *beltz*, *belatz* eta *arbel-en* (ibid.). Zailagoak, baina litezkeenak deritze **bar* 'fond', **aun* 'abondance, grandeur', *ber* (cf. *berrogei*, *bertzelbeste*, *berri*) edo *go-ri* (cf. *goi*, *igo*). Badira, azkenik, historikoki lekukotutako euskara hutsez ezin aska daitezkeenak (Lafon 1950: 306-308): *irazi*, *ibes* eta aldaerak, ahaidetasun izenetako *-ba-z* amaituen forma eta esanahia, *aun-*, *ahun-* ala *a-(h)un-* ahuntzaren izenean, gorputz zati askoren izenean *b-* aurritzia den ala ez... Lafonen ustez metodo konparatua (hizkuntza kaukasiarren laguntza) izan daiteke euskararen barnean analiza ezin daitezkeen hitzak argitzeko bidea:

Un nom basque, s'il ne contient aucun préfixe ou suffixe connu et dont la valeur soit nette, ne se laisse généralement pas analyser; ou, plus exactement, on ne possède aucun moyen direct de l'analyser. Mais on peut essayer de recourir à un moyen indirect, qui consiste dans l'emploi de la méthode comparative. Il faut chercher des mots appartenant à la même racine dans des langues apparentées génétiquement à la langue basque, c'est-à-dire dans les langues caucasiques (Lafon 1950: 508).¹²⁵

Hori litzateke *gider*, *gidar*, *kider*, *kidar-en* kasua: euskaraz Uhlenbeckek aurkitutako *-ar / -er* atzizkia izan arren *g-/kid-* hor ezerekin ere ezin lot daitekeelarik, Lafonek georgieraz, mingrelioz eta svanoz 'prendre, saisir' esanahia duen *kid-/ked-* batez azaltzen digu.

(123) Zuzenean egindako ikerketa kaukasikoez kanpo, ugari dira Lafon 1943 eta beste lanetan euskararen egitura edo eboluzioaren hainbar alderdi argitzeko aipatu paralelo kaukasiarrik. Ez dirudi, ordea, ohitura hori emankorra gertatu denik euskararen azterketa historiko konparatuaren azalpen bote-rearentzako edota bata zein besteen historiaurrearen ikerketarako, "aitzin-euskara-kaukasiera"ren ahultasunaz hitzegiteak dagoeneko merezi ere ez duelarik; ikus soil-soilik Mitxelena 1964 eta 1969. Geroztik, izan, bada aldekoen lan optimistagorik, baina ez da jarraitzen horregatik arrazoi haboro dutenik.

(124) Ohar bedi Lafonen adibide gehienak monosilaboak direla artikuluan erro zaharren forma kanonikoarekiko berariazko iruzkin ez ondoriozik izan ez arren.

Lafonek euskara eta Kaukasoko hizkuntzen arteko “konkordantzia morfologiko” ugari aipatu zituen: 35 bere 1951-52ko lanean; alabaina, konkordantzia horien balioa epaitzeko indoeuropeoz, uralo-altaikoz edo hamito-semitikoz gertatzen zena- ren aurka tipo morfologiko kaukasikorik ez zela aitortzen zuen (1951-52: 92). Egileak berak onartu legez, kaukasikoan ez egitura eta ezta adabakiak ere ez dira berdinak; zenbait elementu morfologiko ez ditu hizkuntza bakar batek baino, eta horietarik bat ere ez da ezer frogatzeko modukoa (1951-52: 94).¹²⁶ Ikusi izan da, gainera, euskara eta hizkuntza kaukasikoak biltzeko ziren frogak morfologikoak fonologikoak bezain ahul zirela. Mitxelenak gogoratu zuen marka gramatikalak oro har (eta baita Lafonen saioko gehienak ere) oso laburrak direla, halabeharri aukera zabalegia utziaz; horrelakoetatik dator, esaterako, belarea izatea IE hizkuntza baten (armenieraren) zein euskararen pluralgilean. Besterik litzateke ez desinentzia hutsak baizik eta txandakatzek edota morfema egiturari buruzko legeak amankomunean izatera, baina ez da honelakorik Lafonen eta kideen lanetan.¹²⁷

Desinentziak utzi eta inoiz erroaz mintzo denean, Lafonek aitzineuskararenaz zuen ikuspegia ere ez da egokiegia. Aditzetako aurrizki eta atzizkiak baino ilunago izanik izenkitakoak, horiek argitzeko metodo konparatura jotzea aldarrikatzen du. Baina bere euskal erroari buruzko lanaren gailur gisa aurkezten duen adibideak ez du bi hizkuntz familien ahaidetasuna sendotzen, batean eta bestean erro eta atzizki berberak eta konbinaketa berekoak direla erakutsiaz: euskarazko *g-/kider*, *-ar* georgierazko *Kid-* ‘suspendre, saisir’ (mingrelieraz “prendre dans sa main, saisir, se saisir de”) eta svanoko *Ked-* “prendre” erroarekin erkatzean eta euskarazko formarentzat, Uhlenbeckek beste izenki batzuetan aurkitu uste zituen *-ar*, *-er* atzizkien bitartez, “on peut penser qu’il en est ainsi dans le mot précédent et que la racine est *kid-*, *gid-*” (Lafon 1950: 307) dioelarik, euskaraz silaba eta erro akabuan ezinezko den herskaria proposatzen du,¹²⁸ berreraiketa erraza eta gainerakoen bermekoa ez baina teoria osoaren ahuleziaren erakusle egiten delarik.¹²⁹

5.2.2.3. Ikerketa gehiagoren beharraz

Izatez erro zaharra monosilabikotzat zuen Azkuek ez bezala, Lafonek eta —batez ere— Uhlenbeckek euskal erro ñabarra aurkeztu dute (cf. Lakarra 1998a): aditz-erro gehienbat monosilabikoaren alboan, izenki-erro disilabikoa (nahiz eta monosilabo eta

(125) Halere, bizirik eta emankor diren atzizkien azterketaren eta soilik kanpoko laguntzaz ageriko lirarekeen lekukotasunaren artean barne-berreraiketaren metodoa eskura geldituko litzaigukeela dirudi.

(126) Deklinabideko gutxietarik bat, *-rantz* / *-rontz* / *-runtz*, Ricardo Gómezek latinaren eta erromantzearen eredura azaltzea proposatu du (cf. fr. *vers* < *verto*: eusk. *ontzi*) lan argitaragabe batean.

(127) Traskek (1997: 392hh) erakusten duenez, ondoko 40 urteotako lana ezin da gehienetan aitzinamenduztat izan.

(128) Hortzetakoa gainera! Ez da hau inork (aitzin)euskal morfotzat emango lukeena, nik uste. Ez dirudi Morvan-ek (*Lapurdum* 2.ean) proposatutako CVT etimologia euskara-uralikoek ere inora garamatzatenik. Honetaz eta Morvanen tesiaz beste toki batean mintzatuko naiz astiroago, cf. Lakarra presatzen-c.

(129) Boudaz ikus Lakarra 1998b non gehitzen diren beste zenbait erantzuki erroaren alderdi honetatik Mitxelenak 1950ean beste batzutatik haren aurka bildu dossiererako.

polisilaboekin) erakutsi digute, batzuen eta besteen barnean ere egitura fonematikoari dagokionez azpizail anitz direlarik.¹³⁰

Mitxelenak gorago emandako ahapaldian gogoratu legez, anomalia historikoak berreraiketan interesgarri direlarik lehenagoko erregela eta baldintza zaharragoetarik abiatuaz azal daitezkeen neurrian,¹³¹ begibistakoa dugu euskarazko erroaren egiturak, historikoki dituen irregularitateak kontuan izanik, iraganean urruti eraman gaitzakeela azalpenik emateko gai garen neurrian. Kontrako aukera, hots erro eredu sailkatze eta zerrendatze soila erosoago eta seguruagoa bide da; izan ere, ez ginatete bakarrik hortik jo bageneza eta, aurki ikusiko dugunez, euskara ere ez litzateke hizkuntza bakarra zeinarentzat forma kanoniko anitza proposatu izan den. Uste dut, ordea, bai hizkuntza horien historiaurrearen garai zaharragoen berreraiketarako eta baita euskararenetako ere bide erraza bide agorra gertatu dela.¹³² Erro teoriak edozein berreraiketa eta konparaketatan duen betebeharrak garrantzitsuaren aldarrikapenean datza ondoren datozen gogoetaren oinarria.

5.3. Aitzineuskararen erroa mugatuaz

Euskararen fonologiak zerbait dakienak badakike *r*, *R*, ahoskabeak —ezta *d*, *tz*, *ts*, nahiz *x*- / *tx*- ere zenbait euskalkitan— ezin erabil daitezkeela lehen silabako C- betetzeko,¹³³ eta gogoratzen baditugu ingurune horretan sudurkarietako eta likidek dituzten arazoak, berehalakoan jabetzen gara posturako hautagaien zerrenda benetan labur bilakatzen dela.

Guzti honetaz landa marka bide liteke monosilaboetan C- (*gaR*, *bil*, *goR*, *zur*, *luR*) ez dugunean *b*- ia beharrezko dela: hVS (*botz*, *hats*, *bitz*, etab.) edo hVR (*bor*, *hon*, *bel*, *bil*, etab.). Bada orobat hVRS (*hartz*, *hartz*, *hertz*), baina ez VRS. Zenbait hVR+-S desinentzia bide dira; cf. *hor*: *hor-tz* eta (beharbada) *har*: *har-tz*.

Silabaren egitura ikusi bezala, ez da -T ez monosilaboetan ez polisilaboetan, baina bai T- (TVR, TVS) *gor*, *gatz*, **bel*, **baR* monosilaboetan.

(130) Traskek (1997: 172hh) badu hainbat ohar interesgarri aitzineuskararen fonotaktikaz eta morfema egituraz; horietako zenbait (euskarazko V- aniztasuna, esaterako) Lakarra 1998b-n ikertu dut eta prestatzen ari naizen zabalago batean ukitu gogo ditut gainerakoak hobeto. Nolanahi ere den, Trasken erro kanonikoaren formula —(C1)V(C2)C3V(C4)— Uhlenbecken zerrendak baino murriztago bada ere, zabalegia dela eta haboro zehaz daitezkeela eta zehaztu behar dela uste dut.

(131) Hautatutako adibidea teoria laringalarena da: kasu ezagun batean “conseguió el triunfo mostrando que la irregularidad histórica no era otra cosa que el reflejo de una regularidad prehistórica” (ibid.).

(132) Berreraiketaren mugak jakitea ere beharrezko gertatzen da, ezagun denez. Bomhard-ek bere nostratikoen berreraiketaren aitzinean garbiro azaltzen duena edozein hizkuntza familiarren berreraiketari heda dakiokela deritzot: “It is necessary to be quite clear concerning my assumptions regarding root structure patterning in Proto-Afroasiatic, because the assumptions I have made here are critical to the viability of the lexical comparisons I have made between Afroasiatic and the other language families considered in this paper” (1991: 58).

(133) Bai barneko zenbaitetan, cf. *e-ra-man*, *e-rran*, *e-tzan*, *e-tsi*, *e-din* (guztiak polimorfemikoak, besalde) eta horietarik zenbait (*R*, *ts*, *tz* baina ez *d*, *r* (erronkarietaz salbu)) koda silabikoan edota amaiera absolutuan koka daitezke (*lebeR*, *saiβets*, *zubañtz*). Txistukari afrikatu / frikarietako oposaketa eta distribuzioak eta orobat dardarkari soilak eta anitzaz ikus Mitxelena 1957 edo FHV. Gorrochategui 1984an (Mitxelena 1954ean esana zabalduaz) akitanierari buruzko antzeko lekukotasunik aurki daitezke.

Aitzineuskaraz lekerkari bat hasperenarekin, txistukariekin zein ozenekin gonbina zitekeen morfema barnean, beti ere haiekin talderik egin gabe. Hots, ez dira ageri **babe*, ***babi*, ***babo*, ***babu*, ez ***bada* (bai *ba-da* 'izan'), ***bade*, ***badi*, ***bado*, ***badu* (bai *ba-du* '*edun'), ez ***baga*. Ez da lehen kontsonantea belarea eta bigarrena ezpainetakoa edo hortzetakoa duenik ere: **gaba*, **gada*, ez **gaga*. Bi leherkari dituzten bakanak etimologia ezagunekoak dira gehienbat: *bide* eta horri lotutakobider, *baba* edo *bago* mailegatuak, *bada* 'pues' *ba-da* 'izan'-en gramatikalizazioa dugu, *gabe* bageren metatesia eta hau **bade-ge* edo. Azkenik, *biga*, *begi* eta beste zenbaitetan aspaldidanik egitura morfemiko haboro ikusi ohi da; cf. *b(i)*- eta lehen dualak izan bide ziren gorputz zatiak: *b-eso*, *b-elarri*, *mibi* < **b-ini*, etab.

Bisilaboetan bada hVTV, VTVR, VRTV, CVRV (*habe*, *haga*, *hagin*, *abar*, *apur*, *egur*, *eten*, *atal*, *aldi*, *ardi*, *arte*, *garo*, etab.), baina markagarria begitantzen zaigu izan zitezkeen 450 TVTV erroetarik (ahoskabez hasitakoak kanpo uzten ditut, jakina) oso gutxi agertzen direla.¹³⁴

Guzti honetatik ondoko baieztapen deskriptiboa egin daiteke:

Aitzineuskaraz silaba berean zein aldamenekoetan ere ezinezko dira bi leherkari morfema beraren barnean; ez zen, hortaz, TVTV eredurik.¹³⁵

Baina zergatik? Eta, gainera oraindik erro aukera ugari gelditzen dira Uhlenbecken eskeman; guztiak ote dira betidaniko edo batzuk besteren aldaera izatetik eredu berri izatera igaro ote ziren? Ondoko ataletan egin nahi nuke horri buruzko gogoe-taren bat.

5.4. Aitzineuskarazko ****TVTV** azalduaz: indoeuroperazko kidesasuna

Indieuroperaren erroko kontsonanteen agerraldi-murriztapenak azaltzeko asmoz sortutako teoria anitz izan da;¹³⁶ alabaina, saio orok puzzle heterogeneo batekin egin du topo. Iverson eta Salmons-ek (1992)¹³⁷ erro egituraren murriztapenak (EEM) azal zitzakeen arrazoi fonologiko askeak bilatu dituzte silaba eta koda zilegiztatzearen teoriatik abiatuaz.

Ezer baino lehen, EEM ez dira bestela ere aitzinindoeuroperaz (AIE-z) —berre-raiketarik laburrenako herskari guztiak kontuan izanik— oso agerraldi eskasa duten¹³⁸ erro-herskari-bikoitzen murriztapen orokorren zati txiki bat baino. Erro-herskari-bikoitzen urritasuna markagarria delarik, badira, AIEko kontsonanteen dis-

(134) Bisilaboetan, dakigunez, ez da ***suzen*, ***satz*, ***solaz* baizik eta *zuzen*, *sats*, eta —adierazgarria— *solas*, *sasoi* / *zazoi*.

(135) Ez dugu hemen TVCTVC (*berdin*, *bazter*, etab., tarteko ozen edo txistukariarekin) ugaria kontuan hartzen; halere horietako hainbait ez direla morfemabakar Mitxelenak (19__) dagoeneko erakutsi zigun.

(136) Farnatuen glotalikoa, beharbada; oinarrizko ohar eta bibliografia-laguntza baterako ikus § 8.4.

(137) Ik. halaber Iverson & Salmons datagabea; honetan bada ohar laburren bat ere kodagabeko erroak berreraikitzeak nostratikoarekin eta besterekin erkatzeko dakartzan aldaketez.

(138) + / - % 3,5 (71 2000tatik) Pokorny-ren lexikoian dialektalak kendu ondoren (cf. Iverson & Salmons 1992: 296).

tribuzioan erabakitzaile gertatzen dena ez EEM baizik eta bestelakorik dugula pentsatzera garamatzaten arrazoiak. Dena dela hasierako kontsonantea, ozenez (66,01 %) edo laringalez (17,32 %) amaitzeko joera du AIE-k, bukaerako herskariak soilik % 14 direlarik (ahostun, ahoskabe nahiz hasperendun ere barne), horren ugari izan arren hizkuntza horrek bere inbentario fonologikoan duen herskari kopurua.¹³⁹ Iverson & Salmonsek (1992: 301) markatu bezala, erro-herskari-bikoitzen eskasia erro-amaiera-herskaridunen eskasiaren ondorio naturala da. Bestalde, amaiera-herskaridun erroen falta AIE-n hizkuntza honen ozentasun (*sonority*) handiko amaieren aldeko joeratik dator; erro hasieran, aldiz, herskariak osoaren % 51 inguru dira, azken proportzio hau hobeki egokitzen zaiolarik AIE-aren sistema kontsonantikoaren konposizioari.

AIE-ren erro-lekerkari-bikoitzean litezkeen bederatzik osaketetarik, ohiko hiru EEM guztiz ezagun direlarik ere, ez da gauza bera gertatzen gainerako guztien urritasunarekin. Halere, murriztapenak dituzte gainerako konbinaketa guztiek ere, Iverson & Salmonsek (1992) erakutsi legez; halaber, munduan diren eta izan diren hizkuntza askok amankomunean dituen silaba egitura-ereduetarik jalgitako murriztapenatarik dator gertakari hau: hizkuntza guztiek dute CV silaba; zenbaitek badu CVC ere, eta hizkuntza hauetarik batzuetan zeinnahi kontsonante zilegi da, dela hasieran, dela amaieran. Badira beste zenbait hizkuntza, ordea, silabaren kodan murriztapenak dituztenak baina ez silaba hasieran.¹⁴⁰ Orobat, ez da ez IE-z eta ezta handik kanpo ere, amaieretan ahostun nahiz ahoskabe baina hasieran soilik ahoskabeak, edota hasieran neutralizatuak baina amaieran tinko eusten dituen oposizio fonologikodun hizkuntzarik. Honengatik guztiagatik —Goldsmith, Prince eta enparatuak jarraituaz— Iverson & Salmonsek (1992: 306) silabarekin batera koda ere bigarren zilegiztatzaila dela aldarrikatzen dute. Aipagarri da kodan kontsonante konbinaketari buruzko ozentasun murriztapenak direnean, murriztapen horiek beti laguntzen dituztela kontsonante ozenenak, gertakari hau Vennemann-en “egitura silabikoaren lehentasun legeekin” bat datorrelarik: herskariak izaki apalenak ozentasun hierarkian (bokal > glide > likido > sudurkari > frikari > ozen), horiek dira unibertsalki beste edozein baino lehenago kanpo gelditzeko hautagaiak, baldin eta delako hizkuntza batek ozentasun-behar nimitzaren ezar baleza. Badirudi hau dela AIE-ren kasua.¹⁴¹

(139) Iverson eta Salmonsek, puntu honetan neutral agertu arren, artikulazio hirukoitzarekin jokatzeko dute; Brugmann-en lauukoitzarekin emaitzak are larriagoak lirateke. Izan ere, soilik txistukariz amaitutakoak dira urriago (% 2,81) eta ohar bedi zeinen txistukari gutxi diren IE-n eta, jakina, bai batzuen eta bai besteen ozentasuna ozen eta laringalena baino txikiago dela.

(140) “In Mandarin, the only consonants to appear in the coda are the nasals; at the end of the word in (Modern) Greek, generally only [n] or [s] occur, and in Spanish also only nasals or continuants. In the Bantu language Luganda, on the other hand, or in the Austronesian language Selayarese, or even in Japanese, an obstruent stop may appear in the syllable coda, but only if it is homorganic with a consonant in the onset of the following syllable” (Iverson & Salmons 1992: 306).

(141) Bidenabar, “Obligatory Onset Condition” delakoa jarraiki, malayalamak ez du bokalez hasien den silabarik. Historikoki malayalamak asko mailegatu du sanskritotik. Ondorioz asimilazioa hainbestekoa izan da non malayalamak sanskritoaren zenbait talde kontsonantiko onartu dituen, bidenabar sanskritotik hartutakoan kodak oro desagertaraziaz, lekat *m* eta *n*-ez amaituak. Beste hizkuntza dravidiko batean, tamilez, euskara zaharrean bezala kontsonante taldeak hautsi egiten dira bokal epentesiaz (Mohanani 1989: 616).

Konpara bedi malayalam hizkuntza dravidikoaren kasua. Hizkuntza hau silabakoda gabekoa da. Hitzunei *bhakti* 'devotion', *campa* 'jasmine' eta *dabba* 'tin can' ahoskatzeko eskatzen zaienean *bha-kti*, *ca-mpa* eta *da-bba* eman ohi dute, beren aldameneko hindian *bhak-ti*, *cam-pa* eta *dab-ba* egiten duten bitartean (Mohanani 1989: 591). Silaba egitura bi hizkuntzotan diferentea dela oso erakusteko adibideak biltzen ditu Mohanani hitzjokoetan eta antzekoetan (1989: 592, 4. oh.). Hitzamaieran, eta salbuespen bezala, soilik *m* eta *n* kontsonanteak onartzen dira eta hitzen batek beste kontsonanteren bat balu gune horretan ∂ -epentesia pairatzen du, are ingelesetiko eta beste hizkuntzetatik mailebuetan ere: *maas* + *ewite* > *maasewite* baina *kaat* + *kutti* > *kaat ∂ kutti* edo *maas* + *pooyi* > *maas ∂ pooyi* eta ing. *belt* > *belt ∂* , *power* > *pawar ∂* . Kodaren aurkako argumentu gehiago dator geminatuetik hiztunen ulerpenetik: *amma* 'mother' eta *kutti* 'child'-en malayalam-hiztunentzat hurrenez hurren 3 eta 4 segmentu dira, 4 eta 5 hindi-hiztunentzat, aldiz. Malayalam-hiztunek geminatuak segmentu bakartzat hartzen dituzte; hindi-hiztunek ez, silaba baten akabuko eta hurrengoaren hasierako bi ezberdin baizik; gehi bekio hindi-hiztunek ez dituztela bereizten malayalameko geminatuak soilotarik.

Lehenagoko CV egoera batetik abiatuaz, Benvenisteren teoriak azaldu egituran gailurrera iristen den IE-zko erroaren garapen-kronologia aurkezten dute Iverson & Salmonsek (1992), hau da: CVC hedatugabea, I. enborra CVC-C, II. enborra CC-CV (zero gradua edo ablauta erroan — gradu arrunta [e] luzapenean). Egileon ustez, AIE-ren erro egitura C V C(+ozen) litzateke, honako hau erantsiaz:¹⁴²

Though this supports positing a stage of (P)IE where roots were overwhelmingly, if not strictly, CVC, it is possible to suppose that at some prior stage PIE was a predominantly open syllable, CV language, and that the prevalent CVC root in PIE came about because a set of consonantal augments, now largely obscured affixed themselves to the earlier CV syllables. The final consonants would then later have undergone word-, stem- or root-final weakening, resulting in the pattern of sonorant-final preferences noted here. Lenition of earlier, less sonorant root-final segments [...] thus offers a direct reconciliation of the coda restrictions described in section 2 above with the classic, Benvenistean pattern of CVC root structure for PIE: CVSon < CVC < CV + C (Iverson & Salmons 1992: 309-310).

Bestalde, CVTT amaierako herskari-bikoitzeko errorik ez izatea kodako ozentasun murriztapenetik ateratzen da; izan ere **dekt* ezinezkoa da **dek* lehenago ez izaki.

This is precisely the result that will obtain if double-stop CVC roots actually were as rare as we have calculated them to be. In particular, taking the source for CVCC roots to have been CVC plus extension, as per Benveniste (1935), then the fact that the postvocalic C in CVCC is always a consonant of relatively high sonority derives automatically from the general preference at the CVC stage of PIE for high sonority codas, i.e. CVC was actually CVR, hence "extended" CVC+C equates with CVRC (Iverson & Salmons 1992: 312-313).¹⁴³

(142) Austronesiotik polinesiora egindako kontrako aldetaz, hots, koda galeraz eta silaba irekien aldeko joeraz ikus Kruppa 1971.

(143) Benvenisteren eskema lehenagoko CV garai batera eramanaz Szemerényi-rentzat oso arkaiko diren eta egitura hori hartzeko joera handia duten izenordain, partikula eta afijoak sailkarzea lor daiteke.

5.5. Zenbat forma kanoniko?¹⁴⁴ Erroa semitikoz

Fezko Hayyudj-k X. mendean horrela aldarrikatu zuenetik, uste erabat orokorra izan da erro semitikoak hiru kontsonantez osatzen zirela (Lipinski 1997: 201); hara gramatika konparatu famatuena hamar mende beranduago horretaz dioskuna:¹⁴⁵

The Semitic languages present a system of consonantal roots (mostly triconsonantal), each of which is associated with a basic meaning range common to all members of that root: e.g. *ktb* 'to write', *qbr* 'to bury', *qrb* 'to approach', etc. These roots (root morphemes) constitute a fundamental category of lexical morphemes (...). The linguistic reality of consonantal roots is shown not only by their lexical implications but also by the laws governing the compatibility or otherwise of radicals (which do not concern the vowels) (...) and in the transcription of foreign words. Only the pronouns and some particles lie outside this system of roots (Moscati 1964: 71).

Tradizio semitikotik landa ere hizkuntzalaritzan aspaldi hartutako ideia dugu:

En hebreo, lo mismo que en otros idiomas semíticos, la idea verbal en cuanto tal se expresa mediante tres consonantes características (con menor frecuencia dos, o cuatro). Por ejemplo, el grupo *sh-m-r* expresa la idea de 'guardar', el grupo *g-n-b* la idea de 'robar', el grupo *n-t-n* la idea de 'dar'. Naturalmente, estas series de consonantes son abstracciones de las formas que se emplean en la realidad. Las consonantes están vinculadas entre sí, en formas diferentes, por vocales características que varían de acuerdo con la idea que se desee expresar (...) (*El lenguaje*, FCE México 1977, 7. berrarg., 71-72. or.).¹⁴⁶

(144) Benvenistek (1939) hitz-hasiera eta -amaierako kontsonante gonbinaketari begira hizkuntza "arinak" eta "pisuak" berezi zituen, latina eta grekera (hasiera pisua, amaiera arina) bereziki, baina baita beste hainbat hizkuntza ere (persera, finougrioa, altaikoa, burushaskia eta beste hasiera arina eta amaiera pisua) kontuan harturik. Horrezaz landa, bada ohar interesgarririk hasierako *r*-kontsonantearen faltaz hainbat hizkuntzatan, euskara barne.

(145) Ikus Amimi & Bohas 1996 (eta lehenago Galand 1984) hizkuntza semitikoetan erro-eskemak izandako aldaketaz eta, era berean, gorde duen iraunkortasunaz. Aurreko zenbait ikertzaileen lanez "nous allons montrer que l'inefficacité de ces traitements provient de ce qu'un élément morphologique n'a pas été pris en compte: le schème, dans la terminologie traditionnelle, ou le squelette, dans la terminologie contemporaine" dioskute (1996: 1); hara beren ondorioak: "Notre étude montre au contraire que sous la diversité apparente, toutes les variations de la position de la voyelle sont des manifestations actives de la position de la voyelle des anciens schèmes et nous amènent donc à motiver leur persistance, tandis que le timbre de ces voyelles est strictement prédictable, vu la réduction de toutes les voyelles périphériques à schwa (...). La persistance du schème sur tant de siècles ne manquera pas d'étonner le linguiste peu familier avec le domaine sémitique"... halere artikulu argudioek sako-neko egitura iraunkor horiek proposatzea beharrezko egiten dutela markatzen dute.

Bidenabar, arabieraren barne-azterketa batez Bohas-ek ateratzen duen ondorioaren arabera "erro trilateroa" ez da lexikoaren erlazio semantikoak azaltzeko behar bezain abstraktua, eta abstraktuegia dugu morfologiaren abiapuntu izan dadin (Bohas 1997: 193).

(146) Martinet laburragoa da: "La forma normal de los lexemas de una lengua se llama a veces forma canónica. La forma canónica en chino es el monosílabo y en las lenguas semíticas tres consonantes, con o sin vocales intermedias. Estas son lenguas en las que esta noción tiene un sentido evidente. Es más difícil hallar una forma canónica para el francés, por ejemplo. Sin embargo, hay que tener en cuenta que en el lenguaje corriente las palabras largas tienden a reducirse a disílabos del tipo *métro*, *vélo*, *téle* o *té-vé*" (*Elementos de lingüística general*, Madrid, Gredos, 2. arg., 1978, 124-5. or.).

Moscatti-k (1964: 72) adierazten duenez, historikoki erro hirukontsonantedunek gehiengo handia osatzen dute; askozaz gutxiago dira bi edo lau kontsonanteko erroak eta oso urriak batekoak edo bostekoak, hiru kontsonante baino gehiagokoetan bigarren graduko eraketak aurki daitezkeelarik. Markagarri da, esaterako, Sabar-ek (1982: 149-150) eta bestek semitiko modernoan eta klasiko-ondorengoan erro lau-koitzak, dela jatorrizko erroen hedakundez, dela hizkuntza ez-semitikoetarik maile-batuaz, dela onomatopeiaz eta mimetismoz sortutako berriez, ugalduez doazela esatea.

Badira, ordea, erro-kontsonante bi amankomunean izaki, esanahi bera edo bertsua dutenak ere. Horrela, adibidez, hebraieraz *prđ* 'to separate', *pr̄m* 'to tear', *pr̄s* 'to split', *pr̄s*. 'to break down', *pr̄q* 'to pull apart', *pr̄r* 'to dissolve', *pr̄s*[^] 'to distinguish', etab. Aditz hauek guztiek amankomunean dituzte *pr* erro-kontsonanteak eta 'banatu' oinarritzko esanahia. Lexikoi semitikoan hedaturik den fenomeno honek erro trikontsonantiko asko ez ote den bikontsonantedunetarik eratorria galdetzeraz garamatza, eta are sistema bikontsonanteduna ez ote zen hirukontsonanteduna baino lehen semitikoan (Moscatti 1964: 72).

Moscattiren erantzun ezaguna ezezkoa da. Nahiz eta aitortu (a) adierazten dituzten kontzeptuengatik (cf. *dam* 'odol', *yad* 'esku' edo *yam* 'itsaso') izenki bilitero zahar eta hirukontsonantedunetara ezin eramanak diren arren hizkuntzotan eta (b) aditz ahuletan hainbat erro bikontsonantedunak direla non gehiago diruditen —bereziki beste bilitero batzuekin semantikoki bat datozenetan— beranduko hedakundeak ezen ez antzinako kontrakzioak¹⁴⁷ eta nahiz eta guzti honi lotu lehen erakutsi hainbat erro ustez hirukontsonantedunen zati bikontsonantedunetan ematen diren berdintasun semantikoak, hara zein den bere ondorioa:

There is, however, no sufficient reason for maintaining, as some have done, that the entire Semitic stock of roots was originally biconsonantal. It is a more likely supposition that originally there existed roots with either two or three consonants (as well as a smaller number with one only or with more than three) and that at a certain stage in the development of the Semitic languages the triconsonantal system prevailed —extending by analogy and thus bringing into line biconsonantal roots through the adoption of a third radical (Moscatti 1964: 73-74).

Konparaketak ematen zion laguntzaz landa Frajzyngier-ek (1979: 3-5) azterketa sinkronikoak eta barne-berreraiketak emandako argitasunak erabili zituen kontrakoa frogatzeko. Hasteko, segidan diren bi kontsonante (dela C1 eta C2 zein C2 eta C3) ezin izan daitezke homorganikoak; alabaina, bada salbuespen garrantzitsu bat, C2 eta C3 erabat berdinak (geminatuak) zilegi egiten dituen, alegia. *xyy*-erroak azaltzeko ez erro singleak baizik eta eratorriak direla eta goiko erregela soilik oinarrian betetzen dela baina ez eratorrian litzateke azalpen naturala eta bestelako (inflexio zein deribaziotiko) lekukotasun askea duena, gainera. Bestalde, Frajzyngierrek argudiatzen duenez, erregela soil batez iturri beretik atera daitezkeela erro guztiak: hots, geminatuak ez lirateke jatorriko, lexikoian soilik erro mota bat dugularik, gainerakoak erregela batez sorturik. Honela R1R2 > R1R2R2 eta R1R2R3 > R1R2R2R3 gehi

(147) Hirugarren argudioa hamitiko eta kuxitikoaren konparaziotik datorrenez, ikus bedi § 6.1.

bokalizazioa aski litzateke hizkuntza semitikoetan agertzen diren erro-sail guztiak azaltzeko. Norbaitek deribaziorako beste forma edo erregelaren bat suposatu arren, geminatuak eratorriak lirateke eta ez oinarrikoak edo soilak.¹⁴⁸

5.6. Aitzineuskararen erroaren azterketaren ondorioak (Lakarra 1998a)

1. Nabarmenki hizkuntzalaritza historiko eta gonbaratuak, birreraiketaz zein diakronia hutsaz interesatua delarik, ezin du bere ikergaietarik erroarena baztertu. Edozeinek dakienegiz egitura morfologikorik gabeko hizkuntzarik ez delarik, edota fonemen kokagune eta gonbinaketa hizkuntzaren garai orotan hitzen tasun berezko izanik, erroarena ez da, morfologo edo fonologo edo are tipologo sinkronikoaren jabe-go hutseko, horiek guztiak erroaz arduratu arren, eta damukizun larria da, izan ere, euskal erroaz euskalariak merezi eta behar baino gutxiago aritzea. Tipologoen eta bestelako ikertzaileen (sintaxilarien, morfologoen...) lan teorikoetan eta analisisetan kausi litezkeen erroaren azterketaren aldeko akuiluez landa, gonbaratzaileak eta birreraikitzaileak arrazoi bereziak (edota berezilari diren partetikoa) ditu erroa aztertzeko. Hasteko, ene usteko esan daiteke erroaren forma kanoniko askotarikoa proposatzea hizkuntza jakin baten garai guztietarako, azaleko aniztasun hori aurreko garairen bateko bakartasunetik erakartzen saiatu gabe, ez dela ikerbide emankor gertatu hainbat hizkuntza historia ezagunekotan, edota euskararena baino ezagunago-koetan eta ez dugula eskubide apartekorik sinisteko euskararekin emankorrango izan daitekeenik joera hori. Hortaz, Uhlenbecken erro aniztasuna gutxitzen duen zeinnahi analisik, aurkez litzakeen oztopo eta arrisku guztiekin, abantaila metodologiko, teoriko eta praktikoa guztiak dituela bertan goxo egin nahi lukeen beste edozeinen aurrean. Taxonomia hutsak sinkronian bedeinkapenak aspaldi galdu zituelarik, ezin gordeko diakronian ere.

2. Oraindik ikerketa eta zehaztasun asko merezi dukeen puntua izan arren, jadanik baieztatu bide liteke erroa konparaketarako unitate bilakatzeak kognadoren segurtasun / luzerarekin loturarik baduela. Hots, CVC egiturek, batez ere hiru elementuak berberak izanik, CV edo VC txikiagoek baino segurtasun handiagoa erdiesten digula ezagun izanik, areagokoa dateke edozein CVC ez baizik eta erro osoak eta erroaren inguruko bestelako ezaugarriak (ablautak, erregela fonotaktikoak, erro horren konbinaketa baldintzak...) konparazioan erabil bagenitza (cf. Bender eta Campbellen

(148) Webb-ek (1988) arabierarako oso antzeko azterketa egiten du arrazoiei dagokienez, ondorioak ezberdinak badira ere: harentzat arabieraz, hizkuntza semitikoetan bezala, oso muga hertsia direlarik erroan kontsonante berberak edo homorganikoen aurka, erro geminatuak oso bereziak lirateke distribuzioari dagokionez, bigarren eta hirugarren kontsonante berbera dutelarik. Geminatuon ohiko analisisiek eta baita sortzaileenek ere sakonean erro bortitzak direla eta azaleko ezberdintasunak metatesi eta bokal erorketari zor zaizkiola dioten bitartean, Webb-ek, aldiz, erro bortitzak eta geminatuak sakonean nahiz azalean bereziak direla defendatzen du, geminatuak izatez bikontsonantikoak direlarik, trikontsonantiko izatera geminazio erregela batez aldatuaz.

Webben ustez historikoki gertatu dena soilik fonologia, morfologia eta aitortu baina gaizki ulerturako hitz-luzeraren arteko elkarlanaren bitartez baino ezin uler daiteke. Kausatibo eraketako erregela geminatzailea izanik horri lot zekiokoen aditz berretuetako hirugarren kontsonantearen sortze-erregela. Orobat, aditz gehienak ere dagoeneko hiru kontsonanteko izateak taldera erakar zezakeen sail hau. Azken honetan (analogiak eredu hedadura eta aldaketan duen garrantziaz) ikus Galand 1984.

gogoetak, §.). Boudak euskara eta hizkuntza kaukasikoekin egindako gonbaraketetan, oro har fonema bakarrak darabiltzan —eta eurok ez euskarazko berberak ere beti!— eta erroaren zein edozein morfema-egitura eta -baldintzaren aurkako analisiak suposatzen dituzten zatiketa/erkaketak aurkeztean, ez dio errazkeriari eta hala-beharrari biderik ixten, eta are ate, leiho eta zirrikitu guztiak erakusten ditu... horrelakoren beharrik balute!

3. Erlazio genetikoak frogatzeko edo deuseztatzeko erroa zuzen-zuzenean (ez honetan edo hartan biltzen diren korrespondentzia multzo legez) erabiltzea agian ez dugu errazki lortuko. Izan ere korrespondentzia materialak dira helburu horiek erdiesten lagun gaitzaketenak eta ez formalak. Gogotan har bedi, ordea, erroak —forma kanoniko abstraktuenean ere— konparatzean materialtasuna ez dela konparaketatik erabat landa gelditzen, ez, demagun, berreraiketa sintaktikoan edo morfologikoan gerta litekeen graduan inondik ere. Nolanahi ere den, erroaren azterketa eta birreraiketak (cf. Lakarra 1998a: §§ 4.1.-4.2. adibide gehiagotarako) hizkuntzarenari ematen dion sakontasun diakronikoa begibistakoa dela begitantzaren zait batetik eta, erlazio genetikoak frogatzeko edo deuseztatzeko balioko ez balu ere diagnostiko gisa baliorik izan dezakeela deritzot. Gogoangarri iruditzen zaizkit lehen aipatu aitzin-hamito-semitikoaren edota Lakarra 1998a § 6.2.-ko yuki-wappoaren azterketak batetik edota § 6.5.eko kartveliko eta euskararenak bestetik.

4. Aitzineuskararen berreraiketetan beste zenbait hizkuntzaren bezala, erakutsi izan da erroa, haren eskema eta eskema-aldaketak, salbuespenak, morfema gonbinaketak eta gai hauei lotu beste hainbat arazo ezinbestekoak direla birreraiketa horiek halabeharraren gainean ez baizik eta lan sistematikoarenean oinarriturik izan daitezken. Lakarra 1995-en lehenago Iverson & Salmonsek (1992) aitzin-IE-rako ireki bidetik, aitzineuskara zaharrerako (*Pre-Proto-Basque*) CVC forma kanonikoko erro monosilabikoa proposatzen da. Horretarako Mitxelenak aurkeztu silabaren (C)V(W)(R)(S)(T) egitura gehiegizkoa zela eta CVC aski genuela frogatu nuen Artia-goitiak (1990) lehenago aitzineuskararako (*Proto-Basque*) erakutsi bezala; bestetik, CVC horretako **T (silaba azkeneko herskari) murriztapena eta artean markatu gabeko **TVTV (morfema berean bi herskari konbinatzeko murriztapena) lot zitezkeela erakutsi nuen aitzineuskararen teoria monosilabikoaren bitartez.¹⁴⁹

Lehendabizikoz aurkitutako edota lehen baino item gehiagotan ezagututako zenbait errok (**bel*, **bur*, **gur*, **ger*) erakusten du, ene ustez, hipotesi berriaren interesa. Orobat, gure erro-hipotesiaren barnean zenbait arazo errazki argitzeak, esaterako

- 1) zergatik ez den CVT ez CVRT edo CVST aitzineuskara eta euskara zaharrean,
- 2) erroa monosilabiko izaki, gehienez ere CV(R)(S) erakoa, orduan TVTV ezinezko egiten dela, baina ez aldiz TVR+TV(R)S edo TVS+TV(R)S; hortik **baga* falta baina *berdin*, *beldur*, *bazter*, etab., izatea eta baita, beharbada **ardano*, **gaztana* eta beste zenbait mailegu ere.

(149) Forma gramatikaletan (*eta*, *edo*, *ala*, etab., zein izenordainetan) aurki daitezke CVC-ren salbuespen garbienak; gertakari honen pisua erabakitze gogoan izan bedi beste hainbat hizkuntza eta hizkuntz familiaratan ere berdintsu jazotzen dela; cf. Szemerényi 1978 nahiz Gamkrelidze & Ivanov 1995 IE-rako, edo Moscati 1964 eta Lipinski 1997 semitikorako edo Gonda 1949/51-52 austronesiorako.

5. Erro-isomorfiak erabili izan dira hizkuntzen eta hizkuntz-familien arteko lotura genetikoak zein hizkuntz-elkartek bilatzeko. Izan ere, ezin harritu prozedura honetaz erro-egituraz hainbat hizkuntzatan dakigunaren arabera iraupen luzeko ezaugarria gertatzen baita. Erroaren azterketa eta birreraiketak hizkuntz elkartearen sorrera eta bilakabidea aztertzeko baliatu dira. Txamerak hizkuntz-elkartek erroaren inguruko hainbat ezaugarri zenbatean alda lezaketen erakutsi digu (cf. Lakarra 1998a: § 5.1.). Bere familia austronesikoaren jatorrizko disilabismoa utzi eta inguruko hizkuntz familien monosilabismoa eta izaera isolatzailea hartu ditu, erro aurretiko eta akabuko kontsonante alternantziekin batean.

Aitortu behar da, halere, "antzekotasun" hutsak korrespondentzia fonetikoetan bezala, ez direla aski eta IE / K kasuan legez (Lakarra 1998a: § 5.2.), ezin dela errazegi jokatu hizkuntz elkarteak arrazoi pisukorik gabe onartuaz. Ere- edo elkarte-linguistikoaren bitartez azaldu nahi izan diren ezaugarrien artean ozenen sistema, ablaut ereduak, erroaren egitura (CVC) eta morfema gonbinaketa, sintasi aktiboa eta beste zenbait aipatu izan dituzte ikertzaile batzuek. Alabaina, bi familietan erroaren formula horren gauzatzea aski diferentea izan daiteke: esaterako, "C" kontsonante talde "harmonikoa" izan daiteke K-z, nahiz morfema hasieran, nahiz morfema akabuan; IE-az ez da horrelakorik. Halaber, egia da IE-k morfema aitzineko *s* likidoa izan lezakeela, baina ez da horrelakorik morfemaren gainerako guneetan K-z gertatu bezala, ozenen eta glotalen distribuzioan ere diferentzia larriak dira... Harrisen ustez (1990: 86) ez da antzekotasun handirik K eta IE-ren erroen CVC formularen artean ere, dela "C" gautzatzeko diren aukera anitzengatik, dela formularen salbuespen ugariengatik. Orotara, K erroak eta IE-renak aski ezberdin ditugu eta, beraz, horretan oinarrituriko baieztapenak berrikusi beharko dira.

6. Lakarra 1998a-n austronesioa eta aitzin-txinerarena, hamito-semitikoarena eta aitzin-yukia eta wappoaren kasuak laburtu ditugu lotura genetikoaren azterketan erroaren teoriak duen garrantziaren argudioaren aurkezpenarako. Lehendabizikoa txineraren erro monosilabikoen eta austronesioaren enborretako bigarren silaben arteko kognadoak eta are artizki berberak aurkitu ditugu; erro bilitero amankomunak bigarrenean; hirugarrenean, azkenik, wappo eta aitzin-ipar-yukiaren arteko azterketa gramatikalaren eta barne-birreraiaketaren bitartez fosil morfologiko zenbaiten jatorrizko balioa antzeman dugu eta, ez mailegu gisa, baizik eta bien etorki litzatekeen hizkuntza baten hondar eta lekukotasuntzat hartzea litzatekeela zuzenago ikusi (cf. §§ 6.1.-6.3).

Aurreko kasuotan erakutsi dituen isomorfismo eta murriztapen eta txandaketa paralelismorik ez da Lakarra 1998b-n aztertu dudana K(artveliera)ren eta A(itzin)E(uskara)ren artean: sustantzia fonikoa (fonema inbentarioa) oso diferentea izateaz landa, ez da ageri batoren analisiak besteren historiaurrea (morfema fosilduen funtzio eta distribuzioa) argi lezakeenik edota, gutxienez, nolabaiteko oihartzunik izan lezakeenik ere. Lafonek kaukasieraren morfologiaren bitartez E-rena argitzeko, zehatzago erro eta atzizki atzendu berriak aurkitzeko saio solteren batek ere ez du inongo onargarritasunik azaldu. Harrisek (1990) K-ren eta IE-ren erroen artean egingandako erkaketan oso diferentzia garbi eta sakonak aurkitu bazituen, are larriagoak ageri dira K-rena eta E-rena erkatzean: E-z ez da K-z ugari den talde harmonikorik,

edo *s* likidorik, C-ozen-C edo C + w talderik; E-z CVC-ren salbuespenak urriago dira eta IE-zko partikula gramatikaletako CV-tik gertuago; E-z ezin da TVT eman erro batean; ez da kontsonante glotalik eta ezta, beraz, haien distribuzioari buruzko murriztapenik; eta Harrisek IE eta K-ren artean ikusi bezala, hain dira ugari CVC formula amankomunari buruzko salbuespen eta diferentziak non ezer gutxi duten benetan amankomunean AE-ren eta K-ren erroek. Honi guztioni, atzizkien forman den ezberdintasuna eta aurrizki K-en ugaritasun eta garrantzia gehitzen badizkiogu, ez da zalantzarik norbaitek noizbait bi hizkuntz familia hauen erkaketara jo baleza —aukeran aitzindari zenbait baino metodo gonbaratuari buruzko atxikimendu gehixeagorekin—, zailtasun handiak lituzkeela bien artean inongo erlazio sistematikorik frogatzeko.

Vennemannen 1994ko euopera zaharra (EZ) aitzineuskararekin berdintzeko saioa aztertu dut Lakarra 1996a-n. Kitson-ek (1996) dagoeneko haren birreraiketa eta erkaketa IE-ren aldetik desegokia zela oso erakutsi duela oraingoz kontuan hartu gabe ere —Kitsonek Vennemannen filologi eta hizkuntzalaritza trebetasun eta zintzotasunaz duen iritzia ez da oso aldekoa—, nabarmena da haren eta aitzineuskararen artean diferentzia larriegiak zirela jatorri bereko izatekotan: silaba hasierako EZ-aren kontsonante aniztasuna, koda konplexutasuna (-T ere barne delarik), *a* bokalaren ugaritasuna, laringal erorketak, herskariak atzizki gisa, glide fonologikoak, atzizki bokal-aurretikodunak... Soilik AE-ren erroaren morfonologia ez ezagutzeak eta haren historiarako proposatzen den tipologia betierekotzat hartzeak¹⁵⁰ azal lezake horrelako berreraiketa baten antzeko izatea.

7. Asia-ekialdeko eta Afrikako hainbat hizkuntzak (cf. Lakarra 1998a: §§ 7.1-7.3) erakutsi digu erro-kanoniko monosilabikoaren eredurik. Beraietan inflexioa eta eratorpena gauzatzeko erro-hasiera edo akabuko alternantziak, bokal aldaketak (tinbre nahiz luze-laburrean) eta tonu gora-beherak dira morfologiaren baliabide eta adierazpideak, eta baita gero soildu den morfologia zaharrago eta aberatsagoaren hondararrastoak. Izan ere, baliteke AE-k horietarik zenbait izatea —ez ablautik itxura batean, baina bai beharbada tonuak— eta komeni da horrelakoei ere so egitea birreraiketarako eredu tipologiko berri eta egokiak behar ditugun neurrian.

8. Erroak berreraiketan duen eginkizunaz eta haren azterketak izan ditzakeen baliabideez mintzatu naiz Lakarra 1998a-n (§§ 8.1.-8.4. ataletan): erlazio genetiko-en froga eta erroaren forma kanonikoak horretan duen betebeharrak eta erkaketarako zailtasunaz (§ 8.1.), erroen aldaketak eta anomaliak eta horiek maileguak kausitzeko duten garrantziaz (§ 8.2.), tipologiari birreraiketan emandako eskuak nolako aldaketak suposa ditzakeen aurreko birreraiketa-ereduekiko, IE-ren fonologian ekarri dituen auzi-mauziak gogoratuaz (§ 8.3.) zein etimologiaren aitzinamenduak morfologia zaharrarena dakarren neurrian, erroak eta hizkiak (hitz familien bitartez, bereziki) aztertzeak eta isolatzeak aitzinhizkuntzaren egitura osoaren birreraiketan ematen digun laguntzaz (§ 8.4.).

(150) Lakarra 1996a-n gogoratzen dudanez, VOS edo VSO aitzineuskararentzat onar bagenez, eta arrazoirik ez da falta (cf. Gómez 1994, Gómez & Sainz 1995), teoria guztia oinarririk gabe geldituko litzateke.

9. Uhlenbeck-ek (1995: 262) egiten duen prozesu morfologikoen sailkapenetik ez aurrizki ez atzizki bitarteko gehiketan oinarritutako morfologiak baitirudi hedatuegi, antzeman daitezkeen garairik zaharrenetan austronesioz bezala,¹⁵¹ disilabikoetan erroa AE-z ere bigarren silaban zela pentsa daiteke: *mu-ker*, *o-ker*, *a-ker*, etab., **ger* bigarren posizio horretan errepikatzen da, **bel* bestetan legez (cf. § 8.4.), eta baliteke, beraz, **bur* izatea *zimur* (< **zin-bur*) eta *la-bur*-en erroa. Badirudi konposaketa zela hitz berriak sortzeko modu ia bakarra, aurrizkirik esateko moduan agertzen ez delarik,¹⁵² eta atzizkiak gardenegi direlarik zaharregi izateko.

Erreduplikazioa (Uhlenbeck 1995-ren 3. prozedura) oso zabaldua da munduko hizkuntzetan (cf. Moravcsik 1978) familia austronesioan beste edozeinetan baino bibliografia haboro sortu arren.¹⁵³ Aitzineuskararik zaharrenean hitzak hazteko moduetarik bat erreduplikazioa (ezkerreantz eta zatika) izan dela pentsa liteke (cf. Lakarra 1995 eta prestatzen-a): *go-gor*, **da-dar* (> *adar*), **da-dats* (> *adats*), **de-der* (> *eder*), **do-dol* (> *odol*), *ze-zen*, etab.; areago dena, *odol* eta *eder* erreduplikazioak balira, hasierako kontsonantea disimilazioz galtzen dutelarik, hemen genuke *d*- fonemaren urritasunaren azalpenetarik bat: soilik mailebuek eta *da(n)*- orainaldiko aurrizki bilakatu ondoko formetan gorde ahalko litzateke eta izan ere hori da aurkitzen duguna.

10. Ikus daitekeenez, hizkuntza modernoaren zein aitzinhizkuntzaren erroaren azterketa emankor gerta daiteke, hizkuntzaren garai horietako egituraz jabetzeaz landa, garai zaharragoetako egituraren arrastoak berreskuratzeko; (aitzin)euskarari dagokionez, lana hasi baino ez da egin eta ez da zalantzarik orain arte bezala, beste hizkuntzetatik datozkigun ikerketa-ereduek laguntza berebizikoa eman ahalko digutela egiteko honetan.

8. Bibliografia

Aalto, P., 1988, "The problem of "Nostratic", *Aion* 10, 49-66.

Adrados, F. R., 1984, "Tipología y reconstrucción del indoeuropeo". Reed. in Adrados 1988, 61-78.

_____, 1987, "Ideas on the typology of Proto-Indo-European". Reed. in Adrados 1988, 39-60.

_____, 1988, *Nuevos estudios de lingüística indoeuropea*. Madrid, Gredos.

(151) Cf. "Turning now to the analysis of words we can first state that very often monosyllabic roots, usually represented by the second syllable of the word-base, occur unchanged through many series of words with similar meaning" (Gonda 1949/51-52: 327).

(152) *ma-* eta *mu-* bezalako sasi-aurrizkiak ez bide dira aintzinako konposatu zenbaitetako lehen osagaia baizik, beren esanahia denborak ilundu duelarik Mixtelenak *FHV*-n adierazkortzat joaz: *ma-ker*, *ma-ker*, *mu-ker*, etab., ez ote datoz **bebe-*, **bur(u)-* edo antzeko zerbaitetik? IE-raren izenki-flexioaren lehenagoko egituraz "klasikoak" dira, zein bere estiloan! W. P. Lehmannen "On earlier stages of the Indo-European nominal inflection" (*Language* 34, 1958, 179-202) eta F. R. Adrados-en "Ensayo sobre la estructura del indoeuropeo preflexional" (*RLE* 2, 1972, 45-81). Geroztik egileok eta beste anitz aldekok eta aurkakok jorratu du gaia eta hemen ikerketa-oihanaren isla txikienik ere egin ezinarren baderitortz euskariak ere horretan interesik izan dezaketela.

(153) "Reduplication has been an ongoing process in the history of the Austronesian languages, subsuming many functions in both nouns and verbs. However, —eta baita euskaraz ere, jakina— the many reduplicated monosyllables that must be posited for Proto-Austronesian and the majority of its descendants appear to have been lexicalized at the earliest inferrable period" (Blust 1990: 136).

- _____, 1989, "Etruscan as an IE Anatolian (but not Hittite) language", *JIES* 17, 363-383.
- _____, 1992, "The new image of Indoeuropean. The history of a revolution", *IF* 97, 1-28.
- _____, Bernabé, A., & Mendoza, J., 1995-98, *Manual de lingüística indoeuropea, I. Prólogo, Introducción, Fonética*. Ediciones Clásicas, Madrid.
- Aertsen, H. & R. J. Jeffers (arg.), 1993, *Historical linguistics 1989*. John Benjamins, Amsterdam, etc.
- Agud, M., 1973, "Areas toponímicas en el País Vasco", *ASJU* 7, 37-57.
- _____, 1980, *Elementos de cultura material en el País Vasco*. Donostia.
- ___ & Tovar, M., 1988-, *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- Alinei, M., 1996, *Origini delle lingue d'Europa*. Il Mulino, Bologna.
- Alonso, J., 1996, *Desciframiento de la lengua ibérico-tartésica*. Barcelona: Fundación Tartesos.
- _____, u.g. (¿1997?), *Desciframiento de la lengua etrusca*. Toki ez argitalatxeren izenik gabe.
- _____, 1998, *Traducción Nuevos Textos Ibéricos*. Argitaletxearen izenik gabe: Madrid-Granada.
- Alvar, M. & Pottier, B., 1983, *Morfología histórica del español*. Madrid, Gredos.
- Amimi, A. & G. Bohas, 1996, "Les formes nominales [CiCC] et [CCiC] en arabe marocain ou la persistance des schèmes", *Canadian Journal of Linguistics* 41: 1-28.
- Anagbogu, Ph. N., 1995, "The semantics of reduplication in Igbo", *The Journal of West African Languages* 25, 43-52.
- Andersen, H., 1980, "Morphological change: towards a typology" in Fisiak (arg.), 1-50.
- _____, 1989, "Understanding linguistic innovations" in L. E. Breivik & E. H. Jahr (arg.), *Language change: contributions to the study of its causes*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 5-27.
- Anderson, J. M., 1988, *Ancient Languages of the Hispanic Peninsula*. Lanham, MD University Press of America.
- _____, 1993, "Iberian and Basque linguistic similarities" in Untermann & Villar (arg.), 487-498.
- ___ & Ch. Jones, (arg.), 1974, *Historical linguistics*. Nort-Holland, Amsterdam. 2 lib.
- Andreyev, N. D., 1994, "Early Indo-European typology", *IF* 99, 1-20.
- Arbeitman, Y. L. & Bomhard, A., (arg.), 1981, *Essays in historical linguistics in memory of J. Alexander Kerns*. (Amsterdam, J. Benjamins).
- Arnaiz, A. & J. Alonso, 1998, *El origen de los vascos y otros pueblos mediterráneos*. Madril: Ed. Complutense.
- Arndt, W., 1959, "The performance of glottochronology in Germanic", *Lg* 35, 180-192.
- Artiagoitia, X., 1990, "Sobre la estructura de la sílaba en (proto)vasco y algunos fenómenos conexos", *ASJU* 24: 2, 327-349.
- Austerlitz, R., 1968, "L'ouralien" in A. Martinet (arg.), *Le langage*. Bruges, éditions Gallimard, 1331-1386.
- _____, 1976, "L'aglutination dans les langues de l'Eurasie septentrionale", *Études Finno-ougriennes* 13, 7-12.
- _____, 1978-79, "On comparing language families", *Études Finno-ougriennes* 15, 45-54.
- _____, 1990, "Typology in the service of internal reconstruction: Saxalin Nivx" in Lehmann (arg.), 17-34.
- Azkue, R. M^e, 1935, "Evolución de la lengua vasca", *Euskera* 1, 57-120.
- Bähr, G., 1929a, "(Iruzkina) G. Rohlf's: "Baskische Reliktwörter im Pyrenäengebiet", *RIEV* 20, 535-537.
- _____, 1929b, "(Iruzkina) G. Rohlf's: "Baskische Kultur im Spiegel des lateinischen Lehnworts"", *RIEV* 20, 537-39.

- _____, 1934, "El vasco y el camítico (E. Zylharz, *Zur angeblichen Verwandtschaft des Baskischen mit afrikanischen Sprachen-en iruzkina*)", *RIEV* 25, 240-244.
- Baldi, Ph., 1979, "Typology and the Indo-European prepositions", *IF* 84, 49-61.
- _____, 1990, (arg.), *Linguistic change and reconstruction methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Bammesberger, A. & A. Wollmann, (arg.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag.
- Banus y Aguirre, J. L., 1990, "La supervivencia de los vascuences várdulo y caristio en Guipúzcoa y en Vizcaya", *BAP* 46, 322-
- Bellwood, P., 1994, "An archaeologist's view of language macrofamily relationships", *OL* 33: 2, 391-406.
- Bender, M. L., 1969, "Chance CVC correspondences in unrelated languages", *Lg* 45: 3, 519-531.
- Bengtson, J., 1991a, "Notes on Sino-Caucasian" in Shevoroshkin (arg.), 67-129.
- _____, 1991b, "Some Macro-Caucasian etymologies" in Shevoroshkin (arg.), 130-141.
- _____, 1991c, "Macro-Caucasian phonology" in Shevoroshkin (arg.), 142-161.
- _____, 1991d, "Macro-Caucasian: a hystorical linguistic hypothesis" in Shevoroshkin (arg.), 162-170.
- _____, 1991e, "Some Sino-Caucasian etymologies" in Shevoroshkin (arg.), 172. or
- _____, 1991f, "Macro-Caucasian again", *Mother Tongue* 13, 19-26.
- _____, 1992a, "The Dene-Caucasian Macrophyllum", in Shevoroshkin (arg.), 334-341.
- _____, 1992b, "Macro-Caucasian Phonology (revised version)", in Shevoroshkin (arg.), 342-352.
- _____, 1995, "Is Basque isolated?", *Dhumbadji!* 2, 2. Argitaratzeko.
- _____, 1999, "Wider genetic affiliations of the Chinese language", *JChL* 27, 1-12.
- ___ & M. Ruhlen, 1994, "Global etymologies" in Ruhlen (arg.), 277-336.
- Benveniste, É., 1935, *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris: Maisonneuve.
- _____, 1939, "Répartition des consonnes et phonologie du mot", *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 8, 27-35.
- _____, 1954a, "Problèmes sémantiques de la reconstruction", *Word* 10, 251-264.
- _____, 1954b, "La classification des langues". Berrarg. in 1974, 99-117.
- _____, 1969, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Les éditions de minuit, Paris.
- _____, 1974, *Problemas de lingüística general*, Siglo XXI, Méjico. Frantses jatorrizkoa 1966an.
- Berman, H., 1992, "A comment on the Yukok and Kalapuya data in Greenberg's *Language in the Americas*", *IJAL* 58: 2, 230-233.
- Bernabé, A., 1988, "Tipología frente a reconstrucción: la hipótesis glotámica", *REL* 18, 357-371.
- Bertoldi, V., 1931, "Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine de la toponymie et du vocabulaire", *BSL* 32, 93-183.
- _____, 1937, "Contatti e conflitti di lingue nell'antico Mediterraneo" in *Festschrift Karl Jarberg*, Max Niemeyer, Halle, 137-169.
- Birnbaum, H., 1977, *Linguistic reconstruction: its potentials and limitations in new perspective*. Washington DC, Journal of Indo-European Studies.
- Blazek, V., 1991, "Basque and North Caucasian or Afroasiatic?", *Mother Tongue* 14.
- Blust, R. A., 1969, "Some new Proto-Austronesian trisyllables", *OL* 8: 2, 85-104.
- _____, 1976, "Dempwolff's reduplicated monosyllables", *OL* 15: 1-2, 107-130.
- _____, 1977, "A rediscovered Austronesian comparative paradigm", *OL* 16: 1-51.
- _____, 1987, "Lexical reconstruction and semantic reconstruction: The case of Austronesian "house" words", *Diachronica* 4: 79-106.

- _____, 1988, *Austronesian root theory: an essay on the limits of morphology*, Amsterdam, J. Benjamins.
- _____, 1990a, "Summary report: linguistic change and reconstruction methodology in the Austronesian language family". In Baldi (arg.), 133-154.
- _____, 1990b, "Patterns of sound change in Austronesian languages" in Baldi (arg.), 231-267.
- _____, 1992, "On speech strata in Tiruray" in M. D. Ross (arg.), *Papers in Austronesian Linguistics* 2, 1-52.
- _____, 1995, "An austronesianist looks at Sino-Austronesian" in Wang (arg.), 283-298.
- Bohas, G., 1997, *Matrices, étymons, racines. Elements d'une théorie lexicologique du vocabulaire arabe*. "Orbis Supplementa", Peeters, Leuven-Paris.
- Bomhard, A. R., 1984, *Toward Proto-Nostratic: a new approach in the comparison of Proto-Indo-European and Proto-Afroasiatic*. Amsterdam, John Benjamins.
- _____, 1990, "A survey of the comparative phonology of the so-called "Nostratic" languages". In Baldi (arg.), 331-58.
- _____, 1991, "Lexical parallels between Proto-Indo-European and other languages" in L. Isebaert (arg.), *Studia etymologica indoeuropaea. Memoriae A. J. van Windekens (1915-1989) dicata*, Lovaina, 47-106.
- Boretzky, N., 1984, "The Indo-Europeanist model of sound change and genetic affinity and its application to exotic languages", *Diachronica* 1, 1-51.
- Bouda, Ch., 1950, "L'euskaro caucasique", *Homenaje a Julio de Urquijo*, Donostia, 3, 207-32.
- Braun, J. 1998, *Euscaro-Caucasica*. "Philologia Orientalis 4", WWydwadnictwo Akademickie, Dialog, Warszawa.
- Bynon, Th., 1981, *Linguística histórica*, Madril, Gredos.(=*Historical Linguistics*, 1977).
- Campbell, L., 1973, "Distant genetic relationship and the Maya-Chipaya hypothesis", *AnL* 15, 113-135. Berrarg. 35 (1993), 66-89.
- _____, 1976, "Language contact and sound change" in Christie (ed.), 1976, 181-194.
- _____, 1977, *Quichean linguistic prehistory*. Univ. of California Publ. in Linguistics 81. Berkeley-Los Angeles.
- _____, 1985, "Areal linguistics and its implications for historical linguistic theory". In J. Fisiak (arg.), *Proceedings of the Sixth International Conference of Historical Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins, 25-56.
- _____, 1987, "Syntactic change in Pipil", *IJAL* 53, 253-280.
- _____, 1988, "(Iruzkina) *Language in the Americas* by Joseph H. Greenberg", *Lg* 64: 591-615.
- _____, 1990a, "The Mayan languages and linguistic change". In Baldi (arg.), 115-130.
- _____, 1990b, "The philological documentation of changes in Mayan languages" in J. Fisiak (arg.), 87-105.
- _____, 1990c, "Syntactic reconstruction and Finno-Ugric", in H. Andersen & K. Koerner (arg.), *Historical linguistics 1987*. Amsterdam: John Benjamins, 51-94.
- _____, 1993, "On proposed universals of grammatical borrowing" in Aertsen & Jeffers (arg.), 91-109.
- _____, 1995, "The Quechumaran hypothesis and lessons for distant genetic comparison", *Diachronica* 12, 157-200.
- _____, 1996, "On sound change and challenges to regularity" in Durie & Ross (arg.), 72-89.
- _____, 1997a, *American Indian languages*. Oxford Univ. Press, New York-Oxford.
- _____, 1997b, "Typological and areal issues in reconstruction" in Fisiak (arg.), 49-72.
- _____, 1997c, "On the linguistic prehistory of Finno-Ugric" in Hickey & Puppel (arg.), 829-861.
- _____, 1998a, "Nostratic: A personal assessment" in Salmons & Joseph (arg.), 107-152.

- _____, 1998b, *Historical linguistics. An introduction*. Edinburgh University Press.
- ____ & Goddard, I., 1990, "Summary report: American Indian languages and principles of language change". In Baldi (arg.), 17-32.
- ____ & Kaufmann, T., 1983, "Mesoamerican historical linguistics and distant genetic relationship: getting it straight", *American Anthropologist* 85, 362-372.
- ____, ____ & Th. C. Smith-Stark, 1986, "Meso-America as a linguistic area", *Lg* 62, 530-570.
- ____ & Mithun, M., 1979a, (arg.), *The languages of native America: a historical and comparative assessment*. University of Texas Press. Austin & London.
- ____ & _____, 1979b, "North American Indian historical linguistics in current perspective" in id, 1979a, 3-69.
- Caro Baroja, J., 1942-43, "Observaciones sobre la hipótesis del vasco-iberismo considerada desde el punto de vista histórico", *Emerita* 10, 236-86; 11, 1-59.
- _____, 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, 2. arg. Txertoa. Donostia, 1990.
- _____, 1958-9, "Los estudios geográfico-históricos sobre el País Vasco y la dialectología", *RDTP* 4. 425-440.
- Castañón, F., 1979, *El euzkera y otras lenguas*, Bilbao 1984.
- Castro Guisasola, F., 1944, *El enigma del vascuence ante las lenguas indoeuropeas*. RFE, Anejo 30, Madrid.
- Catford, J. C., 1992, "The classification of Caucasian languages" in Lamb & Mitchell (arg.), 232-267.
- Cavalli-Sforza, L. L., 1988, "The Basque population and ancient migrations in Europe", *Munibe (Antropología y Arqueología)*. Suplemento 6, 129-137.
- ____ & F. Cavalli-Sforza, 1994, *Quiénes somos. Historia de la diversidad humana*. Crítica-Mondadori, Barcelona.
- _____, A. Piazza & P. Menozzi, 1994, *History and geography of human genes*. Princeton, N.J.
- Chaker, S., 1984, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, Paris.
- _____, 1995, *Linguistique berbère. Études de syntaxe et de diachronie*. Peeters, Paris-Louvain.
- Charachidze, G., 1986-87, "Gamqrelidze/Ivanov, les indo-européen et le Caucase", *REGC* 2: 211-222, 3: 159-71.
- _____, 1990-91, "Emprunts lexicaux en oubykh (à propos du dernier livre de A. K. Sagirov)", *REGC* 6-7, 217-35.
- Chicobava, A. & N. Sturua, 1980, "On Euscaro-Caucasian linguistic relations: evidence of the system of languages and their history", *Iker* 1, 459-464.
- Chrétien, C. D., 1965, "The statistical structure of the Proto-Austronesian morph", *Lingua* 14, 243-270.
- Clauson, Sir G., 1956, "The case against the Altaic theory", *CAJ* 2, 181-187.
- _____, 1958-59, "The earliest Turkish loan words in Mongolian", *CAJ* 4, 174-187.
- _____, 1960, "The Turkish elements in 14th century Mongolian", *CAJ* 5, 301-316.
- Colarusso, J., 1981, "Typological parallels between Proto-Indo-European and the Northwest Caucasian languages" in Arbeitman & Bomhard, (arg.), 475-557.
- _____, 1994, "Proto-Northwest Caucasian (or how to crack a very hard nut)", *JIES* 22: 1-35.
- _____, 1997, "Proto-Pontic: Phyletic links between Proto-Indo-European and Proto-Northwest Caucasian", *JIES* 25: 119-151.
- Comrie, B., 1993, "Typology and reconstruction" in Jones (arg.), 74-97.
- Coromines, J., 1960, "La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge", *Actes et Mémoires du IV Congrès International de Sciences Onomastiques*, München: 105-144.

- _____, 1972, *Tópica Hespérica. Estudio sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, Madrid, Gredos, 2 lib.
- _____, 1976, "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas", in *I Coloquio*, 87-164.
- _____ & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos.
- Coseriu, E., 1965, "Critique de la glottochronologie appliquée aux langues romanes". Berrarg. in J. M. Anderson & J. A. Creore, 1972, (arg.), *Readings in Romance linguistics*, La Haya, Mouton: 445-454.
- _____, 1977, *Estudios de lingüística románica*, Madrid.
- Crowley, T., 1992, *An introduction to historical linguistics*. 2. arg. Oxford U.P., Oxford, etab.
- Dahl, O., 1954, "Le sustrat bantou en malgache", *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 17, 325-362.
- _____, 1976, *Proto-Austronesian*. Scandinavian Institute of Asian Studies 15, Lund. 2. arg. hobotua.
- Dalby, D., 1966, "Levels of relationship in the comparative study of African languages", *African Language Studies* 7, 171-9.
- _____, 1970, "Reflections on the classification of African languages", *African Language Studies* 11, 147-171.
- Davis, G. W. & G. K. Iverson, (arg.), 1992, *Explanation in historical linguistics*. Benjamins, Amsterdam, etab.
- Décsy, G., 1990, *The Uralic protolanguage: A comprehensive reconstruction*. Eurolingua, Indiana.
- De Meo, A., 1992, "La posizione linguistica delle lingue amerindiane: rapporti esterni al continente americano", *Aion* 14, 297-323.
- Deroy, L., 1956, *L'emprunt linguistique*. Paris, Les Belles Lettres.
- Devoto, G., 1958, *Scritti minori*, Fiorenza.
- _____, 1991 [1983], *Storia della lingua di Roma*. Cappelli Editore, Bologna.
- Dezsö, L., 1998, "Uralic and Dravidian: a comparison of etymological phonology and root structuring", *IJDL* 27, 1-18.
- Diakonoff, I. M., 1970, "Problems of root structure in Proto-Semitic", *Archiv Orientalni* 38, 453-80.
- _____, 1975, "On root structure in Proto-Semitic" in J. & T. Bynon (arg.), *Hamito-Semitic*. The Hague, Mouton, 133-153.
- _____, 1985, "On the original home of the speakers of Indo-European", *JIES* 13, 92-174.
- _____, 1990, "Language contacts in the Caucasus and the Near East" in Markey & Grep-pin (arg.), 53-65.
- Diebold, A. R., 1960, "Determining the centers of dispersal of language groups", *IJAL* 26, 1-10.
- _____, 1964, "A control case for glottochronology", *American Anthropologist* 66, 987-1006.
- _____, 1987, "Linguistic ways to prehistory" in Skomal & Polomé (arg.), 19-71.
- _____, 1992, "The traditional view of the Indo-European paleoeconomy: contradictory evidence from anthropology and linguistics", in Polomé & Winter (arg.), 317-368.
- Dixon, R. M. W., 1980, *The languages of Australia*. Cambridge U.P.
- _____, 1990, "Summary report: linguistic change and reconstruction in the Australian language family". In Baldi (arg.), 393-402.
- _____, 1997, *The rise and fall of languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Doerfer, G., 1995, "The recent development of nostratism", *IF* 100, 252-267.
- Dunkel, G., 1981, "Typology vs. reconstruction" in Arbeitman & Bomhard (arg.), 559-569.
- Durie, M. & Ross, M., 1996a, (arg.), *The comparative method revisited. Regularity and irregularity in language change*. Oxford, U.P.
- _____ & _____, 1996b, "Introduction" in Durie & Ross (arg.), 3-38.

- Dyen, I., 1969, "Reconstruction, the comparative method, and the protolanguage uniformity assumption", *Lg* 45, 499-518.
- Echenique, Mª T., 1983, *Historia lingüística vasco-románica*. 2. arg., Madrid 1987.
- _____, 1997, *Estudios lingüísticos vasco-románicos*. Istmo, Madrid.
- Elmendorf, W. W., 1997, "A preliminary analysis of Yukian root structure", *AnL* 39: 1, 74-91.
- Emeneau, M. B., 1980, *Language and linguistic area*. Essays selected by A. S. Dil. Stanford University Press.
- Ernout, A. & Meillet, A., 1979, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. 4. arg. hobetua. Paris, Klincksieck.
- Estornes, B., 1967, *Sobre historia y orígenes de la lengua vasca*. Donostia, Auñamendi.
- _____, 1980-81, *Orígenes de los vascos: I. Civilizaciones primitivas, albores históricos* (3ª edición corregida, ampliada y puesta al día); *II. Romanización, Testimonio y orígenes de la lengua vasca* (3ª edición); *III. El nombre étnico, Las huellas de los vascos primitivos por el mundo* (2ª edición); *IV. Mensajes orales de las generaciones pasadas, Conclusiones particulares y generales* (2ª edición). Ed. Auñamendi, Donostia (4 lib.)
- Fisiak, J., 1990, (arg.), *Historical Linguistic and Philology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- _____, 1997, (arg.), *Linguistic reconstruction and typology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Fleuriot, L., 1991, "Celtoromanica in the light of the newly discovered Celtic inscriptions", *ZfCPh* 44, 1-35.
- Fox, A., 1995, *Linguistic reconstruction. An introduction to theory and method*. Oxford UP.
- Frajzyngier, Z., 1979, "Notes on the R1R2R2 stems in Semitic", *JSS* 24: 1, 1-12.
- Frank, R. M., 1980, *En torno a un mito: el euskara y el indoeuropeo*. Donostia, Hordago.
- _____, 1985, «De los orígenes del euskera: fábulas integristas y separatistas», *Journal of Basque Studies in America* 6. 45-82.
- Galand, L., 1984, "Le comportement des schèmes et des racines dans l'évolution de la langue: exemples touaregs" in J. Bynon (arg.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics*, J. Benjamins: Philadelphia-Amsterdam, 305-315.
- Gamkrelidze, T. V., 1966, "A typology of Common Kartvelian", *Lg* 42, 69-83.
- _____, 1967, "Kartvelian and Indo-European: a typological comparison of reconstructed linguistic systems" in *To honor Roman Jakobson*. The Hague, Mouton, I, 707-717.
- _____, 1976, "Linguistic typology and Indo-European reconstruction" in Juillard et alii (arg.), *Linguistic studies offered to Joseph Greenberg on the occasion of his sixtieth birthday*. 3 lib., Saratoga, Anma Libri, 399-406.
- _____, 1990, "On the problem of an Asiatic homeland of the proto-indoeuropeans", in Markey & Greppin (arg.), 5-14.
- _____, 1992a, "The Indo-European glottalic theory in the light of recent critique", *Diachronica* 9: 1, 3-12.
- _____, 1992b, "Comparative reconstruction and typological verification: The case of Indo-European" in Polomé & Winter (arg.), 63-71.
- _____ & V. V. Ivanov, 1984, *Indo-European and the Indo-Europeans*. Errusierazko orijinalaren ingelesezko itzulpena: Mouton de Gruyter, Berlin & New York 1995.
- _____ & _____, 1985a, "The ancient Near East and the Indo-European question: temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural date", *JIES* 13, 3-48.
- _____ & _____, 1985b, "The migration of tribes speaking the Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia", *JIES* 13, 49-91.

- & —, 1985c, "The problem of the original Homeland of the speakers of Indo-European languages. (In response to I. M. Diakonoff's articles)", *JIES* 13, 175-184.
- & —, 1990-91, "Les premiers indo-européens de l'histoire: les ancêtres des tokhariens en Asie Mineure ancienne", *REGC* 6-7, 265-296.
- Gavel, H., 1920, *Phonétique Basque* (= *RIEV* 12).
- Gimbutas, M., 1997, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*. Ed. by M. R. Dexter & K. Jones-Bley, JIES Monograph 18, Institute for the Study of Man, Washington D.C.
- Goddard, I., 1973, "Philological approaches to the study of North American Indian languages: documents and documentations" in Th. A. Sebeok (arg.), *Linguistics in North America*, 727-45. (CTL 10). The Hague, Mouton.
- , 1979, "Comparative Algonquian" in Campbell & Mithun (arg.), 70-132.
- , 1987, "Leonard Bloomfield's descriptive and comparative studies of Algonquian", *HL* 14, 179-217.
- , 1990, "Algonquian linguistic change and reconstruction" in Baldi (arg.), 99-114.
- , 1996a, "The classification of the Native Languages of North America" in Goddard (arg.), 290-323.
- , 1996b, (arg.), *Handbook of North American Indians: 17. Languages*. Smithsonian Institution, Washington.
- Gómez, R., 1994, "Euskal aditz morfologia eta hitzordena: VSO-tik SOV-ra?" in Orpustan (arg.), 93-114.
- & Sainz, K., 1995, "On the origin of the finite forms of Basque verbs" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 235-274.
- Gonda, J., 1947-48, "The comparative method as applied to Indonesian languages", *Lingua* 1, 86-101.
- , 1949-51, "The functions of word duplication in Indonesian languages", *Lingua* 2, 170-197.
- , 1949/51-52, "Indonesian linguistics and general linguistics (I and II)", *Lingua* 2: 308-339, 3: 17-51.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo, EHU.
- , 1985a, "Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo", *ASJU* 19: 2, 571-594.
- , 1985b, "Lengua aquitana y lengua gala en la Aquitania etnográfica" in Melena (arg.), 613-628.
- , 1986a, "Sobre *Lengua e Historia*: comentarios de lingüística diacrónica, vasca y paleohispánica", *ASJU* 20: 2, 507-532.
- , 1986b, "Mª Teresa Echenique, *Historia lingüística vasco-románica. Intento de aproximación* (Iruzkina)", *ASJU* 20: 2, 600-604.
- , 1987, "Vasco-céltica", *ASJU* 21: 3, 951-959.
- , 1989, "James M. Anderson: *Ancient languages of the Hispanic Peninsula* (Iruzkina)", *Veleia* 6, 306-308.
- , 1992, "Colin Renfrew, *Arqueología y lenguaje. La cuestión de los orígenes indoeuropeos* (Iruzkina)", *ASJU* 26: 1017-26.
- , 1993, "La onomástica aquitana y su relación con la ibérica" in Untermann & Villar (arg.), 609-634.
- , 1995, "The Basque language and its neighbors in Antiquity" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 31-64.
- , 1998, "Euskararen historiaurreaz zenbait gogoeta. Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca". EHU-ren 1998-1999 ikasturteko hasierako hitzaldia.

- & J. A. Lakarra, 1996, "Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco", in Villar & Encarnação (arg.), 101-45.
- & —, 1999, "Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco". *VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, mayo de 1999)*-n emandako txostena.
- , J. L. Melena & J. Santos, (arg.), 1987, *Studia palaeohispanica. Actas del IV Coloquio sobre Lenguas y Culturas paleohispánicas (Vitoria - Gasteiz, 6-10 mayo 1985)*, [= *Veleia* 2-3]: Vitoria-Gasteiz: UPV.
- Greenberg, J., 1950, "The patterning of root morphemes in Semitic". Berrarg. in Greenberg 1990, 365-387.
- , 1960, "Linguistic evidence for the influence of the Kanuri on the Hausa". Berrarg. in Greenberg 1990.
- , 1963a, *Languages of Africa*. Indiana University Press.
- , 1963b, "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". Orain in Greenberg 1990, 40-70.
- , 1971, "The Indo-Pacific hypothesis" in Sebeok (arg.), 807-871.
- , 1972, "Linguistic evidence regarding Bantu origins". Orain in Greenberg 1990, 446-475.
- , 1987, *Language in the Americas*. Stanford, California, Stanford U.P.
- , 1989, "Classification of American Indian languages: a reply to Campbell", *Lg* 65: 1, 107-114.
- , 1990, *On language: selected writings of J. H. Greenberg*. Stanford, California, Stanford University Press.
- , 1998, "The convergence of Eurasiatic and Nostratic" in Salmons & Joseph (arg.), 51-60.
- et alii, (arg.), 1978, *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford, California.
- , C. G. Turner & S. L. Zegura, 1986, "The settlement of the Americas: a comparison of linguistic, dental and genetic evidence", *Current Anthropology* 27, 477-497.
- Guiter, H., 1968, "La langue des Pictes", *BAP* 24, 281-321.
- , 1989, "Elementos de cronología fonética del vascuence", *ASJU* 23: 3, 797-800.
- Haarmann, H., 1990, "Basic vocabulary and language contacts: the disillusion of glottochronology", *IF* 95, 1-37.
- , 1994, "Contact linguistics, archaeology and ethnogenesis: an interdisciplinary approach to the Indo-European Homeland problem", *JIES* 22, 265-288.
- , 1998, "Basque ethnogenesis, acculturation, and the role of language contacts", *FLV* 30, 25-42.
- Haas, M., 1969, *The prehistory of languages*. Mouton.
- Haider, H., 1985, "The fallacy of typology: remarks on the PIE stop-system", *Lingua* 65, 1-27.
- Hajdu, P., 1992, *Introduzione alle lingue uraliche*. Torino, Rosenberg & Sellier; orijinala hungariaraz 1981ean.
- Hall, R. A., 1950, "The reconstruction of Proto-Romance", *Lg* 26, 6-27.
- Hamp, E. P., 1974, "The major focus in reconstruction and change" in Anderson & Jones (arg.), II, 141-167.
- , 1987, "On the settlement of the Americas: the linguistic evidence", *American Anthropologist* 28: 1, 101.
- , 1992, "On misusing similarity" in Davis & Iverson, (arg.), 95-103.
- , 1998, "Some draft principles for classification" in Salmons & Joseph (arg.), 13-15.

- Harris, A. C., 1990, "Kartvelian contacts with Indo-European" in Markey & Greppin (arg.), 67-100.
- ___ & Campbell, L., 1995, *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge U.P.
- Haugen, E., 1950, "The analysis of linguistic borrowing", *Lg* 26, 210-231.
- Heine, B., 1976, *A typology of African languages*. Berlin, Reimer.
- _____, 1980, "Language typology and linguistic reconstruction: the Niger-Congo case", *JALL* 2, 95-112.
- Henderson, E. J. A., 1951, "The phonology of loan-words in some South-East Asian languages", *TPbS* 131-58.
- _____, 1965, "The topography of certain phonetic and morphological characteristics of South East Asian languages", *Lingua* 15, 400-434.
- _____, 1976, "Vestiges of morphology in some Tibeto-Burman languages" in *South-East Asian Linguistic Studies* 2 (Nguyen Dang Liem arg.), "Pacific Linguistic Series C", n° 42, 1-17.
- Hickey, R. & S. Puppel, (arg.), 1997, *Language History and Linguistic Modelling. A Festschrift for Jacek Fisiak on his 60th Birthday*. Berlin, etab.: Mouton de Gruyter.
- Hock, H. H., 1986, *Principles of Historical Linguistics*, Mouton de Gruyter. Berlin-New York.
2. arg. 1991.
- _____, 1992, "Swallow tales: chance and the "world etymology" *maliq'a* "swallow, throat" in Davis & Iverson (arg.), 215-238.
- ___ & B. D. Joseph, 1996, *Language history, language change and language relationship. An introduction to historical and comparative linguistics*. Mouton de Gruyter. Berlin-New York.
- Hoenigswald, H. M., 1960, *Language change and linguistic reconstruction*, Chicago U.P.
- _____, 1966, "Criteria for the subgrouping of languages", in H. Birnbaum & J. Puhvel (arg.), *Ancient Indo-European dialects*, University of California Press, 1-13.
- _____, 1992, "Comparative method, internal reconstruction, typology" in Polomé & Winter (arg.), 23-34.
- Hoz, J. de, 1963, "Hidronimia antigua europea en la Península Ibérica", *Emérita* 31, 227-242.
- _____, 1981, "El euskera y las lenguas vecinas antes de la romanización", in ZZEE, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, 27-56.
- _____, 1993, "La lengua y la escritura ibéricas, y las lenguas de los iberos", in Untermann & Villar (arg.), 635-66.
- _____, 1999a, "Tipología del ibérico". VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, mayo de 1999)-n emandako txostena. Inprimategian.
- _____, 1999b, "Los orígenes lingüísticos de Europa", *El Campo de las ciencias y las artes* 11, 1-27.
- Hualde, J. I., 1993, "On the Historical Origin of Basque Accentuation", *Diachronica*, 10: 1.
- _____, 1997a, "Aitzineuskararen leherkariak", *ASJU* 31: 2.
- _____, 1997b, "Zerbait gehiago euskal azentubideen historiaiz", *ASJU* 31: 2.
- _____, J. A. Lakarra & L. Trask, (arg.), *Towards a history of Basque language*. Benjamins.
- Hymes, D., 1964, (arg.), *Language in culture and society: a reader in linguistics and anthropology*. New York, Harper & Row.
- Igartua, I., 1996, "Las series de oclusivas indoeuropeas. En torno a la teoría glotática", *Veleia* 13, 183-198.
- _____, 1996, "Sobre el factor de la casualidad en la comparación lingüística", *ASJU* 30: 1.
- Irigoyen, A., 1977, "Gure hizkuntzari euskaldunok deritzagun izenez", *Euskera* 22: 513-538.
- _____, 19___, Mujikaren AURKA
- _____, 1981, "Haur ola ziriola. Elementos defécticos en la lengua vasca", *Iker* 1, Bilbao, 365-403.

- _____, 1985, *En torno a la evolución y desarrollo del sistema verbal vasco*, Bilbao.
- _____, 1987, *De re philologica linguae vasconum*, Bilbao.
- Ivanov, V. V., 1986, "Proto-languages as objects of scientific description" in Shevoroshkin & Markey (arg.), 1-26.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons, 1992, "The phonology of the Proto-Indo-European root structure constraints", *Lingua* 87, 293-320.
- Jakobson, R., 1957, "Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics". Berrarg. in *Selected writings*, The Hague, Mouton.
- Jackson, K., 1953, *Language and history in Early Britain. A chronological survey of the Brittonic languages 1st to 12th c. A.D.* W. Gillies-en sarrerarekin 1994an egindako berrargitalpena (Four Courts Press, Dublin).
- Job, M., 1995, "Did Proto-Indo-European have glottalized stops?", *Diachronica* 12, 237-250.
- Jones, A. I., 1992, "Language and archaeology: evaluating competing explanations of the origins of the Indo-European languages", *JIES* 20: 1-2, 31-44.
- Jones, Ch., (arg.), 1993, *Historical linguistics. Problems and perspectives*. Longman, New York.
- Jucquois, G., 1966, "La structure des racines en indo-européen envisagé d'un point de vue statistique" in Y. Lebrun (arg.), *Linguistic Research in Belgium*. Wetteren (Belgium): Universa, 57-68.
- _____, 1970-72, "La théorie de la racine en indo-européen", *La Linguistique* 6, 69-102; 7, 73-91 eta 8, 73-103.
- _____, 1978, "Histoire des conceptions sur la racine en indoeuropéen" in M. A. Jazayery, E. C. Polomé & W. Winter (arg.), *Linguistic and literary studies in honor of Archibald A. Hill* (The Hague: Mouton), 3: 95-105.
- Jungraithmayr, H., 1990, "Evolution or reduction? On the history of research into the development of African languages", *Aion* 12, 19-33.
- Katicic, R., 1970, *A contribution to the general theory of comparative linguistics*. Mouton.
- Kefer, M., 1985, "What syntax can we reconstruct from morphology?", *Lingua* 66, 151-175.
- Kimball, G., 1992, "A critique of Muskogean, "Gulf" and Yukian material in *Language in the Americas*", *IJAL* 58: 447-501.
- Kitson, P. R., 1996, "British and European river-names", *TPbS* 94: 2, 73-118.
- _____, 1997, "Reconstruction, typology, and the "original homeland" of the Indo-Europeans" in Fisiak (arg.), 183-239.
- Kiyomi, S., 1995, "A new approach to reduplication: a semantic study of noun and verb reduplication in the Malayo-Polynesian languages", *Linguistics* 33, 1145-1167.
- Klimov, G. A., 1991, "Some thoughts on Indo-European-Kartvelian relations", *JIES* 19: 3-4, 325-341.
- Krauss, M., 1979, "Na-Dene and Eskimo-Aleut" in Campbell & Mithun (arg.), 803-901.
- _____, 1990, "Typology and change in Alaskan Languages", in Lehmann (arg.), 147-156.
- Kruppa, V., 1971, "The phonotactic structure of the morph in Polynesian languages", *Lg* 47, 668-84.
- Krutowig, F., 1978, *Garaldea: sobre el origen de los vascos y su relación con los Guanches*. Txertoa. Donostia.
- Lacombe, G., 1924, "La langue basque", in A. Meillet & J. Vendries, *Les langues du monde*, Paris.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xvième siècle*, Berrarg. Elkar, Donostia 1980.
- _____, 1947, "L'état actuel du problème des origines de la langue basque", *E-J* 1, 35-47, 151-163, 505-524.
- _____, 1948, "Correspondances basques-caucasiques", *E-J* 2, 359-370.
- _____, 1950, "Remarques sur la racine en basque". *BAP* 6: 4, 303-308.

- _____, 1951-2, "Concordances morphologiques entre le basque et les langues caucasiqnes", *Word* 7, 227-244; 8, 80-94.
- _____, 1952, *Études basques et caucasiqnes*, Acta Salmanticensia, Salamanca.
- Lakarra, J. A., 1986, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* 20: 3, 639-682.
- _____, 1991, "(Iruzkina) Roman del Cerro, *El desciframiento de la lengua ibérica en 'La ofrenda de los Pueblos'*", *ASJU* 25: 3, 1001-4.
- _____, 1995, "Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- _____, 1996a, "Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco", *ASJU* 30: 1, 1-70.
- _____, 1996b, "Latina eta euskara". UEU-ko hitzaldia. G. Bilbaok zuzendutako Aktetan agertzekoa.
- _____, 1997a, "Euskararen historia eta filologia XX. mendearen akaburantz", *ASJU* 31: 2.
- _____, 1997b, "Hitz-eraketa aitzineuskaraz". Eskuizkribu argitaragabea.
- _____, 1998a, "Hizkuntzalaritza konparatua eta aitzineuskararen erroa", *Uztaro* 25, 47-110.
- _____, 1998b, "Gure izterlehengusuek eta guk erro bera?: Gogoetak erroaz aitzinkartvelikoz eta aitzineuskaraz", In I. Turrez, A. Arejita & C. Isasi (arg.), *Studia Philologica in Honorem Alfonso Irigoien*. Deustuko Unibertsitatea, Bilbo: 125-150.
- _____. 1999a, "Na-De'na". *Uztaro*-n agertzekoa.
- _____, 1999b, "Préstamos y reconstrucción del protovasco". Leon-en martxoan izandako Sociedad Española de Historiografía Lingüística-ren II. Biltzarra.
- _____, prestatzen-a, "Euskara, uraloaltaikoa eta kaukasikoa (Morvan eta Braun-en liburuen inguruan)".
- _____, prestatzen-b, "Trask eta euskararen historia".
- _____, prestatzen-c, "Glotokronologiaz eta euskaraz".
- Lamb, S. M. & E. D. Mitchell, 1991, (arg.), *Spring for some common source: investigations into the prehistory of languages*. Stanford, Stanford University Press.
- Lamberterie, Ch. de, 1998, "Méthode comparative et approche typologique: regards croisés sur les deux disciplines", *La Linguistique* 34, 18-37.
- Lapesa, R., 1961, "Del demostrativo al artículo", *NRFH* 15, 23-44.
- _____, 1980, *Historia de la lengua española*, 8. arg., Madrid.
- _____, 1985, *Estudios de historia lingüística española*. Paraninfo, Madrid.
- Lass, R., 1993, "How real(ist) are reconstructions?" in Jones (ed.), 156-189.
- _____, 1997, *Historical linguistics and language change*. Cambridge, Cambridge U.P.
- Lausberg, H., 1965-66, *Lingüística románica*. I. Fonética; II. Morfología, Madrila, Gredos.
- Lazard, G., 1998, "L'Approche typologique", *La Linguistique* 34, 1-17.
- Lehmann, W. P., 1969, *Introducción a la lingüística histórica*, Madrid.
- _____, 1987, "Linguistic and archaeological data for handbooks of proto-languages" in Skomal-Palomé (arg.), 72-87.
- _____, (arg.), 1990, *Language typology 1987. Systematic balance in language*. John Benjamins, Amsterdam, etab.
- Li, P. J., 1995, "Is Chinese genetically related to Austronesian?" in Wang (arg.), 93-112.
- Lipinski, E., 1997, *Semitic languages. Outline of a comparative grammar*. Peeters, Leuven.
- Lloyd, P. M., 1993, *Del latín al español*. 1. Fonología y morfología históricas de la lengua española. Gredos. Jatorrizkoa ingelesez 1987an.
- Luchaire, A., 1876-77, "Les origines linguistiques de l'Aquitaine", *Bul.Soc. des Sciences, Lettres et Arts de Pau*, 349-423.
- Magni, E., 1998, "Roger Lass, *Historical linguistics and language change* (iruzkina)", *AGI* 73, 96-110.

- Malkiel, Y., 1975, "Etymology and modern linguistics", *Lingua* 36, 101-120.
- , 1976, "The interlocking of etymology and historical grammar" in W. M. Christie (arg.), *Current progress in historical linguistics*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, etc., 285-312.
- Mallory, J. P., 1973, "A short history of the Indo-European problem", *JIES* 1, 21-65.
- Manaster Ramer, A., 1995, "On 'Some thoughts on Indo-European-Kartvelian relations'", *JIES* 23, 195-208.
- et alii, 1998, Nostratic
- Markey, T. L., & J. A. C. Greppin (arg.), 1990, *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ.
- Martinet, A., 1955, "La reconstrucción estructural: las oclusivas del vasco". Orain (aldakete-kin) in id, *Economía de los cambios fonéticos*, Madrila 1974. Orijinala 1950eko *Word-en*.
- Martinez, A., 1998, *Euskal zibilizazioa*. Gaiak, Donostia.
- Matisoff, J., 1990, "On megalocomparison", *Lg* 66, 106-120.
- McMahon, A. M. S. & McMahon, R., 1995, "Linguistics, genetics and archaeology: internal and external evidence in the Amerind controversy", *TP&S* 93: 2,125-225.
- Meillet, A., 1918-19, "Les parentés de langues", *BSL* 21, 9-15.
- , 1921-36, *Linguistique historique et linguistique générale*. 2 lib. Klincksieck, Paris.
- , 1925, *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris. Berrarg. 1970.
- , 1937, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. Berrarg. Alabama Press 1964.
- Melena, J. L., (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*. Vitoria-Gasteiz, EHU/UPV, 2 lib.
- Miller, D. G., 1977, "Some theoretical and typological implications of an Indo-European root structure constraint", *JIES* 5: 1, 31-40.
- Miller, R. A., 1967, "Old-Japanese phonology and the Korean-Japanese relationship", *Lg* 43: 1, 278-302.
- Mithun, M., 1992, "Typology and deep genetic relations in North America" in Polomé & Winter (arg.), 91-108.
- Mitxelena, K., 1950, "De etimología vasca". Orain *SHLV-n*, 439-444.
- , 1951, "La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet". Orain *SHLV-n*, 203-211.
- , 1954a, "De onomastica aquitana". Orain *LH-n*, 409-445.
- , 1954b, "Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y Sentencias*". Orain *SHLV-n*, 792-8.
- , 1957a, "Las antiguas consonantes vascas". Orain *SHLV-n*, 166-189.
- , 1957b, "Basque et roman". Orain *SHLV-n*, 107-115.
- , 1957-58, "A propos de l'accent basque". Orain *SHLV-n*, 220-239.
- , 1958, "Introducción [Landucci-ren hiztegiari]". Orain *SHLV-n*, II, 762-82.
- , 1962-3, "Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra)". Orain *LH-n*, 446-57.
- , 1963, *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. *ASJU-ren Gehigarriak* 20, Donostia 1990.
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi. [= *SHLV*, 1-73].
- , 1964b, "Románico y circunrománico: sobre la suerte de latín *ae*". Gero *LH-n*, 253-267.
- , 1965, "Lat. *s*: el testimonio vasco". Orain *LH-n*, 282-295.
- , 1966, "La lengua vasca y la prehistoria". Orain *SHLV-n*, 74-84.
- , 1968, "Leuskaro-caucasien". Orain *LH-n*, 458-475.
- , 1971, "Toponimia, léxico y gramática". Orain *PT-en*, 141-167.
- , 1974, "El elemento latino-románico en la lengua vasca". Orain *PT-en*, 195-219.

- _____, 1977, *Fonética Histórica Vasca*, 2ª arg. ASJU-ren Gehigarriak 4, Donostia.
- _____, 1979a, "La langue ibère". Orain LH-n, 341-356.
- _____, 1979b, "Euskararen izterlengusuak direla eta". Orain PT-en, 57-58.
- _____, 1981, "Lengua común y dialectos vascos". Orain PT-en, 35-55.
- _____, 1985, *Lengua e Historia*, [=LH], Paraninfo, Madrid.
- _____, 1987a, *Palabras y Textos*, [=PT], J. Gorrochategui (arg.), EHU, Bilbo.
- _____, 1987b, *OEH= Orotariko Euskal Hiztegia- Diccionario general vasco*. Euskaltzaindia et alii, Bilbo.
- _____, 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, [=SHLV], J. A. Lakarra (arg.), ASJU-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- Montella, C., Monti, J. & Raucci, A., 1989, "La posizione linguistica delle lingue caucasiche", *Aion* 11, 263-98.
- Moravcsik, E. A., 1978a, "Reduplicative constructions" in Greenberg et alii (arg.), III, 297-334.
- _____, 1978b, "Language contact" in Greenberg et alii (arg.), I, 93-122.
- Morpurgo-Davies, A., 1988, "Il metodo comparativo, passato e presente", *Aion* 10, 27-48.
- Morvan, M., 1990, "La question du prefixe nomino-participial *m-* en kartvele et en basque", *Euskera* 35, 167-70.
- _____, 1991a, "La notion d'âge dans le terme ami en basque et en tcherkesse", *Euskera* 36, 993-995.
- _____, 1991b, "À propos d'un ancien nom du vaurien en japonais", *Euskera* 36, 997-1000.
- _____, 1992, "Remarques au sujet des comparaisons macro-caucasiques de John D. Bengtson", *BSL* 87: 2, 357-65.
- _____, 1994, "Le basque et ses origines" in Orpustan (arg.), 71-76.
- _____, 1996, *Les origines linguistiques du basque*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- _____, 1997, "Problèmes de substrat (suite)", *Lapurdum* 2, 23-27.
- Moscatti, S., 1964, *An introduction to the Comparative Grammar of the Semitic languages: Phonology and Morphology*, Wiesbadem, Ed. Otto Harrassowitz.
- Mukarovsky, H. G., 1972, "El vascuence y el bereber", *Euskera* 17, 5-49.
- _____, 1981a, "Common Hamito-Semitic and Basque with examples for a protophoneme /+B/". *Iker-1*, Bilbo, 189-98.
- _____, 1982b, "Outline of a lexicostatistical study of Basque and the Mandé languages with a note on Fula", *Iker-1*, Bilbo, 199-212.
- Nellis, D. G. & Hollenbach, B., 1980, "Fortis versus lenis in Cajonos Zapotec phonology", *IJAL* 46, 92-105.
- Nichols, J., 1990, "Linguistic diversity and the first sttlement of the New World", *Lg* 66: 3, 475-521.
- _____, 1992, *Linguistic diversity in space and time*. Chicago U.P., Chicago.
- _____, 1996, "The comparative method as a heuristic" in Durie & Ross (arg.), 39-71.
- Nothoffer, R. A., 1990, "(Iruzkin-art.) Blust, R. A. *Austronesian root theory: an essay on the limits of morphology*", *OL* 29, 2: 132-152.
- Oroz, F., 1976, "El ibérico, lengua en contacto", *FLV* 8, 183-193.
- _____, 1981, "La relación entre el vasco y el ibérico desde el punto de vista de la teoría del sustrato" *Iker-1*, Bilbo, 241-255.
- Orpustan, J. B., 1987, "Les vestiges basco-aquitaines en toponymie occitane selon J. Corominas à la lumière de la toponymie médiévale du Pays Basque", *BMBB* 118, 125-150.
- _____, 1990, *Toponymie basque*. Bordele.
- _____, 1994, (arg.), *La langue basque parmi les autres. Influences et comparaisons*. Izpegi, Baigorri.
- _____, 1999, *La langue basque au moyen age (IXe-XVe siècles)*, Izpegi, Baigorri.

- Paliga, S., 1989, "Proto-Indo-European, Pre-Indo-European, Old European: Archeological evidence and linguistic investigation", *JIES* 17, 309-334.
- Peter, S., 1992, "All in the family: Greenberg's method of mass comparison and the genetic classification of languages".
- Polomé, E. C. & Winter, W., 1992, (arg.), *Reconstruting languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin-NY.
- Poser, W. J., 1992, "The Salian and Yurumanguí data in *Language in the Americas*", *IJAL* 58: 2, 202-229.
- ____ & Campbell, L., 1992, "Indo-European practice and historical methodology" in *Proceedings of the 18th Annual Meeting of the BLS*, 214-236.
- Potter, J.-P., 1995, "Tagalog monosyllabic roots", *OL* 34, 345-374.
- Pulleyblank, E. G., 1992, "How do we reconstruct Old Chinese?", *JAOS* 112: 3, 365-382.
- _____, 1993, "The typology of Indo-European", *JIES* 21: 1-2, 63-118
- Quintanilla, A., 1998, *Estudios de fonología ibérica*. Vitoria-Gasteiz: EHU/UPV.
- Ramat, A. G. & Ramat, P., (arg.), 1993, *Le lingue indoeuropee*. Gaztel. itzulpena, Cátedra, Madrid 1995.
- Rankin, R. L., 1992, "*Language in the Americas* by Joseph H. Greenberg (iruzkina)", *IJAL* 58: 2, 324-53.
- Reid, L. A., 1994, "Morphological evidence for Austric", *OL* 33, 323-344.
- Renfrew, C., 1987, *Archaeology and language: the puzzle of Indo-European origins*. Gazt. itzulpena, Crítica, Barcelona 1990.
- _____, 1992, "Archeology, genetics and linguistic diversity", *Man* 27, 445-478.
- Rijk, R. P. G. de, 1969, "Is Basque a SOV language?", *FLV* 3, 319-351.
- _____, 1991, "men/pen: un suffix capricieux" in *Memoriae Mitxelena*, 709-52.
- _____, 1992, "«Nunc» Vasconice", *ASJU* 26: 3, 695-724.
- _____, 1995, "Basque manner adverbs and their genesis", *ASJU* 29: 1, 53-82.
- _____, 1998, *Selected writings*. EHU, inprimategian.
- Ringe, D. A., 1995, "'Nostratic' and the factor of chance", *Diachronica* 12: 1, 55-74.
- _____, 1996, "The mathematics of 'Amerind'", *Diachronica* 13: 2, 135-154.
- _____, 1998, "Probabilistic evidence for Indo-Uralic" in Salmons & Joseph (arg.), 153-197.
- Rodrigues, A. D. & W. Dietrich, 1997, "On the linguistic relationship between Mawé and Tupí-Guaraní", *Diachronica* 14, 265-304.
- Roman del Cerro, J. L., 1990, *El desciframiento de la lengua ibérica en 'La ofrenda de los Pueblos'*, Alicante, Aguaclara.
- _____, 1993, *El origen ibérico de la lengua vasca*. Alicante, Aguaclara.
- Ruhlen, M., 1977, "The geographical and genetic distribution of linguistic features" in *Linguistic studies offered to Joseph Greenberg on the occasion of his sixtieth birthday*. Saratoga, Anma Libri, 137-160.
- _____, 1991, *A guide to the world's languages*. 2. arg., Londres, E. Arnold.
- _____, 1992, "An overview of genetic classification". In Ruhlen 1994a, 9-38.
- _____, 1994a, (arg.), *On the origin of languages: studies in linguistic taxonomy*. Stanford, Stanford Univ. Press.
- _____, 1994b, *The origin of language: tracing the evolution of the mother tongue* Stanford, Stanford Univ. Press.
- ____ & Bengtson, J., 1994, "Global etymologies" in Ruhlen (arg.), 277-336.
- Sagart, L., 1994, "Proto-Austronesian and Old Chinese evidence for Sino-Austronesian", *OL* 33: 2, 271-308.
- _____, 1995, "Some remarks on the ancestry of Chinese" in Wang (arg.), 195-223.

- Salmons, J. C., 1992, "Northwest Indo-European vocabulary and substrate phonology" in *Perspectives on Indo-European language, culture and religion. Studies in honor of E.C. Polomé*. JIES Monograph, Virginia, II, 265-79.
- & B. D. Joseph, 1998, (arg.), *Nostratic. Sifting the evidence*. John Benjamins: Amsterdam, Philadelphia.
- Sarasola, I., 1984hh, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, Gipuzkoako Kurtxa, Donostia.
- Schlerath, B., 1987, "On the reality and status of a reconstructed language", *JIES* 15, 41-46.
- Schmidt, K. H., 1987, "The two Ancient Iberias from the Linguistic Point of View", in Gorrochategui et alii (arg.), 105-121.
- , 1989, "Principios y problemas de etimología kartvélica", *ASJU* 23: 3, 757-768.
- , 1992, "Contributions from new data to the reconstruction of the proto-language" in Polomé & Winter (arg.), 35-62.
- , 1993, "Comments on Pulleyblank 'The typology of Indo-European'", *JIES* 21, 123-33.
- Schuchardt, H., 1906, "Baskisch und Romanisch". Goenagaren itzulpena *BAP* 13 (1957), 463-487, 15 (1959), 181-205, 16 (1960), 339-363.
- , 1925, "Das Baskische und die Sprachwissenschaft". E. Mas-en "El vascuence y la lingüística", *BAP* 7, 552-570 itzulpen laburtua.
- , 1972, "Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco", *BAP* 28, 217-337.
- Schuhmacher, W. W., 1989, "Linguistic notes", *FLV* 53, 49-54.
- , 19——, "Towards 'Dene-Basque'", *FLV* 23-25.
- & Seto, F., 1993, "Austronesian and Dene-Basque (Dene-Caucasian)", *FLV* 62, 345-76.
- Sebeok, T. A., 1973, (arg.), *Diachronic, areal and typological linguistics*, (*Current Trends in Linguistics* 12), Mouton, The Hague.
- Shevoroshkin, V., 1989a, (arg.), *Reconstructing languages and cultures*. Bochum, Brockmeyer.
- , 1989b, "Methods in Interphyletic comparisons", *Ural-Altäische Jahrbücher* 61, 1-26.
- , 1990a, (arg.), *Explorations in language macrofamilies*. Bochum, Brockmeyer.
- , 1990b, (arg.), *Proto-languages and proto-cultures*. Bochum, Brockmeyer.
- , 1991, (arg.), *Dene-Sino-Caucasian languages*. Bochum, Brockmeyer.
- , 1992, (arg.), *Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind*, Bochum, Brockmeyer.
- & Markey, T. L., 1986, (arg.), *Typology relationship and time*. Ann Arbor, Karoma.
- Siles, J., 1985, *Léxico de inscripciones ibéricas*. Madrid.
- Sims-Williams, P., 1990, "Dating the Transition to Neo-Brittonic: Phonology and history, 400-600" in Bammesberger & Wollmann (arg.), 217-261.
- , 1998, "Celtomanía and Celtoscepticism", *Cambrian Medieval Celtic Studies* 36, 1-35.
- Skomal, S. N., & E. C. Polomé (arg.), 1987, *Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Marija Gimbutas*. Washington DC, Institute for the Study of Man.
- Stevens, C. M., 1992, "The use and abuse of typology in comparative linguistics: An update on the controversy", *JIES* 20: 45-58.
- Swadesh, M., 1950, "Salish internal relationship", *IJAL* 16, 157-167.
- , 1954a, "Time depths of American linguistic groupings", *American Anthropologists* 56, 361-377.
- , 1954, "Perspectives and problems of Amerindian comparative linguistics", *Word* 10, 306-332.
- , 1956, "Problems of long-range comparison in Penutian", *Lg* 32: 1, 17-41.
- , 1955, "Towards greater accuracy in lexicostatistic dating", *IJAL* 21, 121-137.

- _____, 1959, "The mesh principle in comparative linguistics", *AnL* 1: 2, 7-14: Berrarg. 35 (1993): 1-4, 38-45.
- _____, 1962, "Linguistic relations across Bering strait", *American Anthropologist* 64, 1262-1291.
- _____, 1964, "Linguistic as a instrument of Prehistory". Berrarg. in Hymes, (arg.), 575-584.
- Szemerényi, O., 1962a, "Trends and tasks in comparative philology". Berrarg. in 1987, 31-39.
- _____, 1962b, "Principles of etymological research in the Indo-European languages". Berrarg. in Szemerényi 1987, 41-77.
- _____, 1967, "The new look of Indo-European: reconstruction and typology". Berrarg. in Szemerényi 1987, 123-57.
- _____, 1978, *Introducción a la lingüística comparativa*. Gredos, Madrid. Alemanierazko originala, 1972.
- _____, 1985, "Recent developments in Indo-European linguistics". Berrarg. in Szemerényi 1987, 396-466.
- _____, 1987, *Scripta Minora*. J. P. Considine & J. T. Hooker (arg.), Innsbruck.
- Thomason, S. G., 1980, "Continuity of transmission and genetic relationship" in Traugott, E. C., R. La Brum & S. Shepherd (arg.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 27-35.
- _____, 1993, "Coping with partial information in historical linguistics" in Aertsen & Jeffers (arg.), 485-496.
- Touratier, Ch., 1990a, (arg.), *Linguistique comparée (Méthode et résultats)*, Université, Aix-en-Provence.
- _____, 1990b, "Méthode comparative historique" in Touratier (arg.), 15-31.
- Tovar, A., 1950, "El problema de los parentescos del vascuence". Berrarg. in 1959, 11-25.
- _____, 1954a, "Sobre el planteamiento del problema vasco-ibérico". Gehiketekin in 1959, 38-61.
- _____, 1954b, "Linguistics and prehistory", *Word* 10, 333-350.
- _____, 1956, "El problema de las etimologías en vascuence". Berrarg. in 1959, 107-116.
- _____, 1959, *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid.
- _____, 1966, "La lengua vasca en el mundo occidental preindoeuropeo (preguntas y ocurrencias)" in AAVV, *Problemas de la prehistoria y de la lingüística vasca*, Iruña.
- _____, 1977, "Comparaciones tipológicas del euskera", *Euskera* 22, 449-476.
- _____, 1979, "Vasco y lenguas caucásicas: indicios tipológicos", *Euskera* 24.
- _____, 1981a, "Comparación: lexico-estadística y tipología", *Iker-1*, Bilbo, 139-166.
- _____, 1981b, "Orígenes del euskera: parentescos, teorías diversas", in ZZEE, *Euskal lingüistika eta literatura: bide berriak*, Bilbo, 7-56.
- _____, 1987, "Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros antepasados prehistóricos" in Gorrochategui et alii (arg.), 15-34.
- _____, 1997, *Estudios de tipología lingüística. Sobre el euskera, el español y otras lenguas del Viejo y el Nuevo Mundo*. J. Bustamante-ren arg.: Istmo, Madrid. (=Tovar 1977, 1981a, 1981b eta Tovar et alii., etab., mozketak eta aldaketekin).
- _____, et alii, 1961, "El método léxico-estadístico y su aplicación a las relaciones del vascuence", *BAP* 17, 249-81.
- Trask, R. L., 1977, "Historical Syntax and Basque Verbal Morphology: Two Hypotheses", in Douglass et alii (arg.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*. Reno, 203-217.
- _____, 1985, "On the reconstruction of Pre-Basque Phonology" in Melena (arg.), II, 885-891.
- _____, 1990, "The -n class of verbs in Basque", *TPbS* 88: 111-128.

- _____, 1994-95, "Basque: the search for relatives (part I)", *Dhumbadji!*, 2: 1, 3-54.
- _____, 1995a, "Origins and relatives of the Basque language: Review of the evidence" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 65-99.
- _____, 1995b, "Basque and Dene-Caucasian: A critique from the Basque side", *Mother Tongue* 1, 3-82.
- _____, 1995c, "Response to the comments", *Mother Tongue* 1, 172-198.
- _____, 1996, *Historical linguistics*. Arnold: London, NY, Sidney, Auckland.
- _____, 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.
- Txillardegui, 1977, "Euskararen eta Kaukaso-ko hizkuntzen berezkuneaz", *Euskera* 22, 907-909.
- Uhlenbeck, C. C., 1947a, "La langue basque et la linguistique générale", *Lingua* 1, 59-76.
- _____, 1947b, [1942], "Les couches anciennes du vocabulaire basque", *E-J* 1, 543-581 [C. Van Deyck-ek neerlandertatik itzulia].
- _____, 1947-48, "La langue basque et la linguistique générale", *Lingua* 1, 59-76.
- Uhlenbeck, E. M., 1949/51, "The structure of the Javanese morpheme", *Lingua* 2, 239-271.
- _____, 1952, "The study of wordclasses in Javanese", *Lingua* 3, 322-354.
- _____, 1992, "General linguistics and the study of morphological processes", *OL* 31: 1, 1-11.
- Untermann, J., 1987, "La gramática de los plomos ibéricos" in Gorrochategui et alii (arg.), 35-56.
- _____, 1999, "Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua" in J. Solà (arg.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'estudi i homenatge*. Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, 182-192.
- _____ & F. Villar (arg.), 1993, *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Salamanca, Ed. Universidad.
- Vennemann, Th., 1974, "Topics, subjects and word order: from SXV to SVX via TVX" in Anderson & Jones (arg.), 339-76.
- _____, 1988, *Preference laws for syllable structure*. Mouton de Gruyter, Berlin, etab.
- _____, 1993, "Language change as language improvement" in Jones (arg.), 319-344.
- _____, 1994, "Linguistic reconstruction in the context of European Prehistory", *TPbS* 92: 2.215-284.
- _____, 1997, "Some West Indo-European words of uncertain origin" in Hickey & Puppel (arg.), 879-908.
- _____, 1998, "Etyymology and phonotactics: Latin *grandis* vs. Basque *bandi* 'big' and similar problems", *JIES* 26: 345-90.
- Verd, G. M., 1980, "Sobre la cuestión vascoibérica", *ASJU* 14. 99-133
- Villar, F., 1990, "Indo-européens et Pré-indo-européens dans la Péninsule Ibérique" in Markey & Greppin (arg.), 363-94.
- _____, 1991, *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa*. Madrid. 2. arg. hobetu eta gehitua, 1996.
- _____ & J. D'Encarnação (arg.), 1996, *La hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 / X / 1994)*, Univ. Salamanca-Univ. Coimbra.
- Vine, B., 1991, "Indo-European and Nostratic", *IF* 96, 9-35.
- Vogt, H., 1940, "La parenté des langues caucasiques". Orain in Vogt 1988, 152-167.
- _____, 1945, "Substrat et convergence dans l'évolution linguistique. Remarques sur l'évolution et la structure de l'arménien, du géorgien, de l'ossète et du turc". Orain in Vogt 1988, 177-192.

- _____, 1954, "Language contacts", *Word* 10, 365-374.
- _____, 1955, "Le basque et les langues caucasiques". Orain in Vogt 1988, 317-343
- _____, 1958, "Structure phonémique du géorgien. Étude sur le classement des phonèmes et des groupes de phonèmes". Orain in Vogt 1988, 344-429.
- _____, 1965, "Some remarks on the glottchronological word-lists". Orain in Vogt 1988, 476-485.
- _____, 1988, *Linguistique caucasienne et arméniene* (= *Studia Caucasologica II*), edited by E. Hovdhaugen and F. Thordarson, Norwegian Univ. Press, The Institute for Comparative Research in Human Culture, Oslo.
- Vovin, A., 1994a, "(Art-iruzkina) Long distance relationships, reconstruction methology and the origins of Japanese", *Diachronica* 11: 1, 95-114.
- _____, 1994b, "Is Japanese related to Austronesian", *OL* 33: 2, 369-390.
- _____, 1997, "The comparative method and ventures beyond Sino-Tibetan: *The ancestry of the Chinese language* ed. by William S.-Y. Wang", *JChL* 25, 308-336.
- _____, 1998, "Nostratic and Altaic" in Salmons & Joseph (arg.), 257-270.
- Wang, W. S.-Y., 1995, (arg.), *The ancestry of the Chinese language*. (= JChS, Monograph Series 8), Berkeley.
- Watkins, C., 1984, "L'apport d'Emile Benveniste à la grammaire comparée" in *E. Benveniste aujourd'hui (Actes du Colloque international du CNRS, Tours, 28-30 septembre 1983)*, Paris, 3-11.
- _____, 1990, "Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment". In Baldi (arg.), 289-304.
- _____, 1993, "El proto-indoeuropeo" in Ramat & Ramat (arg.), 57-114.
- Winston, F. D. D., 1966, "Greenberg's classification of African languages", *African Language Studies* 7, 160-70.
- Zamboni, A., 1988, *La etimología*. Gredos, Madrid. Orig. italiano de 1976.
- Zimmer, S., 1988, "On dating Proto-Indo-European: a call for honesty", *JIES* 16, 371-375.
- _____, 1990a, "On Indo-Europeanization", *JIES* 18, 141-155.
- _____, 1990b, "Dating the loanwords: Latin suffixes in Welsh (and their Celtic congeners)" in A. Bammesberger & A. Wollmann (eds.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag, 263-281.
- Zorc, R. D., 1990, "The Austronesian monosyllabic root, radical or phonestheme" in Baldi (arg.), 175-194.
- Zytsar, Y. L., 1983, "Los numerales del vascuence", *Iker-2*, 709-729.
- _____, 1988, "Quelques comparaisons kharthvélo-basques du domaine du lexique d'élevage", *Euskera* 34, 257-264.
- _____, & Tchaknachvili, T. G., 1989, "Pour quelques comparaisons kharthvélo-basques du domaine du lexique d'élevage", *FLV* 21: 53, 37-44.

Euskal hitz altxorraz

IBON SARASOLA
(O.E.H.-E.H.U.)

Abstract

This paper is based on the principle that there is a strong correlation between the vitality of a language and its lexical renovation in a particular time and place. Starting from this idea, I have performed a calculation of new lexical units according to a series of parameters, amongst which I will mention time—in 50 year periods—, dialect, inclusion in a text of a dictionary, grammatical category, register, etc. The results have been analyzed according to each parameter. This kind of study has become feasible for Basque thanks to a dictionary—OEH (General Basque Dictionary)—which contains the necessary historical and dialectal information. In fact, I have carried out the analysis using my EH (Basque Dictionary), which is based on the OEH but has a simpler structure and thus made the present study easier.

0. Atarikoak

Orotariko Euskal Hiztegia-k, besteak beste, euskararen hitz altxorra denboran eta euskalkietan zehar aztertzea ahalbidetzen du. Hurrengo lerroetan saio bat egin nahi dut gure hitz altxor horren zernolakoez.

Azterketa, Orotariko Euskal Hiztegia-ren laburbiltzetzat, aldez bederen, har daitekeen nire Euskal hiztegia-ren bidez egin dut. Erakusgarri zabala erabili dut, D-E-F-G-H-I letretako sarrerek osatzen dutena. Ez ditut aurreko letrak erabili Orotariko Euskal Hiztegia ez zelako bete betea, datuen aldetik, B letraren bukaera aldera arte edo, ematen hasi. Esaterako, lehen liburukietan Voltoireren eta Martin Harrieten hiztegietako datuak eskas dira, eta Urterenen ere ez dira, sistematikoki, hirugarren liburukia arte ematen. Testuei dagokienez, K. Mitxelenarenak eta Iparraldeko hainbat idazle klasiko-renak falta dira, besteak beste. I letratik aurrekoetan, aldiz, nire Euskal hiztegia ez dago Orotariko Euskal Hiztegia-ren liburuki argitaratuaren arabera berrikusia, hura ondu nuen Orotariko Euskal Hiztegia-ren zati argitaratua I letraraino heltzen baitzen. Nolanahi ere, erabili dudana zatiak hiztegi osoaren %22 edo biltzen du. Hortaz, euskal hitz altxorren erakusgarri aski zabala eta fidagarria delakoan ekin diot saio honi.

Erakusgarriaren datuak datu base batera bildu ditut, FileMaker programaren bidez.¹ Euskal hiztegia-ren D-E-F-G-H-I letretako sarreretako informazioa 11687

(1) Eskerrak eman behar dizkiot Isabel Arrigaini, datuak makinatzen ez ezik, eremuak antolatzen eta eratzen ere eman zidan laguntza handiagatik.

fitxetan banatu dut. Fitxa bakoitzean bederatziremu eratu ditut. Lehenak, *sarrera* izenekoak, fitxako informazioa nire *Euskal hiztegia*-ko zein sarrerari dagokion adierazten du; beste zortzietan informazioa biltzen dute.

Hitz izeneko eremuak fitxa mota adierazten du, hots, ea oinarritzko sarrera bati —hau da, adiera bakarreko sarrera bati edo sarrera baten lehen adierari—, adiera bati edo azpisarrera bati dagokion. Fitxa oinarritzko sarrera bati badagokio, 0 agertuko da eremuak; adiera bati badagokio, 1, eta azpisarrera bati badagokio, 2. Saillkatze honen arabera, datu baseko 11687 fitxa horietatik 9191 oinarritzkoak dira, eta, salbuespenen bat gorabehera, nire *Euskal hiztegia*-ko sarrerekin bat datoz. Beste 1387 fitxa adierei dagozkie,² eta beste 1095 azpisarrereiei, hots, nire *Euskal hiztegia*-n marratxo batez berezirik agertzen diren paragrafoei.³ Ikusten denez, *hitz* eremu hau kontrol moduko bat da, edo hobeki esan, datu basearen eta hiztegiaren egituraren arteko egokitze bat. Egiatzko informazioa beste zazpi eremuetan biltzen da.

Zazpi eremu horietako lehenak, *dhizt* izenekoak, hau adierazten du: fitxari dagokion *hitz*, *hitz* adiera edo *hitz* azpisarrera noiz agertzen den lehenik hiztegi batean.⁴ Nire *Euskal hiztegia*-n, *hitz*, *hitz* adiera edo *hitz* azpisarrera bat lehenago agertzen bada testu batean hiztegi batean baino, ez da, berez, hiztegiko lekukotasuna adierazten.⁵ Hortaz, nire *Euskal hiztegia*-n bezala, datu baseko sarrera askotan 0 agertu da eremu horretan, zertzelada horren adierazgarri. Bestela, lau zifrako zenbaki bat agertuko da beti, *hitz* baten zeharri adieraren agerraldi zaharrena jasotzen duen hiztegiaren argitaratze datari dagokiona.

Nire *Euskal hiztegia*-n bestela —mendea adieraziz, esaterako— ezaugarritzen diren hiztegiak, lau zifretako zenbaki batera ekarri ditut: esaterako, S. Pouvreauren ezaugarria, nire *Euskal hiztegia*-n XVII. ea. zena, 1665 da datu basean. Beste batzuen ezaugarritzea arbitrarioagoa da: Harrieten hiztegiaren ezaugarria 1899 da datu basean, eta hori bera da Duvoisinien hiztegiarena.⁶

Hurrengo eremuak, *dtest* izenekoak, hau adierazten du: fitxari dagokion *hitz*, *hitz* adiera edo *hitz* azpisarrera noiz agertzen den lehenik testu batean. Sarrera bateko *hitzak* aldaera bat baino gehiago baditu, lehen agerraldi zaharrenaren data ezarriko da eremu honetan, aurreko eremuan bezalaxe. Adibidez, hiztegiko *dagoeneko* sarreran, lehen agerraldiei buruzko argibideetan hau adierazten da: (*1916, 1952; *dagoeneko* 1759; *dagoneko* *1924, 1929; *dabeneko* *1905); hortaz, *dhizt* eremuan 1905 ezarri dut, eta *dtest* eremuan, 1759.

Kasu guztietan lau zifretako zenbaki bat ematen da *dtest* eremuan. Honetan ere egokitzeak egin behar izan ditut, gutxi gorabeherako datak lau zifrako zenbakietara ekarriaz: esaterako, xv, 1450 bihurtu da, eta ~1600, 1600, jakina. Eremu honetan 0 agertzeak adierazten du ez dugula delako *hitz*, *hitz* adiera edo *hitz* azpisarreraren lekukotasunik aurkitu inongo testutan.

(2) Adiera datadunak soilik hartu ditugu kontuan, *Euskal hiztegia*-ko adiera guztietatik.

(3) Hiru fitxa kopuru horien baruketaren emaitza 11673 da, fitxa guztien kopuruarekin —11687— bat ez datorrena. Alderdi honi dagokion eremuan 14 fitxa daturik gabe daudela esan nahi du horrek.

(4) Oro har, data duten adiera eta azpisarrerak soilik hartu ditut kontuan fitxak eratzeko.

(5) Hiztegi lehen agerraldia eta testu lehen agerraldia hitzaren bi aldaera desberdinetan gertatzen direnean, biak, hiztegi data zaharrena eta testu data zaharrena, alegia, ematen dira.

(6) Anbigüotasun honen zergatikoa nire *Euskal hiztegia*-n dago, ez baitira han bereizten bi hiztegiok dataren bidez.

Hirugarren informazio eremuak, *dial* izena eman baitiot, hitz, hitz adiera edo hitz azpisarrera bakoitzaren euskalki informazioa ematen du, nire *Euskal hiztegia*-ren arabera:

b: bizkaierazko hitz edo adiera	n: goi-nafarrerazko hitz edo adiera
g: gipuzkerazko hitz edo adiera	h: Hegoaldeko hitz edo adiera
i: Iparraldeko hitz edo adiera	sa: sartaldeko hitz edo adiera
z: zubererazko hitz edo adiera	so: sortaldeko hitz edo adiera

Ildo beretik, *gaur*, *aur* bihurtu da datu basean, *gaur arte*, *ur* eta *batez ere*, *at*. Hortaz, *at i*, esaterako, *batez ere ipar*-en kide izango da; *ur i eta n*, *gaur arte ipar eta* (edo *edo naf*-ena. Bestalde, *zub. eta ing.*-en ordezko *z eta m* erabili dut, eta *i ez wz*, *ipar* (*zub. izan ezik*)-en ordez. Nire *Euskal hiztegia*-n inongo euskalki markarik ez daramaten hitzek, 0 marka daramate eremu honetan. Nolanahi ere, 0 hau ongi interpretatzeko, kontuan hartu behar da ikur horren azpian, gipuzkera eta goi-nafarrerazko, gipuzkera eta bizkaierazko, eta gipuzkera eta Iparraldeko hizkeretako diren hitzak biltzen direla batez ere; hots, gipuzkera dela markarik gabeko sarrera gehien-gehien ardatza.

Hurrengo informazio eremuak, hots, laugarrenak, *erab* izena eman baitiot, erabilari buruzko argibideak biltzen ditu. Zenbakizko kodeak hautatu ditut:

- 1: g. er. [= gutxi erabilia]
- 2: g. g. er. [= gaur gutxi erabilia]
- 3: zah. [=zaharra]
- 4: zah., g. er. [=zaharra, gutxi erabilia]

Zifra horietako baten ondoko 0, *edo*-ren kide da. Hortaz, 20, g. g. er. *edo* irakurri behar da, esaterako. Horrelako kodeak beste eremuren bateko, gehienetan maila eremuko, argibideekin lotuak daude. Adibidez, nire *Euskal hiztegia*-ko *emai* sarrerako *Zah. edo goi.* argibidea, *erab* eremuko 30 eta berehala ikusiko dugun *maila* eremuko 1 kodeez ordezkatuko da. Bestalde, *gaur arte g. er.*-ren ordezkoa 11 da. Beti bezala, eremu honetako 0-k, erabilera ez markatua adierazten du.

Esan berri dugunez, hurrengo eremua *maila* izenekoa da. Eremu horretan, hitz, hitz adiera edo hitz azpisarreren maila edo erregistroari buruzko argibideak bildu ditut, kode hauen arabera:

- 1: goi. [= goi mailako hitza edo adiera]
- 2: beh. [= behe mailako hitza edo adiera]

Bi zifra horietako ondoko 2 zenbakiak, *gaur* adierazten du: 12 = *gaur goi*; 22 = *gaur beh*. Era berean, ondoko 0 zenbakiak *batez ere* adierazten du: 10 = *batez ere goi*; 20 *batez ere beh*. Ohi dudanez, mailaren aldetik markarik agertzen ez duten hitzei 0 ikurra ezarri diet.

Azken bigarren argibide eremua gramatika kategoriari dagokiona da. Kode hauek erabili ditut hiztegi hitzentzat:

iz: izena, io: izenondoa,⁷ il: izenlaguna, ad: aditza, al: adizlaguna

Gramatika hitzei, oro har, 0 kodea ezarri diet. Bestalde, sarrera batzuetan bi gramatika kategoria ezartzen direnez gero, datu basean ere bi kode aurki daitezke eremu

(7) Nire *Euskal hiztegia*-ko *pred.* ere *io* kodeaz ordezkatu dut.

honetan, zuriune batez bereizirik, *io al*, esaterako, nire *Euskal hiztegia*-n izen eta ize-nondo gisa aritzen direlako argibidea dutenen ordezeko gisa.

Azkenik, *erat* izendatu dudan eremua dugu. Ere mu horretan hitz atzizkidunen eta elkartuen atzizki eta osagaiak adierazten ditut. Esaterako, *damutasun* sarreraren *erat* eremuan *tasun* adierazten da, eta *damu eman* azpisarreraren, *eman*. Hitz eratorri batek atzizki bat baino gehiago baditu denak adierazten dira. Esaterako, *diruzaletasun* sarreraren *erat* eremuan *zale eta tasun* adierazten da. Ere mu honetan atzizki baten balio ezberdinak bereizten saiatu naiz. Adibidez, *dosteta* eta *egituraketa* ekintzetako atzizkia *weta* izendatu dut, eta *egurketa* 'egur bila'-koa, *keta*. Beste batzuetan, bada beste biderik bereizketak egiteko. Esaterako, *ebizaki* eta *emeki*-ko *ki* atzizkiak bereizi ditut lehengoarentzat *erat* eremuan *ki* eta *gramkat* eremuan *iz* ezarriz, eta bigarrenarentzat *erat* eremuan *ki* eta *gramkat* eremuan *al* ezarriz. Ez atzizkirik, ez osagairik ez duten hitzak izendatzeko ez dut hitzik: besterik ezean "berezko hitzak" deituko ditut eta *erat* eremu honetan 0 ikurra ezarri diet.

1. Testuetako lehen agerraldien bilakaeraz

Nire *Euskal Hiztegia*-n, hitz, adiera eta azpisarrera bakoitzaren lehen agerraldien data —hiztegietan nahiz testuetan— ematen saiatu nintzen. Esan berri dudanez argibide horiek guztiak datu basera irauli ditut. Hortaz, datu base horrek euskal hitzen lehen agerraldien zernolakoaren lehen ikuspegi bat eman diezaguke. Atal honetan, testuetako lehen agerraldien bilakaeraz arituko naiz.

Lehenik, lehen agerraldi horien gertatze data, mende erdiko epeen arabera azalduko dut; hau da, mende erdiz mende erdi zenbat lehen agerraldi berri gertatu diren azalduko dut, beste inongo ezaugarri, ez euskalki ez beste, kontuan hartu gabe. Horrelako taula batek, epe bakoitzean euskara idatzian zenbat hitz berri sortu diren —edo ahozko euskaratik idatzira zenbat hitz igaro diren— adieraziko digu; hots, epe bakoitzaren literatura produkzioaren bizitasuna, nolabait esan, islatuko digu:

Lehen taula. *Euskal hitz altxorraren bilakaera, testuetako lehen agerraldien arabera, mende erdiz mende erdi*.⁸

epeak	z. abs.	%
< 1550	486	4.40
1551-1600	1210	10.96
1601-1650	1113	10.08
1651-1700	683	6.19
1701-1750	490	4.44
1751-1800	1045	9.47
1801-1850	1256	11.38
1851-1900	1599	14.49
1901-1950	1671	15.14
> 1950	1486	13.46
GUZTIRA	11039	100.01

(8) Mendez mendeko kalkuluak egin ditut lehenik. Hauek dira ehunekoei dagokienez: < 1600: %15.36; 1601-1700: % 16.27; 1701-1800: %13.91; 1801-1900: %25.86; >1900: %28.60.

Lehen taula honetan ikus daitekeenez, 1550 arteko lehen agerraldien kopurua apala da, ordu arteko euskal testuak gutxi direlako, jakina. Izan ere, beherago ikusiko dugunez 486 lehen agerraldi horietako gehienak Etxepareren liburuari dagozki. Ondoren bi mende erdi oparo datoz, lehena Leizarragaren obra erraldoiaren ondoriozkoa, eta bigarrena Sarako taldeko lapurtar klasikoan lanaren emaitza biltzen duena. Ondoren, mende bat irauten duen beheraldia dator, Iparraldeko literaturaren krisia islatzen duena.

XVIII. mendearen erdialdetik aurreko goraldia Hegoaldeko ekoizpenaren pizteari dagokio batez ere: 1750-1800 epeko 1045 lehen agerraldietatik iparraldekoak (i + z) 156 —hots, %14, 93—, eta bizkaiera hutsekoak 39 —hots, %3, 73— direnez gero,⁹ nabaria da mende erdi horretako gorakada gipuzkeraren inguruan gertatzen dela. XIX. mendearen lehen erdialdean, aldiz, 1256 lehen agerraldien euskalkien arteko banaketa bestelakoa da: Iparraldekoak nabarmen jaisten dira —100, hots, %7.96— baina bizkaierazkoak —134, hots, %10.67— nabarmen igotzen; hau da, XIX. mendearen lehen erdialdeko lehen agerraldiak batez ere Hegoaldean gertatzen dira baina bizkaieraren pisuak gora egiten du argi.

XIX. mendearen bigarren erdialdeko gorakada —1599 lehen agerraldi, hau da, 1599 “hitz berri”— ez da hain Hegoaldekoa: Iparraldeko produkzio berekiak 348 lehen agerraldi — hots, %24.02— biltzen ditu:¹⁰ Iparraldeko literaturak, batez ere behenafartarren eskutik, XIX. mendearen bukaera aldean duen loraldiaren ondorio da goitibaldi hori. Bizkaieraren ekarpena, aldiz, nabarmen jaisten da: 68 besterik ez dira —hots, %4.26— bizkaiera hutseko lehen agerraldiak epe horretan.

XX. mendearen lehen erdian gertatzen da lehen agerraldien kopuru handiena, garai hartan gertatu zen euskal literaturaren loraldi eta sendotzearen lekuko dena. Dena dela, 1671 lehen agerraldietatik 192 —%11, 49— besterik ez dira Iparraldekoak: kopuru apalago honek mugaz haraindiko jardunaren moteltzea edo bizitasunaren gutxitzea adierazten bide du. Bizkaiera hutsezko lehen agerraldiak ere beherako urratsa atxikitzen dute: 45 besterik ez dira XX. mendeko lehen erdi horretan. Nolanahi ere, kasu honetan badirudi kopuru apal horrek izan dezakeela beste zergatikorik: *ulertu* bezalako hitzak, edo *ikurrin* bezalakoak, bizkaitar idazleen eskutik sartu baziren ere euskara idatziaren hitz altxorrean, berehala zabaldu ziren beste euskalkietako idazleetara, eta hortaz 0 ikurraz agertzen dira *dtest* eremuan. *Orotariko Euskal Hiztegia*-n zuzenean oinarrituriko datu base zehatzago batek argi dezake soilik lehen agerraldien bilakaeraren alderdi hori.

Lehen begiratuan, badirudi azken urteotan behera egin duela lehen agerraldien kopuruak, baina kontuan hartu behar da nire *Euskal Hiztegia*-n 1977 arteko testuak jasotzen direla gehienbat; hortaz, 1950ez geroko 1486 lehen agerraldiak 27 urteko epeari dagozkienez gero, estrapolazioak erakusten digu ia 2752 lehen agerraldi izango genituzkeela era horretako 50 urteko epe batean; hots, euskara idatziaren historia osoko gorena alde handiz, eta azken urteotan gertatu den eraberritze handiaren leku-

(9) Goi nafarrera hutsekoak 6 besterik ez dira; heg. marka daramatenak, aldiz, 50.

(10) Horrek ez du esan nahi epe horretako produkzioaren ia laurden horretan ahitzen dela Iparraldeko idazleen ekarria lehen agerraldien kopuruan. Ez da ahaztu behar Iparraldean gertaturiko lehen agerraldi ez gutxi 0 marka pean ager daitezkeela datu basean.

ko gertatzen dena. Bestalde, Iparraldeko eta bizkaierazko lehen agerraldien are gehiago apaltzeak —192tik 87ra, eta 45etik 11ra, hurrenez hurren— argi erakusten dute eraberritze hori euskara batuaren baitan egin dela ia erabat.

Bukatzeko, lehen agerraldi horien guztien batuketa 11039 da. Horiei, hiztegi-tan bai, baina inongo testutan aurkitu ez ditudan lehen agerraldiak —648— gehituz gero, 11687ko kopurua lortzen dugu: fitxa guztiena, hain zuzen.

Erabileraren aldetik, lehen agerraldi hauek guztiak ez dira berdinak. Badaude zenbait mendeetan zehar gutxi erabili direnak. Horien zenbatekoaren berri *erab* eremuaren bidez jakin dezakegu, 1 —gutxi erabiliak— eta 4 —zaharrak eta gutxi erabiliak— ikurretako kopuruaren bakuteka ginez. Emaitzak bigarren taulan ikus ditzakegu.

2. taula. *Lehen agerraldi gutxi erabiliak, eta zaharrak eta gutxi erabiliak mende erdiz mende erdi.*

epeak	g.er.	zah.g.er.	GUZT
< 1550	10	10	20
1551-1600	81	78	159
1601-1650	83	71	154
1651-1700	66	51	117
1701-1750	43	18	61
1751-1800	135	32	167
1801-1850	169	35	204
1851-1900	279	19	298
1901-1950	287	3	290
<1950	100	1	101
GUZTIRA	1253	318	1571

Eskuin-eskuineko zutabeko kopuruak kentzen badizkiegu lehen taulako lehen zutabekoei, lehen agerraldi “normal”en bilakaeraren taula izango dugu. Hori da hirugarren taulan ikus dezakeguna.

3. taula. *Euskal bitz altxorraren bilakaera, testuetako lehen agerraldien araber, gutxi erabiliriko bitzak kendurik, mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%
< 1550	466	4.92
1551-1600	1051	11.10
1601-1650	959	10.13
1651-1700	566	5.98
1701-1750	429	4.53
1751-1800	878	9.27
1801-1850	1052	11.11
1851-1900	1301	13.74
1901-1950	1381	14.59
> 1950	1385	14.63
GUZTIRA	9468	100.00

Ikus daitekeenez, ehunekoan aldaketak puntu erditik beherakoak dira ia guztiak. Bat nabarmentzen da apur bat, 1.17koa baita, 1950etik aurrerako lehen agerraldi-egitei dagokiena. Nolanahi ere, alde txikiak dira goikoez bestelako iruzkinik egi-teko.

Hitzen historian, lehen agerraldiaren datua garrantzi handikoa da, jakina; baina ez dira gutxi garai batean erabiliak izan ondoren testuetatik desagertzen-edo direnak. Hots, hitzak jaiotzen diren bezala hiltzen dira, edo hil daitezke epe jakin baten barnean. Nire *Euskal hiztegia*-n ez dut hitzen desagertzeari buruzko argibiderik ematen, oro har. Nolanahi ere, badira bi datu kontu horrekin zer ikusirik dutenak. Bata *zab.* laburdura da, delako hitza, ezein aldaeratan, mende honetako inongo testutan ez dudala aurkitu aditzera ematen duena, eta bestea *g. g. er.* laburdura, delako hitza mende honetan gutxitan aurkitu dudala adierazten duena. Ikusten denez, hitzen bizitzaren auzian lehen hurbilbide bat eskain dezake nire *Euskal hiztegia*-k, eta hortaz, ustiatzen ari naizen datu baseak: euskara idatziaren hitz altxorretik mende honetan erabiltzen ez diren edo ia erabiltzen ez diren hitz, hitz adiera eta azpisarreraren kopurua.

Hitz altxorreko lehen agerraldi guztiak, lehenik, bi zati handitan banatu behar ditugu: alde batetik 1900 baino lehenagokoak eta bestetik 1900ez gerozkoak. Hauek dira bi kopuruak eta dagozkien ehunekoak:

<1900:	7882	[%71.40]
>1900:	3157	[%28.60]

Mende honetan zaharkituztat jo daitezkeen hitzak, hots, mende honetako testuetan inoiz ere aurkitu ez ditudanak, 446 dira. Hortaz, aurreko mendetako lehen agerraldietatik XX. mendea arte heltzen direnak 7436 dira; hori, euskara idatziaren hitz altxorreko %70.20 da; 1900ez gero 3157 sarrerak —horietan, definizioz, ezin daiteke *zab.* markakorik izan— gainerako %29.80 dira: zaharkituak baztertu gabe genuen %28,60 baino %1.2 gehiago soilik; lehen agerraldi “normal”ekin arituz gero %29.21etatik %30.66etara igarotzen gara, eta aldea —%1.46— apur bat besterik ez da igotzen.

Gaur —hots, oro har mende honetan— gutxi erabilitako hitzetara igaroaz, 1900 arteko lehen agerraldietatik gaur gutxi erabiliak 296 dira, eta 1900ez gerozkoak 14. Hortaz, 1900 arteko lehen agerraldierako hitz zaharkituak edo gaur gutxi erabiliak 742 dira, eta 1900ez gerozko lehen agerraldietatik gaur gutxi erabiliak, 14. Beraz, lehen agerraldietatik hitz zaharkitu eta gaur gutxi erabiliak kenduaz emaitza hauek ditugu eratu ditugun bi zatietan:

<1900:	7882 - 742:	7140	[%69.43]
>1900:	3157 - 14:	3143	[%30.57]

Espero zenez, gutxi aldatzen dira ehunekoak. Argi dago puntu honi buruzko argibide errealagoak izateko *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren datuen azterketa zehatzagoa behar genukeela.

2. Iparraldeko hitzen lehen agerraldien bilakaera

“Iparraldeko hitz” adigaiak ez ditu hartzen, jakina, Iparraldean erabiltzen diren hitz guztiak, ezta ere jatorria Iparraldeko euskalkietan dutenak, baizik eta Iparraldean soilik erabiltzen direnak, hots, beste literatura euskalkien barrutira igaro ez direnak. Ildo honetatik, Zuberoako hitz berekiak ez ditut “Iparraldeko hitz”en zenbaketan sartu. Alde batetik tradizio berezia osatzen duelako, eta nahiago nuelako Lapurtar klasikoarekin eta haren segidarenarekin ez nahastea; bestetik, tradizio txikiak delako: 133 lehen agerraldi besterik ez dira, are *batez ere zub.* eta *zub eta ing.* izeneko eremuetaoak ere kontuan harturik. Hortaz, hurrengo taulak, epe bakoitzean Iparraldeko literatura tradizioan zenbat hitz berri sortu diren —edo ahozko euskaratik idatzira zenbat hitz igaro diren— adieraziko digu; hots, lehen taularen kidea izango da laugarren hau, baina Iparraldeko hitzei dagokiena:

4. taula. *Iparraldeko hitz berekien lehen agerraldien bilakaera, testuetako lehen agerraldien arabera, mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	120	6.04	[4.40]
1551-1600	340	17.10	[10.96]
1601-1650	382	19.22	[10.08]
1651-1700	192	9.66	[6.19]
1701-1750	117	5.89	[4.44]
1751-1800	120	6.04	[9.47]
1801-1850	89	4.48	[11.38]
1851-1900	365	18.36	[14.49]
1901-1950	181	9.10	[15.14]
> 1950	82	4.12	[13.46]
GUZTIRA	1988	100.01	

Erkaketa errazteko, eskuin-eskuineko zutabeen, kako zuzenen artean, lehen taulako ehunekoak, hots, euskal hitz altxor osoari dagozkionak, ezarri ditut. Ikusten denez, hitz altxor osoaren gaintetik, garai zaharrenak eta 1851-1900 epea daude; bereziki, espero izateko zenez, 1601-1650 epea, lapurtar klasikoaren urrezko aroarena. Mende honetan dira, aldiz, —eta 1801-1850 epe ilunean— beheranzko alderik handienak orokorrari buruz: 9.10 lehen mende erdian eta, are handiagoa —4.12— bigarren mende erdian.

Nolanahi ere, kopuru orokorreko erkaketa gerta daiteke esanguratsuena. Goiko taulan ikusten dugunez, 1988 da, guztira, Iparraldeko lehen agerraldien zenbatekoa, orokorreko 11.039en %18.00 hain zuzen. Ehuneko hori, handia izanik, askoz garaiagoa da zenbait epetako ehunekoak, hurrengo taulan ikus daitekeenez.

5. taula. *Lehen agerraldi orokorren eta Iparraldeko hitz berekietan arteko ebuneko, mende erdiz mende erdi.*

epeak	ipar.	orok.	%
< 1550	120	486	24.69
1551-1600	340	1210	28.10
1601-1650	382	1113	34.32
1651-1700	192	683	28.11
1701-1750	117	490	23.87
1751-1800	120	1045	11.48
1801-1850	89	1256	7.09
1851-1900	365	1599	22.83
1901-1950	181	1671	10.83
> 1950	82	1486	5.51
GUZTIRA	1988	11039	18.00

Ehuneko garaianak, espero genuen tokietan agertu dira: lehen garaietan eta 1851-1900 epean, Duvoisin, Joanategi, Hiriart-Urruti eta besteren eskutik Iparraldeko literaturak bere zilarrezko aroa bizi izan baitzuen. Orobat, eperik ahulena eta bizigabeena mende honetako bigarren erdia da,¹¹ hots, ehuneko apalena —5.51— duena.

Hitz zaharkitu eta gaur egun gutxi erabiliei buruzko argibideak, 2. taularen Iparraldeko kide den seigarren taulan datoz:

6. taula. *Lehen agerraldi gutxi erabiliak, eta zaharrak eta gutxi erabiliak, Iparraldeko hitz berekietan mende erdiz mende erdi*

epeak	g.er.	zah.g.er.	GUZT.
< 1550	5	5	10
1551-1600	27	34	61
1601-1650	34	52	86
1651-1700	30	30	60
1701-1750	12	6	18
1751-1800	14	11	25
1801-1850	20	5	25
1851-1900	70	11	81
1901-1950	32	0	32
>1950	16	1	17
GUZTIRA	260	155	415

(11) Berez, 4. edo 5. tauletakoa ehuneko garaiak ezer gutxi adierazten dute. Baina esperientziak dio badela halako erlazio bat —aldakorra eta zehazten zaila beharbada, baina esanguratsua nolabehere— idazle bakoitzak hitz altxor komunari eta bere euskalkikoari ematen dienaren artean. Adibidez, 1601-1650 epeak ehuneko altuena —34.32— ematen du 5. taulakoen artean; baina argi dago epe horretako 1113 agerraldi berrietako gehienak, horien artean 0 marka duten 694etako gehienak, Iparraldeko idazleek direla, beste euskalkietan ez baitzen ia ezer idatzi.

Laugarren taulako emaitzei seigarreneko azken zutabekoak kentzen badizkiegu, 7. taulako emaitzak izango ditugu, 3. taulakoan Iparraldeko kideak baitira:

7. taula. *Iparraldeko hitz berekien lehen agerraldien bilakaera, gutxi erabiliriko hitzak kendu ondoren.*

epeak	z. abs.	%
< 1550	110	6.99
1551-1600	279	17.74
1601-1650	296	18.82
1651-1700	132	8.39
1701-1750	99	6.29
1751-1800	95	6.04
1801-1850	64	4.07
1851-1900	284	18.06
1901-1950	149	9.47
> 1950	65	4.13
GUZTIRA	1573	100.00

Iparraldeko hitzen kasuan, orokorretan bezala, hitz guztien eta hitz "normal"en ehunekoaren arteko aldea txikia da, epe guztietan puntutik beherakoa eta iruzkin berezirik merezi ez duena.

3. Bizkaierazko hitz berekien lehen agerraldien bilakaera

Inork ez du zalantzarik, Iparraldekoarekin batera bizkaierazkoa dela hitz altxor komunari buruz nortasun bereziena duena. Hortaz, kapitulu honetan, aurrekoan Iparraldeko tradizio idatziari buruz egin ditugun urratsak errepikatuko ditugu, hangoen kideko erkaketak bizkaierazko lehen agerraldiekin egin ahal izateko. Lehen urratsa, han bezala, lehen agerraldien bilakaera aurkeztea izango da. Dena dela, eta bizkaierazko tradizio idatziaren berezitasunak hartaraturik, bilakaera ez dut mende erdiz mende erdi aurkeztuko, baizik eta adierazgarriago iruditzen zaizkidan beste epe batzuen bidez, 8. taulan ikusten baitira.

8. taula. *Bizkaierazko hitz berekien lehen agerraldien bilakaera, testuetako lehen agerraldien arabera, epez epe.*

epeak	z. abs.	%
< 1600	48	12.53
1601-1700	35	9.14
1701-1799	25	6.53
1800-1830	147	38.38
1831-1889	23	6.01
1890-1930	83	21.67
1931-1970	20	5.22
> 1970	2	0.52
GUZTIRA	383	100.00

Jakina denez, bizkaiera klasikoaren loraldia 1800 urtean hasten da eta oso gutxi irauten du, 30 bat urte. Bestalde, badu bizkaiera idatziak "zilarrezko aro" bat, XIX.

mendearen bukaeran eta XX. mendearen hasieran, abertzaletasunaren pizteakin bat gertatzen dena, baina 1930 inguruan edo, indarra nabarmen galtzen duena.

Adierazi berri dudana ongi islatzen da goiko taulan. Bizkaiera zaharraren ezin ukatuzko garrantzia lehen lerroan ikus daiteke, 12.53ko ehuneko garai horretan. Baina bizkaieraren egiazko ekarpena, XIX. mendeko lehen 30 urte horietan gertatzen da, 38.38ko ehuneko guztiz ohiz kanpoko horrek adierazten duenez. "Zilarrezko aro" a ere aski argi agertzen da, 21.67ko ehunekoarekin. Azkenik, azken lerroko ehuneko hutsaren hurrengoak garbi adierazten du Bizkaiko egungo idazleek —inoiz baino ugariago baitira— ez dutela beren euskalkiko uretatik ia tantarik edaten.

Kopuru orokorreko erkaketari dagokionez, bizkaierazko lehen agerraldiak 383 dira guztira, kopuru apala Iparraldeko 1988en aldean, eta orokorraren %3.47 besterik ez dena. Epez epeko datuei dagokienez, lerro esanguratsuenak soilik aztertu ditut, bizkaierarako hautatu ditudan epeak mende erdikoak ez direnez gero, kalkulatzeko guztiak berregin behar baitira:

9. taula. *Lehen agerraldi orokorren eta bizkaierazko hitz berekieren arteko ehunekoak, epe esanguratsuenetan.*

epeak	bizk.	orok.	%
< 1600	48	1696	2.83
1800 -1830	147	1044	14.08
1890 -1930	83	1816	4.57
> 1970	2	713	0.28

1600.a arteko 48 lehen agerraldien multzoa, bilakaeraren taulan nabarmentzen zena, ia erabat ezabatua gertatzen da erkaketa honetan: ez da ahaztu behar Etxepare eta Leizarragaren obra oparoa biltzen dela epe horretan. 1800-1830 epekoa, aldiz, aski nabarmentzen da orokorrari buruz —%14.08—; izan ere, 5. taulan ikus daitezkeen Iparraldeko produkzioaren krisialdi latzean gertatzen da. Bizkaierazko zilarrezko aroa deitu dudana ere aski ezabatua gertatzen da %4.57 horretan. Oro har, argi ikusten da datu horietan bizkaierazko produkzio idatziaren ahultasuna, 1800-1830 epean izan ezik, ia erabatekoa gertatzen dena. Egungo egoera %0.28 horrek berez azaltzen du, eta, hortaz, ez dut inongo iruzkinik gaineratuko.

Hitz zaharkitu eta gaur egun gutxi erabiliei buruzko argibideak, 2. eta 6. taulen bizkaierazko kide den hamargarren taulan datoz:

10. taula. *Lehen agerraldi gutxi erabiliak, eta zaharrak eta gutxi erabiliak, bizkaierazko hitz berekietan epez epe.*

epeak	g.er.	zah.g.er.	GUZT.
< 1600	4	5	9
1601-1700	3	2	5
1701-1799	4	0	4
1800-1830	31	7	38
1831-1889	8	0	8
1890-1930	22	1	23
1931-1970	5	0	5
> 1970	0	0	0
GUZTIRA	77	15	92

Zortzigarren taulako emaitzei hamargarreneko azken zutabekoak kentzen badizkiegu, 11. taulako emaitzak izango ditugu, 3. taulakoen bizkaierazko kideak baitira:

11. taula. *Bizkaierazko hitz berekien lehen agerraldien bilakaera, gutxi erabiliriko hitzak kendu ondoren.*

epeak	z. abs.	%
< 1600	39	13.40
1601-1700	30	10.31
1701-1799	21	7.22
1800-1830	109	37.46
1831-1889	15	5.15
1890-1930	60	20.62
1931-1970	15	5.15
> 1970	2	0.68
GUZTIRA	291	99.99

Bizkaierazko hitzen kasuan, Iparraldeko orokorretan bezala, hitz guztien eta hitz “normal”en ehunekoen arteko aldea txikia da, bigarren epean izan ezik epe guztietan puntutik beherakoa edo. Bestalde, kopuru absolutuak apalak dira, aurreko kasuetan baino aski apalagoak. Hortaz, bestetan iruzkin esanguratsurik egiteko biderik ez bazegoen, are gutxiago honetan.

4. Hiztegieta lehen agerraldien bilakaeraz

Testuetako agerraldiez gain, nire *Euskal Hiztegia*-n orobat saiatu naiz ematen, gorago azaldu dudan eran, hitzen lehen agerraldiak hiztegieta. Hiztegieta age-raldi horiez arituko naiz atal honetan, aurkezpenean, egoki den neurrian, aurreko ataletako urratsak eginaz.

12. taula. *Hiztegieta lehen agerraldien bilakaera, mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%
< 1550	15	0.43
1551-1600	339	9.71
1601-1650	13	0.37
1651-1700	411	11.78
1701-1750	1245	35.67
1751-1800	69	1.98
1801-1850	46	1.32
1851-1900	347	9.94
1901-1950	504	14.44
> 1950	501	14.36
GUZTIRA	3490	100.00

Hamabigarren eta ondoko taulen emaitzak ulertzeko ez da ahaztu behar datu baseko hitz askok —gorago azaldu denez testu batean lehenago agertzen direnak batik bat— ez dutela argibide hau. Horregatik da kopuru guztien baruteta 3490ekoa, testuetako lehen agerraldien 11039en aldean. Nolanahi ere, emaitzok aski argi islatzen dituzte euskal hiztegieta zernolako nagusiak. Lehen lerroak antzinako hitz zerrenden uzta, ikusten denez aski urria, jasotzen du; bigarrenak —%9.71— batez

ere Landuchioren hiztegiarena, ikusten denez baztergarria ez dena; 1651-1700 epeak —%11.78— batez ere S. Pouvreaurena, are garrantzitsuagoa. 1701-1750 epekoa da —%35.67— argi eta garbi lehen agerraldi gehien biltzen dituen, Urte, Martin Harriet eta batez ere Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-ren emaitza jasotzen baitu. Hurrengo epearen lehen agerraldi kopuru apalak, ikusarazten du aski ongi Añibarroren hiztegiaren orijinaltasun urria eta Larramendirenarekiko morrontza handia. Antzeko zenbait pentsatu behar da 1851-1900, Duvoisin eta Harrieten epeaz. Hurrengo lerroaren igotze nabarmenak —%9.94tik %14.44ra— ikusarazten digu Azkueren hiztegia ez dela aurrekoen biltzaile hutsa, eta hitz altxor berri handia —zeinaren zati garrantzitsu bat testuetara igaro baitzen gero— jasotzen duela. Azken lerroko ehuneko garaia —14.36, hots aurreko epekoaren parekoa— XX. mendeko bigarren erdian euskal hiztegiak egin duen ahalegin nabariaren lekuko gertatzen da.

Hitz zaharkitu eta gaur egun gutxi erabiliei buruzko argibideak, bigarren taularen kide den hamahirugarren taulan datoz:

13. taula. *Lehen agerraldi gutxi erabiliak, eta zaharrak eta gutxi erabiliak, hiztegiak lehen agerraldietan mende erdiz mende erdi.*

epeak	g.er.	zah.g.er.	GUZT.
< 1550	0	0	0
1551-1600	24	16	40
1601-1650	0	0	0
1651-1700	55	25	80
1701-1750	214	37	251
1751-1800	14	2	16
1801-1850	6	1	7
1851-1900	69	4	73
1901-1950	91	0	91
> 1950	11	0	11
GUZTIRA	260	155	415

Hamabigarren taulako emaitzei hamahirugarreneko azken zutabeak kentzen badizkiegu, 14. taulako emaitzak izango ditugu, 3. taulakoen hiztegiak kideak baitira:

14. taula. *Lehen agerraldi gutxi erabiliak, eta zaharrak eta gutxi erabiliak, hiztegiak lehen agerraldietan mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%
< 1550	15	0.51
1551-1600	299	10.24
1601-1650	13	0.45
1651-1700	331	11.33
1701-1750	994	34.03
1751-1800	53	1.81
1801-1850	39	1.34
1851-1900	274	9.38
1901-1950	413	14.14
> 1950	490	16.78
GUZTIRA	2921	100.01

Ikus daitekeenez, ehunekoan aldaketak puntu erditik beherakoak dira ia guztiak. Bi nabarmentzen dira apur bat, 1701-1750 epeari dagokiona, 1.64koa dena; %35eko kopuruei dagokionez, ez zait oso adierazgarria iruditzen. Bestea, > 1950 epeari dagokiona goragoa da, 2.42koa. Hau ere ez zait oso harrigarria iruditzen, definizioz *zab.g.er.* eremukoa 0 denez gero, kopuru absolutua gutxi aldatzen baita —besteak baino gutxiago—, eta horren ondorioz ehunekoak igo egin behar baitu.

Testuetako lehen agerraldietan bezala, hiztegietaoetan ere eman ditzakegu zenbait argibide, *zab.* eta *g. g. er.* laburduren bidez hain zuzen. Testuetako lehen agerraldietan aipatu ditugun eragozpen guztiak aurkitu ditugu hemen ere, jakina.

Han bezala, hiztegietao lehen agerraldi guztiak, lehenik, bi zati handietan banatuko ditut: alde batetik 1900 baino lehenagokoak eta bestetik 1900ez gerokoak. Hauek dira bi kopuruak eta dagozkien ehunekoak:

<1900:	2485	[%71.20]
>1900:	1005	[%28.80]

Testuetako lehen agerraldietako ehunekoekin erkatzen baditugu —71.40 eta 28.60, hurrenez hurren— ikusiko dugu aldea hutsaren hurrengoa dela.

Hiztegietao lehen agerraldi, mende honetan zaharkituztat jo daitezkeenak 81 dira, eta gaur gutxi erabiliak direnak 67: 148 guztira; bestalde, 1900ez gerokoetan *g. g. er.* marka dutenak 3 dira. Hortaz, hiztegietao lehen agerraldietatik hitz zaharkitu eta gaur gutxi erabiliak kenduaz emaitza hauek ditugu eratu ditugun bi zatietan:

<1900:	2018 - 148:	1870	[%67.51]
>1900:	903 - 3:	900	[%32.49]
Guztira		2770	[100.00]

Espero zenez, gutxi aldatzen dira ehunekoak, nahiz eta 1900ez gerokoak zerbait gora egiten duen. Testuetako lehen agerraldiez mintzatzean esan dugun bezala, puntu honetan ere, argibide errealagoak izateko *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren datuen azterketa zehatzagoa behar genuke.

5. Euskal hitz altxorra gramatika kategorien arabera

Atarikoetan esan dudanez, *gramkat* eremuan izenak —iz—, izenondoak —io—, izenlagunak —il—, aditzak —ad—, adizlagunak —al— eta besteak —0— bereizi ditut. Hauek dira horietako kategoria bakoitzari dagokion kopurua:

iz: 6844 io: 1466 il: 276 ad: 2151 al: 988 0: 312

Kopuru hauen batuketaren emaitza, 12037 da, hots, fitxen kopurua —11687— baino garaiagoa. Izan ere, fitxa batzuei gramatika kategoria bat baino gehiago ezarri zaie, eta hortik bi kopuruaren arteko aldea.

Atal honetan, kategoria horien denboran zeharko bilakaera aztertu nahi dut. Horretarako, lehenik, testuetan agertzen ez diren lehen agerraldien, hots, *dtest* eremuan 0 dutenen kenketa egin behar dut. Hauek dira 0 ikurreko kopuruak: iz: 465; io: 68; il: 4; ad: 63; al: 18; 0: 7. Hortaz, hauek dira kontuan hartzeko kopuruak:

iz: 6359 io: 1466 il: 272 ad: 2085 al: 967 0: 305

Izenlagunen eta 0 ikurpean bildu ditugunen zenbatekoak apalak direnez gero, gainerako lau kategorien azterketa egingo dugu: izenena, izenlagunena, aditzena eta adizlagunena.

a) *izenak*

Honela banatzen dira 6359 izenak denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

15. taula. *Izenen lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	183	2.88	[4.40]
1551-1600	602	9.47	[10.92]
1601-1650	525	8.25	[10.08]
1651-1700	369	5.80	[6.19]
1701-1750	262	4.12	[4.49]
1751-1800	565	8.88	[9.47]
1801-1850	737	11.59	[11.38]
1851-1900	946	14.88	[14.49]
1901-1950	1107	17.41	[15.14]
> 1950	1063	16.72	[13.46]
GUZTIRA	6359	100.00	

Erkaketa errazteko, eskuin-eskuineko zutabeen, kako zuzenen artean, lehen taulako ehunekoak, hots, euskal hitz altxor osoari dagozkionak, ezarri ditut hemen eta 16, 17, eta 18. tauletan..

Ikusten denez, ehuneko gehienak aski kidekoak dira, hiru izan ezik: lehen lerrokoa eta bi azkenetakoak. 1550 baino lehenagoko izenen ehuneko erlatiboki apala —2.88, 4.40-ri buruz— ez da, beharbada, adierazgarria, kopuru absolutua aski txikia denez gero. Esanguratsua goak bide dira azken bigarren lerroetako aldeak, batez ere > 1950 epekoa, %3.26. Antza denez, azken urte hauetan batez ere terminologiaren arloan onartzen ari garen hitzen —batez ere, edo lehenik, izenen—¹² multzo garaiaren isla da.

b) *izenondoak*

Honela banatzen dira 1397 izenondoak denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

16. taula. *Izenondoaren lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	51	3.65	[4.40]
1551-1600	132	9.45	[10.92]
1601-1650	124	8.88	[10.08]
1651-1700	96	6.87	[6.19]
1701-1750	62	4.44	[4.49]
1751-1800	118	8.45	[9.47]
1801-1850	148	10.59	[11.38]
1851-1900	206	14.75	[14.49]
1901-1950	217	15.53	[15.14]
> 1950	243	17.39	[13.46]
GUZTIRA	1397	100.00	

(12) Ikus, nolahi ere, izenondoaren banaketa denboran zehar hurrengo azpiatalean.

Izenondoen kasuan, ikustenenez, nabarmentzen den diferentzia bakarra azken lerrokoa da —%13.46tik %17.39rako gorakada— izenei dagokiena baino handiagoa. Egia esan, ez dut alde nabarmen horren arrazoia ikusten. Kopuru absolutua —243— ez da handiegia, baina badirudi ezin dela esan erabat ausazkoa denik aztertzen ari garen gorakada hori. Arrazoa garbiago ikusteko, 243 izenondo horien zernolakoak aztertzeraz jo dut, eta ikusi dut lehen agerraldi horietako 44 izen eta izenondoak direla, hots, bi betekizunak dituzten hitzak direla. Berrogeita lau horiek kenduz gero 199 izenondo ditugu, eta ehuneko 14.71ra jaisten da, ehuneko orokorretik —13.46— aski gertu dagoen ehuneko batera, hain zuzen.

c) *aditzak*

Honela banatzen dira 2085 aditzak denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

17. taula. *Aditzen lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	162	7.77	{4.40}
1551-1600	331	15.88	{10.92}
1601-1650	307	14.72	{10.08}
1651-1700	126	6.04	{6.19}
1701-1750	101	4.84	{4.49}
1751-1800	217	10.41	{9.47}
1801-1850	219	10.50	{11.38}
1851-1900	286	13.72	{14.49}
1901-1950	185	8.87	{15.14}
> 1950	151	7.24	{13.46}
GUZTIRA	2085	100.00	

Ikusten dugunez, bi muturretako lerroak dira alde nabarmenenak agertzen dituztenak bi ehunekoen artean: bi lehen lerroetan orokorrak baino nabariki altuagoak —3.37 eta 4.96, hurrenez hurren— eta bi azkenetan orokorrak baino nabariki apalagoak —6.27 eta 6.22, hurrenez hurren—. Mende honetako beherakada, izen eta izenondoen gorakadaren kontraispilua dela dirudi. 1600 aurreko testuetako aditz ehuneko garaian arrazoia ez dut ikusten zein izan daiteken.¹³

(13) Bada ezpada ere, datu baseko 255 aditz elkartuak —hots, *bitz egin* edo *damu hartu* bezalakoak— aztertu nituen eta kopuruak kalkulatu mendez mende. 1600 baino lehenagokoak 50 dira, %19.60, eta mende honetakoak 22, hots, %8.63. Hortaz, 1600 baino lehenagokoak batz bestekoari dagozkionak —23.65— baino gutxiago dira, hots, beste epeetan baino aditz elkartu gutxiago dago 1600 arteko epe horretan; edo beste modu batera esateko, 1600 arteko epe horretako aditzak, gehiago ez ezik, “aditz hutsagoak” dira. Bestalde, mende honetako ehuneko apalak —8.63— gaur egun aditz elkartu gutxi sortzen dugula adierazten du; hots, aditz gutxi sortzen dugu, eta are aditz elkartu gutxiago.

d) adizlagunak

Honela banatzen dira 967 adizlagunak denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

18. taula. *Adizlagunen lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	58	6.00	[4.40]
1551-1600	99	10.24	[10.92]
1601-1650	126	13.03	[10.08]
1651-1700	67	6.93	[6.19]
1701-1750	49	5.07	[4.49]
1751-1800	108	11.17	[9.47]
1801-1850	131	13.55	[11.38]
1851-1900	137	14.17	[14.49]
1901-1950	148	15.30	[15.14]
> 1950	44	4.55	[13.46]
GUZTIRA	967	100.01	

Ikusten dugunez, adizlagunen erkaketa denboran zehar bilakaera orokorraren antzekoa da gutxi gora behera. Ehunekoen arteko aldeak —beste gramatika kategorietakoak baino zerbait handiagoak— kopuru absolutuen txikitasunagatik izan daitezke. Bada ehuneko diferentzia bat —8.91— neurri guztietatik kanpokoa, 1950ez geroko lehen agerraldiei dagokiena hain zuzen, eta aditzetan ikusi dugun joera areagotzen duena.

e) gramatika kategoriak hiztegietan

Testuetako lehen agerraldiak bezala, hiztegietako lehen agerraldiak gramatika kategorien arabera eta denboran zehar aztertzeari ekin diot. Nolanahi ere, kopuru absolutuak kasu horretan, ikusi dugunez, apalagoak direnez gero, izen eta aditzekiko datuak aurkeztuko ditut soilik, izenondo eta adizlagunekikoak ez baitziren adierazgarriak.

e₁) izenak

Honela banatzen dira hiztegietako 2380 izenak denboran zehar mendez mendeko epeetan:

19. taula. *Izenen lehen agerraldiak hiztegietan mendez mende.*

epeak	z. abs.	%	
< 1600	228	9.58	[10.14]
1601-1700	293	12.31	[12.15]
1701-1800	862	36.22	[37.65]
1801-1900	249	10.46	[11.26]
> 1900	748	31.43	[28.80]
GUZTIRA	2380	100.00	

Erkaketa errazteko, eskuin-eskuineko zutabeen, kako zuzenen artean, 12. taulako ehunekoak, hots, hiztegietao lehen agerraldietako kopuru orokorre dagozkienak, ezarri ditut taula honetan eta hurrengoan.

Ikusten denez, alde esanguratsu bakarra azken lerrokoa da, %2.63koa, eta testuetako lehen agerraldietan bezala, goragokoa izenen orokorra baino.

e₂) aditzak

Honela banatzen dira hiztegietao 544 aditzak denboran zehar mendez mendeko epeetan:

20. taula. *Aditzen lehen agerraldiak hiztegietao mendez mende.*

epeak	z. abs.	%	
< 1600	81	14.89	[10.14]
1601-1700	58	10.66	[12.15]
1701-1800	246	45.22	[37.65]
1801-1900	62	11.40	[11.26]
> 1900	97	17.83	[28.80]
GUZTIRA	544	100.00	

Aisa ikusten da aditzen ehunekoek ez dietela, aski urrutitik baizik, ehuneko orokorre jarraitzen. Nolanahi ere, bi bereizten dira besteak baino aski nabarmenago: 1701-1800 epekoa —%7.57 aditzenaren alde— eta mende honetako —%10.97 orokorraren alde—. Lehenengoaren zergatikoa hau izan daiteke: epe horretako hiztegi guztiak erdara-euskara dira, eta jakina da bai Urtek eta baita Larramendik ere ez zutela inongo eragozpenik erdal aditzaren kidezkat euskal aditz bat eratze-ko edo asmatzeko. Mende honetako, testuetako lehen agerraldei dagokien taulan ikusi dugunaren ildotik doa: aditzen ehunekoaren beheraldi nabarmenetik, hain zuzen.

6. Hitz eratorri eta elkartuen bilakaera

Gorago esan dudanez, *erat* eremuan, hitz eratorriei, zeini bere atzizkia, eta elkartuei, zeini bere bigarren osagaia, ezarri diegu. Hortaz, ez dugu ikur bakar bat hitz eratorri guztiak, edo elkartu guztiak, aztertzeo. Baina ez eratorri, ez elkartu ez diren hitzei 0 marka ezarri diegunez gero, aski erraza gertatzen da “berezko hitz” deituko ditudan hitz horien bilakaera aztertzea. Hori da atal honen helburua.

Hurrengo taulan, epe bakoitzean, epeko berezko hitzen eta epeko hitz guztien arteko erlazioa ematen da, berezkoen ehunekoaren bidez:

20. taula. *Berezko hitzen leben agerraldiak testuetan mende erdiz mende erdi.*

epeak	erat-0	orok.	%
< 1550	340	486	69.96
1551-1600	656	1210	54.21
1601-1650	440	1113	39.53
1651-1700	254	683	37.19
1701-1750	175	490	35.71
1751-1800	316	1045	30.24
1801-1850	383	1256	30.49
1851-1900	437	1599	27.32
1901-1950	412	1671	24.66
> 1950	607	1486	40.84
GUZTIRA	4020	11039	36.42

Ikusten denez, berezko hitzen ehunekoa gutxituz doa etengabe 1950 arte. Hortaz, hitz eratorri eta elkartuen ehunekoa hein berean doa handituz. Jakina denez, bada hizkuntza guztietan halako lotura hertsu bat¹⁴ idazkera jasoaren eta hitz eratorrien eta elkartuen ugaritasunaren artean; hots, hitz eratorri eta elkartuen ehuneko garaiak, hizkuntza landua, beregaina eta nolabait jasoa adierazten du. Alde honetatik, euskara idatziaren historiak, hizkuntzaren etengabeko lantze, beregaintze eta jasotze prozesu bat ispilatzen du. Prozesua etengabea da, baina urratsen artean bada bat handiena —%14.68— gertatzen dena: 1601 eta 1650 artean lapurtar klasikoek egiten dutena, hain zuzen.

Nolanahi ere, joera etengabe hori erabat eteten da XX. mendearen bigarren erdian —1901-1950 epeko %24.66tik > 1950ko %40.84—, hots, hizkuntza, irudiz, inoiz baino gehiago landuagoa, gaurkotuagoa eta jasoagoa agertzen denean. Puntu honetan kontuan izan behar da azken urte hauetan inoiz bezala ugaritu direla maileguak hizkuntzan, eta kasu askotan mailegu horiek eratorriak garatzeko ez dute oraindik aski denbora izan; edo bestela esateko, oraingoz bederen, eratorri gehienak ere maileguz hartzen dira. Bestalde, azken urteotako gaurkotze eta lantzea gorabehera, inork gutxik ukatuko du, nik uste, hizkuntzak beregaintasuna galdu duela, are hitz altxorren eremuan, hizkuntzak gaur egun pairatzen duen erdaren eraginaren ondorioz.

7. Zenbait atzizkiren modernotasunaz

Hitz eratorrietan, *erat* eremuan ehundik gora atzizki hartu ditut aintzat. Horietako askok oso agerraldi gutxi dituzte datu basean, eta, hortaz, ez dira adierazgarriak. Atal honetan maiztasun handiko atzizkiak —hots, 100 baino gehiago hitzetan agertzen direnak— eta, maiztasun txikiagokoak izanik, interes bereziren bat zutenak hartu ditut kontuan. Atzizki bakoitzean datu hauek eman ditut: lehenik, kako zuzenen artean, maiztasun absolutua, gero 1900 baino lehenagoko lehen agerraldiak, gero mende honetako lehen agerraldiak, bi horien batuketa ondoren, eta azkenik, mende honetako ehunekoa agerraldi datadun guztiei buruz. Hauek dira emaitzak:

(14) Cf. I. Sarasola "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17, 1984, 206.

			(1) ¹⁵	(2) ¹⁶	GUZT	% ¹⁷			
ADA	[27]	:	14	+	11	:	25	:	40.00
ALDI	[178]	:	73	+	96	:	169	:	56.80
ARAZI	[245]	:	175	+	59	:	234	:	25.21
ARI	[207]	:	104	+	91	:	195	:	46.67
DUN	[120]	:	61	+	51	:	112	:	45.54
DURA	[62]	:	41	+	15	:	56	:	26.78
ERA	[82]	:	36	+	24	:	60	:	40.00
ETA	[111]	:	28	+	76	:	104	:	73.08
GAILU	[27]	:	4	+	19	:	19	:	78.95
GARRI	[213]	:	140	+	62	:	202	:	30.69
KERIA	[110]	:	59	+	46	:	105	:	43.81
KA	[279]	:	133	+	105	:	238	:	44.12
KI(iz)	[77]	:	37	+	38	:	75	:	50.57
KI(al)	[141]	:	109	+	27	:	136	:	19.85
KO	[327]	:	211	+	109	:	320	:	34.06
KOI	[23]	:	10	+	13	:	23	:	56.52
KOR	[116]	:	58	+	38	:	96	:	39.58
LE	[110]	:	74	+	30	:	104	:	28.85
MEN	[56]	:	33	+	26	:	59	:	44.07
MENDU	[25]	:	25	+	0	:	25	:	0.00
PEN	[74]	:	35	+	37	:	72	:	51.39
TASUN	[296]	:	165	+	95	:	260	:	36.53
TEGI	[80]	:	42	+	34	:	76	:	44.73
TI	[61]	:	42	+	18	:	60	:	30.00
TSU	[153]	:	90	+	58	:	148	:	39.19
TXO	[109]	:	61	+	44	:	105	:	41.90
TZA	[103]	:	60	+	38	:	98	:	38.77
TZAILA	[145]	:	91	+	45	:	136	:	33.09
TZE	[294]	:	185	+	100	:	285	:	35.08
ZAIN	[41]	:	15	+	20	:	35	:	57.14
ZALE	[63]	:	19	+	43	:	62	:	69.35
ZIO	[58]	:	34	+	22	:	56	:	39.28
GUZTIRA	:	:	1486	:	3750	:	39.73	:	

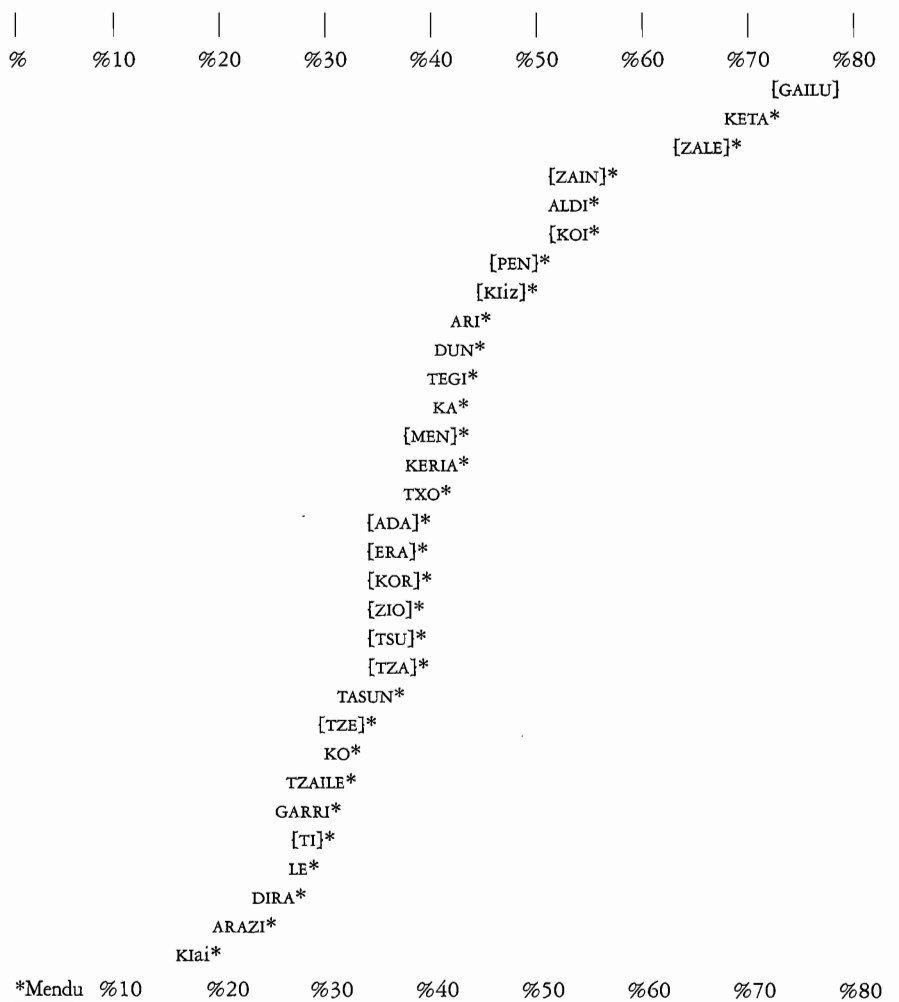
Azken zutabeko ehunekoak, delako atzizkiaren “modernotasuna” adierazten du: atzizki jakin batek bere lehen agerraldiko hitz guztiak mende honetakoak balitu, %100 emango luke azken zutabea, eta, era berean, agerraldi guztiak aurreko mendetakoak balitu —eta hori gertatzen da zerrendako *-mendu* atzizkiarekin— %0 emango luke zutabe berean.

Emaitzok grafikoan ikus daitezke.

(15) Sarrera kopurua 1900 arte.

(16) Sarrera kopurua mende honetan,

(17) GUZT zati (2) da ehuneko hau.

Lehen grafikoa. Euskal atzizki nagusien modernotasuna.

Ezkerreko lerro zutak irudikatzen du mende honetako lehen agerraldien ehunekoaren lehen agerraldi guztiekiko, hots:

3779 : 11041 : %34.27

Eskuineko lerro zutak kideko ehuneko bat irudikatzen du, baina goian aztertu ditugun lehen agerraldi atzizkidunak soilik kontuan harturik, goiko zerrendako (2) eta GUZT zutabeen batuketaren zatiketaren bidez:

1486 : 1750 : %39.63.

Esan dezagun bidenabar, espero zen bezala lehen agerraldi atzizkidunen ehunekoak garaia goiaren orokorra baino.

8. Maila alderdiak euskal hitz altxorrean

Atarikoetan azalduenez, *maila* eremuan bi errejistro besterik ez ditut kontuan hartu, *goi.* eta *beb.*, eta markarik gabekoei ohiko 0-a ezarri diet.

Lehen agerraldi guztietatik —11687—, *goi.* marka dutenak 330¹⁸ dira, hots, %2.82. Honela banatzen dira 330 lehen agerraldi horiek denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

18. taula. *Goi mailako lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	31	9.60	[4.40]
1551-1600	53	16.41	[10.92]
1601-1650	48	14.86	[10.08]
1651-1700	29	8.98	[6.19]
1701-1750	17	5.26	[4.49]
1751-1800	14	4.33	[9.47]
1801-1850	11	3.40	[11.38]
1851-1900	29	8.98	[14.49]
1901-1950	67	20.74	[15.14]
> 1950	24	7.43	[13.46]
GUZTIRA	323	99.99	

Erkaketa errazteko, eskuin-eskuineko zutabeen, kako zuzenen artean, lehen taulako ehunekoak, hots, euskal hitz altxor osoari dagozkionak, ezarri ditut hemen eta 18.ean.

Ikusten denez, *goi* mailako lehen agerraldien eta lehen agerraldi orokorren ehunekoen arteko diferentzia handienak 1650 aurreko epeetan daude —5.20, 5.49 eta 4.78, hurrenez hurren— hots, lapurtar klasikoen garaietan, eta bestalde 1901-1950 epean —5.60, epe guztien artean garaiana—, garbizaletasunaren garaian, hain zuzen.

11687 lehen agerraldietatik *beb.* marka dutenak 233 dira,¹⁹ hots, %1.99. Hone-la banatzen dira 233 lehen agerraldi horiek denboran zehar mende erdiz mende erdiko epeetan:

18. taula. *Bebe mailako lehen agerraldiak mende erdiz mende erdi.*

epeak	z. abs.	%	
< 1550	17	7.39	[4.40]
1551-1600	28	12.17	[10.92]
1601-1650	21	9.13	[10.08]
1651-1700	17	7.39	[6.19]
1701-1750	19	8.26	[4.49]
1751-1800	30	13.04	[9.47]
1801-1850	23	10.00	[11.38]
1851-1900	39	16.96	[14.49]
1901-1950	26	11.30	[15.14]
> 1950	10	4.35	[13.46]
GUZTIRA	230	99.99	

(18) Horietatik 3 “*goi.* (g.er.)” marka daramate, eta 5-ek “*gaur goi*”marka.

(19) Horietatik 24 “*batez ere beb.*” eta 37 “*gaur beb.*”.

Behe mailakoen artean ez dago ehunekoetan alde handirik orokorre buruz: diferentzia handiena behe mailakoen alde 3.77ko da, 1701-1750 epean. Salbuespen nabarmena XX mendea da, eta batez ere bigarren erdialdea, non erabat apaltzen den behe mailako lehen agerraldien ehunekoa eta 9.11ko aldea dagoen orokorren alde.

Bada beste erkaketa bat esanguratsua maila dela eta. Mailaren eta euskalkiaren artekoa da. Izan ere, *goi.* marka daramaten 330 lehen agerraldietatik, 143-k —hau da, %43,33— *ipar.* marka daramate, eta; beste 16-k —%4.85— *zub.* marka;²⁰ hots, badago halako lotura bat maila goratasun eta iparraldeko euskalkien —batez ere lapurtar tradizioaren— artean.

Beste errejistroari, hots, *beb.* mailari dagokionez, marka hori duten 233 lehen agerraldietatik 105ek —hau da, %45.06k— *beg.* marka daramate, 21ek —%9.01— *ipar.*, 12k —%5.15— *gip.* eta 9k —%3.86— *bizk.* Hegoaldeko markako ehunekoari gipuzkerazkoena eta bizkaierazkoena batzen badizkiegu, 54.07 ehunekoa dugu. Hortaz, badirudi behe mailako lehen agerraldien kasuan, Hegoaldeko hitzekin dagoela nolaerebait lotua *beb.* maila hori.

9. Idazle batzuen eragina euskal hitz altxorrean

Nire *Euskal Hiztegia*-ko datuen gainean eratu dudan datu baseak ez du berez gaitasunik idazleen mailaraino jaisteko azterketan. Dena dela, kasu batzuetan, egin daiteke idazle jakin baten zernolako azterketa. Horretarako, baldintza bat da nahitaezkoa: delako idazlearen liburuen argitaratze urteetan beste libururik ez argitaratu izana. Baldintza hori betetzen duten idazleen artean garrantzitsu eta esanguratsuenak hautatu ditut. Tamalez, ez dago bizkaitar idazle garrantzitsurik baldintza hori betetzen duenik: Juan Antonio Mogelen *Konfesio ta komunioko sakramentuen gañean erakasteak* argitaratzen den urtean —1800.ean— Durangoko Plateroena argitaratzen da, eta Iparraldeko beste bi; haren *Peru Abarka* idazlana datatzen den urtean —1802.ean— Añibarrok bi liburu argitaratzen ditu: *Esku liburua* eta nafarrerazko kristau ikasbidea; eta *Konfesino ona* argitaratzen duen urtean argitaratzen du Añibarrok *Lora sorta espirituala*. Juan Jose Mogelen *Baserritaa nekezaleentzako eskolia edo ikasbidiak* obra, frai Bartolomeren lehen liburuen artekoa da, eta orobat gertatzen da frai Bartolome eta Pedro Astarloaren obrekin.

B. Etxepare

Euskal lehen idazleak gure literaturako hitz altxorrera ekartzen dituen lehen agerraldiak 362 dira. Kontuan izanik haren liburuaren hedadura txikia, kopuru nabarmena da, baina ez da ahaztu behar lehen idazlea izateak alde horretatik duen alde ona: Etxepareren liburua argitaratzen denean 112 testu hitzek soilik osatzen dute euskara idatziaren hitz altxorra. Hortaz, hitz guztiz arruntan mordoazaltzen da lehen aldiz Etxepareren liburuan: *damu*, *dantza*, *demonio*, *denbora*, *dotrina*, *duda*, *ebaki*, *egarri*, *etab*.

(20) Gainerakoak baztergarriak dira: 2 bizk., 0 gip., 7 naf. (baina zazpiak "Ipar. edo naf."), eta 1 heg.

Etxepareren ekarpenetik 243 hitz —hots, %67.12— euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal hiztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik, eta 112 —hots, %30,94— *ipar.* markaturik agertzen dira. Beste hiruk, aldiz, *zub.* marka dute.

Erabilerari dagokionez, 278 hitz —hots, %76.80— nire *Euskal hiztegia*-n inongo erabilera markarik gabe azaltzen dira, 42 —%11.60— zaharkituztat jotzen dira, 6 gutxi erabiltzat, 20 gaur gutxi erabiltzat, eta 10 zahar eta gutxi erabiltzat. Mailari dagokionez, 324 hitz —hots, %89.50— nire *Euskal hiztegia*-n inongo erabilera markarik gabe azaltzen dira, 28 —%7.73—goi milakoak dira eta 9 —%2.49— behe mailakoak.

Gorago aipatu dudanez, lotu izan da idazkera jaso hitz eratorrien ugaritasunarekin, eta idazkera herrikoia haien urritasunarekin. Etxepare beti izan da idazle herrikoitzat hartua, eta badirudi gure datuek horrelako zerbait adierazten dutela: Etxepareren 362 hitzetatik 241 —hots, %66.57— ez-eratoriak dira. Ikusiko dugunez ehuneko hori apalagoa da Leizarragagan eta lapurtar klasikoengan.

J. Leizarraga

Euskal hitz altxorraren historian, Leizarraga da lehen agerraldi gehien dituen idazlea. Haren obraren hedadura handia eta goiztartasuna dira, jakina, horren arrazoiak. Leizarragaren itzulpenetan 1009 lehen agerraldi gertatzen dira, hots, Etxepareren 326ak baino ia hiru aldiz gehiago, hain zuzen.

Leizarragaren 1009 lehen agerraldi horietatik 659 —hots, %65.31— euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal hiztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik, eta 334 —hots, %33.10— iparraldekotzat jotzen direnak; *zub.* marka agertzen dutenak 6 besterik ez dira.

Erabilerari dagokionez, 680 —hots, %67.39— markarik gabeak dira, 138 —%13.68— nire *Euskal hiztegia*-n zaharkituztat hartzen direnak, 58 —%5.75— gutxi erabiliak, 54 —%5.35— gaur gutxi erabiliak, eta 69 —%6.84— “Zah. (G. er.)” argibidea dakartenak. Mailari dagokionez 938 —hots, %92.96— dira markarik gabekoak, 50 —%4.96— goi mailakoak eta 21 —%5.75— behe mailakoak.

Leizarragagan, hitz ez eratorrien kopuru erlatiboak behera egiten du, Etxeparerengarekin alderatzen badugu: 515 dira *erat* eremuan 0 ikurrera biltzen direnak, hots %51,04. Hortaz, Leizarragaren lehen agerraldien ia erdiak hitz eratoriak —edo elkartuak— dira: gogora dezagun Etxeparerengan hirutatik bat zirela.

J. Etxeberri Ziburukoa

Lapurtar klasikoen artean Etxeberri Ziburukoa eta Axular dira lehen agerraldi gehien dituzten idazleak, 445 eta 350, hurrenez hurren. Gainerakoen lehen agerraldien kopuruak askoz ere apalagoak dira: Sarako taldekoen artean Materrek 106 lehen agerraldi ditu, Haranburuk 69, Harizmendik 10, Argaiñaratsak 26. Horietatik at, Gazteluzarrek 32, Tartasek —*Onsa hiltzeko bidia* liburuan— 41 eta Belapeire zuberotarrak 60 —horietako 18, hots, %30, zubererazkoak—. Aipagarria da Oihenart, bere euskarazko obraren laburtasuna gorabehera 162 lehen agerraldi dituen.

Hortaz, Etxeberri Ziburukoa eta Axular soilik aztertuko ditut saio honetan. Bietako lehenak hiru liburu idatzi zituen —*Manual debozionala* (1627), *Noelak* (1630) eta *Elizara erabiltzeko liburua* (1636)—, eta hirurak izan ditugu kontuan kalkuluak egiteko.

Esan berri dudanez, Etxeberri Ziburukoaren lehen agerraldiak guztira 445 dira, eta hortaz, bera da, Leizarragaren ondoren, lehen agerraldi gehien dituen idazlea. 445 hitz horietatik 260 (hots, %58.43) euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal hiztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik, eta 179 (hots, %40.22) Iparraldekotzat jotzen direnetakoak dira. Ikusten denez, Iparraldeko hitzen ehunekoa (%40.22) nabarmen garaia goa da Etxeparerena (%30,94) eta Leizarragarena (%33.10) baino.

Erabilerari dagokionez, 307 (hots, %68.99) markarik gabeak dira, 51 (%11.46) nire *Euskal hiztegia*-n zaharkituztat hartzen direnak, 29 (%6.52) gutxi erabiliak, 25 (%5.62) gaur gutxi erabiliak, eta 33 (%7.42) "Zah. (G. er.)" argibidea dakartenak. Mailari dagokionez 420 (hots, %94.38) dira markarik gabekoak, 21 (%4.72) goi mailakoak eta 4 (%0.90) behe mailakoak.

Hitz ez eratorriak Etxeberri Ziburukoaren lehen agerraldien artean 188 dira 445tetik (hots, %42.24) hau da Leizarragarenak baino are gutxiago.

Axular

Piarres Axularren obra bakar *Gero*-n, gorago esan dudanez, 350 lehen agerraldi daude. Horietatik 240 (hots, %68.57) euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal hiztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik, eta 103 (hots, %29.43) han Iparraldekotzat jotzen direnetakoak dira. Ikusten denez, Iparraldeko hitzen ehunekoa (%29.43) Etxeparerarenaren (%30,94) eta Leizarragarenaren (%33.10) mailakoa dela, eta Etxeberri Ziburukoarena (%40.22) baino nabarmen apalagoa.

Erabilerari dagokionez, 267 (hots, %76.29) markarik gabeak dira, 17 (%4.86) nire *Euskal hiztegia*-n zaharkituztat hartzen direnak, 30 (%8.57) gutxi erabiliak, 10 (%2.86) gaur gutxi erabiliak, eta 24 (%6.86) "Zah. (G. er.)" argibidea dakartenak. Ikus daitekeenez, Axularren lehen agerraldietatik denboraren iragaitzari aurre egin dioten lehen agerraldien ehunekoa (hots, %76.29) ia Etxeparerena (%76.80) bezain garaia da, eta Leizarragarena (%67.39) eta Etxeberri Ziburukoarena (%68.99) baino garaia goa.

Mailari dagokionez 328 (hots, %93.71) dira markarik gabekoak, 18 (%5.14) goi mailakoak eta 3 (%0.86) behe mailakoak. Ikusten denez, mailari buruzko ehunekoetan ez da alde esanguratsurik gertatzen orain arte aztertu ditugun lau idazleen artean.

Hitz ez eratorriak edo berezkoak Axularren lehen agerraldien artean 114 dira 350tetik (hots, %32.57); hortaz, Leizarragarengan hasten den hitz eratorrien ehunekoaren gorakada nabarmenak (% 48.96 hitz eratorri eta elkartu, Etxepareren %33.43ren aldean) gorago egiten du Etxeberri Ziburukoarengan (%57.76), Axularren %67.43rekin joera bururatuz.

Mendiburu

Sebastian Mendibururen idazlanetatik *Jesusen amore-nekeei dagozten zenbait otoitzgai* eta P. Altunak argitaraturiko *Mendibururen idazlan argitaragabeak* erabili ditut. Obra horietan 253 lehen agerraldi agertzen dira. Horietako 65ek (hots, %25,69) Larramendiren hiztegian dute lehen agerraldia. Dialekto etorkiari dagokionez, 223

(hots, %88.14) euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal biztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik. Ehuneko hori, Iparraldekoen artean ikusi duguna baino nabarmen garaia dena, ez da harritzekoa erdialdeko idazle bati dagokionez. Gainerakoetatik, 15ek Hegoaldeko marka dute, bostek gipuzkerarena, seik Iparraldeko hizkerena —horietako bostek “batez ere ipar.” marka—; hortaz, nahiz eta bakarra den “naf.” daraman lehen agerraldia, aski argi ikusten da Mendiburu, erdialdekoa izanik, sortaldeko hizkeren eragina duen idazlea dela.

Erabilerari dagokionez, 196 (hots, %77.47) markarik gabeak dira, 4 (%1.58) nire *Euskal biztegia*-n zaharkituztat hartzen direnak, 38 (%15.02) gutxi erabiliak, 8 (%3.16) gaur gutxi erabiliak, eta 7 (%2.77) “Zah. (G. er.)” argibidea dakartenak. Azpimarratzekoa da gutxi erabilien ehuneko garaia, Mendiburuk hitzak sortzeko zaletasun ezagunaren isla bide dena. Aldiz, zaharkituen ehunekoak ez da aurrekoetan bezain garaia, XVIII. mendeko idazlea delako, agian.

Mailari dagokionez 246 (hots, %97.23) dira markarik gabekoak, 2 (%0.79) goi mailakoak eta 5 (%0.51) behe mailakoak. Ikusten denez, mailari buruzko ehunekoe-tan, orain aztertu ditugun idazleen artean bezala, ez da alderdi esanguratsurik gertatzen Mendibururengan.

Hitz ez eratorriak edo berezkoak Mendibururen lehen agerraldien artean 65 dira; kopuru horrek 25.69ko ehunekoak ematen digu, orain arte ikusirikoa apalena, eta Mendibururen hitzak sortzeko zaletasun ezaguna, aipatu berri duguna, bermatzen duena.

Agirre Asteasukoa

Juan Bautista Agirreraren *Erakusaldiak* idazlan zabaletik *Orotariko Euskal Hiztegia*-n erabiltzen den erakusgarrian 138 lehen agerraldi aurkitu digutu,²¹ horietatik 41ek (%29.71) Larramendiren hiztegian dute lehen agerraldia. XIX. mendearen hasierako gipuzkoar idazle honengan, 138 lehen agerraldi horietatik 123 (hots, %89.13) euskara komunekoak dira, hau da, nire *Euskal biztegia*-n ez dute inongo dialekto markarik. Gainerakoetatik, 9 (%6.52) han Hegoaldekoetatik jotzen direnetakoak dira, eta 4 (%2.90) gipuzkerazkoak: beste alderdietako eragin nabarmenik agertzen ez duen erdialdeko idazle baten aurrean gaude.

Erabilerari dagokionez, 115 (hots, %83.33) markarik gabeak dira, 4 (%2.90) nire *Euskal biztegia*-n zaharkituztat hartzen direnak, 14 (%10.14) gutxi erabiliak, 2 (%1.45) gaur gutxi erabiliak, eta 4 (%2.90) “Zah. (G. er.)” argibidea dakartenak. Ikus daitekeenez, markarik gabeko ehuneko garaia da Agirre Asteasuarena. XIX. mendearen hasierako idazlea izanik ez da, beharbada, harritzeko kontua.

Mailari dagokionez 136 (hots, %98.55) dira markarik gabekoak eta 2 (%1.45) behe mailakoak. Puntu honetan ere Agirre Asteasukoa da markarik gabeko ehunekorik garaia duena.

Hitz ez eratorriak edo berezkoak Agirreraren lehen agerraldien artean 40 dira (%28.98), hots, Mendibururena baino apur bat garaia dena, baina bere epeko batz bestekoa (%30.49) baino zerbait apalagoa.

(21) Nire *Euskal biztegia*-n 1808 datarekin 146 lehen agerraldi gertatzen dira; baina horietako 8 gutxienez Añibarroren *Misiolari euskalduna*-koak dira. Baliteke Agirre Asteasuokari egotzi dizkiodan 138 horietatik bat edo bat Añibarrarena izatea orobat.

Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca

BLANCA URGELL
UPV/EHU

Abstract

The only aspect of Old Basque dictionaries which seems to have attracted the attention of researchers has been their potential contribution to the lexical inventory of this language: this is an ahistorical, endogenous and utilitarian approach. The method—or lack of it—which underlies this approach brings about serious errors. These errors not only invalidate the conclusions but they also frequently misportray the only history which this research is concerned with: the history of Basque words.

0. Introducción*

Hasta fechas muy recientes, los diccionarios vascos antiguos (entendiendo por tales todos los compilados antes de Azkue [1905-1906])¹ han despertado, en general, un interés limitado: además de presentaciones bio-bibliográficas y algunas ediciones, rara vez críticas, la investigación, sin duda escasa, de este tipo de textos se ha centrado en la reconstrucción de la transmisión lexicográfica de ciertas palabras.

En este trabajo quisiera mostrar que: 1) los diccionarios vascos se han estudiado y valorado exclusivamente en función de su utilidad como medios para completar un ente ideal que podríamos llamar “Diccionario Vasco” y que comprendería todas las palabras antiguas y modernas de la lengua; 2) de este enfoque resulta que el supuesto objeto de estudio se convierte en un continente accesorio —una especie de baúl— donde está almacenado, con mayor o menor acierto y riqueza, el verdadero objetivo de cualquier estudio: las palabras vascas; 3) relegar a la categoría de anécdotas todos los hechos derivados de la naturaleza del diccionario deforma gravemente las conclu-

* Este trabajo está elaborado dentro de los proyectos UPV 033.130-HA055/97, bajo la dirección de J. A. Lakarra, y PI97/49 del GV, bajo la dirección de J. Gorrochategi. Agradezco sinceramente a Ricardo Gómez y Joseba A. Lakarra su paciencia para leer el primer borrador, los sugestivos comentarios que le dedicaron y su apoyo incondicional.

(1) Como se verá, la elección de esta frontera temporal, no sólo es algo establecido y comúnmente aceptado, sino que además resulta de singular importancia en la historia que vamos a reconstruir.

siones de cualquier acercamiento; 4) la única manera de afrontar con alguna garantía el estudio de un diccionario y, en último término, de reconstruir la historia de nuestra Lexicografía, es analizarlo como un objeto histórico, inserto en una tradición lexicográfica concreta (vasca y europea) y, por tanto, comparable por sus características formales y conceptuales con objetos similares de épocas cercanas.

Con estos objetivos, repasaré: los avances efectuados en el aspecto erudito, esbozando una historia —si bien esquemática— de la construcción del corpus de diccionarios vascos, en gran medida compuesto de textos manuscritos (§ 1.); la progresión y estado actual de la publicación de diccionarios antiguos, haciendo especial hincapié en las razones que animan a los editores modernos (§ 2.); el cambio de paradigma lexicográfico que supuso la publicación del diccionario de Azkue y cómo influyó en la orientación tomada por la investigación lexicográfica (§ 3.), en particular haciendo proliferar los trabajos enfocados a completar (§ 3.1.) o corregir (§ 3.2.) su contenido, con especial mención de la labor filológica desarrollada por Michelena (§ 3.3.); las valoraciones que han merecido los diccionarios antiguos vascos, intentando mostrar el error conceptual en que se basan (§ 4.); y las últimas aportaciones al estudio de la lexicografía vasca (§ 5.), definiendo a grandes rasgos sus bases teóricas y presupuestos metodológicos (§ 5.1.) y ejemplificando algunas de las posibilidades críticas que ofrecen, en concreto aquellas que se refieren a los métodos lexicógrafos (§ 5.2.).

1. La construcción del catálogo de los diccionarios vascos

El catálogo de todos —o al menos la mayor parte de— los diccionarios que conocemos actualmente se va construyendo durante el siglo XIX y hasta una fecha que se podría fijar en torno a 1915.

Cuando Larramendi, en 1745, publica el primer diccionario del vascuence, apenas es consciente de los varios trabajos que le han precedido:² manuscritos antiguos, algunos tal vez ya perdidos o en trance de desaparición, a los que no tiene ningún acceso. El lexicógrafo, que ha utilizado cuanto material escrito ha caído en sus manos, hace una lista exhaustiva de todo ello en el prólogo a su obra (Larramendi 1745: xxxiv-xxxviii); la mayor parte de los textos que cita son libros religiosos, pero hay al menos tres obras lexicográficas que ha podido consultar: el diccionario "cortito del Bascuence y Francés" de la Gramática de Martin Harriet, recién publicada (1741),³ el diccionario manuscrito de Nicolao Landuchio (o Landucci) (1562), guardado ya entonces en la Biblioteca Nacional de Madrid,⁴ y el diccionario manuscrito del Doc-

(2) Por ejemplo, entre varios pasajes, se pueden citar los siguientes: "Puedo decir que es Obra original, y en que ha sido precisso dar principio a la fábrica por los cimientos: pues, aunque alguno avia intentado ponerlos [se refiere a Landucci, de quien luego hablaremos], no sé en qué tiempo, los puso con tanta impericia y con mano tan infeliz, que sólo servían a erigir un edificio informe y ruinoso, y fue necesario removerlos como embarazo" (Larramendi 1745, dedicatoria) y "...logra oy el Bascuence tener su Diccionario, que es el que ahora se da a la estampa" (ib. xliii).

(3) En realidad dos vocabularios: vasco-francés (Harriet 1741: 268-323) y francés-vasco (ib. 324-440).

(4) Es una colección de tres vocabularios cortos, castellano-italiano, castellano-francés y castellano-vasco de 328 fols., cuya parte castellana está tomada, casi palabra por palabra, del *dicc. castellano-latín de Nebrixa* (Gallina 1959: 129, ap. Lakarra 1993: 91); el tercero (fols. 227-328) está incompleto: no hay correspondientes vascos para las palabras castellanas desde *sastra mujer* en adelante y faltan varios en las letras anteriores (Agud & Michelena 1958: 15-16). La parte vasca está anotada por tres manos distintas (*ib.*

tor Don Juan de Echeberria (o Ioannes de Etcheberri) (c. 1712), que pudo utilizar durante dos días con el permiso del autor.⁵ Es todo lo que puede ofrecer en esta primera —y, por lo demás, muy completa— reseña bibliográfica.⁶

Las dos aportaciones siguientes, complementarias, son producto del creciente interés de la lingüística europea por lenguas poco o nada conocidas y, en particular, por el vascuence. En el segundo volumen de su *Mitbridades* (1809), el filólogo alemán Adelung dedica un capítulo (pp. 9-30) a esta lengua, uno de cuyos apartados (“Litteratur”, pp. 21-23) es una breve reseña de las obras que conoce sobre o en euskera.⁷ El capítulo citado fue corregido y aumentado por Humboldt en las *Berichtigungen und Zusätze* [1817], que, entre otras cosas, nos proporciona así el primer catálogo de alguna extensión sobre lexicografía vasca. En total, llegan a reunir ocho publicaciones: Larramendi 1745,⁸ Bullet 1759,⁹ dos ediciones distintas del *Tresora* de Voltaire (varias ed. desde 1620),¹⁰ Harriet 1741,¹¹ el *Vocabula-*

17 y ss.), sin duda informantes vascos, como ya notó Larramendi (1745: xxxvi). Tendremos luego ocasión de exponer más detalles acerca de este diccionario y especialmente de su edición moderna (Agud & Michelena 1958), de singular importancia en la dirección tomada por los estudios sobre la Lexicografía Vasca.

(5) Es un diccionario cuatrilingüe (bascuence-castellano-francés-latín), hoy perdido, que a juzgar por la descripción de Larramendi (1745: xxxvi) no debía de ser muy extenso. Hay un diccionario de similares características (conocido como “Sbarbi-Urquijo”) pero de mano posterior, que ha despertado algunas esperanzas en el sentido de que pudiera ser copia o remodelación del de Etcheberri: la bibliografía sobre este tema se cita en la n. 70.

(6) En cuanto a publicaciones, las cosas no han cambiado en absoluto cuando el P. Zavala O.F.M. redacta un catálogo con el objetivo de completar la lista de Larramendi con las obras aparecidas posteriormente, aunque es obvio que el autor conoce varios de los manuscritos que citaremos más adelante, como su propia obra (el “ms. de Ochandiano”), la de su compañero el P. Añibarro o las de su corresponsal Mr. Lécluse. Dicho catálogo se publica en 1856, pero la obra ha de ser anterior a 1840, fecha de la muerte del autor; en concreto, de entre las obras reseñadas, la más moderna parece ser el *Escu Liburnia* de Cardaveraz (Tolosa, 1826), recogida con el n.º 24 en el catálogo de Zavala.

(7) Véase una reseña biográfica y la descripción de los avatares de la publicación de esta obra, parcialmente póstuma, en Urquijo 1933.

(8) Adelung 1809: 21 y Humboldt [1817]: 105.

(9) Adelung 1809: 21, que parece citar uno solo de los tres tomos de la obra (1744-1760). Contiene un *Dictionnaire celtique* donde aparecen intercaladas palabras vascas tomadas del Nuevo Testamento de Leizarraga (1571), según explica Vinson ([1891-98]: 674, n.º 1041). A las fuentes (Leizarraga, Voltaire, Larramendi, Oihenart y un vocabulario vasco-irlandés-escocés-galés-córnico manuscrito) que el autor reconoce explícitamente, Aquesolo 1967 añade “el trato directo del autor con gentes de diversas procedencias y dialectos”; aunque Larramendi constituya la más explotada.

(10) Una es, sin lugar a dudas, la de Bayona 1642 (Adelung 1809: 21-22, Humboldt [1817]: 106), cuyo único ejemplar conocido se encuentra en la Biblioteca Imperial de Viena (Vinson [1891-98]: 57, n.º 12b). Adelung atribuyó la autoría a un tal Vincent García Ordoñez de Lloris, dato que Humboldt puso en duda. Vinson (*loc. cit.*) explica que dicho nombre aparece escrito a lápiz sobre el título, y piensa que se puede tratar del propietario del libro. La otra edición (Humboldt *ibid.*) tiene el título (seguramente no completo) de *Tresor des trois langues Française Espagnole et Basque —avec un mémoire— composé de toutes sortes de mots très curieux etc. A Bayonne*, sin fecha. Se trata de alguna de las múltiples ediciones de esta obra (no, desde luego, Vinson 12a, 12b o 12c, de las que difiere sustancialmente en el título). Humboldt señala, por una parte, que la primera “...no contiene más que un simple vocabulario y algunas tablas. Esta obra está por otra parte escrita en dialecto labortano”; y dice que la segunda es: “Una obra semejante a la precedente, pero que no es de todo punto la misma (...). Los diálogos de estas dos obras parecen estar en parte tomados los unos de los otros: no obstante siempre con cambios. El vocabulario falta en mi ejemplar”. Es una obra de tradición compleja y mal estudiada. En general, véase Lakarra (1993: 39-54) y la edición parcial de Urkizu 1971. Añádanse ahora Lakarra 1997 y 1998.

(11) Adelung 1809: 22 y Humboldt [1817]: 106.

rium Petropolitanum,¹² Moguel 1801¹³ y Goldmann 1807.¹⁴ Humboldt aporta noticias sobre seis manuscritos, de entre los cuales conoce de primera mano Pouvreau 1665,¹⁵ las notas de Oihenart (1665),¹⁶ Aizpitarte 1785¹⁷ y una breve *Table des choses...*,¹⁸ además, revela la existencia de un “manuscrito casi ilegible” de Du Halde (léase Duhalde)¹⁹ que no ha podido ver, y se remite a Larramendi (*loc. cit.*) para reseñar los de Juan de Echeverría y Landuchio. Es un catálogo de desigual interés lexicográfico; con todo, hay que destacar en él el conocimiento directo (y la difusión de la existencia) de algunos manuscritos fundamentales, como el de Pouvreau.

(12) “Mehrere einzelne Wörter besinden sich in dem Vocabul. Petropol. No. 15, wo aber *Basque* irrig von *Bascuenze* unterschieden wird” (Adelung 1809: 22-23). Humboldt, por su parte, comenta: “Las palabras vascas están tan inexactamente citadas (...), que entre las veinte primeras, no hay más de ocho que se puedan citar como libres de defectos” (Humboldt [1817]: 106). No encuentro ninguna referencia más a esta obra.

(13) El comentario de Humboldt ([1817]: 107) puede ser una buena descripción: “...colección solamente muy incompleta de palabras peculiares a los dialectos guipuzcoano y vizcaíno. Las primeras están colocadas por orden alfabético, con las vizcaínas y castellanas puestas al lado”. No parecen seguras la fecha ni el lugar de la primera edición (Vitoria, Larumbe, 1801), propuestos por San Martín (1959: 43) y repetidos en Bilbao (1978-81, que seguramente no lo ha visto, porque no da detalles habituales, como tamaño, etc.). El editor moderno (Villasante 1964: 62) conoce dos impresiones: la de 1802 y otra, que es la supuesta primera, pero que carece de fecha, pié de imprenta y nombre de autor. Por otra parte, Humboldt explica que Moguel (un muy conocido escritor vasco) “ofrece al mismo tiempo escribir un diccionario completo de los tres dialectos vascos, el cual, no obstante no se ha publicado” (*ibid.*), idea en la que abunda el editor de 1898 (sin duda, Azkue; p. 314), suponiendo que su temprana muerte (1804) truncó el proyecto.

(14) Humboldt [1817]: 108-109. Al parecer, contiene listas temáticas de palabras en las tres lenguas estudiadas. V. tbn. Vinson [1891-98]: 263-264, n° 172.

(15) Es un diccionario vasco-francés (también con partes en castellano y latín), inédito, que se conserva en la Biblioteca Nacional de París, en tres copias distintas, que corresponden a tres versiones sucesivas del diccionario: una completa (213 fols.), que es la que ha tenido más difusión; otra que abarca desde *cafarada* hasta *xusquerria*; y una tercera, muy breve (*arreba-aztozea*), recientemente identificada (Bilbao 1992, de donde tomo el grueso de los datos; v. tbn. Kerejeta 1991 y Lakarra 1993: 98ss). El objetivo final del autor era realizar un *Dictionnaire Basque, François, Espagnol et Latin* (como ha mostrado Bilbao, *op. cit.*). La fecha que aparece al final del segundo manuscrito (BNP 8) es el 16 de octubre de 1663, pero Kerejeta ha probado (*op. cit.*) que Pouvreau trabaja en su obra hasta mediados de 1665, fecha que uso como referencia.

(16) Colección de seis cartas manuscritas, simples listas de palabras vascas con su explicación en francés, remitidas por Oihenart a Pouvreau y guardadas en la Biblioteca Nacional de París junto a una de las versiones de su diccionario. Han sido publicadas, con desigual fortuna, por Burgaud des Marêts 1866, Urquijo 1910 y Kerejeta 1991. En la última edición, además de añadir una carta relegada explícitamente por los editores anteriores, se reestablece la sucesión cronológica y se demuestra que todas ellas son del año 1665.

(17) Humboldt ([1817]: 111) ofrece los siguientes datos: “Es el ensayo de un Diccionario que la Sociedad Bascongada quería publicar. Contiene por orden alfabético todas las palabras vascas que comienzan por *ar* y ofrece la sola ventaja de indicar todas las palabras derivadas y compuestas de cada voz y la de suministrar por este medio una ojeada mejor de la formación de las palabras vascas. Hay en esta obra sólo algunas más voces primitivas que en Larramendi”.

(18) El título completo es *Table de las cosas les plus usuelles en guise de Dictionnaire François et basque pour un François commençant à apprendre le Basque*; al parecer, estaba incompleta (sólo hasta la letra S) y su fuente principal es Harriet 1741. En cuanto se me alcanza, hoy es desconocida.

(19) Se trata, como interpreta también Aizquibel ([1853]: iv), del escritor vasco Martin Duhalde (1733-1804). Según Humboldt ([1817]: 111) eran tres volúmenes en folio.

Esta primera lista es completada por Aizquibel en el prólogo a su propio diccionario ([1883], prólogo escrito en 1853),²⁰ empleando una versión manuscrita en castellano de la obra de Humboldt que encargara a tal efecto (Urquijo 1933: 450-452). En realidad añade muy poco,²¹ pero intenta localizar las obras mencionadas por su precursor —Pouvreau,²² Duhalde,²³ Landucci²⁴ y, tal vez, Azpitarte (sic)²⁵— y precisa alguna de sus noticias; en concreto, establece la diferencia entre los homónimos Juan Echeberri de Sara (citado por Larramendi, *loc.cit.*) y Juan Echeberri de Ziburu (citado por Pouvreau y Oihenart en su correspondencia; v. Urquijo 1909), que Humboldt había confundido, y deduce correctamente que se trata de dos diccionarios distintos. Las adiciones, de poco peso, son ambas modernas: los dos vocabularios “cortos” de la Gramática de Lécuse (1826) y el *Prospecto* del mismo autor (1827) anunciando un gran diccionario que “por falta de suscritores no llegó a imprimirse”.

En cualquier caso, este trabajo no se publica sino en 1883, y el texto de Humboldt no apareció en lengua más accesible hasta la traducción castellana de 1933. Entre tanto, parece ser que algunas noticias, más o menos veraces, acerca de la existencia y paradero de los diccionarios anteriores circulaban en ciertos medios vascófilos.²⁶ Al tiempo de nacer una de las primeras revistas de tema vas-

(20) El diccionario parece ser que estaba concluido mucho antes, puesto que cifra su inicio en 1822 y precisa que “...ya le tengo concluido al cabo de diez y seis años de trabajo en cuatro tomos en folio” (ap. Urquijo 1933: 452).

(21) Tal vez el añadido más curioso sea el diccionario inverso de Larramendi hecho por el propio Humboldt, que su autor ([1817]: 105-106) define así: “...mi primer trabajo ha sido formar según el diccionario de Larramendi otro vasco-español (por decirlo así, una obra que pueda ser su índice). Este es, pues, del que yo me sirvo siempre en mis trabajos sobre esta lengua, después de haberle aumentado, sirviéndome de otros trabajos para el efecto”. Y Aizquibel concluye (ibid.): “...resultando de aquí un verdadero Diccionario Basco”.

(22) No sólo consigue localizarlo en la Biblioteca Nacional de París, sino que, además, lo copia “en billetes” entre 1827 y 1828, para emplearlo como fuente en su diccionario, signo evidente de que su interés por el trabajo de Humboldt era más lexicográfico que bibliográfico; la traducción ha de ser, por otra parte, cercana a la fecha de inicio del diccionario (1822; Aizquibel ap. Urquijo 1933: 452). Completa las noticias de Humboldt con una cita de Abbadie 1836, muy precisa en la descripción de los manuscritos (Aizquibel [1883]: i-ii).

(23) “Desde el año 1828 hasta ahora (1853) no he dejado de practicar las más exquisitas diligencias, y no he podido adquirir noticia alguna de semejante obra, a pesar de mis muchas relaciones en aquel tiempo en Burdeos” (Aizkibel [1883]: iv). En realidad, la cita de Humboldt es la única referencia sobre este diccionario; es sintomático que Villasante 1979, obra especialmente abundosa en detalles, no recoja mención alguna al respecto.

(24) Lo busca en la Biblioteca Nacional de Madrid y sentencia: “No existe ya” (Aizquibel [1883]: iv). Desgraciadamente, cita a “Lendulius” y, sin duda, la inexactitud en el nombre hubo de interferir en su búsqueda.

(25) Según Azkue ([1905-1906]: xiv), Aizquibel habría despojado completamente este diccionario, opinión reproducida en Villasante (1979: 127), y tergiversada por Urquijo (1905: 409), quien sacó la peregrina conclusión de que “...la obra de Aizkibel viene a ser (...) una reproducción del manuscrito de Aizpitarte...”. En realidad, como señaló Michelena (1965: 126), Aizquibel ha copiado punto por punto la descripción de Humboldt, lo que indica, en primer lugar, que sin duda no tuvo acceso al manuscrito y, en segundo, que las coincidencias entre ambos diccionarios son debidas a una fuente común, fundamental en ambos casos: Larramendi 1745.

(26) Esto entronca directamente con el tema que trataremos en § 2.1, a saber, la necesidad de contar con algún diccionario vasco como instrumento de trabajo y consulta.

co,²⁷ *Euskal Erria* (1880-1918), Manterola —creador y animador de la misma— abre una sección para recoger y, en su caso, responder preguntas relacionadas “...con la historia de la lengua, la literatura y la bibliografía bascongadas” (1880: 27). Pues bien, las tres primeras entregas de la sección tienen relación directa con el tema que nos ocupa y nos permiten tantear la calidad y cantidad de los conocimientos de la época.

El autor anónimo (“Uno de nuestros apreciables amigos de Bilbao”, Manterola 1880: 45) de las tres primeras cuestiones se pregunta sobre la eventual publicación y/o localización de seis diccionarios, pero sus informaciones son bastante inexactas²⁸ y Manterola tiene oportunidad de rectificar algunas de ellas:²⁹ 1) remite a Larramendi 1745 (*loc. cit.*) para desmentir la publicación del de Etcheberri de Sara;³⁰ 2) identifica correctamente el “diccionario de la Real Academia Bascongada” con Azpitarte (*sic*, de nuevo) 1785; 3) precisa la localización de los manuscritos de Aizquibel y Novia de Salcedo; y 4) niega la existencia de un nuevo Larramendi en la Academia de la Historia de Madrid. Posteriormente, gracias a la colaboración del P. Arana (1880: 166-168), podrá aún añadir las siguientes precisiones: 1) el manuscrito de Azpitarte (*sic*, ahora bien), que se encontraba en poder de los herederos, fue regalado por éstos al dicho padre no bien se interesó por él;³¹ 2) el manuscrito de Novia de Salcedo perteneció hasta su muerte al P. Uriarte, y pasó luego a manos del P. Arana,³² que ofrece una descripción detallada del mismo; y 3) revela la existencia de un diccionario manuscrito, vasco-castellano, de Larramendi, si bien no indica su localización.

La cuarta cuestión (planteada por “uno de nuestros suscritores de Orduña”, Manterola 1880: 82) se refiere, en lo que nos interesa, a la posibilidad de adquirir algún diccionario vasco impreso. Manterola sólo le habla de dos: el castellano-vasco de Larramendi (1745), y el “pequeño manual” vasco-castellano de Eguren (1876).³³

(27) Concretamente, la segunda; la primera fue la *Revista Euskara* (Pamplona 1878-1883).

(28) Su fuente para los diccs. de Aizquibel, Novia de Salcedo, Etcheberri de Sara y Azpitarte es la obra *Claros varones de Guipúzcoa que han pertenecido a la Compañía de Jesús* (Tolosa, 1870, [ap. Bilbao 1978-81, s.v. *jesuitas*), en concreto el capítulo consagrado a la bibliografía de Larramendi (Manterola sitúa la referencia en la pág. 274 de dicha obra que no he podido consultar). Para el supuesto diccionario manuscrito de Larramendi, tan sólo dice “según he leído”; no cita fuente para el “diccionario alemán-bascongado” de Humboldt, y piensa erróneamente que se trata del tomo 4 del *Mitbridates* de Adelung.

(29) Apenas nada puede decir del dicc. de Humboldt, que desconoce, ni de la obra de Adelung, que no ha podido ver. En cambio, cita las *Adiciones y Correcciones* (sin percatarse, al parecer, de la autorreferencia de Humboldt, citada aquí en la n. 21) y nótese que, casi con toda seguridad, está usando la traducción castellana encargada por Aizquibel, que en algún momento llegó a su poder (Urquijo 1933: 448): el dato relevante podría ser *Azpitarte* (*sic*, por *Azpitarte*) en ambos.

(30) Y añade: “...lo más posible es que del trabajo del escritor labortano no haya llegado a nuestros días más que lo que buenamente entresacó de él para su Diccionario trilingüe el P. Larramendi; tal es el abandono con que en nuestro país se han mirado generalmente tareas de esta índole” (*op. cit.* p. 46).

(31) El manuscrito pasó a la Biblioteca de Loyola (Sección 3^a, serie 1^a, n.º 47) (Michelena 1965: 126).

(32) Versión que contrasta con la primera noticia de Manterola, en el sentido de que se encontraba en poder de la familia del autor.

(33) Manterola está hablando de diccionarios publicados en España; parece evidente, pues, que conocía varias de las obras que se acababan de publicar del lado francés de la frontera, como vamos a ver. Por otra parte, anuncia la publicación en números inmediatos de la revista de “... una Breve noticia de todas las gramáticas y diccionarios bascongados que se han escrito, y de que tengo conocimiento” (1880: 83), proyecto que, que sepamos, no llevó a cabo.

Pocos años después, en el prólogo a la primera edición del diccionario de Novia de Salcedo ([1883]: xvi), Arístides de Artiñano, con pretensiones de totalidad,³⁴ cita sucintamente cinco publicaciones, Larramendi 1745, Moguel 1801, Chaho 1856,³⁵ van Eys 1873 y Aizquibel 1883, y seis inéditos —Pouvreau, Echeverri, Azpitarte (sic, de nuevo), Astarloa (c. 1802)³⁶ y Duvoisin (a. 1891)—. Como puede verse, su fuente para las obras más antiguas es seguramente Aizquibel, mientras que casi todos sus añadidos son obras posteriores a 1850, entre los que hay que destacar el ms. de Duvoisin, prácticamente contemporáneo.

La siguiente colección (Vinson 1877)³⁷ entra ya de lleno en el mundo de la Bibliografía Vasca, precisamente de la mano de una de sus figuras más importantes. Supone un gigantesco salto, tanto en la cantidad de las obras reunidas como en la precisión de los datos, aunque sólo sea un pequeño adelanto de la imprescindible de Vinson [1891-98]. Cita en total 15 obras impresas: Voltaire (c. 1620),³⁸ Larramendi 1745 (y la 2ª ed. de 1853),³⁹ Moguel 1801,⁴⁰ Goldmann 1807,⁴¹ Astigarraga 1825,⁴² Lécluse 1826 y 1827,⁴³ Archu 1852,⁴⁴ Salaberry 1856,⁴⁵ Chaho 1856,⁴⁶ Latasa 1856,⁴⁷ la primera ed. de las notas de Oihenart (Burgaud des Marêts 1866),⁴⁸ Egu-ren 1867,⁴⁹ Fabre 1870,⁵⁰ Gèze 1873⁵¹ y van Eys 1873.⁵² Y nueve manuscritos (*op.*

(34) "La lexicología bascongada puede decirse que se reduce a..." (ibid.).

(35) Precisa "que se empezó a publicar en 1856 y no se terminó, ignoramos por qué causa" y, en efecto, sólo contiene la parte "A-Manteliña".

(36) Sobre el proyecto de Astarloa, inacabado, véase Garate 1936: 150-153.

(37) No he encontrado ningún catálogo septentrional anterior: he revisado el capítulo "Bibliografía" de Michel ([1857]: 476: 532), pero se ciñe a la literatura.

(38) Cita hasta 6 eds. distintas (*op. cit.* pp. 127-129, n^{os} ii-vii).

(39) *Op. cit.* pp. 131-132, n^{os} xiv-xv.

(40) Sólo conoce la referencia de Humboldt (Vinson, *op. cit.* p. 133, n^o xxi); en [1891-98] (p. 254, n° 160) la data, aproximativamente, "vers 1804". Según parece, no llegó a ver ningún ejemplar.

(41) *Op. cit.* p. 133, n^o xxxiii.

(42) Cita ocho eds. en total, la última de 1876 (*op. cit.* pp. 133-134, n^{os} xxxvi-xxxiv). Es un pequeño diccionario manual tan conocido en la época (Vinson [1891-98]: 276-278, n° 198, recoge ya 20 eds.) como minusvalorado después.

(43) *Op. cit.* pp. 134-135, n^{os} xxxvi y xl. Explica que del diccionario a que hace referencia Lécluse 1827 (del que ya hablara Aizquibel) existen numerosas copias y que una de ellas, del mismo autor, se conserva en la Biblioteca Pública de Pau.

(44) *Op. cit.* pp. 137-138, n^{os} liv-lvi (3 eds.). Gramática vasco-francesa, con un pequeño vocabulario vasco-francés (dividido en tres secciones: nombres, adjetivos y verbos) al final (Archu [1868]: 188-212).

(45) *Op. cit.* p. 138, n^o lviii. Vocabulario dialectal (bajo-navarro), con traducción francesa.

(46) *Op. cit.* p. 138, n^o lx. Precisa que, además de estar inacabado (como ya sabemos: cf. n. 35), corresponde a la primera parte del proyecto del diccionario, la cual debía comprender sólo los préstamos.

(47) *Op. cit.* p. 139, n^o lxvii. Pequeño diccionario cuatrilingüe, "hispano-francés-anglo-vasco" dice el título, "...con ilustraciones al margen representando todos los objetos susceptibles de ser interpretados por el dibujo" (datos tomados de Vinson [1891-98]: 325, n° 350). Urquijo (ibid.) afirma que su ejemplar lleva la fecha de 1867.

(48) *Op. cit.* p. 139, n^o lxix.

(49) *Op. cit.* p. 140-141, n^{os} lxxviii-lxxx. La primera parte (pp. 1-128) es un diccionario vasco-castellano, del que en 1876 y 1868 se hicieron tiradas aparte, según explica el mismo Vinson. En [1891-98]: 329-330, n° 372, recoge dos eds. más.

(50) *Op. cit.* p. 141, n^o lxxxiii. Diccionario francés-vasco de 400 pp.

(51) *Op. cit.* p. 142, n^o lxxxv. Gramática del dialecto suletino, con dos vocabularios (vasco-francés y francés-vasco) al final (pp. 261-316 y 317-355 respectivamente).

(52) *Op. cit.* p. 142, n^o lxxxviii. Diccionario vasco-francés de 415 págs.

cit. pp. 143-144): Pouvreau, las notas de Oihenart, Aizpitarte,⁵³ la *Table des choses...*,⁵⁴ Landucci,⁵⁵ Etcheberri de Sara,⁵⁶ Duhalde,⁵⁷ Hiribarren⁵⁸ y Novia de Salcedo.

Sorarrain 1891 poco puede añadir a esta magnífica colección, de la que es muchas veces deudor. En su "Índice de materias" (añadido en la ed. moderna) hay catalogadas 23 obras bajo el epígrafe "Diccionarios" (*op. cit.* 497), de las cuales 21 están directamente relacionadas con la *Lexicografía Vasca*. Además de muchas de las obras ya citadas (pero no los manuscritos),⁵⁹ se reseñan por primera vez, junto a otras menores, como Germond de Lavigne 1855 (nº 700),⁶⁰ las recientes ediciones de Aizquibel 1883 (nº 1322),⁶¹ Novia de Salcedo 1887 (nº 1383) y Lacoizqueta 1888 (nº 1409),⁶² además de la primera edición del manuscrito de Micoleta (Sampere 1881 [1653],⁶³ nº 1216) y recoge ya hasta 21 eds. de Astigarraga 1825 (nº 477), además de su "arreglo al dialecto vizcaíno" (1884: nºs 477 y 1311).⁶⁴

El índice de Vinson ([1891-98]: 445), bajo el epígrafe "Grammaires et dictionnaires", si bien poco novedoso, puede ser un documento valioso para conocer lo que quizás eran, a juicio del autor, los trabajos imprescindibles a la hora de hablar de *Lexicografía Vasca* (dejando de lado los manuscritos):⁶⁵ además de las gramáticas (Archu 1852, Gèze 1873) aparecen citados Larramendi 1745, Moguel 1801, Astigarraga 1825, Lècluse 1827, Chaho 1856, Salaberry 1856, las notas de Oihenart en la

(53) Su noticia procede de Humboldt.

(54) Añade a la información dada por Humboldt que se trata de 28 hojas en 4º, por orden alfabético, y que se acaba en la palabra *médiocre*.

(55) Sus noticias proceden de Larramendi.

(56) Sigue principalmente a Humboldt, ya que lo identifica con el Etcheberri citado por Oihenart.

(57) También en este caso su fuente única es Humboldt.

(58) Primera mención a este manuscrito de mediados del s. XIX, elaborado por el escritor vasco J. M. Hiribarren (1810-1866 [Vinson dice 1869]). Es un dicc. vasco-francés y Vinson precisa que se encuentra en San Juan de Luz, en casa de uno de los sobrinos del autor. Según explica Lhande (1926: XIX-XX), en 1862 estaba ya listo para su impresión, y existen dos copias: una completa, autógrafa (70 cuadernos de formato escolar) y otra inacabada, debida a diversos copistas. Hoy permanece inédito, y sólo conocemos parte de su contenido a través de Lhande 1926, del que es fuente confesa.

(59) Salvo el del diccionario de Lècluse, del que repite las noticias de Vinson (Sorarrain 1891: 231, nº 488).

(60) Del que dice: "Contiene un pequeño vocabulario francés, gascón, español y basco en cuatro columnas".

(61) Sorarrain dice 1884 y Vinson ([1891-98]: 394, nº 610), propone 1885 como fecha de la edición s.d., si bien especifica que fue publicado "...par livraisons mensuelle à partir du 1er octobre 1883". Urquijo (*ibid.*), en cambio, dice que lleva la fecha de 1883.

(62) Es un dicc. botánico de 200 págs.

(63) Sorarrain recoge erróneamente 1659, fecha que aparece en el título de la edición. Se trata de un manual de lenguas, de 15 fols., con algo de gramática y poesía, diálogos y un breve vocabulario vasco-castellano (de unas 750 palabras). Hay eds. posteriores: Dodgson 1897, Michelena 1964 (recoge sólo el apartado "Modo de la vizcayna poesía y sus versos"), Sarasola 1983 (sólo el diálogo en vasco y castellano), y Zelaieta 1988, y los estudios de Dodgson 1898 y Lakarra 1993: 54-62.

(64) Pese a la contradicción existente entre las siglas "E. A. B." (nº 477) y "F. A. Y B." (nº 1311), se trata de la misma obra (y tal vez la misma edición) y el autor ha de ser, sin duda, el escritor vasco Felipe Arrese Beitia (1841-1909).

(65) En cualquier caso, recoge en la "Notice de quelques Manuscrits basques antérieurs au XIXe siècle" [1891-98: 657-664] el de Pouvreau (nºs 1-3), del que ya había hablado en *ib.* 119-121 y 130 de la misma obra, así como del de Urte (nº 4-6), del que había hablado en *ib.* 23-25 y 526-527.

ed. de Burgaud des Marêts (1866 [1665]), Fabre 1870, van Eys 1873, Eguren (1876-1878), Aizkibel 1885, Novia de Salcedo 1887 y el lexicón de Dechepare elaborado por Stempf (1889).⁶⁶

En este fin de siglo se dan a conocer, por otra parte, los suplementos de Araquistain al diccionario de Larramendi ([1746]; Fita 1881), el vocabulario de la Gramática de Urte (1712; Vinson & Clark 1893) y su diccionario (Webster 1893 y 1895) y se añaden noticias sobre el de Duvoisin (Haristoy 1895).

El catálogo queda al fin prácticamente cerrado en el prólogo del diccionario de Azkue ([1905-1906]: xiii-xv): entre las obras publicadas cita Larramendi 1745, Araquistain [1746], Moguel 1801, Salaberry 1857, Fabre 1870, van Eys 1873, Gèze 1873, Aizkibel 1883 y Novia de Salcedo 1887, y conoce directa o indirectamente los manuscritos de Pouvreau 1665, Aizpitarte 1785, Añibarro (c. 1808), Lécluse (c. 1827), Zavala (el llamado "manuscrito de Ochandiano", a. 1840), Duvoisin (a. 1891), Joannateguy (c. 1900), F. Segura (?),⁶⁷ además de las notas de Oihenart a Pouvreau (1665) y los comentarios de Arrue al diccionario de Larramendi (a.1890).

En el mismo año en que se publica el primer tomo del Azkue, Urquijo (1905) hace una recapitulación, en la que reúne, además de los citados por Azkue, noticias sobre Urte y cita, de segunda mano, el diccionario de Darricarrère (1900).⁶⁸

Después de esto, y hasta la fecha límite que hemos establecido en 1915, generalmente a través de la *Revista Internacional de Estudios Vascos* y de la mano de Julio de Urquijo, se consiguen reunir los datos que conocemos sobre el diccionario ms. vasco-francés-latín-castellano de Bidegaray (1675-1679; Dubarat 1914) y sobre el *Diccionario trilingüe tagalo-castellano-cántabro* de Oyanguren (a. 1747; Urquijo 1908 y Pérez 1909),⁶⁹ se presenta el diccionario llamado "Sbarbi-Urquijo" (quizás de finales del s. XVIII)⁷⁰ —crucialmente tenido por copia o remodelación del diccionario perdido de Etcheberri de Sara—, se constata que en el diccionario de Pouvreau, bajo la abreviatura "E." se esconden entradas del diccionario perdido de Etcheberri de Ziburu (c. 1630; Urquijo 1909) y se editan de nuevo las notas de Oihenart al diccionario de Pouvreau (1665; Urquijo 1910).

Si bien la historia de las noticias recogidas sobre los diccionarios antiguos vascos está aún por hacer, diría que desde 1915 en adelante los únicos descubrimientos rele-

(66) Es el primer lexicón reseñado de una obra literaria antigua: las poesías de Dechepare (1545), primer libro impreso en vascuence.

(67) Cf. Urquijo 1905: 410, sobre F. Segura y las notas de Arrue: "...no los conocemos, y únicamente tenemos noticias de ellos por el prólogo del Sr. Azkue".

(68) Es un dicc. vasco-francés-castellano de 176 págs., comprendiendo sólo hasta *artzi* (datos ap. Bilbao 1978-81).

(69) Pérez recoge las noticias que sobre Oyanguren se conservan en el *Archivum Franciscanum Historicum* y observa que "El P. Civezza dice [*Saggio di Bibliografia*, pág. 440] que se guarda en el Archivo de esta Provincia de S. Gregorio [Filipinas], lo cual por desgracia no es cierto" (*op. cit.* p. 23). Posteriormente han aparecido, sobre el mismo tema, Omaechevarría 1949 (citado por Villasante 1979: 97, n. 58) y Garate 1972, que indica: "Este Diccionario Trilingüe inédito, según Civezza, se quemó con la biblioteca del orientalista berlinés Klapproth" (*op. cit.* 100), sin detallar bibliografía.

(70) Cf. Urquijo 1907: 81-83, Mixelena 1970: 29-31, Etxebarria 1990, Bilbao 1991: 766-767 y Lakarra 1993: 76-88.

vantes son las escasas noticias que conservamos sobre los diccionarios perdidos de Itru-riaga (c. 1840)⁷¹ y Lardizabal (c. 1850)⁷² y la aparición del diccionario plurilingüe de Joan Felipe Bela (p. 1745; Peillen 1983). En cualquier caso, trabajos similares, si bien no con la frecuencia y novedad de los reseñados anteriormente, siguen apareciendo en los años anteriores y posteriores a la Guerra Civil, dando noticia de algunos diccionarios que todavía permanecen manuscritos, como Hiribarren (Lhande 1925), Aizpitarte (Akesolo 1954, Michelena 1965, Garate & Ruiz de Arbulo 1971), etc.⁷³ Desde la perspectiva histórica, con todo, se han hecho avances evidentes: un buen ejemplo, especialmente rico, puede ser el trabajo de Urkizu (1989) sobre la época y las vicisitudes biográficas de Urte.

En cambio, por diversas circunstancias,⁷⁴ varias noticias asentadas en la época anterior se perdieron durante largos años. Dos ejemplos significativos: Aizquibel ([1853]: iv) afirma del diccionario francés-vasco de la gramática de Lécluse (1826) "...que es copia mejor ordenada de los vocabularios de la Gramática de Mr. Harriet"; por otra parte, el P. Arana cita (Manterola 1880) la existencia del *Diccionario Castellano-Vasco* de Larramendi (a. 1766), si bien no detalla su localización. Los editores modernos del primero (Lakarra & Urgell 1988) consiguen detectar la fuente sin conocer la afirmación de Aizquibel; el del segundo (Altuna 1967), por su parte, ha de presentar el diccionario, con toda razón, como desconocido.

En los últimos años han aparecido dos trabajos recopilatorios muy completos: Arzamendi 1981⁷⁵ y Urkizu 1989 (I, 467-474).

2. Publicaciones

Poquísimos lexicógrafos vascos consiguieron ver publicadas sus obras en vida, debido a razones socioeconómicas fácilmente intuibles pero sólo incidentalmente estudiadas. Los autores se ven, en los casos más conocidos, desamparados por las instituciones (Bidegaray,⁷⁶ Etcheberri de Sara⁷⁷) o bien por la iniciativa privada (Léclu-

(71) Recogidas en su correspondencia (Garmendia 1968) y comentados por Lakarra (1985b: 451-452).

(72) Puede consultarse Urgell 1995: xxi-xxxiii, que reúne y analiza los escasos datos que poseemos sobre el diccionario de Lardizabal. Todos ellos proceden de Garmendia 1980.

(73) Muchos de estos trabajos están recogidos en las notas anteriores.

(74) Generalmente relacionadas con la despreocupación por los diccionarios antiguos que caracteriza al período 1905-1958 (v. § 2.2).

(75) Sería totalmente injusto olvidar la importante excepción que constituye este trabajo (1981), único intento hasta la fecha de clasificar los diccionarios vascos, en concreto intentado ceñirse a los parámetros de Malkiel (1967). El guía elegido es, sin duda, el mejor, pero el trabajo queda lastrado, a mi modo de ver, tanto por la dificultad intrínseca de esta tarea (como el mismo Malkiel resalta), como por el tipo de valoraciones previas sobre los diccionarios vascos en que se basa el autor (para este último tema, v. § 4).

(76) Autor de un diccionario y unos "rudimentos" de gramática, pidió ayuda para su publicación a los Estados de Navarra en dos ocasiones (1675 y 1676). Aunque al fin logró su aprobación (1677), diversas circunstancias (entre las que se halla su fallecimiento, en 1679) impidieron la iniciativa y, al cabo, los manuscritos debieron de perderse en tiempos de la Revolución (Dubarat 1914).

(77) Recurrió al Biltzar de Ustaritz (1718) para la publicación de su diccionario y unos rudimentos de gramática para aprender latín, que no merecieron ninguna atención.

se⁷⁸): se trata, qué duda cabe, de un producto especialmente arriesgado, sujeto como pocos a la existencia de un ambiente cultural propicio. En cualquier caso, la incidencia de este tipo de sucesos ha sido significativamente mayor, en proporción, que la experimentada por la literatura vasca en general y ha provocado la pérdida quizás irreparable de varios diccionarios importantes, como los de Etcheberry de Ziburu (c. 1630)⁷⁹ o Jacques de Bela (1568-1667), y los citados de Bidegaray, Etcheberry de Sara, Oyanguren, Iturriaga, Lardizabal y Joannateguy.⁸⁰

Con todo, poco a poco, desde finales del s. XIX, coincidiendo con lo que se ha venido denominando “Renacimiento”,⁸¹ algunos de ellos han llegado a la imprenta.⁸² Creo que se pueden distinguir con cierta nitidez tres etapas en este proceso, cada una de las cuales está guiada por intereses radicalmente distintos que intento resumir, a modo de presentación, con un lema: 1) 1800-1905: “necesitamos un diccionario”; 2) 1905-1958: “ya tenemos diccionario”; y 3) desde 1958: “¿tenemos *todo* el Diccionario?”.

2.1. 1800-1905: “Necesitamos un diccionario”

En esta época, el único diccionario accesible durante largo tiempo, algo más de un siglo, es el de Larramendi (1745). Llega un momento en el que ni siquiera es fácil conseguir ejemplares de tan antigua publicación.⁸³ Los vascófilos que se preocupan por el tema, Iturriaga puede ser un buen ejemplo,⁸⁴ sienten la necesidad de completarlo y renovarlo o, cuando menos, intentar su reimpresión. El segundo objetivo no se consiguió hasta 1853. Para el primero hubo que esperar algo más:⁸⁵ a pesar de que

(78) Ya hemos visto (§ 1) que no se imprimió su diccionario por falta de suscriptores, según la noticia dada por Aizquibel.

(79) Contrasta vivamente la desatención sufrida por su diccionario con la publicación (y reedición) de sus tres obras de devoción: *Manual Devotionezcoa* (1627, 1669; v. Vinson [1891-98]: n.º 14), *Noelac* (1631, 1645, 1697, 1699, etc.; ib. n.º 15) y *Eliçara erabiltceco liburua* (1636, 1665, 1666; ib. n.º 17). En total, en el s. XVII se publican o reeditan 39 obras en dialecto labortano (Sarasola 1976: 182), mientras quedan inéditos los dos diccs. de la época: el de Etcheberri y el repetidamente citado de Pouvreau.

(80) La única mención que conozco es la de Azkue ([1905-1906]: xiv), explicando que le fue enviado por correo por el propio autor pero que, desgraciadamente, nunca llegó a sus manos.

(81) Y que se suele relacionar, en alguna medida, con la pérdida de los Fueros (1876): v., por ejemplo, Michelena 1960: 135 y ss., y Villasante 1979: 281.

(82) Es una época muy especial, en la que no sólo los diccionarios despiertan interés, sino en general obras que pudiéramos llamar “ideológicas” —no sólo lingüísticamente hablando— como la cuasi-novela dialogada *Peru Abaraka* de Moguel, un alegato a favor del euskera rural (idealizado como rico, conciso y puro), compuesta hacia 1800 y publicada por primera vez en 1881; o los *Discursos filosóficos* de Astarloa (a. 1806), publicados en 1883.

(83) Tenemos algunos testimonios durante el s. XIX del interés por conseguir ejemplares. El más conocido es, tal vez, el de Lécluse (véase un resumen en Lakarra 1985b: 450, n. 43).

(84) El texto más explícito es la carta a Iztueta (1840) seleccionada por Lakarra (1985b: 452, ap. Garmendia 1968: 192).

(85) Un excelente testimonio de la renovada dificultad para adquirir el diccionario de Larramendi, pese a contar con una segunda edición, nos lo proporciona Manterola (1880: 83): “De *Diccionarios* el único que existe publicado en España es el trilingüe *castellano-bascuence-latino* del P. Larramendi, del que se encuentran escasos ejemplares a la venta en las librerías. En la de H. Jérôme (Bayona) he visto anunciada la segunda edición de esta obra, al precio de 50 pesetas, y estando a la mira suelen a veces proporcionarse ejemplares aún a precio algo más bajo, pues abundan todavía en el país”.

las nuevas compilaciones son muchas y variadas, sobre todo en la segunda mitad del s. XIX, apenas algunas de ellas consiguen ser impresas. Se trata casi siempre de obras septentrionales y, en todo caso, de corta extensión: folletos —Moguel 1801 (8 pág. en 4º)—, apéndices a gramáticas —Lécluse 1826 (vasco-francés, 52 pág.; francés-vasco, 38 pág., en 8º)—, diccionarios manuales, breves o muy breves, —Astigarraga 1825 (según las ediciones, entre 60 y 80 págs., en 4º y en 8º), Fabre 1870 (400 pág. en 4º), van Eys 1873 (415 pág. en 8º)...—. Ninguna de las grandes empresas de la época, ni tampoco algunas más modestas, llegaron a buen puerto: perdidos los diccionarios de Iturriaga,⁸⁶ Lardizabal y seguramente también el de Lécluse (anunciados 2 vol. en 8º de 1.000 pág. a 2 columnas),⁸⁷ los de Aizquibel (impreso en 1.257 pág., a dos columnas, in 4º), Novia de Salcedo (impreso en 2 vol. de 721 y 778 pág. a dos columnas, in 4º), Duvoisin (ms. de 1.082 págs.)⁸⁸ y Maurice Harriet (ms. de 3.340 págs.)⁸⁹ no tuvieron en su momento acceso a la imprenta.

Cuando al fin se imprimen póstumamente Aizquibel (1883) y Novia de Salcedo (1887), se toman como trabajos plenamente vigentes, como el del mismo Larra-mendi. El impresor López, en el prólogo que dedica al diccionario del primero, afirma lo siguiente en la dedicatoria que ofrece “A la M.N. y M.L. Provincia de Guipúzcoa”:

...viene a llenar un vacío [la cursiva es mía] que propios y extraños lamentaban con dolor en la Historia literaria del pueblo Euskaro, elevando el nombre de “Aizquibel”, poco conocido, a la par del de su ilustre predecesor el sabio P. Larra-mendi, al templo impercedero que cubre con sus alas la gloria.

Arístides de Artiñano, prologuista del segundo, ofrece estas palabras esclarecedoras en el “Prólogo biográfico”:

Verdad que contamos con los Diccionarios de Larra-mendi y de Aizquibel, obras de notoria utilidad, notables en su género, pero que no llenan por completo las aspiraciones de los apasionados del bascuence, por ser ambos elementales o didácticos, toda vez que se concretan a la esposición [sic] y traducción de los vocablos, pero sin abarcar la investigación de sus orígenes; y si bien es de gran conveniencia el reunir el mayor número de voces, determinando la *forma exacta* de cada una de ellas, porque se depura así qué vocablos son indígenas y cuáles merecen el concepto de alienígenas, no es esto suficiente para penetrar en el fondo científico de un idioma (Artiñano 1887: xvi).

(86) El autor lo llama “mi pequeño diccionario” (carta a Iztueta, 7 de noviembre de 1840, ap. Gardemdia 1968: 192).

(87) Urquijo (1923: 336, n. 1) da noticia de la desaparición de la colección de fichas manuscritas guardada en la Biblioteca Municipal de Pau; él mismo pudo consultarlas anteriormente, pero no halló rastro en 1920. Y observa (*loc. cit.*), sin duda temiendo lo peor: “Es de esperar que vuelva a aparecer, y que no haya corrido la suerte de otros muchos manuscritos franceses, vendidos y destruidos durante la guerra, a causa del alza del precio del papel!”.

(88) Debo las cifras de Duvoisin y Harriet a la generosa colaboración de Arantza Egia (DGV/OEH).

(89) J. A. Lakarra me recuerda amablemente que Harriet, al parecer, no tenía ningún interés en ver publicada su obra, según relata Knörr en su tesis sobre éste (1987), que no tengo a mano.

Es cierto que Artiñano muestra indicios de una nueva época, con esa necesidad de distinguir lo “indígena” de lo “alienígena”⁹⁰ y la referencia a lo “científico”. En cualquier caso, junto con la de la pureza, tiene otra preocupación que podían compartir muchos más vascófilos —casi todos—: “reunir el mayor número de voces”.

Paralelamente a este tipo de publicaciones, netamente utilitaristas, se desarrolla en el exterior del País una labor más filológica, de recuperación de textos lexicográficos antiguos: los apéndices de Araquistain al diccionario de Larramendi (Fita 1881), Micoleta (Sampere 1881), los vocabularios de la gramática de Urte (Vinson & Clark 1893-94) y las primeras 25 págs. del diccionario del mismo autor (Webster 1895).

2.2. 1905-1958: “Ya tenemos diccionario”

Es tiempo de cambios radicales en la vascológia: un vivo deseo de autoafirmación conduce, se diría que ineludiblemente, a evitar los préstamos de otras lenguas (incluso los largamente arraigados) y a buscar recursos en la propia. La época, pues, no es proclive a volver los ojos a los textos anteriores,⁹¹ inspirados en muy otros principios, y esto puede explicar en buena medida que no se prosiga con la labor de recuperación iniciada en las décadas precedentes.

De cualquier manera, ni siquiera los vascólogos más apegados a la tradición —pongamos Urquijo— parecen sentir esta necesidad, mientras se dedican con afán a la reedición de otro tipo de textos antiguos.⁹² A mi entender, un solo hecho explica por antonomasia la postura de este periodo: la aparición del diccionario de Azkue [1905-1906]. Tengamos en cuenta que el autor declara haber revisado críticamente los trabajos lexicográficos anteriores y despojado exhaustivamente todos aquellos que, en su opinión, tienen algún interés: una vez vaciados de su precioso contenido, no cabe duda de que el nuevo diccionario condenó al trastero todos aquellos baúles antiguos.

Un ejemplo significativo de que los vascófilos más preparados no sólo eran conscientes de la necesidad de un diccionario, heredada de la época anterior pero agudizada por las nuevas tendencias, sino de que vieron en Azkue la culminación de muchas de sus aspiraciones puede ser el siguiente pasaje de Urquijo, que pertenece precisamente al apartado denominado “Necesidad de un diccionario bascongado”:

Esta obra importantísima era esperada con verdadera impaciencia por todos los que se dedican al estudio del Euskera.

La variedad de dialectos de la lengua bascongada y la poca importancia de los diccionarios publicados durante el siglo XIX, cuyos autores (si se exceptúa tal vez al holandés Van Eys) se habían limitado a copiar y a veces a empeorar el trabajo del

(90) Sobre la palabra “alienígena” y sus connotaciones en el País Vasco de la época, hay que recordar el título de un conocido artículo de Unamuno: “Del elemento alienígena en el idioma vasco” (1886). Artiñano, con todo, va un poco más allá, pues cita expresamente que está “...en vías de publicarse otra [gramática] del dialecto bizca[ño], por nuestro joven e ilustrado amigo D. Sabino de Arana” (ibid. xv; esta gramática, que se daba por perdida (cf. Laka 1987: 19, n.15), ha sido recientemente publicada en Alday 1991: 23-233).

(91) Se pueden ver reunidos algunos de los comentarios, orales y escritos, más radicales de la época en Urgell 1991: 903-905.

(92) La única excepción es la ya mentada edición de las notas de Oihenart (Urquijo 1910).

Padre Larramendi, hacían casi imposible la lectura de los escritores bascongados antiguos y modernos, y dificultaban en extremo el estudio de nuestra lengua.

Hoy, que gracias a la constancia del Sr. Azkue, los estudios bascongados entran en nueva era, tiene interés averiguar quiénes le precedieron en esta clase de trabajos (Urquijo 1905: 283).

2.3. Desde 1958: “¿Tenemos *todo* el Diccionario?”

Tras la Guerra Civil las cosas cambian, si bien lentamente, y se produce una cadena de publicaciones importantes, que se hace más tupida, quizá por las razones más evidentes, tras la caída del franquismo:⁹³ Landucci (Agud & Michelena 1958), Añibarro (Villasante 1963), Moguel (Villasante 1964), el *Diccionario Vasco-Castellano* de Larramendi (Altuna 1967), los Suplementos de Araquistain al diccionario de Larramendi (Michelena 1970),⁹⁴ Bela (Peillen 1983, ed. parcial),⁹⁵ el *Diccionario Trilingüe* de Larramendi (1984, ed. facsímil), Aizquibel (1984, ed. facsímil), Novia de Salcedo (1984, ed. facsímil), Urte (Urkizu 1989), Odriozola (Etxebarria & Etxebarria 1990), un “Vocabulario Vasco-Francés” anónimo (Etxebarria 1994) e Iztueta (Urkizu 1996).⁹⁶

Sin lugar a dudas, el hecho más relevante de este periodo, el que imprimió carácter, sirvió de acicate y, en parte al menos, también de modelo, es la primera de todas ellas, es decir, la publicación del diccionario de Landucci: aunque su existencia era conocida desde 1745 —desde la cita de Larramendi—,⁹⁷ nadie había hecho el menor esfuerzo —salvo el desafortunado “no existe ya” de Aizquibel— siquiera por conocerlo, con las excepciones del propio Larramendi, en el Suplemento a su diccionario⁹⁸ y, haciendo honor a su habitual curiosidad, de Urquijo, en dos pequeñas aportaciones (Urquijo 1920a y 1920b).⁹⁹ Romper una tradición de desidia cultivada con tanta

(93) Quedan sin consignar, intencionadamente, algunas publicaciones como la de los vocabularios de las gramáticas de Lécluse (Lakarra & Urgell 1988), Harriet (Lakarra 1994a) y Urte (Lakarra 1994c), el ms. C (enfrentado a su parte correspondiente del ms. A) del *dicc. de Pouvreau* (Bilbao 1992), los pequeños vocabularios sacados por Añibarro de Harriet (Urgell 1992) y la nueva ed., ya citada, de las notas de Oihernat (Kerejeta 1991), hechas en un tono diferente, como luego veremos (§ 5).

(94) Publicados previamente en Fita 1881, el trabajo de Michelena no es, en rigor, una nueva edición, sino un estudio crítico en el que se recogen y comentan los errores de lectura o impresión de la ed. anterior.

(95) Véase la nota 105 del presente trabajo para una descripción más detallada de esta edición.

(96) Habría que citar también la tesis de Knörr (1987) sobre el diccionario ms. de Maurice Harriet, en donde se edita la letra H; desgraciadamente, tanto la tesis como el diccionario permanecen inéditos.

(97) En rigor, debemos conceder el honor del descubrimiento del diccionario a Mayans (1737: 347), Bibliotecario Real desde 1733, aunque, como en parte hemos podido ver, la difusión de la noticia entre nosotros hay que achacársela al lexicógrafo vasco. No me cabe duda de que Larramendi se enteró de su existencia a través de esta obra, que leyó con detenimiento, como al parecer cuanto cayó en sus manos, fuera amigo o enemigo, que tuviera alguna relación con el vascuence y/o el castellano y sus orígenes. Debemos, por tanto, revisar las afirmaciones de los editores sobre la relación Mayans-Larramendi en este sentido (Agud & Michelena 1958: 9, n. 2). Soy de la opinión de que fue precisamente el juicio adverso del valenciano el que obligó a Larramendi a denostar el diccionario y a esconder su uso en el Suplemento, aunque en esto deba disentir, en parte, de la opinión de Michelena (1970: 52).

(98) Véase Michelena 1970 y Lakarra 1991, 1993 y 1994a, sobre las fuentes del Suplemento.

(99) En el segundo de ellos (1920b: 117) advierte de su intención de publicar un artículo en los próximos números de la revista, cosa que (como señalan Agud & Michelena 1958: 11) no sucedió.

tenacidad fue sin duda una decisión basada en poderosas razones, que los editores explican de la siguiente forma:

La historia del vocabulario manuscrito que hoy publicamos no es particularmente brillante. Lo demuestra sin más el hecho de que, a pesar de ser el más antiguo de los vocabularios vascos de alguna extensión y de constituir, como veremos, el testimonio más importante de una variedad hoy extinta de la lengua, no haya sido impreso hasta ahora.

En la publicación de textos vascos se ha pecado más de una vez por desidia, tanto más sorprendente dada su escasez y su carácter relativamente reciente. (...). Pero nuestro vocabulario se encuentra en una biblioteca pública de fácil acceso y su existencia había sido ampliamente divulgada (...).

...sería ya suficiente el hecho de que este ms. del siglo XVI, repetidamente citado, no haya sido prácticamente utilizado por los vascólogos modernos. Nuestra pasividad, con ser mucha, no basta a explicarlo. Se hace necesario suponer una resistencia activa a su divulgación. No es difícil hallar su motor en el prejuicio que, sin cuidarse de los hechos, sólo se preocupa del "qué dirán" de los extraños, prejuicio que ha llevado más de una vez a desconocer no sólo el valor científico de los textos vascos antiguos, sino incluso sus mismos valores literarios. Para quienes piensan así, el vocabulario de Landuchio, por representar una variedad romanceada —bastardeada— de la lengua, atenta contra el prestigio de ésta. Y no faltará acaso quien hoy mismo lamente que, en lugar de esta edición fiel en cuanto nos ha sido posible al original, no ofrezcamos una versión extractada y cuidadosamente expurgada del mismo (Michelena 1958: 7-8).

La edición, y el magistral estudio que la acompaña, vienen a confirmar con creces la valoración que hiciera Urquijo:

Abunda en *erderismos* y Larramendi lo trató por esta razón con gran desprecio. Hay, sin embargo, que tenerlo en cuenta, no solamente por la fecha (1562), sino porque además de traer algunas palabras que no se encuentran en otros diccionarios, nos permite estudiar las transformaciones que en el siglo XVI experimentaban las palabras castellanas en boca vizcaína (Urquijo 1925: 486, n. 2).

El "atrevimiento" de los editores se ve, en suma, altamente compensado: se trata de un caso especialmente arduo pero, a la vez, especialmente enriquecedor, que no sólo proporciona datos a la lexicografía, aportando palabras que no se encuentran en los otros diccionarios (téngase en cuenta que Azkue no lo usó sino a través de fuentes interpuestas), sino que además da acceso a conocimientos inesperados sobre la historia de la lengua vasca.

El talante crítico que se observa en esta primera edición moderna repercute en las ediciones subsiguientes, que son presentadas en una línea muy similar,¹⁰⁰ salvando las diferencias inherentes al carácter del texto y, muchas veces, a la preparación del

(100) Hablamos por supuesto de los textos comentados, dejando de lado los facsímiles, obras de difícil clasificación, que obedecen a intereses puramente comerciales (tiradas reducidas, de 350, 600 y 700 ejs. respectivamente, sin presentación alguna y con precios escalofriantes), pero que sin duda son, tanto o más que las otras, signo de una percepción distinta.

editor.¹⁰¹ En primer lugar, y más clara y firme cuanto más antigua es la edición, se siente la necesidad de justificar la empresa denostando la desidia inveterada de los vascos en dar(se) a conocer sus propias obras: Villasante habla de “indiferencia” y “pragmatismo de vista corta” (1963: 6-8), Altuna de “zabarkeria [negligencia]” (1967: 139) y Urkizu (1989: 18), por su parte, dice tener “la esperanza de que poco a poco serán mejor conocidas” las obras vascas del pasado.

En segundo lugar, se resalta la utilidad de la publicación: una rareza como Landucci, inevitablemente, se le ofrece sobre todo al lingüista histórico y, desde luego, es éste el tipo de estudio que se hace en ella preferentemente; así y todo, la referencia a Azkue es crucial, como intentaré mostrar más adelante (v. § 3):

Don Resurrección M.ª de Azkue, en particular, no aprovechó este vocabulario para su diccionario, hecho decisivo, pues su obra fundamental es siempre el punto de partida, y muchas veces la única fuente, de todos los estudios consagrados en nuestros días al léxico vasco. Y, sin embargo, algunas voces procedentes de Landuchio han llegado a infiltrarse, por caminos indirectos, en el diccionario de Azkue (Michelena 1958: 12).

Lo cierto es que dicha referencia se repite en Villasante (1963: 8):

...el diccionario inédito del P. Añibarro, que, aunque conocido y parcialmente explotado por el Sr. Azkue, no se hallaba hasta la fecha al alcance del público estudioso de nuestra lengua vernácula.

En ediciones más recientes, la referencia puede generalizarse, incluyendo a los lexicógrafos vascos en general (Urkizu 1989: 19),¹⁰² o bien concretarse en referencias detalladas, como la siguiente declaración sobre el diccionario de Iztueta:¹⁰³

Aunque es citado por Azquibel, no han empleado el de Iztueta, ni Azkue ni Akesolo en sus diccionarios, si bien citan palabras de *Gipuzcoaco... dantzak* y de *...condaira...* [obras del mismo autor]. Y, si bien el *Diccionario General Vasco* que comenzó Michelena y actualmente dirige Sarasola ha empleado el manuscrito, no recoge todo el tesoro lexicográfico que contiene (Urkizu 1996: 13).

En cuanto a las relaciones entre diccionarios, tan sólo en un caso se percibe un cierto interés por la naturaleza del diccionario:

[El *Diccionario Vasco Castellano*] es un precioso complemento al gran diccionario castellano-vasco que el propio Larramendi publicó en vida; y nos podría ayudar a resolver algunos de los problemas que éste provoca (Altuna 1967: 139).

(101) Villasante (1963: 8) cita expresamente: “A la hora en que escribimos estas líneas está ya en prensa el (...) diccionario de Landuchio (...)”. Sin duda, la edición de Añibarro sufrió algún retraso.

(102) Y muchas otras cosas. Altuna, en su presentación del trabajo de Urkizu (98: 5-6), se pregunta sobre la utilidad de los diccionarios de cara a los escritores, y remarca el valor del diccionario de Urte para los compiladores de diccionarios especializados (Administración, Filosofía, Retórica, Botánica, etc.) y para los traductores del latín al vasco.

(103) De modo similar a Altuna (*op. cit.*), Urkizu presenta el *dicc. de Iztueta* como algo que “...todos pueden usar para enriquecer y mejorar su lengua, y de paso [sic] los escritores y traductores sus escritos” (Urkizu 1996: 18). La versión al castellano es mía.

Este interés no se materializa sino en un primer intento de precisar hasta dónde llegó Larramendi dando la vuelta a su diccionario castellano-vasco:¹⁰⁴ seguramente la preocupación subyacente es la de determinar si en esta versión hay palabras nuevas o no, lo que nos llevaría otra vez al criterio utilitarista, tan propio de estas ediciones. En cualquier caso, se aparta un tanto de las posturas más extendidas, que vienen a ser dos:

1) La anecdótica: se reconoce que han “cogido palabras” del *Diccionario Trilingüe* de Larramendi, pero el hecho se soslaya centrando la atención en lo que se valoran como aportaciones personales de los lexicógrafos; la cita más patente nos la proporciona Villasante (1963: 6), aunque dista mucho de ser el único editor moderno que ha seguido este camino:¹⁰⁵

Pero aparte de esta clase de voces debidas al influjo del P. Larramendi, hay en él un caudal de voces no despreciable de origen popular y que se registran con la precisa indicación del dialecto, o mejor, de la provincia en que se emplean. Esta es, claro está, la parte verdaderamente valiosa y original de este diccionario (...).

2) La filológica: está representada fundamentalmente por Michelena, y tiene como objetivo inmediato aclarar las fuentes de Azkue, y como telón de fondo el interés de Michelena por la historia de la lengua, la dialectología, etc.; es un tema en el que nos hemos de detener más adelante (v. § 3.3).

Considero necesario recalcar que, a la luz de los datos que vamos recogiendo, no puede ser mera casualidad que los únicos diccionarios publicados en la Posguerra sean los que Azkue despreció (Larramendi, Aizquibel, Novia de Salcedo) o los que no pudo emplear (Landucci, Bela, Urte, el *DVC* de Larramendi, Iztueta),¹⁰⁶ con la honrosa excepción de Añibarro (pero recordándonos que sólo fue despojado “parcialmente”), mientras que manuscritos de sumo interés (como Pouvreau y Duvoisin, por ejemplo) permanecen en sus anaqueles; un mal menor, después de todo: he aquí la resignada declaración de Michelena sobre Pouvreau, buena prueba de ello:

(104) Posteriormente, Lakarra (1993: 323-329) ha corregido las primeras impresiones de Altuna.

(105) El aparato (supuestamente) crítico de una edición puede ser mucho más significativo en este sentido. Peillen 1983 sólo recoge las columnas francesa y suletina del diccionario ms. plurilingüe y (en cuanto al vascuence) multidialectal de Bela, dejando de lado las correspondientes a castellano, italiano, hebreo, griego, latín, árabe, celta, alemán y, entre los dialectos vascos, labortano y lo que el editor llama “el guipuzcoano de Larramendi”, que hemos de suponer se compone de palabras directamente copiadas del diccionario de este autor (Larramendi 1745). Pues bien, en ocasiones interpreta como “deslizadas” de la columna de Larramendi ciertas palabras —*desaradoztu* (pág. 132, n. 37), *bazadonetalia* (pág. 135, n. 95), *guelcaiztu* (pág. 136, n. 105), *locana* (pág. 139, n. 155), etc.— que, quizás por su apariencia, han debido llamar su atención y, según parece, ha conseguido localizar en la fuente citada. Sin embargo, da expresamente por suletinas palabras como *gaizkibertia* “adversité” (pág. 130, n. 6; Larramendi *gaizqueitorria* “adversidad”, de la que es evidentemente adaptación), o sugiere la pérdida en suletino moderno de otras como *marrubiatu* “hurler” (pág. 135, n. 89; Lar. *marrubiatu* “aullar”)— o *entregu* “habile” (pág. 135, n. 90; Lar. *entregu* “hábil”, palabra que quizá procede de Harriet 1741: v. Lakarra 1993: 274-281), o bien deja pasar críticamente otras como *oharteraguin* “avertir” (pág. 130; Lar. *oarteraguin* “advertir”) o *dambatu* “choquer” (pág. 131; Lar. *dambatu* “chocar”).

(106) Obsérvese que los primeros se editan en facsímil (para bibliotecas y, tal vez, un reducido número de bibliómanos y vascófilos curiosos) y los segundos, en cambio, en ediciones más o menos críticas, accesibles a cualquier interesado (filólogos, lexicógrafos, etc.).

...un magnífico diccionario vasco-francés que desgraciadamente sigue inédito si bien es verdad que ha sido profusamente aprovechado por los lexicógrafos posteriores desde Humboldt (...) (Michelena 1960a: 70).

Como argumentaré más detalladamente en lo que sigue, la finalidad principal de las ediciones de alguna entidad realizadas en nuestra época ha sido bien completar, bien corregir lo que he denominado “Diccionario Vasco”, encarnado desde comienzos del siglo en su forma real más perfecta: el diccionario de Azkue.

3. La revolución de Azkue

El diccionario de Azkue trajo consigo un cambio de paradigma en la lexicografía vasca. En lo que nos interesa, acabó de un plumazo con la época de Larramendi, no sólo sustituyendo totalmente a su diccionario, sino además rechazando expresamente toda vinculación con él. Por primera vez desde 1745, un trabajo lexicográfico con vocación de diccionario general no recogía, al menos a sabiendas,¹⁰⁷ ninguna palabra larramendiana:¹⁰⁸ el *Diccionario Trilingüe* y todo aquél que en su opinión se hubiera atenido a éste en demasía,¹⁰⁹ fue totalmente rechazado como fuente.

Por otra parte, dado que se esforzó en entresacar del resto de los diccionarios anteriores cuanto cosa interesante pudo encontrar, en general produjo una sensación de tranquilidad —un auténtico parón, en definitiva— en todo lo concerniente a la lexicografía histórica vasca: desde el mismo momento en que salió a la calle, fue evidente para cualquiera que se trataba de un diccionario excelente, que no sólo había vaciado los textos antiguos (incluidos los repertorios léxicos) con prolijidad, sino que añadía un sinnúmero de palabras recogidas de viva voz, sin olvidar que había dejado fuera (tema crucial en la época) la mayoría de los préstamos. Era, pues, la versión más lograda de lo que pudiera ser algún día el Diccionario Vasco ideal.¹¹⁰

Sin embargo, en la misma medida en que colmó las ansias de tener un diccionario completo, despertó nuevas inquietudes que no podía calmar: por una parte, se hizo más

(107) Es bien sabido (desde Michelena 1970: 28-29) que muchas palabras pasaron al Azkue a través de fuentes que él tuvo por más o menos fiables (o, al menos, controlables) en este sentido; en concreto, en lo que se refiere a las lexicográficas, Michelena identificó a Añibarro, el ms. de Londres, Lacoizqueta, Duvoisin y Maurice Harriet como fuentes indirectas de Larramendi en el *dicc.* de Azkue, si bien no cabe duda de que en su lista, una breve colección de ejemplos, no están todas las que son.

(108) Es ésta de “palabra larramendiana” una denominación, tan cómoda como difusa, que quisiera abarcar todos los neologismos creados por Larramendi (y muchas veces también otros posteriores de similar factura), pero que en la práctica, por falta de labor crítica, engloba prácticamente todo el contenido de su diccionario, incluido un buen número de primeras documentaciones de palabras poco atestiguadas, y quizás algún hapax. Como señaló Michelena (1970: 25), Azkue “...le cerró todas las puertas, sin querer ni enterarse de lo que su antecesor pudo decir (...)”.

(109) Azkue señala con el dedo a Fabre y Novia de Salcedo, y además a Aizkibel, del que declara haberse servido “...en lo que tiene de personal, que es una pequeña parte de la obra” (Azkue [1905-1906]: xiii). Señalaré de pasada que Aizkibel suele reconocer sus fuentes, y que D.T. (= *Diccionario Trilingüe*) es la abreviatura más usada, con gran diferencia, en su diccionario, por lo que Azkue no tuvo que hacer especiales esfuerzos críticos para entresacar lo “personal”.

(110) N. Ormaechea “Orixe” (1888-1961), una de las figuras más emblemáticas de la literatura vasca, lo denomina “euskera onaren iturri” (“fuente del buen euskera”), (Ormaechea 1927: 250).

evidente la necesidad de un diccionario castellano-vasco y, al mismo tiempo, la imposibilidad de conseguirlo con el simple procedimiento de invertir los términos, dado que, por propia decisión, recoge un tipo de léxico muy desequilibrado.¹¹¹ No puedo entrar aquí en detalles sobre este aspecto, que merecería sin duda un estudio completo.¹¹²

La otra inquietud que despertó es mucho más relevante aquí: aparece una suerte de fiebre por completar y corregir el diccionario de Azkue. Los primeros ejemplos se encuentran al poco de publicarse, pero la fiebre duró mucho, y se intensificó con la intención de la Academia de la Lengua Vasca de reimprimirlo; he aquí un extracto de la singular llamada que Irigoyen hizo en la revista *Euskera*, órgano oficial de la Academia, a la que acompañan detalladas explicaciones de cómo se debía hacer el trabajo:

La Academia de la Lengua Vasca, ante tal coyuntura [la imposibilidad de conseguir ejemplares del diccionario de Azkue] y como homenaje al que fue presidente y alma suya, no puede menos de iniciar los trabajos preliminares para su reedición, teniendo presente todas las aportaciones hechas por él y por otros (...).

Para ello la Academia cree conveniente la publicación en la revista de todas las aportaciones que haga todo euskalzale, pertenezca a la Academia o no, tanto de rectificaciones, ampliaciones, como de nuevo caudal, por pequeña y mínima que sea la aportación... (Irigoyen 1965: 47).

3.1. Completando el Azkue

Azkue podía ser completado de muchas maneras, por supuesto, tanto encontrando nuevas palabras populares como revisando los autores antiguos.¹¹³ Anteriormente hemos visto, en efecto, cómo en las publicaciones de diccionarios antiguos se suele

(111) Campos como la agricultura o la religión están sobredimensionados por la naturaleza de sus fuentes (popular en el primer caso, literaria en el segundo); el *Azkue Hiztegiaren Aurkibidea* [Índice del Diccionario Azkue] (1987), un diccionario inverso realmente *sui generis*, da buena fe de ello: por ejemplo, reúne 25 formas distintas para “panal de miel”, 35 entradas para la manzana y sus variedades (varias de las cuales son tan vagas como “(cierta) manzana”, “(clase de) manzana” o “(nombre de) manzana”) y junto a las 5 formas registradas para “arado”, hay 6 para “arado de cinco púas”, 7 para “arado de cinco, siete o nueve púas”, 3 para “arado de cuatro púas”, 5 para “arado de tres púas”, 4 para “arado de una púa” y una para “arado de veinte púas”. En cambio, desatiende aquellos que estaban ya o debieran haberse cubierto entonces mediante el neologismo, en el sentido más amplio de esta palabra: por ejemplo, siempre según la misma fuente, no hay entradas para “electricidad” —cf. *elektrizidad* 1884, *elektrizitate* 1909 (primeras documentaciones, ap. Sarasola 1996)— o “tren” —cf. *tren* 1880, *trein* 1893, *bultzzi* 1898 (ibid.)— y palabras como “aeroplano” y “automóvil” están representadas por correspondientes tan singulares como *pranises-txori* (lit. “pájaro francés”; no he conseguido localizarla en el dicc.) y *artomokil* o *artomutil* (lit. “terron de maíz” y “chico de(l) maíz”, ambas debidas a etimología popular y sólo recogidas en el apéndice, obra de varias manos).

(112) Villasante (1979: 385-386) refiere que a los dos tomos publicados del diccionario de Azkue debían seguir otros tantos de diccionario castellano-vasco, trabajo que comenzó a publicarse pero quedó inconcluso (véase Azkue 1919 en la Bibliografía). La Academia de la Lengua Vasca, recién fundada, tomó sobre sí el trabajo, que no llegó a buen puerto. Hay nuevas referencias sobre el diccionario castellano-vasco en las actas de sus sesiones desde el 29 de abril de 1966 (recogidas en la revista *Euskera* XIII (1968), pp. 316, 317, 318, 319...). En algún momento, el tema parece desaparecer.

(113) El mismo fue, seguramente, quien más y mejor realizó esta tarea, tanto en anotaciones en los márgenes de su ejemplar (publicadas como apéndice en la ed. de 1969), como en los trabajos que fue publicando en los años siguientes (véase al respecto el comentario de Michelena 1970: 18-19).

hacer referencia a Azkue; tarea más ardua sería, en cambio, reunir las similares menciones que aparecen en las ediciones de otros tipos de texto.¹¹⁴

Limitando nuestra búsqueda a los trabajos aparecidos en revistas, desde el propio título explicitan con frecuencia su objetivo: las catorce contribuciones de Gárate “al diccionario vasco” (1930-1975), la “Contribución a las *contribuciones* de Justo Gárate” de Bozas Urrutia (1963), los “Azkue jaunaren iztegia osatzeko...”, “Azkue hiztegiari gehituz”, etc., de Azpiroz (1963, 1967, 1981 y 1982), el “Supplement zu Azkues Wörterbuch aus Barandiarans Folklore texten” de Bouda (1972), etc. Veamos algunas de sus declaraciones:

En mis lecturas y conversaciones me he encontrado (...) con cierta cantidad de vocablos, frases, acepciones y etimologías de lenguas exóticas que me he entretenido en recoger y publico hoy en la creencia de que serán útiles a los cultísimos y diligentes académicos de la Lengua Vasca, porque no figuran en el Dic. de Azkue (Garate 1930: 153).

Duela denbora franko ba-nuen eskuartean lan txiki bat: Leitzeko errian egun guziz edozeinek ibiltzen dituen eta Azkue jaunaren iztegian ez dauden itzak biltzea.

Egokiera ederra Arantzazuko batzar au, nere lantxoia lenbaileen bukatzeko eta Euskal-iztegia osatzeko zerbait balio ba-du, zuen aurrean irakurtzeko (Azpiroz 1963: 317).¹¹⁵

No quisiera dejar de mencionar que en esta tarea se entronca con una preocupación muy anterior, referida entonces a Larramendi, y que encontramos durante todo el s. XIX (suplementos de Araquistain, notas de Arrue, etc.). Oigamos, por ejemplo, a Otaegi:

Pequeña colección de palabras vascongadas de uso frecuente en la localidad de Cegama y sus alrededores, y por considerarlas tan raras, y que muchas de ellas no se encuentran en Larramendi ni otros autores respetables, el que suscribe ha tenido a bien de recopilarlas (1957 [a. 1890]: 285).

Se trata, sin duda, del trabajo de todo un pueblo.

(114) Sin olvidar la influencia, indudable, que ejerció en la literatura. Es conocida la evolución del escritor Domingo de Aguirre (1864-1920), desde el léxico larramendiano de sus primeras obras (p. ej. *Auñemendiko Lorea*, 1898), hacia un léxico popular muy influenciado por el diccionario de Azkue, que marca la diferencia fundamental entre sus dos obras más conocidas: *Kresala* (1901) y *Garoa* (1907), (Michelena 1970: 18). No cabe duda de que, por su parte, muchos escritores han intentado, conscientemente, completar el Azkue dando testimonio en sus escritos de palabras populares no recogidas por él. Cf., por ejemplo, las palabras de Izeta al prólogo de su novela *Nigarrez sortu nintzan* (Donostia, 1982): “Las palabras y giros que aparecen están vivas en el dialecto de Baztán (...). La mayor parte de las palabras que aparecen en mi novela pueden encontrarse en el diccionario del Sr. Azkue, no quizá todas, pero sí muchas”. El mismo Izeta es autor de un vocabulario baztanés.

(115) “Hace algún tiempo que tengo entre manos un pequeño trabajo: reunir las palabras que se emplean habitualmente en el pueblo de Leiza y que no están recogidas en el diccionario del Sr. Azkue. Es una buena ocasión este congreso de Aránzazu [de la Academia Vasca], para terminarlo lo antes posible y, si en algo sirve para completar el Diccionario Vasco, leerlo ante Vds.”.

3.2. Corrigiendo el Azkue

Aunque no sea siempre netamente distinta de la anterior, la tarea de los filólogos ha sido más corregir que completar, generalmente palabras sueltas que han podido documentar mejor. La obra fue recibida, como hemos visto ya en Urquijo, con gran alegría por parte de los vascólogos: el propio Schuchardt le dedicó una extensa y entusiasta reseña; parte de lo que Michelena (1970: 18) denominó "...el grito de júbilo y de agradecimiento" del lingüista alemán dice como sigue:

...nos ha dado en ella más, mucho más de lo que en las presentes circunstancias podíamos esperar... (Schuchardt 1906: 465).

En fin, he aquí lograda una amplia y segura base para la investigación lingüística vasca (ib. 467).

La relación de editores de textos que, teniendo como referencia obligada el diccionario de Azkue, han podido precisar o corregir algunas de sus entradas es, sin duda, inabarcable en el presente trabajo. Citaré tan solo, a modo de ejemplo, algunos trabajos dedicados por entero a esta labor, como las múltiples notas de Urquijo (1914-1918), especialmente significativas por lo temprano de su colaboración; el comentario de Landerreche sobre *sinbetsi* (1916), corrección de una de las notas de Urquijo; las correcciones y adiciones —con la ayuda de textos del s. XVI— a los diccionarios de Azkue y Lhande (1926) de Lafon (1956); y el más moderno trabajo de Ondarra (1980), denominado precisamente "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue". He aquí lo que dicen al comienzo de sus trabajos:

El DVEF de D. R.M. de Azkue es de tanta importancia, y su publicación ha influido de tal manera en el progreso de los estudios vascos, que todo lo que se haga para completarle y perfeccionarle es, a mi juicio, útil e interesante.

Obras de esta naturaleza admiten siempre mejoras de detalle, y la corrección de los errores que inevitablemente contienen, en nada aminora el mérito de sus respectivos autores (Urquijo 1914: 169).

Lorsqu'ils ont composé leurs dictionnaires, Azkue, puis, plus tard, le P. Lhande, savaient mieux que personne qu'ils contiendraient des erreurs et des lacunes. En signalant ces erreurs et ces lacunes, on ne rabaisse nullement la valeur de ces deux ouvrages fondamentaux. Tout au contraire, on suit la voie tracée par leurs auteurs, et l'on rend hommage à leur labeur et à leur science (Lafon 1956: 26).

Dada la importancia que esta obra [el diccionario de Azkue] tiene y la influencia que ha ejercido y sigue ejerciendo en todo el ámbito de los estudios vascos, ya sea en los diccionarios que le han sucedido, ya sea en las investigaciones dialectológicas, ya en otras parcelas, es necesario averiguar la pureza y autenticidad de sus fuentes (Ondarra 1980: 107).

Es aquí donde debemos hacer especial mención al trabajo realizado por Michelena.

3.3. La labor filológica de Michelena

Relatar y evaluar la aportación de Michelena a la historia de la lexicografía vasca merece sin duda mucho más tiempo y espacio del que le vamos a dedicar en las líneas

siguientes. Permítaseme, pues, centrar al máximo la cuestión, insistiendo tan sólo en los fines que buscó y los medios con que se adentró en este campo.

Debemos recordar ante todo que estuvo directamente implicado en el proyecto de reformar el diccionario de Azkue que lideraba la Academia¹¹⁶ y que, como es notorio, sus trabajos sobre lexicografía no son sino parte —la base crítica— del mismo.¹¹⁷ Estaba convencido, con toda razón, de la necesidad de repasar las fuentes de Azkue, no siempre libres de errores o correctamente utilizadas, en parte debido a la singular personalidad del autor y en parte, evidentemente, al carácter o estado de las propias fuentes; y, de entre todas las posibles, los diccionarios suelen ser las más peligrosas:

La lexicografía es probablemente la actividad erudita en que el ejercicio de la crítica es más necesario. (...) El compilador de un diccionario general a duras penas renunciará a incorporar al suyo las riquezas, a menudo más especiosas que reales, que halla en las obras de sus predecesores, a los cuales se esfuerza en sobrepasar añadiendo nuevos materiales a los que ha recogido de ellos, con el resultado inevitable de que a la crecida suma de los antiguos errores incorpora algunos nuevos de su propia cosecha (Michelena 1970: 26).

El fruto más sobresaliente de esta preocupación es la labor crítica que realizó sobre el Suplemento del diccionario de Larramendi, comenzada en su conferencia de ingreso a la Academia (Michelena 1961a) y completada en el *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue* (1970 [1965]).¹¹⁸

Si bien este trabajo, como otros menores,¹¹⁹ representa un notable avance desde el punto de vista filológico,¹²⁰ hay que reconocer que la idea que Michelena tenía sobre la historia de la Lexicografía Vasca, aunque más rica y elaborada, no se apartaba demasiado de la que hemos esbozado como mayoritaria: los diccionarios antiguos son baúles de palabras, baúles carcomidos y polvorientos (por emplear también la metáfora de Michelena), y el trabajo del filólogo es repararlos y limpiarlos para que los especialistas (lexicógrafos, dialectólogos, historiadores de la lengua, etc.) puedan realizar su tarea.

(116) Hay una referencia expresa y detallada a este tema en Sarasola (1977b), al que me remito.

(117) En lo que sigue, nos vamos a referir sobre todo al aspecto más académico de su trabajo, es decir, a sus aportaciones filológicas. Es bien sabido, con todo, que Michelena tenía una preocupación igual o, tal vez, mayor por el futuro de la lengua vasca, en lo que se implicó muchas veces vehementemente. La reforma del Azkue, en consecuencia, no comenzaba por la revisión de sus fuentes (tarea, en parte, menor), sino por la de sus criterios de selección de palabras (recuérdese lo dicho en la n. 111). Para conocer los de Michelena, que Euskaltzaindia hizo suyos, es imprescindible la resolución que lleva por título "Euskal hitzak zein diren" (que se podría traducir por "Sobre qué palabras son vascas"; Euskaltzaindia 1959), pero hay abundantes referencias a este tema en sus trabajos críticos (véase, por ejemplo, Michelena 1970: 31-35).

(118) Es importante destacar que la dedicatoria está firmada en 1965.

(119) Generalmente más puntuales, como Michelena 1960b, 1961b, 1962, 1967, 1968, 1969, 1971, 1974 y 1975.

(120) Si obviamos el lamentable olvido de Harriet, corregido posteriormente por Lakarra 1991 y otros trabajos posteriores; como éste ha señalado, Harriet está en la Bibliografía del trabajo de Michelena (!?) y *aliaqua*, una de las mejores pistas para detectar la relación, es tratada en el *OEH* sin el menor asomo de precisión, no sólo filológica, sino incluso cronológica.

Es cierto que fue quien introdujo entre nosotros, con fuerza e influencia mayores todavía que las de Urquijo, la dimensión histórica. Pero en un sentido muy concreto: la historia que Michelena perseguía en este caso era la historia de las palabras; todo examen de fuentes de un diccionario es un camino que nos lleva a la fuente última de cada palabra. El análisis filológico permite dejar de lado las palabras mal entendidas o mal copiadas, las “ghost-words” (Michelena 1970: 24-25), y al final podremos conocer la historia —y, en la medida de lo posible, la verdadera condición— de las palabras de transmisión lexicográfica:

Lo que importa en todos los casos, repito, es hallar la fuente y valorarla en sí misma prescindiendo de los ecos que nada añaden ni quitan y, si quitan o añaden, añaden o quitan algo que no debían ni añadir ni quitar (Michelena 1970: 27).

En este tipo de examen quedan excluidos, en primer lugar, aquellos diccionarios que sólo contienen noticias de segunda mano, los *codices descripti* (ibid.), y también, seguramente, aquellos de los que, a causa de las dudas que suscitan sus datos, no cabe esperar sino problemas (pongamos Larramendi). Con todo, hay algo más básico que queda excluido: precisamente la historia de la Lexicografía Vasca. En prueba de esta afirmación, examinemos más de cerca el tipo de trabajo que realizó en 1970:

En primer lugar, elige analizar un suplemento de ocho páginas, en vez de un diccionario de 800, porque muchos lexicógrafos posteriores, “con seguro instinto” (1970: 28), se fiaron más de él: en concreto, crearon una cadena de transmisión que llega hasta el propio Azkue, cosa que, como sabemos ya, no sucede por lo general con el cuerpo del diccionario.

El tipo de estudio es muy sencillo, al menos en principio, desde el punto de vista filológico: palabra por palabra. Aunque carecía de la mayor parte de los instrumentos con que contamos hoy¹²¹ y por tanto la labor hubo de ser penosa, su conocimiento de los textos le ayuda a elegir la fuente más probable de entre las tres posibles —dos confesadas por el autor (Axular, *Refranes y Sentencias*) y una identificada por el investigador (Landucci)—, donde generalmente consigue localizar la palabra deseada. Recordemos que toda vez que eso sucede, Larramendi se convierte automáticamente en fuente *descripta* y, por lo tanto, desechable.

La documentación que aporta es, en ocasiones, abrumadora, especialmente cuando no encuentra fuente para una determinada palabra,¹²² pero incluso aunque así sea: por ejemplo, *billacatu* (1970: 63, nº 66) está en Axular, pero cita también a Pouvreau, Haramburu y Belapeyre, y hace, además, una detallada propuesta etimológica; otro tanto sucede con *burueman* (ib. 73, nº 139), donde comenta *buru egin* en el mismo autor, *kobru emon* en Azkue y fray Bartolomé, y *buru emon* en Añibarro y Azkue; en *jarrugui* (ib. 84, nº 235) aprovecha para explicar un pasaje difícil de unos versos anti-

(121) El lexicón de Axular (Villasante 1973), entre otros. Es sabido, por otra parte, que Michelena contaba con una muy rica colección de fichas (que, entre otras cosas, iba a servir de base al primer proyecto de reforma del dicc. de Azkue; Sarasola 1997b da algunos datos valiosos sobre su contenido y la forma en que han sido utilizadas en el DGV).

(122) Véanse, p. ej., *bordoincatu*, 1970: 67, nº 95, *irayo*, ib. 68-69, nº 110, *seldorra*, ib. 70, nº 121, o *coitiguia*, ib. 71-72, nº 131.

guos. Parece evidente, a juzgar por estos y muchos casos más, que no interesa tanto la fuente, como documentar bien la palabra: una aparición en Leizarraga, por ejemplo, convierte igualmente en *descriptus* el Suplemento (véase *bauzu*, ib. 99, n° 372).

Alguna vez intenta encontrar el pasaje concreto del que procede la entrada del Suplemento, pero esto suele suceder sólo cuando por su forma o significado el testimonio de Larramendi presenta alguna dificultad.¹²³ Por lo demás, habitualmente se conforma con citar varios pasajes de la fuente o fuentes posibles.¹²⁴ Así pues, apenas se encuentran notas accidentales sobre las operaciones que hubo de realizar el lexicógrafo para elegir las palabras, sacarlas del contexto, normalizar, traducir al castellano e integrarlas en el Suplemento, excepto las imprescindibles para probar su procedencia.

Como sabemos, no era precisamente el trabajo de Larramendi el centro de interés de Michelena y, por tanto, sólo se ve forzado a intentar otro tipo de aproximaciones cuando no encuentra filiación para alguna palabra. En este sentido, tal vez el único intento de analizar el Suplemento como un todo integrado, con sentido en sí mismo, sea la explicación de conjunto de las palabras provistas del sufijo *-kuntza*, cuya fuente —Harriet— no supo identificar (1970: 70-71, n° 125). Sin embargo, un examen de este tipo¹²⁵ no sólo puede ser un buen comienzo para conocer a Larramendi como lexicógrafo, sino que, además, resulta ser el único camino posible para determinar la procedencia de ciertas palabras del Suplemento.

La aportación de Michelena ha sido aproximarse al mundo de la lexicografía vasca con las reglas de la más estricta filología y no es, por supuesto, una aportación desdeñable. Ni tampoco trabajo baldío. Largos años de preparación dieron su primer fruto hace poco, bajo el nombre de *Diccionario General Vasco* (desde 1987) que, además de ser una herramienta imprescindible para filólogos y lingüistas, ha establecido un hito en la propia lexicografía vasca, sin duda más directamente a través del *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia* (ahora *Euskal Hiztegia*) de Sarasola (1984-1995 y 1996), que se puede considerar en muchos aspectos descendiente directo del diccionario de Michelena.¹²⁶

4. Valoraciones

Hasta ahora ni siquiera he mencionado, sino de pasada, las valoraciones que han merecido los diccionarios antiguos hasta hoy. Ha sido una opción consciente, en la seguridad de que entendiendo primero los intereses de quienes las han emitido podremos situarlas y entenderlas a su vez con mayor claridad.

Resumiendo mucho, la opinión general hasta hace bien poco tiempo se correspondería en lo fundamental con la valoración de Azkue: hay lexicógrafos que, aunque

(123) Véanse, p. ej., *forogu* (ib. 84-85, n° 238) para el significado y *ecaira* (ib. 106, n° 443) para la forma.

(124) Cf., p. ej., *amoranteac* (ib. 83, n° 230), que encuentra en Axular y Landucci.

(125) Como ha mostrado posteriormente Lakarra (1991a, 1992a y 1993). Estoy elaborando para mi tesis doctoral un estudio que pretende precisamente recoger toda la información posible sobre los modos de actuar de Larramendi con respecto a sus fuentes, como base para adentrarse en el análisis del cuerpo del diccionario.

(126) Sobre este tema véase la aportación de Sarasola 1997b, donde narra con detalle la gestión del DGV.

cometieran algunas faltas veniales (entiéndase crear neologismos), en general se dedicaron con fidelidad a registrar palabras vascas; otros, en cambio, y Larramendi a la cabeza de todos, no hicieron sino deformar y tergiversar sus materiales, intentando hacer pasar por palabras vascas nuevas formaciones aberrantes, de tal manera que casi es imposible distinguir el grano de la paja.

Después de lo dicho anteriormente, creo que está meridianamente claro que la frontera entre unos y otros la establece el criterio de utilidad: todo aquello que haya servido o vaya a servir para completar el Diccionario Vasco, es bueno; los demás, prácticamente inutilizables en este sentido, pierden su carácter de diccionario —sólo aptos para entendidos— y se convierten en monumentos que impidan echar al olvido los errores cometidos en el pasado. Es imprescindible comentar aquí que a la reacción purista de comienzos del s. XX siguió un sentimiento de aversión a lo que entre nosotros se suelen denominar “neologismos”, es decir, palabras de nuevo cuño, y especialmente a aquellos “mal formados”, muy abundantes en la época anterior: y precisamente de esta tendencia supuestamente “vasca” a las creaciones fantasiosas se suele acusar, como primer instigador, a Larramendi.¹²⁷

El error de percepción que se oculta bajo esta forma de pensar, creo, se puede poner en evidencia con un ejemplo. Las siguientes palabras de Michelena representan muy bien el tipo de valoración estándar sobre el diccionario de Pouvreau:

En la Biblioteca Nacional de París se conservan (...) dos copias de un magnífico diccionario vasco-francés que desgraciadamente sigue inédito si bien es verdad que ha sido profusamente aprovechado por los lexicógrafos posteriores desde Humboldt, para componer el cual estudió Pouvreau detenidamente las obras impresas de varios autores vascos (Leizarraga, Axular, Harizmendi, Etcheberri, pero no Dechepare) y contó entre sus informadores a Oihenart (Michelena 1960a: 70).

Larramendi (1745: xxxiv-xxxviii) nos cuenta que, para completar su diccionario, además de las mismas fuentes citadas para Pouvreau, empleó las dos doctrinas de Laveuxville (1733), Chourio (1720), Gasteluzar (1686), Beriain (1626), Harriet (1741), Etcheberri de Sara (c. 1712), etc., y además detalla pormenorizadamente cómo recorrió los pueblos en busca de voces nuevas (*op. cit.* lli-lliii).¹²⁸ Ni Michelena, ni Villasante, por citar las dos Historias de la Literatura más relevantes, dan cuenta de la lista de escritores y lexicógrafos,¹²⁹ y sólo citan de pasada su labor de recolección:

(127) El origen de la teoría, que tiene implicaciones mucho mayores de las que nos interesa comentar aquí, está en Mokoroa “Ibar” 1935. Es sintomático que esta teoría se geste en un trabajo que pretendía encauzar la literatura vasca. Para una revisión crítica de los principales argumentos de Ibar, véase Urgell 1991.

(128) En Pagola 1992 se puede ver una valoración de los métodos que empleara Larramendi como encuestador —*avant la lettre*, por supuesto—, muy sofisticados para la época.

(129) Es realmente significativo, dado que ambos conocen de sobra el papel que dicha lista ha jugado en la transmisión de muchos conocimientos sobre la historia de la literatura y la lexicografía vascongadas. Recordemos tan sólo a Humboldt, Aizquibel y Manterola, citados en este mismo trabajo (§ 1), y el suplemento del P. Zavala (citado en la n. 6), expresamente elaborado para completar la lista de Larramendi con las obras aparecidas con posterioridad. Por supuesto, en este estado de cosas, sería absurdo pensar siquiera que alguien acometiese la tarea de investigar las fuentes de su diccionario.

...para escribir el *Diccionario* tuvo Larramendi que recoger muchas noticias de labios del pueblo y de las obras impresas que buscó con afán, dándonos un primer esbozo del pasado de la literatura vasca. La disposición del *Diccionario* (castellano-vasco-latín) es un pie forzado que le obligó a rellenar con neologismos los huecos sin traducción (...). (Michelena 1960a: 98).

Esta es, sin duda, la obra que más ha contribuido a desacreditar al P. Larramendi. No porque este Diccionario no suponga una ingente labor de recogida de voces auténticas, sino porque junto a ellas, y sin advertírselo al lector, mete muchas otras de propia fabricación (Villasante 1979: 134).

La diferencia estriba, según parece, en que Pouvreau empleó unas abreviaturas muy cómodas para nosotros, los filólogos vascos, mientras que Larramendi no tuvo la gentileza de avisar de quién tomaba cada palabra. Lakarra (1985 y 1995, principalmente), introductor entre nosotros de la Historiografía de la Lexicografía que quisiera presentar aquí, nos ha mostrado que las cosas son de muy otra manera:

1) Larramendi tenía como meta convertir el vascuence en lengua de cultura. Entre otras cosas, decidió compilar un diccionario castellano-vasco para facilitar la traducción de la cultura —que llegaba a su entorno mayoritariamente en castellano— a su lengua, eligiendo como modelo el mayor diccionario castellano de la época —el *Diccionario de Autoridades* de la Real Academia Española (1726-1739)—, signo evidente de su afán de exhaustividad. El estado de la lengua, apenas empleada en lo escrito, le empujó, primeramente, a reunir voces de cualquier procedencia sin señalar su origen, con la intención de generalizar su empleo, muchas veces limitado al ámbito dialectal; y, en segundo lugar, a crear cientos de neologismos como equivalentes de lo que él denomina “voces facultativas”, es decir, términos pertenecientes a las artes y las ciencias, idea en la que coincidió, entre otros, con lexicógrafos bien valorados como Etcheberri de Sara. Sobra decir que no tenía ningún motivo para pensar en los problemas de los filólogos posteriores.

2) La presentación del diccionario de Pouvreau como una especie de diccionario de autoridades es a todas luces excesiva.¹³⁰ En realidad, las referencias a sus fuentes son bastante escasas y casi siempre aparecen junto a refranes o locuciones; no, por ejemplo (y no es ejemplo inocente) junto a palabras compuestas o derivadas. Es más, en la versión C (Bilbao 1992: 347), la última, es claro que no aumentan las atestiguaciones, sino que en todo caso alguna es eliminada o simplificada. Por otra parte, se trata de un diccionario vasco-francés, ordenado por familias etimológicas, y la propia disposición —junto a otras características, como la repetición de patrones derivativos y la frecuente ausencia de traducción en los derivados— invita a pensar que un buen número de palabras derivadas no son necesariamente atestiguadas por el lexicógrafo, sino deducidas automáticamente de las posibilidades creativas de la lengua.¹³¹

La diferencia entre los supuestos dos polos de la lexicografía vasca queda así reducida a mínimos casi insignificantes.¹³² Y los datos en que nos hemos basado ponen

(130) Toda lo referente a Pouvreau es un extracto de Lakarra 1995.

(131) Tendremos ocasión de dar algunos detalles más sobre este tema en § 5.2.4.

(132) Otro tanto se podría hacer empleando la comparación entre Urte y Larramendi (v. Lakarra 1994b).

en evidencia cuál es el mayor defecto de las valoraciones anteriores: hasta ahora no ha interesado cómo estaba hecho un diccionario, sino sólo qué contenía. Sin embargo, no es ninguna paradoja afirmar que la única manera de conocer qué contiene un diccionario es examinar cómo está hecho, y con qué fines.

5. Hacia una Historia de la Lexicografía Vasca

Pondría en 1985 la fecha en que los diccionarios vascos antiguos han comenzado a estudiarse de otra manera. Si bien el año anterior Michelena avanza algunas ideas (Michelena 1984: 14 y ss.), en este año Lakarra publica el trabajo fundamental de los que ha dedicado a Larramendi (Lakarra 1985a). Con este y otros trabajos que irían saliendo en ulteriores años, la historia de la vascolología en general y la de la lexicografía en particular conocen nuevos caminos.

Centrándonos en la Lexicografía, los diccionarios vascos se constituyen por primera vez en objeto, y no en pretexto, de la investigación. Este cambio, es claro, no tiene su origen en el País Vasco. Ni siquiera en el dominio de la Lexicografía. En todas las ciencias, incluso en las ciencias humanas, se aprecia en la segunda mitad del s. XX un notorio cambio de interés: sus historias dejan de ser una colección de fechas y anécdotas, pasan de contar “qué-quién-cuándo-cómo inventó...”, es decir, de listar los pilares del progreso científico, a hacer una historia de las ideas.

El cambio está ligado tanto a nuevos métodos de hacer Historia, como a nuevas tendencias en Filosofía de la Ciencia, pero explicar el proceso excede con mucho los límites y posibilidades de este trabajo. Diré solamente que se trata de examinar los trabajos de los siglos pasados no desde el punto de vista de nuestros prejuicios, sino, en la medida en que esto es posible, de sus condiciones, de su tiempo y de las tradiciones que dieron por sentadas, intentando comprender el clima de opinión en que trabajaron (Koerner 1989: 49 y 62).

En el campo de la Lexicografía, los primeros pasos en historiografía se dieron a comienzos de este siglo, pero en opinión de muchos las cosas comenzaron a cambiar con el libro de Starnes y Noyes *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson 1604-1755*.¹³³ He aquí las intenciones que presentan los autores en el prólogo:

The qualifications of dictionary-makers for the tasks which they set for themselves, their expressed aims (as far as possible in the language of the compilers themselves), their sources, their methods of compilation, the interrelationships of the various texts, the relation of English dictionaries to contemporary bilingual dictionaries, the readers for whom each work is intended, the vogue and usefulness of the various dictionaries —these are among the more important topics treated in this book. The authors thus provide a complete history, as far as information is available, of each dictionary in its numerous ramifications, and

(133) En un trabajo reciente, Béjoint y Thoiron (1996: 5) ponen en los años sesenta el punto de inflexión, citando el congreso de Bloomington 1960 (v. Householder & Saporta 1962) para el inglés y precisamente el trabajo que citaremos a renglón seguido, el de Quemada 1967, para el francés. Con todo, basta ver el prólogo de Stein (1991) a la reedición de Starnes & Noyes para percatarse del valor fundacional que tiene esta obra, de obligada referencia.

trace the slow and uncertain growth toward a definitive and authoritative dictionary of the English language (Starnes & Noyes 1946: iiiii).

Y dicen abiertamente:

The method is historical. Questions of philology and etymology have been discussed only in so far as they contribute to the history of the English dictionary (...). (ibid.).

Un trabajo similar en importancia, y sin duda capital en la francofonía, fue Quemada 1967, donde la labor filológica (búsqueda de fuentes, relaciones entre diccionarios, etc.) es, si cabe, aún más claramente una mera herramienta auxiliar en el análisis de la evolución de los métodos lexicográficos (nomenclatura, tipos de entradas, definiciones, citas...).

En los últimos 20-30 años este tipo de interés ha aumentado visiblemente, y ahora se habla de "Metalexigrafía" o de "Teoría de la Lexicografía". Así la define Hausmann:

Si on appelle *lexicographie* la pratique scientifique qui a pour but de confectionner un dictionnaire (...), on pourra appeler *métalexicographie* toute activité qui fait du dictionnaire un objet de réflexion et de recherche mais qui, elle-même, ne vise pas à la production de dictionnaires (Hausmann 1989: 216).

Y de la siguiente manera Bray:

La métalexicographie se doit, entre autres, de décrire et de commenter l'évolution historique et l'état actuel des différentes techniques (principalement typographiques) mises en oeuvre pour assurer la consultation du dictionnaire. Cette description critique est d'autant plus urgente qu'on peut régulièrement observer une certaine insensibilisation du public, mais aussi de certains éditeurs, vis-à-vis de la composante matérielle du dictionnaire (Bray 1989: 136).

Junto a esta tarea, y paralelamente, se desarrolla lo que Ilson denomina "Arqueología Lexicográfica", cuyos cometidos serían, en suma, analizar las relaciones entre diccionarios:

...the comparison of different editions of the same dictionary, of different dictionaries derived from a common source, or different dictionaries from the same publisher (Ilson 1986: 127).

A estos dos temas, como vamos viendo, no se les ha prestado ninguna atención, sino la meramente anecdótica, a la hora de presentar, examinar o valorar los diccionarios vascos.

5.1. Un nuevo examen: el modelo europeo

Es evidente que todavía estamos bastante lejos de tener nada similar a los trabajos clásicos de Starnes & Noyes o Quemada, o siquiera la interesante contribución de Colon & Soberanas (1985) sobre el catalán. Sin embargo, no tanto como puedan dar a entender las publicaciones: para los repertorios lexicográficos anteriores a Larra-

mendi, contamos con el trabajo doctoral de Lakarra (1993) que, además de presentar *de otra manera* los diccionarios vascos antiguos, ha puesto ante nuestros ojos el tipo de labor que se está haciendo en el mundo y cómo sería aplicable a nuestro caso.¹³⁴

Entre sus logros más interesantes y novedosos está el de encuadrar la lexicografía vasca hasta Larramendi dentro de las corrientes europeas.¹³⁵ El estudio de nuestros diccionarios, como he tratado de mostrar, cuando no se ha quedado en el mero vistazo superficial, se ha hecho sólo mirando hacia dentro, sin tener en cuenta sino de manera anecdótica que tanto la educación de nuestros lexicógrafos como frecuentemente sus modelos han sido foráneos.

Por otra parte, ha remarcado la estrecha relación que existe entre gramática y diccionario, mostrando la importancia que han tenido en sus obras lexicográficas las gramáticas —y, por tanto, las ideas lingüísticas— de autores como Etcheberri de Sara, Pouvreau, Urte, Martin Harriet y Larramendi.

Midiendo los grados de innovación léxica y examinando el carácter del diccionario, ha demostrado que los lexicógrafos tenidos hasta ahora por “juiciosos” fueron plenamente conscientes de la creatividad inherente a la lengua, y que intentaron penetrar en sus mecanismos y aplicarlos en sus diccionarios, como tantos otros compiladores europeos de la época.

5.2. Los métodos de los lexicógrafos

Si tratamos los diccionarios como objetos, podemos analizar cómo quiso el carpintero construir nuestros baúles antiguos, pero también cómo están hechos formalmente, de qué madera, con qué partes, etc. Nos interesa conocer el bagaje y las ideas lingüísticas del compilador, los modelos¹³⁶ y las fuentes empleadas, así como su objetivo (el tipo de diccionario que pretende hacer y el público al que se dirige). Nos interesa, igualmente, ahondar en sus métodos lexicográficos, que son a fin de cuentas los medios con que cuenta para conseguir su objetivo y los que en más de un caso se constituyen en único testigo de sus intenciones.

(134) Hay que señalar que el interés de Lakarra por la Lexicografía en este sentido es subsidiario a su interés más general por la historia de la ideas lingüísticas, como se puede ver en cada uno de los trabajos que citaremos. No quisiera omitir además que, felizmente, hay ahora bastantes investigadores dedicados a estas cuestiones en campos como la gramática, la fonología, la dialectología, etc. Puede verse, p. ej., la recopilación de artículos de Lakarra (ed.) 1992, en torno a la figura de Larramendi o la más amplia *Euskalaritzaren historiaz I* editada por Gómez y Lakarra.

(135) Así, a modo de ejemplo, se sabía que los diálogos de Micoleta estaban tomados de los de Minsheu (Sarasola 1983: 188 y n. 8) y se conocía la existencia (como hemos visto en el § 1) de Voltaire. La primera de estas obras había despertado algún interés por el tipo de lengua que refleja (Michelena 1964 y Sarasola *op. cit.*), mientras que a la segunda, aparte de lo meramente bibliográfico, se le ha concedido el valor de ser “...uno de los ‘raros ejemplares’ de la literatura no religiosa del siglo XVII” (Urkizu 1971: 177), además de su aportación léxica y los datos de tipo histórico-comercial que proporciona (ibid.). Pues bien: Lakarra (1993: 36-70) ha relacionado ambas obras, inscribiéndolas en la larga tradición europea de los “manuales de lengua”, tradición que explica no sólo el carácter y contenido de estas dos obras, sino incluso su localización y, en el caso de Voltaire, su larga y compleja vida editorial. Vide ahora Lakarra 1997a y 1998..

(136) Generalmente foráneos: tengamos en cuenta que los diccionarios vascos han sido al menos bilingües hasta 1984, y que no pocas veces el vasco es la lengua de destino.

Tal vez una de las formas más sencillas y directas de demostrar que este tipo de estudio es eficaz y, por añadidura, puede poner de relieve los errores de enfoques anteriores sea explicitar, aunque brevemente, algunos ejemplos.¹³⁷

5.2.1. Modelos lexicográficos (I): el “genio inventivo” de Hiribarren

Estos son los ejemplos del “génie inventif” de Hiribarren (mediados del s. XIX) que nos ofrece Lhande (1926: xxi), enfrentados a las entradas correspondientes del diccionario de Larramendi, del que es claramente deudor:

HIRIBARREN

Les mots castillans à allure basque sont inscrits d’office au vocabulaire et on leur trouve aussitôt une étymologie et même des dérivés. L’espagnol *arrayan*, myrte, vient de “*arraïdena*, qui est attrayante” et fournit *arraianaga* et *arraianegi* “lieu planté de myrtes”.

le *loizoki* inventé par le fameux jésuite Guipuzcoan pour désigner “cataplasme”, donne à Hiribarren *ailoizoki* (*ahí*, bouillie; *loi*, pâte; *zoki*, attache) et signifie “cataplasme de farine”.

LARRAMENDI

Arrayán, [...] viene del bascuence *array*, que entre otras significaciones tiene el significar apariencia y semblante agradable, como le tiene el arrayán, que está siempre verde.

Arrayanal, *arrayaneguia*, *arrayanaga*.

Cataplasma, emplasto, *loizoquia*. Lat. Cataplasma, tis.

Puchada, *ailoizoquia*. Lat. Pulmentum.

La consecuencia directa de esta despreocupación fue que Lhande, que compiló su diccionario con la intención de hacer un “Azkue septentrional”, seleccionando toda la información de éste sobre los dialectos septentrionales completada con diccionarios como el de Hiribarren y otras fuentes escritas u orales, recogió involuntariamente cientos de neologismos larramendianos.

5.2.2. Modelos lexicográficos (II): Añibarro “dialectólogo”

Uno de los mayores méritos que se han atribuido al diccionario de Añibarro (c. 1808) es que “señala con precisión la provincia a que pertenece la voz” (Villasante 1963: 18) y “resulta un claro precedente de Azkue, de la dialectología y de la geografía lingüística modernas” (Michelena 1963: 106). Pese a que es notoria la influencia del diccionario de Larramendi en el de Añibarro, es un hecho que se ha obviado a la hora de valorar su aportación dialectológica. Nótese en los ejemplos citados más abajo que la mayor parte de las palabras proceden de Larramendi y son clasificadas

(137) Excepto los de Pouvreau (§ 5.2.4) y Harriet (§ 5.2.5), los ejemplos proceden, directa o indirectamente, del trabajo de doctorado que estoy realizando sobre el diccionario de Larramendi, bajo la dirección del profesor Lakarra. Todos ellos son primeras aproximaciones que merecen estudios pormenorizados. Aunque es de sobra conocida la influencia de Larramendi en la lexicografía posterior, su incidencia real ha sido siempre minusvalorada.

por el lexicógrafo sin duda muchas veces gracias a su conocimiento dialectal, pero bastantes otras automáticamente, en base a su aspecto, o directamente como guipuzcoanas (= b.) en atención a su fuente; en varios casos Añibarro se limita a “traducir” al vizcaíno —su dialecto nativo— términos que encuentra en Larramendi.¹³⁸

AÑIBARRO

LARRAMENDI

Abanico, b. <i>axe</i> , g.n. <i>aice emallea</i> , <i>aiceguilla</i> .	Abanico, <i>ai)t{zequiña</i> , <i>aizeguillea</i> , <i>aize-emallea</i> .
Abejón, b. <i>curibioa</i> , <i>curumiñoa</i> ; g. <i>listorra</i> , <i>erlabioa</i> , <i>erlamiñoa</i> .	Abejón, <i>listorrá</i> , <i>erlabioa</i> .
Abión, avión, vencejo, c. <i>elaia andia</i> ; b. <i>cirrinquerua</i> ; g. <i>sorbeltza</i> ; n. <i>enara</i> , <i>enada</i> .	Abión, avión, algunos llaman así al vencejo, <i>sorbeltza</i> . Lat. <i>Apus</i> , <i>odis</i> . Otros llaman así a una especie de golondrinas mayores, <i>enada</i> , <i>elaya andiagoa</i> .
Abuela, c. <i>amanagusia</i> ; b. <i>amandre</i> , <i>drea</i> ; g. <i>amama</i> , <i>amona</i> , <i>amasaba</i> , <i>amagoia</i> ; n. <i>amia</i> ; b. <i>amaxê</i> .	Abuela, <i>amoná</i> , <i>amanagusia</i> , <i>amasaba</i> , <i>amasoa</i> , <i>amagoia</i> .
Adelante, yr adelante, c. <i>joan</i> b.g. <i>aurrera</i> , <i>aurra</i> ; n. <i>aitzinat</i> .	Adelante, <i>aurrera</i> , <i>áurra</i> , <i>aitzinát</i> . Lat. <i>Ultra</i> , <i>ulterius</i> . Ir delante, <i>joan áurrera</i> .

Entre otras cosas, pues, la afirmación de Villasante (1963: 18) de que las voces carentes de información de este tipo “son voces de forja tomadas del P. Larramendi” o bien aparecen así “porque no tenía el autor datos suficientes sobre el particular” debe ser cuidadosamente revisada. No es menos importante señalar que el diccionario de Añibarro es fuente privilegiada del de Azkue, que recoge acríticamente (y a veces inventa) sus referencias dialectales. Veamos algunos ejemplos:

Larramendi	Añibarro	Azkue
Niebla en las miesses, <i>añoa</i> , <i>ludoya</i>	Niebla: c. <i>Lañoa</i> . En parajes bajos: <i>añoa</i> .	AIÑO (...). — 3 (AN, B, G, Añ.), niebla en parajes bajos, como campos, prados, etc.
Cabrón castrado, <i>aquirina</i> .	Cabrón: c. <i>Aquera</i> . Cabronada: c. <i>Aquerqueria</i> . Cabrón capado: <i>aquirina</i> .	AKIRIN (B, Añ.), cabrón castrado.
Granero, <i>alsistua</i> , <i>alteguia</i> , <i>bibiteguia</i> , <i>garauteguia</i> .	Granero: b. <i>garauteguia</i> ; g. <i>alteguia</i> , <i>alsistua</i> ; n. <i>bibiteguia</i> .	ALSISTU (AN, Liz. 71-22, G, Añ.), granero.

(138) Tuve oportunidad de hablar de este tema en los VII. Cursos de Verano de la UPV (1988); una versión, corregida y aumentada, de aquel trabajo se publicará en Urgell 1999b.

5.2.3. Modelos lexicográficos (III): Larramendi y el Diccionario de Autoridades

Hemos observado en los dos ejemplos anteriores cómo obviar el modelo puede conducir a emitir afirmaciones peregrinas sobre el carácter de las palabras analizadas. Con el presente ejemplo pretendo mostrar cómo, además, la comparación con el modelo puede ser fructífera a la hora de precisar su origen: nótese que algunos equivalentes vascos de Larramendi (perífrasis o compuestos) son traducción quasi-literal de parte de las definiciones del *Diccionario de Autoridades*:¹³⁹

DICCIONARIO DE AUTORIDADES	LARRAMENDI
BABIECA. En lo literal es el nombre que pusieron al caballo del Cid; pero se usa de esta voz por translación mui frecuentemente por lo mismo que bobo.	Babieca, <i>ala ceritzan Ciden zaldiari: baña diogunean</i> , es un babieca, <i>esan nai degu guelbera, illaun, motel, gueisancha bat dala</i> . [lit. 'así se llamaba al caballo del Cid; pero, cuando decimos <i>es un babieca</i> , queremos decir que es un zonzo, un badea, un farfullas y un insulso'].
BACHANAL. Cosa perteneciente al Dios Bacho.	Bachanal, <i>Bachori dagocana</i> . [lit. 'lo que pertenece a Bacho'].
BADANA. La piel del carnero, u oveja, curtida, blanda, y de poca dura.	Badana, (...). <i>Badana, narru ondua, larru biguindua</i> . [lit. 'piel curtida, piel ablandada'].
BALLESTEAR. Tirar con la ballesta (...).	Ballestear, <i>ballestatu, ballestaz tiratu</i> . [lit. 'ballestear, tirar con ballesta'].
BALUZ. Pedazo u barra de oro pequeña. Es voz antiquada.	Baluz, voz antiquada, pedazo pequeño de oro que se hallaba en las minas, <i>urru puisca</i> . [lit. 'pedazo de oro'].
BARBACANA. Fortificación que se coloca delante de las murallas (...).	Barbacana, <i>morrallaurrea</i> . [lit. 'delantera de la muralla'].
BARBADA. Cierta género de cadenilla o hierro corvo, que de cama a cama del freno atravesado se pone a los caballos o mulas por debaxo de la barba (...).	Barbada, <i>ocozcatea</i> . [lit. 'cadena de la barbilla'].

El origen de este tipo de "equivalentes" vascos, se encuentra en la declaración de los Académicos sobre los equivalentes latinos de su diccionario: confiesan que para muchas palabras castellanas no hay traducción directa y se ven obligados a expresar con más de una voz latina lo que en castellano es una sola palabra (1726: vii). En el mismo sentido se expresa Larramendi en el prólogo a su diccionario:

(139) Es importante señalar que la elección de la letra B ha sido totalmente inmotivada, y que la selección de las entradas presentadas no es exhaustiva, sino que pretende mostrar distintos tipos de lo que he denominado "traducción quasi-literal". Uno puede, en consecuencia, imaginar la importancia de este tipo de sucesos a lo largo del diccionario de Larramendi.

[He añadido el Latín] para desengañar a aquellos mal instruídos Bascongados, que con errada aprehensión piensan que a toda voz Castellana ha de corresponder otra voz simple Bascongada. Qué presto y fácilmente depondrían este error, si al contrario quisiera buscar en Castellano voces correspondientes a otras muchas del Bascuence: pues, luego por experiencia encontrarían muchísimas voces sin correspondientes simples en Castellano. Pongo pues el Latín, para que vean que aun en esta Lengua muchas veces no puede explicarse una voz Castellana, sino por perifrasi o por dos o más voces, y que no deben extrañar esto en el Bascuence (1745: xlv).

5.2.4. Organización del diccionario: *Pouvreau y la creación léxica*¹⁴⁰

Aunque con frecuencia la organización de un diccionario —su macroestructura— se toma como un hecho meramente anecdótico, en realidad es un elemento que puede aportar información relevante sobre el trabajo del lexicógrafo.

El único aspecto de esta posibilidad que había sido contemplado con anterioridad entre nosotros era la extendida opinión de que Larramendi —y otros como él— se vieron obligados a inventar palabras nuevas por haber elegido un orden castellano vasco (Ibar 1935: 121, Michelena 1960a: 98, Villasante 1979: 135, etc.). Esta opinión da por supuesto, *a contrario*, que el orden vasco-castellano (o francés, etc.) es en sí mismo garantía de la autenticidad de las palabras recogidas. Sin embargo, el diccionario de *Pouvreau* puede ser un buen ejemplo de lo errado de esta suposición:

cimurra, ride.
cimurtcea, rider, fourir.
cimurtasuna
cimurdura

circilla, dechiré en ses habits.
circiltcea
circildura
circiltasuna
circilqui

cofia, coïeffe
cofiatcea
cofiadura

colera, colere
coleratcea
coleratsua
coleramendua

consolatcea, consoler.
consolacionea, consolation.
consolamentua
consolagarria
consolatçaillea

curiosa, curieux.
curiostasuna
curiosteá
curiosqui

çurmindua, moisi, vermoulou.
çurmindura
çurmintasuna
çurmintcea

(140) Ejemplos e interpretaciones están tomadas, por lo general, de Lakarra 1995.

En realidad, ya se suponía (Michelena 1961a: 370, por ejemplo) que también Pouvreau había creado alguna palabra por su cuenta. El hecho relevante es que no hay alguna palabra nueva pese a ser un diccionario euskara-francés, sino precisamente *porque su orden es ése*. En efecto, el diccionario de Pouvreau presenta una organización semi-alfabética, mediatizada por una presentación etimológica (familias de palabras) que es bien conocida, incluso en los diccionarios vascos (van Eys, Maurice Harriet, Lhande, etc.).

Para un lexicógrafo que conoce las reglas de formación de palabras de la lengua, es realmente sencillo rellenar las lagunas de un diccionario organizado de esta manera; pongamos, por ejemplo, que sólo ha encontrado en sus fuentes (orales o escritas) el adjetivo *alfer* “perezoso”; sin saber demasiado vasco y sin demasiado trabajo, podrá reponer los sustantivos abstractos *alfertasun* “pereza” o *alferkeria* “pereza (con sentido despectivo)” y el verbo *alfertu* “volverse perezoso”.

Esto es algo que —como es sabido—¹⁴¹ han solido y suelen hacer los lexicógrafos en cualquier lengua. Y es la razón por la que Michelena, como vimos anteriormente, se empeñó en denunciar los diccionarios como fuentes sumamente dudosas: porque suelen recoger, sin reparo, lo que es y lo que podría ser.¹⁴²

En cualquier caso, si ha habido una época en la que la importancia de la derivación ha sido evidente, es precisamente en los siglos de los que estamos hablando: la morfología de las lenguas vulgares estaba en sus inicios y los lexicógrafos, normalmente, quedan deslumbrados por las posibilidades de derivación que descubren: estaban experimentando en propia carne, como suele decirse, el poder creativo de la lengua. No deberíamos olvidar que entonces no era en absoluto evidente que todas las lenguas tuvieran reglas: había las que las tenían con certeza (hebreo, griego, latín) y una gran mayoría que debía mostrar que las tenía; en este trabajo se empeñaron muchos, intentando demostrar cada cual que la propia tenía en sí todos los atributos requeridos para ser una lengua de cultura.

Hacernos cargo de esto nos enseña dos cosas, no sólo sobre Pouvreau, sino también sobre la mayoría de los lexicógrafos antiguos —y abre caminos para su investigación—: 1) es de esperar que haya palabras nuevas, así como las hay en nuestros diccionarios actuales; 2) si acertamos a descubrir cómo son (frecuentemente con la ayuda de las gramáticas adjuntas), sabremos mejor lo que sabía o creía saber un Pouvreau —o un Larramendi— acerca de la morfología del vascuence.

5.2.5. *El orden de las lenguas: los vocabularios de Harriet (1741)*¹⁴³

El orden de las lenguas en un diccionario bilingüe puede condicionar —y, de hecho, condiciona, como hemos visto— el contenido del mismo. En casos como el de la Gra-

(141) Cf. lo que explica el mismo Lakarra (1995: 24 y ss), especialmente sobre Oudin, una de las fuentes de Pouvreau, y la bibliografía que aporta.

(142) Osselton (1983: 15) señala, por ejemplo, que palabras como ing. *commemorable* o *liquesency*, procedentes de los primeros diccionarios bilingües latín-inglés, no han sido probablemente usadas por ningún escritor (ni, por supuesto, en la lengua hablada), pero siguen manteniéndose, de diccionario en diccionario, hasta nuestros días.

(143) Tomo de Lakarra 1994a los datos, y resumo algunas de sus conclusiones.

mática de Harriet, en la que se presentan dos vocabularios bilingües, vasco-francés y francés-vasco, analizando el contenido de cada uno de ellos y comparándolos entre sí se obtienen datos realmente interesantes sobre el modo de trabajar del lexicógrafo.

Los dos vocabularios de Harriet son muy desiguales en tamaño —el primero tiene 56 págs. (1741: 268-323) y el segundo 115 (ib. 324-440)—, lo que en el fondo no es más que el reflejo del muy distinto modo en que cada uno de ellos ha sido elaborado.

En un pequeño apartado denominado “Escualdunei gomendioa eta Abisua” (“Consejo y Aviso a los bascongados”; Harriet 1741: 506-507), Harriet señala que tiene hecho otro libro —hoy desconocido— en dos partes, la segunda de ellas con el objetivo de “...escualdunec berce hitzcuncetaric hartuac dituzten hitcen khentceco” (“eliminar las palabras que los bascongados tienen tomadas de otras lenguas”, es decir, los préstamos; op. cit. 507).

En realidad, parte de esta labor ha sido realizada en el camino que va desde el vocabulario vasco-francés al francés-vasco:

VASCO-FRANCÉS	FRANCÉS-VASCO
abondancia, frangancia, <i>abondance</i>	<i>abondance</i> , fra[n]gancia
abandonatcea, largatcea, <i>abandonner</i>	<i>abandonner</i> , largatcea
acceptatcea, on harcea, <i>accepter</i>	<i>accepter</i> , topatcea, onharcea
accordatcea, bakhettea, <i>accorder</i>	<i>accorder</i> , bakhettea

En concurrencia con esta labor de “limpieza” de préstamos, se observa en el vocabulario francés-vasco la aparición de nuevos correspondientes, no recogidos en el vasco-francés:

VASCO-FRANCÉS	FRANCÉS-VASCO
Airatcea, <i>voler</i>	<i>Voler, avec ailes</i> , hegaldatcea, airatcea
Akhusatcea, <i>accuser</i>	<i>Accuser</i> , acusatcea, gaineguitea
Akhabatcea, <i>achever</i>	<i>Achever</i> , neitcea, akhabatcea; <i>finir</i> , akhitcea

Esta segunda faceta esta ligada, entre otras cosas, al uso de los sufijos de derivación, proporcionalmente mucho mayor en el vocabulario vasco-francés: por ejemplo, el sufijo *-tasun* aparece en 18 palabras distintas en uno y en 116 en el otro; otro tanto sucede con *-ari* (10/39), *-dura* (4/55) o *-garri* (5/20).

Parece evidente, pues, que mientras en el voc. vasco-francés se limitó en principio a recoger el uso de la lengua, en el francés-vasco el lexicógrafo jugó un papel mucho más activo, seleccionando voces y proponiendo nuevos correspondientes cuando lo consideró oportuno.

5.2.6. La entrada léxica: Larramendi y sus etimologías

Tener en cuenta toda la información contenida en la entrada léxica puede ser un factor determinante a la hora de valorar alguna de sus partes. Se trata, en principio, de decidir si se trata de un diccionario traductivo simplemente, o bien ofrece otro tipo de información (gramatical, etimológica, enciclopédica, etc.).

Un buen ejemplo de la utilidad de este tipo de estudio nos lo ofrece el diccionario de Larramendi: ya Michelena (1984: 14) relacionó ciertas etimologías con la aceptación de los préstamos castellanos correspondientes. Un examen más atento demuestra que el préstamo no es la única consecuencia previsible de la etimología, sino que puede conducir, bien a consignar con nuevos significados palabras patrimoniales vascas (véanse abajo *optativo* y *socarra*), bien a la creación de neologismos basados en los mismos componentes expresos de la propuesta etimológica (véanse *orondadura* y *soberano*):

EQUIVALENTES	EXPLICACIÓN ETIMOLÓGICA
Optativo, <i>opagarría</i> . [lit. 'deseable', o bien 'digno de ser ofrecido'].	Esta voz, que es Latina, y el <i>opto</i> , <i>as</i> , viene de el Bascuence <i>opá</i> , deseo, y <i>opatu</i> , desear.
Orondadura, <i>urondadura</i> .	Orondo, pomposo, amigo de ser visto, es de el Bascuence <i>urondo</i> , <i>urondoa</i> , que significa la orilla de el mar o río, que es sobresaliente. [De <i>ur</i> 'agua' y <i>ondo</i> 'ceranía', cf. <i>ondoan</i> 'cerca'].
Soberano, <i>soberanoa</i> , <i>soberandicoa</i> .	Soberanía, poderío sobre todos, es voz Bascongada <i>soberania</i> , <i>soberandia</i> , y significa el exceso grande, de <i>soberá</i> , exceso, y <i>andia</i> , grande.
Socarrado, <i>sucartua</i> . [lit. 'enfebrecido'].	Socarra, la acción de socarrar, es de el Bascuence <i>sucarra</i> , que significa llama de el fuego, de <i>carrá</i> , <i>garra</i> , llama, y <i>su</i> , <i>sua</i> , fuego, y por Analogía a la calentura llaman también en un dialecto <i>sucarrá</i> .
Socarrina, <i>chamusquina</i> , <i>sucarquiña</i> .	Socarrar, passar alguna cosa por el fuego, es de el Bascuence <i>sucartu</i> , que significa lo mismo, y véase <i>socarra</i> .
Socarronamente, <i>sucarquiro</i> .	
Socarronería, <i>socarrería</i> .	

5.3. Perspectivas

Por medio de estas vías de investigación, por un lado, se está construyendo la Historia de la Lexicografía: en los últimos 50 años se han aprendido multitud de cosas sobre la historia del diccionario y la evolución de las técnicas lexicográficas; es cada día más evidente que analizando de dónde surgen los diccionarios, cómo han sido y cómo han ido cambiando, entenderemos mucho mejor cómo son los actuales. Por otro lado, también conocemos cada vez mejor la propia historia de la lexicografía en cada lengua, y cómo los avances producidos en una lengua determinada han influido en lenguas geográfica y/o culturalmente cercanas o dependientes.

Analizar los diccionarios vascos como creaciones endógenas y aisladas, como frutos casuales del genio —sea recopilador o inventivo— del autor, como recipientes

accesorios de palabras, atender sólo a su parte vasca como si la castellana, francesa o latina fuera una mera anécdota, redundante no sólo en perpetuar la ignorancia endémica sobre la Historia de la Lexicografía Vasca, sino también en multitud de malinterpretaciones sobre el origen, sentido e incluso la propia forma de las palabras vascas que se suponía eran el verdadero objeto del estudio.

Por el contrario, un análisis metalexigráfico, que aspire a reconstruir el entorno cultural, las ideas lingüísticas, las ambiciones, los referentes y las fuentes de cada lexicógrafo, así como a determinar el carácter de la macroestructura (organización general) y la forma y función de los elementos de la microestructura (contenido de la entrada léxica) del diccionario, aparte de su evidente aportación a la Historia de la Lexicografía, que también se nutre de los avatares de las lenguas minoritarias, ayudará a comprender mejor, sin duda, la difusión y evolución de las ideas lingüísticas en y sobre el vascuence, y sobre la Lengua en general; sin olvidar que dejará el texto mejor preparado para su eventual empleo filológico, lingüístico o lexicográfico, incluso si se trata de un texto difícil como el diccionario de Larramendi.

Bibliografía

- Abbadie, A., 1836, "Prolegomènes", in J. A. Chaho, *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*, Arthus Bertrand, Paris.
- Adelung, J. Ch., 1806-1817, *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde*, (5 vols.) Berlin.
- Agud, M. & Michelena, L., (eds.), 1958, *N. Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, Imprenta de la Diputación de Guipúzcoa, San Sebastián.
- Aizpitarte, J. M., 1785, *Catálogo de voces Bascongadas, con las correspondencias castellanas*, dicc. ms., incompleto al parecer, guardado en la Biblioteca de Loyola (Sección 3ª, serie 1ª, nº 47).
- Aizquibel, J. F., [1883], *Diccionario basco-español titulado Euskeratik Erderara biurtzeco itztegia*, E. Lopez, Tolosa. Ed. facsímil, Izaro, Donostia, 1984.
- Akesolo, L., 1954, "Euskalherriaren Adiskideak eta Euskal-Hiztegia" *EG* 5 (9-10), 152-153.
- _____, 1967, "Un diccionario vasco inserto en *Memoires de la langue celtique* de Bullet 1755-1760", *BAP* 23, 141-147.
- Alday, J. M., 1991, *Historia del nacionalismo vasco en sus documentos*, IV, Eguzki, Bilbao.
- Altuna, F., 1967, "Larramendiren hiztegi berria", *Euskera* 12, 139-300.
- _____, 1989, "Hitz bi" in Urquizu 1989, I, 5-6.
- Añibarro, P. A., c. 1800, v. Villasante 1963.
- Archu, J. B., 1852, *Uskara eta Franzes Gramatika*, Bayonne. Ed. facsímil (de la 3ª, Bayonne, 1868), Hordago, San Sebastián, 1979.
- Arzamendi, J., 1981, "Euskal lexikografiaren historiarako hastapenak", *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Publicaciones de la Universidad de Deusto, Bilbao, 163-193.
- Astigarraga y Ugarte, L., 1825, *Diccionario Manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M.N. y M.L. Provincia de Guipuzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas*, J. M. de la Lama, Tolosa.
- Azkue, R. M., [1905-1906], *Diccionario vasco-español-francés* (2 tomos), Bilbao. Ed. facsímil, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1969.
- Azpiroz, J. M., 1963-64, "Azkue jaunaren itztegia osatzeko, Naparroako Leitzen bildutako itz-bilduma", *Euskera* 8-9, 317-331.
- _____, 1967, "Azkue jaunaren itztegia osatzeko, Naparroako Leitzen bildutako itz-bilduma", *Euskera* 12, 5-24.

- _____, 1981, "Azkueren hiztegiari gehituz", *Euskera* 26, 239-244.
- _____, 1982, "Euskal hiztegiaren gehigarriak Nafarroan. 3. Atala", *Euskera* 27, 657-664.
- Béjoint, H. & Thoiron, Ph., (eds.), 1996, *Les dictionnaires bilingues*, Aupelf-Uref - Editions Duculot, Louvain-la-Neuve.
- Bilbao, G., 1991, "Larramendiren garaikide bat: zenbait xehetasun Joanes Etxeberri Sarakoz", *ASJU* 25: 3, 751-768.
- _____, 1992, "Pouvreuren Hiztegi Laukoitza", *ASJU* 26: 2, 341-389.
- Bilbao, J., 1978-81, *Eusko Bibliographia*, 10 vols., Auñamendi, San Sebastián.
- Bouda, K., 1972, "Supplement zu Azkues Wörterbuch aus Barandiarans Folklore texten", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* 4, 53-55.
- Bozas Urrutia, R., 1963, "Contribución a las contribuciones de Justo Gárate", *BAP* 19, 374-78.
- Bray, L., 1989, "Consultabilité et lisibilité du dictionnaire: aspects formels", in Hausmann et alii (eds.), 135-146.
- Bullet, J. B., 1744-60, *Mémoires sur la langue celtique*, 3 vol., Paris.
- Burgaud des Marêts, 1866, *Notes de A. Oihenart pour le glossaire basque de Pouvreau...*, Didot, Paris.
- Chaho, A., 1856, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Académies française et espagnole*, P. Lespès, Bayonne.
- Colon, G. & Soberanas, A.-J., 1985, *Panorama de la lexicografía catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- Darricarrere, J. B., 1900, *Hitztegui heuskara Frantziako eta Espainiako erderatara itzulija*, A. Lamaignère, Bayonne.
- Dodgson, E. S., (ed.), 1897, *Modo breve de aprender la lengua bizcaina compuesto por el Ldo. Rafael Micoleta...*, F. De P. Díaz, Sevilla.
- _____, 1898, "The Biscayan grammar. Vocabulary and bilingual dialogues of Rafael Micoleta (Bilbao 1653)", *RLPhC* 31, 35-41.
- Dubarat, V., 1914, "Le Dictionnaire basque et les Rudiments du P. Dominique Bidégaray, franciscain du Couvent de Pau (1675-1679)", *RIEV* 8, 6-16.
- Eguren, J. M. de, 1867, *Método práctico para enseñar el castellano en las escuelas vascongadas*, Vitoria. *Diccionario vasco-castellano y método para enseñar el castellano a los vascongados*, 2ª ed. refundida del anterior, San Sebastián, 1878, etc.
- Etxebarria, J. M., 1990, "XVIII eta XIX. gizaldietako sei hiztegi argitaragaberen berri", in E. Pérez & P. Urkizu (eds.), *Patxi Altunari Omenaldia*, Mundaiz, EUTG, Donostia-San Sebastián, 63-83.
- _____, 1994, "Vocabulario vasco-francés izeneko XIX. mendeko hiztegia", *Cuadernos de Sección, Hizkuntza eta Literatura*, Sociedad de Estudios Vascos, San Sebastián, 9-141.
- Etxebarria, M. C. & Etxebarria, J. M., 1990, "Diccionario inédito vasco-castellano de Jose Mª Odriozola y L. L. Bonaparte", *Cuadernos de Sección, Hizkuntza eta Literatura* 10, Sociedad de Estudios Vascos, 15-63.
- Euskaltzaindia, 1959, "Euskal itzak zein diren", *Euskera* 4, 214-217.
- Fabre, M.-H.-L., 1870, *Dictionnaire français-basque*, P. Cazals, Bayonne.
- Fita, F., 1881, "Suplementos al Diccionario trilingüe del P. Larramendi, escritos en 1746 por el P. fray José de María, Carmelita Descalzo", *Revista de Ciencias Históricas* 2-3.
- Gárate, J., 1930-1975, "Contribución al diccionario vasco", *RIEV* 1930 (21) 153-163 a 1975 ("XIV Contribución...").
- _____, 1936, *La época de Pablo Astarloa y Juan Antonio Moguel*, Imprenta Provincial de Vizcaya, Bilbao.
- _____, 1972, "El lingüista leniztar Fr. Melchor de Oyarguren", *Euskera* 17, 99-100.
- _____, & Ruiz de Arbulo, F., 1971, "El lexicógrafo José María de Aizpitarte, vecino de Vitoria", *Boletín de la Institución Sancho el Sabio* 15, 257-267.

- Garmendia, J., 1968, *Obras inéditas de Iztueta*, Bilbao.
- _____, 1980, "Noticias desconocidas sobre Francisco Ignacio de Lardizabal", *BAP* 36, 407-409.
- Gèze, L., 1873, *Elements de grammaire basque*, Bayonne. Ed. facsímil, Hordago, San Sebastián, 1979.
- Goldmann, G. A. F., 1807, *Commentatio qua trinarum linguarum Vasconum, Belgarum et Celtarum, quarum reliquiae in linguis vasconica...*, Heinr. Dietrich, Gottinga.
- Haristoy, P., 1895, "Le capitaine Duvoisin et ses travaux", *Euskal-Erria* 32, 213-217, 273-276, 365-372, 401-405.
- Harriet, M., 1741, *Gramatica escuaraz eta Francesez, composatua francez hitzcunça ikbasi nabi dutenen faboretan*, Fauvet Alarguna eta J. Fauvet, Bayona. Ed. moderna de los vocabularios en Lakarra 1994a, que aporta un diccionario inverso vasco-francés.
- Hausmann, F. J., 1989, "Pour une histoire de la métalexigraphie", in Hausmann et alii, (eds.) 216-224.
- _____, et alii, (eds.), 1989, *Wörterbücher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Walter de Gruyter, Berlín, etc.
- Householder, F. W., & Saporta, S., (eds.), 1962-67, *Problems in Lexicography*, Indiana University, Bloomington.
- Humboldt, W., [1817], *Berichtigungen und Zusaetze zum ersten Abschnitte des zweyten Bandes des Mitbridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, Berlin. Traducción castellana de J. Gárate, *RIEV* 24 (1933), 460-487 y 25 (1934), 87-126.
- Ibson, R., 1986, "Lexicographic Archaeology: Comparing Dictionaries of the same family", in Hartmann (ed.), *The History of Lexicography*, (Studies in the History of the Language Sciences, 40), Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 127-136.
- Irigoyen, A., 1956, "Aportaciones al Diccionario Vasco", *Euskera* 1, 47-48.
- Iztueta, J. I., [c. 1840], *Vocabulario del Vascuence*, P. Urkizu ed., Iztueta Fundazioa, Zaldibia, 1996.
- Kerejeta, M. J., 1991, "Oihenart Silvain Pouvrearen hiztegia", *ASJU* 25: 3, 865-899.
- Koerner, K., 1989, *Practicing Linguistic Historiography*, Studies in the History of the Language Sciences 50, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Lacoizqueta, J. M., 1888, *Diccionario de los nombres euskaro de las plantas, en correspondencia con los vulgares, castellanos y franceses, y científicos latinos*, Pamplona. Ed. facsímil, Gobierno de Navarra, Pamplona, 1994.
- Lafon, R., 1956, "Corrections et additions aux dictionnaires d'Azkué et du P. Lhande", *Euskera* 1, 26-30.
- Laka, I., 1987, "Sabino Arana Goiri eta Hiperbizkaiera (Hiperbizkaieraren historiaz. III)", *ASJU* 21: 1, 13-40.
- Lakarra, J. A., 1985a, "Larramendiren hiztegitzaren inguruan", *ASJU* 19: 1, 9-50.
- _____, 1985b, "Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez", *ASJU* 19: 1, 439-452.
- _____, 1987, "Lécluse-ren Euskal Gramatika. Euskalaritzaren Historiarako Lanabesak (I)", *ASJU* 21: 3, 813-916.
- _____, 1991, "Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi", *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*. Suplementos de *ASJU* 14, 217-258.
- _____, (ed.), 1992, *Manuel Larramendi. Hirugarren Mendeurrena (1690-1990)*, Andoingo Udala, etc., Andoain.
- _____, 1993, *xviii. mendeko hiztegitzaren etorkiez*, tesis inédita de la UPV/EHU, Vitoria.
- _____, 1994a, "Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)", *ASJU* 28: 1, 1-178.
- _____, 1994b, "Euskal hiztegitzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegitzaz", *ASJU* 28: 3, 871-884.

- _____, 1994c, "Euskal hiztegi gintzaren historiarako: III. Urteren Gramatikako hiztegia", *ASJU* 28: 3, 885-914.
- _____, 1995, "Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi gintzaren historiaz", *ASJU* 29: 1, 3-52.
- _____, 1996a, "Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias eta Hiztegi Hirukoitza*. (XVI. mendeko bizkaierazko erretrauz III)", *Uztaro* 16, 21-55.
- _____, 1996b, "Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai", *Uztaro* 19, 3-40.
- _____, 1997a, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: *L'Interpret*: I. Gramatika eta hiztegia (~1620)». En prensa en *ASJU* 31: 1.
- _____, 1997b, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri». En est número de *ASJU* 31: 1.
- _____, 1998, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: *L'Interpret*: II. Elkarriketak (~1620)». En prensa en *ASJU* 32: 1.
- ___ & Urgell, B., 1988, "Lécluse-ren Hiztegia. Euskalaritzaren Historiarako Lanabesak (II)", *ASJU* 22: 1, 99-211.
- Landerreche, M., 1916, "De algunas palabras del diccionario de Azkue: *sinhetsi*, obedecer", *Euskal Eснаlea* 6, 202-203, 266.
- Landucci, N., 1562, *Dictionarium Linguae Cantabrigiae*. Manuscrito de la Biblioteca Nacional de Madrid (sig. U. 252). Ed. de Agud & Michelena 1958.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Bartholomé Riesgo y Montero, San Sebastián. *Diccionario Trilingüe (...)*. Nueva edición, publicada por don Pío de Zuazua, San Sebastián, 1853. Se cita por el facsímil de la primera ed., Txertoa, Donostia, 1984.
- _____, *Diccionario vasco-castellano*, v. Altuna 1967.
- Latasa, M. de, 1856, *El Album del Viajero*, San Sebastián.
- Lécluse, F., 1826, *Grammaire basque*, Toulouse y Bayona. Ed. de Lakarra 1987 (gramática) y Lakarra & Urgell 1988 (vocabularios).
- _____, 1827, *Dictionnaire basque, espagnol et français (...)*. *Prospectus*, Toulouse. Ed. de Lakarra & Urgell 1988.
- Lekuona, M., 1958, "Noski Azkueren iztegian", *Euskera* 3, 21-23.
- Lhande, P., 1925, "L'abbé Martin Hiribarren et son Dictionnaire Basque", *GH* 5, 489-503.
- _____, 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Gabriel Beauchesne, Paris.
- Malkiel, Y., 1967, "A typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features". Householder & Saporta (eds.), 3-24.
- Manterola, J., 1880, "Curiosidades bascongadas", *Euskal Erria* 1, 45-47 y 166-168.
- Mayans, G., [1737], *Orígenes de la Lengua Española*, Juan de Zuñiga, Madrid. Ed. de A. Mestre, *Obras completas II. Literatura*, Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, Valencia, 1984, 313-419.
- Michel, F., [1857], *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*, Paris. Ed. facsímil, Elkar, Zarauz, 1981.
- Michelena, L., 1958, "Introducción [a Landuchio] in Agud & Michelena (eds.) 1960a, *Historia de la Literatura Vasca*, Minotauro, Madrid.
- _____, 1960b, "Errores, descuidos, erratas y similares", *BAP* 16, 228-231.
- _____, 1961a, "Euskal iztegi gilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan", *Euskera* 6, 7-22.
- _____, 1961b, "Notas lexicográficas", *BAP* 17, 339-340.
- _____, 1962, "Beharki Leizarragaren Testamentu Berria-n", *Euskera* 7, 59-60.
- _____, 1963, "Bibliografía. Fr. Pedro Antonio de Añibarro. Voces bascongadas diferenciales (...)", *BAP* 19, 105-108.
- _____, 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid.

- _____, 1965, "El Diccionario Vasco proyectado por la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País...", *Colección de documentos inéditos para la Historia de Guipúzcoa* 6, Publicaciones de la Excma. Diputación de Guipúzcoa, San Sebastián, 99-126.
- _____, 1967, "Jondane Gneli Arcangelia", *Egan* 26, 104-105.
- _____, 1968, "Abe, fatalidad, desgracia", *BAP* 24, 257-258.
- _____, 1969 "Sobre algunos nombres vascos de parentesco", *FLV* 1, 113-132.
- _____, 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbao.
- _____, 1971, "Egunak eta egun izenak", *Munibe* 23, 583-591.
- _____, 1974, "De lexicografía vasca. A propósito de *Axularren Hiztegia (...)*", *FLV* 6, 103-21.
- _____, 1975, "Gorputz eta soin", *Euskera* 20, 353-358.
- _____, 1984, "Aurkezpena", in Sarasola 1984-1995, 11-23.
- _____, 1987-1998, *Diccionario General Vasco*, 11 vols. hasta la fecha, Desclée De Brouwer y Mensajero, Bilbao.
- Micoleta, R., 1653, *Modo breue para aprender la lengua vizcayna compuesto por el Id. Rafael Micoleta, presbytero de la muy leal y noble villa de Bilbao*. Manuscrito del British Museum (Harl. 6314). Eds. de Sampere 1881, Dodgson 1897, Michelena 1964 (parcial), Sarasola 1983 (parcial) y Zelaieta (1988).
- Moguel, J. A., 1801 (?), *Nomenclatura de las voces Guipuzcoanas, sus correspondientes Vizcaynas y Castellanas, para que se puedan entender ambos dialectos*, Tolosa, 1802 (publicado junto a otra obra del mismo autor, ocupa las págs. 24-31). Edición moderna de Villasante 1964 (con notas de Añibarro); se ha publicado también en *Euskalzale* 2 (1898), 307 y 313-314, y como apéndice al *Peru Abarca* del mismo autor, Asociación Gerediaga, Bilbao, 1981, 221-240.
- Mokoroa, J. M., "Ibar", 1935, *Genio y Lengua*, Librería de Moco-roa Hermanos, Tolosa.
- Novia de Salcedo, P., 1887, *Diccionario Etimológico del Idioma Bascongado*, E. Lopez, Tolosa. Ed. facsímil, Amigos del Libro Vasco, Bilbao, 1984.
- Oihenart, A., 1665, *Observation envoyées à S. Pourreau par Arnould Oibènart*. Colección de cartas manuscritas, Biblioteca Nacional de París, Fondo Vasco-Celta (BNP 8). Ediciones de Burgaud des Marèts 1866, Urquijo 1910 y Kerejeta 1991.
- Omaechevarría, I., 1949, *Misiones Franciscanas*, 3 y ss.
- Ondarra, F., 1980, "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue", *FLV* 34, 107-141.
- Ormaechea, N., 1927, "Euskal-literaturaren atze edo edesti laburra", *Euskal Esnalea* 17, 148-156, 169-173, 191-196, 205-215, 228-237 y 246-252.
- Osselton, N. E., 1983, "The History of English-language Dictionaries", in R. R. K. Hartmann (ed.), *Lexicography: Principles and Practice*, Academic Press, Londo-Orlando, 13-21.
- Otaegui, C., 1957, "De los papeles inéditos de la Colección Bonaparte, en el Archivo de la Diputación de Guipúzcoa", *BAP* 13, 285-289.
- Pagola, R. M., 1992, "Larramendi eta dialektologia". In J. A. Lakarra (ed.), 247-265.
- Peillen, Tx., 1983, "Bela-ko zaldunaren Zuberotar hiztegia, XVIII. mendean", *FLV* 15 (n. 41-42), 127-146.
- Pérez, L., 1909, "Los franciscanos en el Extremo Oriente. (Noticias bio-bibliográficas)", *RIEV* 3, 17-23.
- Pouvreau, S., 1665, *Dictionnaire basque-français*. Manuscritos de la Biblioteca Nacional de París, Fondo Celta-Vasco (BNP 7 y 8). Edición moderna del ms. C (*arrayoa-aztoea*) y de la parte correspondiente de A, en Bilbao 1992.
- Quemada, 1967, *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863). Etude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*, Didier, París, etc.
- Salaberry, M., 1856, *Vocabulaire de mots basques bas-navarrais, traduits en langue française...*, impr. veuve Lamaignère, Bayonne.

- Sampere y Miquel, S., (ed.), 1881, *Modo breve para aprender la lengua Vizcaína...*, Barcelona.
Apareció por primera vez en la *Revista de Ciencias Históricas* II (1881).
- San Martín, J., 1959, *Mogel. Bere bizitza ta lanak*, Itxaropena, Zarautz.
- Sarasola, I., 1976, *Historia social de la Literatura Vasca*, trad. de J. A. Cid, Akal, Madrid.
- _____, 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17, 69-212.
- _____, 1984-95, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, 9 vols., GAK, Donostia/San Sebastián.
- _____, 1996, *Euskal Hiztegia*, Kutxa fundazioa, Donostia/San Sebastián.
- _____, 1997a.
- _____, 1997b, "Euskal hitz altxorraz", En prensa en este *ASJU* 31: 2.
- Schuchardt, H., [1906], *Baskisch und Romanisch; zu De Azkue baskischen Wörterbuch*, Niemeyer, Halle. Trad. castellana de A. Goenaga, *BAP* 13 (1957), 464-487, 15 (1959), 181-205 y 16 (1960), 339-363.
- Sorarrain, G., [1891], *Catálogo de obras éuskaras*, Barcelona. Ed. facsímil, Caja de Ahorros Vizcaína, Colección Bibliográfica, Bilbao, 1984.
- Starnes, D. W. & Noyes, G., [1946], *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson 1604-1755*. Nueva ed. de G. Stein, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1991.
- Stempf, V., 1888, *Vocabulaire, page par page, des poésies basques de Bernard Decbepeare, d'après l'original de 1545 conservé à la Bibliothèque Nationale à Paris*, P. Destouesse, Bourdeaux.
- Subirats-Rüggeberg, C., 1994, "Grammar and Lexicon in Traditional Grammar: The work of Mattias Kramer and Johann Joachim Becher", *Historiographia Linguistica* 21, 297-350.
- Unamuno, M., 1886, "Del elemento alienígena en el idioma vasco", *Revista de Vizcaya* I, 259-269 y 295-305. Publicado luego en *ZRPb* 27 (1893), 137-147 y en sus *OO.CC.*, Madrid, 1958, 6, 130 y ss.
- Urgell, B., 1986, "Frai Bartolomeren hiztegi azterketak", *ASJU* 20: 3, 857-866.
- _____, 1987, "Esku-liburua-ren hiztegi aldaketak: 1. maileguak", *ASJU* 21: 3, 683-708.
- _____, 1991, "Axular eta Larramendi", *ASJU* 25: 3, 901-928.
- _____, 1992, "Martin Harriet Añibarroengan", *ASJU* 26: 1, 221-258.
- _____, 1995, "Atari gisa" in B. Urgell (ed.), *Lardizabal, F.I., Testamentu Zarreko Kondaira*, Klasikoak, San Sebastián, pp. i-lxxxii.
- _____, 1999a, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*, Tesis Doctoral de la UPV-Gasteiz (en preparación).
- _____, 1999b, "Añibarroren hiztegiak", en preparación.
- Urkizu, P., 1971, "Introducción" a la ed. del *Tresora birur lequayetakua...*, *ASJU* 5, 176-177.
- _____, 1989, *Pierre d'Urteren Hiztegia (Londres, 1715)*, 2 vols., San Sebastián.
- _____, 1996, v. Iztueta.
- Urquijo, J. de, 1905, "Los precusores de Azkue", *Euskal-Erria* 53, 283-287 y 409-412.
- _____, 1907, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes D'Etcheberri (1712) con una introducción y notas por Julio de Urquijo e Ibarra*, Paris. Ed. facsímil, *RIEV* 28, Bilbao, 1976.
- _____, 1908, "Notas de Bibliografía vasca", *RIEV* 2, 328-331.
- _____, 1909, "Las citas del diccionario de Pouvreau", *RIEV* 3, 504-519.
- _____, 1910, "Notes d'Oihenart pour le Vocabulaire de Pouvreau", *RIEV* 4, 220-232.
- _____, 1914-1918, "De algunas palabras del diccionario de Azkue", *EEs* 4, 169-170 (*abio-ta, aron*), 180-182 (*ontzoeri, ontzori*); 5, 10-11 (*Tusuri* 'diablo'), 113-115 (*goru* 'rueca'), 161-162 (*xixxo, xixxa, kozina*), 273-275 (*galtza, praka; zaragoil*); 6, 169-170 (*sinhetsi* 'confiar'), 229-232 (*sinhetsi* 'obedecer'); 7, 117-118 (*lurta* 'alud'); 8, 69-70 (*kozinta* 'cuidado').
- _____, 1920a, "¿Existen juramentos y maldiciones en vascuence?", *RIEV* 11, 109-116.
- _____, 1920b, "Otro nombre del árbol en vascuence. *Errexala* 'árbol'", *RIEV* 11, 117-118.

- _____, 1923, "Cosas de antaño", *RIEV* 14.
- _____, 1925, "¿Cuál es el primer texto vasco impreso conocido?", *RIEV* 16, 477-491.
- _____, 1933, "Introducción a la versión española de las *Correcciones y Adiciones* de Humboldt, al *Mithridates* de Adelung", *RIEV* 24, 447-459.
- Urte, P., [1715], v. Urkizu 1989.
- Van Eys, W.-J., 1873, *Dictionnaire basque français*, París y Londres.
- Villasante, L., 1963, *Voces Bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipúzcoa y Navarra, por Fr. Pedro Antonio de Añibarro...*, Bilbao.
- _____, 1964, "Texto de dos impresos sumamente raros de Juan Antonio Moguel", *BAP* 20, 61-73.
- _____, 1973, *Axular-en Hiztegia*, Jakin, Oinati.
- _____, 1979, *Historia de la Literatura Vasca*, 2 ed. (revisada y completada), ed. Aranzazu, Burgos.
- Vinson, J., 1877, "Notice bibliographique relative à l'étude de la langue basque", in F. Ribary, *Essai sur la Langue Basque*, París, 125-151.
- _____, [1891-98], *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Ed. facsímil, con notas de Urquijo, Anejos del ASJU 9, San Sebastián, 1984.
- ___ & Clark, A., 1893-1894, "Vocabulaires basques de Pierre d'Urte", *RLPhC* 26, 312-332, y 27, 28-48.
- Voltaire, 1620 (?), *L'interprète ou Traduction du François, Espagnol & Basque*, A. Rovyer, Lyon (s.d.). *Tresora birour Lenguaietaqu, Francesa, Espagnola eta Hasquara*, Frances Bourdot, Bayona, 1642 (reimpresión de la anterior, según Vinson 1891-1898: 58, n° 12b), etc. Ed. parcial de Urkizu 1971, empleando la 1ª ed. (s.d.) y la 3ª (1684), y completa de Laka-rra 1997-1998.
- Webster, W., 1893, "Manuscritos labortanos de P. d'Urte", *Euskal-Erria* 29, 68.
- _____, 1895, *Le dictionnaire Latin-Basque de Pierre d'Urte*, A. Lamaignère (extracto del *Bulletin de la Société des Sciences et Arts de Bayonne*), Bayonne.
- Zavala, J. M., 1856, *Noticia de las obras bascongadas que han salido a luz después de las que cuenta el P. Larramendi*, Impta. De Ignacio R. Baroja, San Sebastián. Tirada de 200 ejemplares a expensas del príncipe L. L. Bonaparte de la que, que sepamos, no se conoce ninguno. Hemos empleado la copia manuscrita del Fondo Urquijo (sig. 7.342).
- Zelaieta, A., 1988, "Rafael Micoleta Çamudio: Modo breve de aprender la lengua vizcayna, Bilbao 1653", *Cuadernos de sección Hizkuntza eta literatura* 7, 133-214.

«Julio de Urkixo» Euskal Filologia Mintegiaren Aldizkariaren Gebigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario «Julio de Urquijo». Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD – LUIS MICHELENA, N. Landuccio, *Dictionarium Linguae Cantabrigae* (1562), 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1961, 1977, 1985, 1990. 2.500 pta. (2.000).
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1964, 1991. 2.000 pta. (1.600).
- VI. LUIS VILLASANTE, *Fr. Pedro A. de Añíbarro, Gramática vascongada*, 1970. 1.000 pta. (800).
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes. (Índice inverso de Gerardo Markuleta)*, 2ª. ed. 1994. 2.000 pta. (1.600).
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 1.200 pta. (1.000).
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 3.000 pta. (2.500).
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA – IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 2.000 pta. (1.500).
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*. 1989. 1.000 pta. (800).
- XIII. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 6.000 pta. (5.000)
- XV. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendeak*, 1992. 2.500 pta. (2.000).
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de «Charlemagne»*, 1990. 2.500 pta. (2.000).
- XVII. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendeak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatitako biztegiak (1741)*, 1994. 1.500 pta. (1.200).
- XIX. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco II., Ardun-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1963, 1986, 1990, 1.000 pta. (800).
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. (Semiótica de la representación)*, 1991. 2.000 pta. (1.600).
- XXII. LASZLÓ K. MARÁCZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 2.500 pta. (2.000).

- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 1.500 pta. (1.200).
- XXIV. MANUEL AGUD – ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor, Babarraso-Bazur*, 1991. Agotado.
- XXV. JOSÉ Mª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 2.500 pta. (2.000).
- XXVI. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA – JON ORTIZ DE URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 3.000 pta. (2.500).
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991-ko irailaren 2-6)*, 1994. 3.500 pta. (3.000).
- XXIX. JOSÉ I. HUALDE – XABIER BILBAO, *A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXX. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXXI. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 3.000 pta. (2.500).
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan bebera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 1.500 pta. (1.200).
- XXXIII. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 1.000 pta. (800).
- XXXIV. JOSÉ I. HUALDE – GORKA ELORDIETA – ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 3.000 pta (2.500).
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 3.000 pta. (2.500).
- XXXVII. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 2.000 pta. (1.600).
- XXXVII. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi* 1994. 1.000 pta. (800).
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (ed.). *De grammatica generativa*, 1995. 3.000 pta. (2.500).
- XXXIX. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca (literatura, historia, significado)*, 1997. En preparación.
- XL. AMAYA MENDIKOETXEA – MYRIAM URIBEETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 3.500 pta. (3.000).
- XLI. BERNARD HURCH – MARIA JOSE KEREJETA, *Hugo Schuchardt – Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 3.500 pta. (3.000).
- XLII. JOSE I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 2.500 pta. (2.000).

ASJU-REN AZKEN ALEETAKO AURKIBIDEAK
ÍNDICES DE LOS ÚLTIMOS NÚMEROS DEL ASJU
INDEX OF LATEST ISSUES OF ASJU

XXVI-2, 1992: 341-694. G. BILBAO, Pouvreauren hiztegi laukoitza. W. H. JANSEN, Acento y entonación en Elorrio. M. HAASE, Resultative in Basque. I. CAMINO - R. GÓMEZ, Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I) P. PRIETO, La organización de los rasgos fonológicos en la fonología actual. A. MORALES, Teorías fonológicas de los rasgos distintivos. M. AGUD - A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XIV).

XXVI-3, 1992: 695-1010. R. P. G. DE RIJK, 'Nunc' Vasconice. J. ORMAZABAL, On the Structure of complex words: the Morphology-Syntax Interplay. J. I. HUALDE, Notas sobre el sistema acentual de Zeberio. A. LANDA & J. FRANCO, Objetos nulos en el castellano del País Vasco: dos estatus para dos interpretaciones. A. OZAETA, Arrasateko testu zahar bi. J. ALIÈRES, Gascón y euskera: afinidades e interrelaciones lingüísticas. M. AGUD - A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XV). C. OSÉS, Léxico vasco en documentación notarial guipuzcoana. O. IBARRA, Ultzameraz idatzitako bi dotrinaren edizio a eta azterketa. F. ONDARRA, Gartzainen aurkitutako Kristau Ikasbidea. K. ZUAZO, Azaga='postrimería'? *Liburn berriak / Reseñas / Reviews.*

XXVII-1, 1993: 1-360. A. ARKOTXA, Imaginaire et poésie dans *Maldan bebera* de Gabriel Aresti. J. I. HUALDE, Observaciones acerca del acento de la zona occidental de Gipuzkoa. B. OYHARÇABAL, Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle. J. FRANCO, Conditions on Clitic Doubling: The agreement Hypothesis. F. ONDARRA, Goferrin afrikitutako testuak (IX). M. AGUD - A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVI).

XXVII-2, 1993: 361-708. J. I. HUALDE - G. ELORDIETA, Aran lexikoen eta lexiko-ostekoen ezberdintasunaz: bokalen asimilazioa Lekeitioko euskaran. K. KORTA - J. M. LARRAZABAL, Formal semantics for natural language. † E. OSA, Esapidearen gramatika funtzionala (egokitasunaren teoriarako). M. G. TORRES, Interferencias léxicas vasco-románicas en el castellano de San Sebastián. J. M. SATRUSTEGI, Aezkoako Geronimo Almirantearenaren dotrina argitaragabea. M. MUGICA - J. L. MENDOZA, De toponimia Navarra. *Sobre el Nomenclátor Euskérico de Navarra.* Aspectos filológicos y sociológicos. F. ONDARRA, Jose Matias Elizalde (1776-1856), Urdazubiko monastegiko azken abatearen prediLuak M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVII). *Liburu berriak / Reseñas / Reviews.*

XXVII-3, 1993, 709-1048. J. AOUN, The Syntax of doubled Argumente. J. I. HUALDE - G. ELORDIETA - A. ELORDIETA, Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno. J. ORTIZ DE URBINA, Checking Domains in Basque and Breton. J. MARTÍN, Wh-movement in Spanish: structural analysis and theoretical implications. A. ARNAIZ, N-words and *Wh*-in-situ in Spanish. Mª A. PENAS, El habla vizcaína en el teatro de Lope de Vega. M. J. OLAZIREGI, Gazteen (irakurketa) gustu eta disgustuak. J. ALBERDI - J. GARCIA, *Are* lokailua (Axularren *Gero* liburuan oinarritutako azterketa). F. ONDARRA, Goferrin aurkitutako testuak (X). M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVIII). I. CAMINO - J. A. LAKARRA, Beriain osatuz.

XXVIII-1, 1994: 1-338. J. A. LAKARRA, Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741). J. A. CID, El cantar de *Mosiur Chanfarron*; circunstancia y sentido (comentarios a una página de Garibay). E. TORREGO, On the natura of clitic doubling. A. BARREÑA, Funtzio-kategorien jakakuntza-garapenez. J. FRANCO, On the absence of Spanish past participial object clitic agreement: the AGRO parameter in Romance. M. AGUD. - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XIX). J. A. MUJICA, Partikula modalez berriro.

XXVIII-2, 1994: 339-682. X. ARTIAGOITIA, Verbal projections in Basque and minimal structure. J. A. CID, Tradición apócrifa y tradición hipercrítica en la balada tradicional vasca: I. Las falsificaciones de cantos populares en Europa; ensayo de tipología. I. ZABALA - J. C. ODRIOZOLA, Adjektiboen eta 'adberbioen' arteko muga zehatzik eza. R. CIERBIDE, Toponimia alavesa: Apeo de Vitoria y su jurisdicción de 1481-1486. J. M. ARAKAMA, Uharte-Arakilgo dotrina. J. R. PRIETO, Versiones melusinianas en la tradición oral contemporánea del País Vasco. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XX).

XXVIII-3, 1994: 683-1044. M. J. OLAZIREGI, Bernardo Atxagaren harrera literarioa: proposamen bat. J. FRANCO, The Morphological, Syntactic and Semantic Agreement Status of Spanish Object Clitics. J. K. ABAITUA, Dependencias locales y anáforas vacías en euskara. J. A. LAKARRA, Euskal hiztegi-gintzaren historiako: II Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz. J. A. LAKARRA, Euskal hiztegi-gintzaren historiako: III Urteren Gramatikako hiztegia. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XXI). J. DIAZ NOCI, Gerra aurreko euskal kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. R. MANJON - C. DEL OLMO - J. GORDO, Fray Bartolomeren - *na* koupletikoa: arazo linguistiko eta estilistikoak. I. RUIZ ARZALLUZ, Antzinateko eta, oro har, latin bitartekotzako izen berezien euskal ordainaz. *Liburu Berriak / Reseñas / Reviews*.

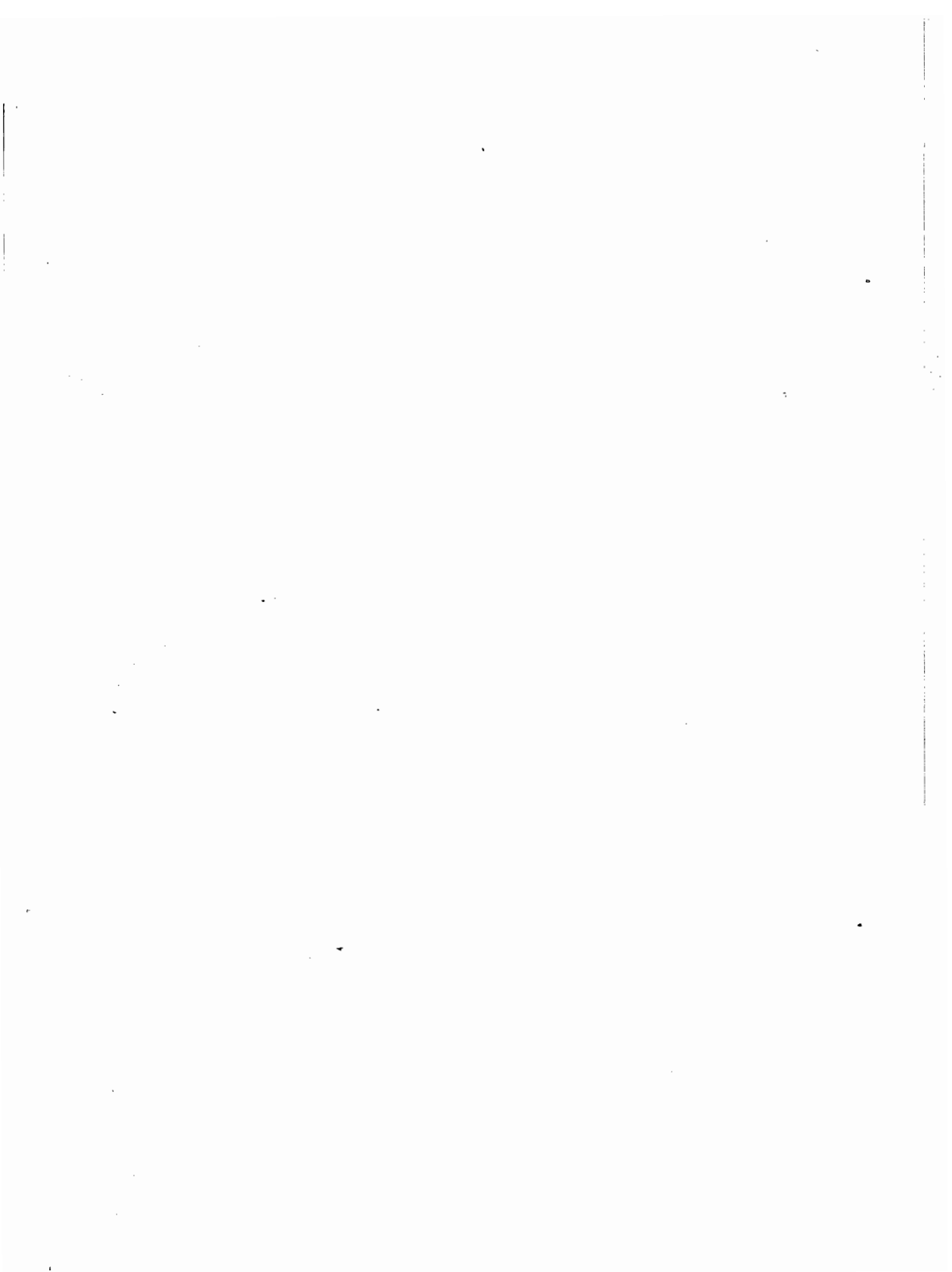
XXIX-1, 1995: 1-354. J. A. LAKARRA, Pouvreauren hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz. R. P. G. DE RIJK, Busque manner adverbs and their genesis. F. ALTUNA, *Acto contritiocoa eriotzaco orduraco*. Garcia de Albeniz araiarren araberrak eskuizkribua (1778). A. OLARREA, Notes on the Optionality of Agreement. I. GAMINDE, - J. I. HUALDE, Euskal azentu-ereduen atlasarako: zenbait isoglosa. J. FRANCO - A. LANDA, An analysis of AGRO projections for Spanish causatives. F. ALTUNA, Pleonismo baten historiaz: *debea* 'dute' bezalako adizkien inguruan. E. DE MIGUEL, An Aspectual Restriction on Spanish Nominal Infinitives. O. IBARRA, "Cispamplonés" hizkeraren inguruan. J. I. HUALDE, Análisis del sistema acentual de Ondarra. A. GARCIA CALVO, *Tomar, Loco y Usted*.

XXIX-2/3, 1995: 355-742. X. ARTIAGOITIA, *Garri* atzikiaren izaera bikoitzaz: Zergatik den maigagarria bezain mingarria. E. AMORRORTU, Retention and accommodation in the Basque of Elko, Nevada. A. AZKORBEBEITIA, Bernardo Atxagaren testuetara hurbilpen bat. Harrera- Teoriaren eskutik. J. I. HUALDE, Sobre el acento roncalés. F. ALTUNA - P. MIRANDA, Irungo Udaleko zazpi agiri euskaraz (1721). Mª M. CARREIRA, Iberian Spirantization as a Syllable Contact Process. P. SALABERRI, Nafarroako herri-izenen inguruan. Mª L. GARCIA LECUMBERRI, Perception of Accentual Focus by Basque L2 Learners of English. X. ARRAZOLA - F. MIGURA, Diskurtuaren analisisiaz. F. ALTUNA, Loiolako Dotrina (XVIII. mendea). C. ISASI, *il - ill* en documentos vizcainos medievales: ¿Alternancia gráfica o palatalización vasca? I. RUIZ ARZALLUZ, Virgilio Txerributzangoerrek (I. *Bukoliken* eta *Georgiben* euskal itzulpenak). J. A. FDEZ. DE LARREA, Lucha de bandos y guerra a sangre y fuego. J. M. DE LACHAGA, Remarques de G. Guillaume sur la langue basque dans l'elaboration d'une theorie du langage humain. J. L. UGARTE, *Donde murió el oso*. M. ZÉLIKOV, Las fases principales de la vascológia rusa. *Liburu Berriak / Reseñas / Reviews*.

XXX-1, 1996: 1-382. J. A. LAKARRA, Sobre el Europeo Antiguo y la reconstrucción del Protovasco. J. ARRIOLABENGOA, Erdi Aroko kanta ezezagunak Ibarguen-Cachopin kronikan (1570-1620). Butroeko Andrearen Eresiaren bertsiio ezezaguna; Salinasko Kontearen Kantua; Errodrigo Zaratekoaren Kantu Epikoa. I. IGARTUA, Sobre el factor de la casualidad en la comparación lingüística. G. AURREKOETXEA, Hizkerak banatzeko ezaugarriez. R. P. G. DE RIJK, On the origin of the partitive determiner. TX. SAGARZAZU, Urteren azentuaz. L. SILVA-VILLAR, The diachronic syntax of expletive creation. I. GÓMEZ TXURRUKA, Euskararen zatiketa informazionalaren eredu baterantz. M. MUGICA, Notas de fonética histórica y toponimia. 1. Sobre cronología de los cambios fonéticos. G. BILBAO, Jean Mekol Garindañekoaren *Edipa* pastorela (1793). Mª C. IRIBARREN, Connotaciones vascas en los vocablos en -rr- del gascón. M. URKIA, Morfologia konputazionala eta euskal morfologia.

XXX-2, 1996: 385-453. MERCEDES QUILIS, La F- inicial latina en los orígenes de la lengua española (I). GOTZON AURREKOETXEA, Hizkuntza datuen formalizazio numerikorantz. RICARDO ETXEPARE, O Null Complementizers in Spanish. ANE LOIDI, Santa Catherina pastoralaren XIX. mendeko bi eskuizkribu. JAVIER GUTIÉRREZ-REXACH, Notes on the Thematic Properties of Manner and Subject-Oriented Adverbs. J. M. ARRIOLA, X. ARTOLA, A. SOROA, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*-ren analisi erdiautomatikoa. FRAIDE IBARRETXE, Semantic extensions in the sense of smell. FRANTZISKO ONDARRA, Juan Martin de Ibero (1729-1783), Izuko parrokuaten testuak (I). KEN HALE, El causativo misumalpa (mis-kitu, sumu). AGURTZANE ELORDUI, Hegomendebaldeko bizkaiararen aditz egituraren aldaketa-bilakabidea eta hizkuntz desagertpena. *Liburu Berriak / Reseñas / Reviews*.

XXXI-1, 1997: 1-360. JOSEBA A. LAKARRA, Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interpréter ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~1620). MERCEDES QUILIS, La F- inicial latina en los orígenes de la lengua española (II). XABIER ALBERDI, JULIO GARCÍA, IÑAKI UGARTEBURU, Izenen mendeko perpausak: XX. mendeko erabilera. JOSÉ I. HUALDE, IÑAKI GAMINDE, Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. GIDOR BILBAO, De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak. I. *Doctrina christinaubarena*. JOAN OTAEGI, Adjektiboa euskal poesian.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
"JULIO DE URQUIJO"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU, xxxi-2, 1997

RICARDO GÓMEZ, Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz	363
RICARDO GÓMEZ, Euskalaritzaren historiaren ikerketa-norabi- deak: zenbait proposamendu	393
JOSÉ IGNACIO HUALDE, Aitzineuskararen leherkariak	411
JOSÉ IGNACIO HUALDE, Zerbait gehiago euskal azentubideen historiaz	425
JOSEBA LAKARRA, Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri	447
JOSEBA A. LAKARRA, Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta barneberreraiketa	537
IBON SARASOLA, Euskal hitz altxorraz	617
BLANCA URGELL, Estudios en torno a la historia de la lexico- grafía vasca	643